

8/2135

h/i.

BUDAPESTI SZEMLE.

73

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

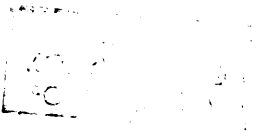
ELSŐ KÖTET.



~~J. i. g.~~

PEST 1857.

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN.



22/00 68

HODOSI ÉS KIZDIAI

BÁRÓ

SINA SIMON

Ő MÉLTÓSÁGÁNAK,

KINEK

HAZAFIAS AJÁNLATA

HOZTA LÉTRE

E

VÁLLALATOT.

HUNYADI JÁNOS

EMLEKEZETE.

HALÁLA NÉGYSZÁZADOS ÉVNAPJÁN.

MDCCCLVI. AUG. XI.

A kis Erdély egyike a föld legregényesb tartományainak. Csak a távol Skóciának felvidéke haladja felül, hol borongó ormokon s a tavak szélein Ossián ködalakjai egyegy csillag kíséretében lengenek, és még az isteni Helvetia, hol a bérczekből magas erősséget alkotott magának az Úr, melybe alulról az embernek csak szemei, felülről az égből a napnak csak sugárai jutnak el.

S Erdélynek nyugoti részében foly a Sztrigy, zugó, sebes hegyi patak. Köröskörül sötét magasságban állanak lombos erdők, benn mindenik darab fa több századnak emléke. Töveiknél fű és virág nő, tetőikkel a nyarga szél játszadozik.

S e kiesén vad vidékben lakik a szép Erzsébet, s ölében mulat egy eleven gyermek, gloria nélkül feje körül, de lángoló szemekkel, hosszú selyempillái alatt. És napról napra nő, hív gonddal neveli őt jó anyja itt a szabad természetben, zöld erdő zúgásán, vadgalamb szólásán.

Nincs e gyermeknek semmije egy arany gyűrűn kívül.

Nincs más mulató társa mint egy fekete holló az erdőből.

S ez egyetlen barát egykor elcsipte tőle ez egyetlen vagyont, s vele a legvénebb tölgy legmagasb ágára szálla föl.

De a gyűrűnek nem szabad elvesznie. Ez egy kalauz, mely a fejdelmi várba fölvezet. Ez egy varázsjegy, melynek előmutatására megnyílik a király arany sátorának valamennyi szárnya s utána a király emlékező szíve. E gyűrű az egész vidéket a meddig lát a szem, a mennyire a vadászkiáltás harsogása elhallatszik, egykoron a gyermekévé teszi, hogy legyen úr ott, hol árva volt.

S elröppent a hangzó húrról ércztollain a biztos nyíl, s a tolvaj madár piros vérében hevert a tölgy alatt.

És a megholt barátnak száraz galyakból máglyát emelvén a gyermek, ezen azt megégette, s hamvaiból feltámadt az később mint jelkép a gyermekből lett hős nagy címerén, s utóbb pedig egy szent korona alá helyezte őt Corvin királyi hatalma.

Némely történetírók Oláhországba mennek s ott keresik a fejedelmet, kitől e fiú származott. Mások azon király ágyékában lelik eredetét, a ki Budán Zsigmond név alatt fényes palotában lakott. Vannak, a kik Palaeolog a görög császár leányát mondják azon boldog nőnek, ki őt szülte. Mert a nagy emberek, s általában a nagyság származását mindenkor és mindenütt némi titok borítja be. Mikép találták Mózeszt a Nil nádjai közt? Homér melyik éghajlat csillagai közül nyerte énekeinek ihletét? Honnan származik a szél? Honnan gyűl össze s mi titkos úton a tenger roppant birodalma?

HUNYADI JÁNOS eredete, mint a pompás tölgy gyökerei a földben, a történet sötétségében vesz el.

Százada csüdálván őt, s halála után fiát, a nagy királyt, e közben felejté nyomozgatni ama nemesen szerény és egyszerű ifju származását, ki a XIV-dik század végén, egy zivataros reggelen, hat kóbor huszárral állott egy zászlósúr szolgálatába.

* * *

Némely életpálya oly könnyű és szép, mint a tisztuló csillag rövid futása, fényvel kezdődik és végződik tündökölvén.

Némely pedig olyan mint a napé tavasz kezdetén. Midőn fölkel pompás ábrázatával, a föld színét elborítva találja zivatarral, széllel, sötétséggel, s nagy munkájába kerül, világot terjesztenie mindenfelé, úgy intézni a szél járásait, hogy az hozza és vigye a termékenyítő virágporokat, úgy összenyomni a fellegeket, hogy azok esőt hintso-

nek a szomjas mezőkre, s diadala pillanataiban el-el küldeni sugárának melegét, hogy a mi elvettetett, megöntöztetett, az ki is keljen s fel is virágozzék. Az ilyen pálya sok dicsőséggel, de sok küzdelemmel jár, és az ilyen napnak kedves, kívánt, ohajtott a nyugalom, mely aztán este reá vár a tenger lágy hullámaiban.

HUNYADI JÁNOSNAK ily pályát mére ki a végzet.

Egész életét a csaták zajában tölté el.

Zsigmond királylyal Csehországban harczolt trónjáért és a husziták ellen. A majlandi Fülöp herczeggel Olaszország tartományai-ban vívott. Midőn Ulászló magyar királylyá választatik, a pártokat győző le, sok várákkal egyetemben visszaszerezvén Horvátországot is. Később diadalmeneteit Styriában, Carinthiában, Carnioliában, Austriában tartotta, midőn Fridrik romai császár a magyar ifju királyt s a szent koronát a nemzetnek kiadni vonakodnék.

De mióta a török nép a félholdat a Fekete- s Marmora tenger innenső partjára is átülteté, mióta itt két világrész: kelet és nyugot, két vallás: a keresztyénség s izlamismus szálla iszonyu harczba egymással, azóta Hunyadi mindenen felett azon egy magasztos gondolat lelkesítette: Európából a törököt véégképen kiszorítani.

Nemzetét és honát megoltalmazni, ez volt örökös gondolata; Europa nyugalmát biztosítani az ázsiai hódítók ellen, ez volt feladata, mit megoldani vágyott; a biblia és korán közt választvonalul egy tengert állítani, ezt tűzte ki élete végezőljául. Mert mind a három: a hon, Europa és a hit nagy veszélyben forgott.

1448-ban ezt írta Alfonz arragoniai és szicziiai királynak: „Én már felöveztem magamat, a rég ohajtott ösvényre lépni. E nagy munkába fogni az én kötelességem volt, elvégezni és végrehajtani magasb erőknék és a mindenhatónak van fentartva.“ Miklós pápának pedig így írt ugyanazon évben: „Most már hozzá fogok szent fogadásom teljesítéséhez, s elvégeztem magamban inkább kimulni a csatában, semmint vallásom és nemzetem veszedelmeit tovább szemlélni, azon meggyőződésben levén, hogy nem fog szégyenemre válni, akár az mondassék rólam: jól győzött, akár az: becsületesen halt meg.“

S ki nem ismeri HUNYADIT, a világitó őrtornyot kelet felé a XV-dik században? Ki nem ismeri őt mind a keresztyén mind az izlam világban, ott mint várat, mely megoltalmaz, itt mint tábor, mely megtámad? Kinek zászlói lobogtak amyszor győzelmesen a

Haemus havasormain, a Fekete tenger zugó partján, s ott, hol Adrianopol fekszik és egykor Sophia virágzott? Nem ő volt-e ama hős és vezér, ki negyvenszer ütközött meg a török táborral, 13 nagy harczot vívott vele és ebből csak kettőt veszített el, és e kettő is, egyik Várnánál, másik a Rigómezőn, oly irtózatos volt, hogy a török a csata mezejénél idébb soha nem jött, s a diadal után şoká tehetetlen maradt? Nem ő volt-e ama vezér, ki mindig csak 8—32,000 emberrel 180—200,000 töröknek adott csatát? Kétszázezeret messze halad azok száma, kiket leölt avagy elfogott. Ott, hol a zászlóját lohogni szemlélte a török, gyakran csata nélkül távozék el visszavonulva. Mert neve maga egy egész had vala. A török anyák, mint írják történetíróik, említésével gerjesztettek félelmet gyermekeik közt. S az akkori nagy szultánok nem abban láttak gátot Europa meghódítására nézve, hogy tenger választja el a két világrészt egymástól, hogy Byzancz még áll, hogy a pápa Romából küldözi mennyköveit és parancsait, a gátot abban látták, hogy él — HUNYADI.

S mig élt HUNYADI, a török, tatár, mongol, mind számára, mind fanatismusára nézve rettenetes tábor győzött mindenütt, csak ellenében nem.

Szerviában fekszik a Rigómező, ezen át foly szelid habzással a Raska pataka. Köröskörül erdők és hegyek vannak vad kietlenségben. S ki az, a ki ott egy szűk és árnyékos völgyben menekedve siet? Termetére közép nagyságu, tagjai izmosak és igen szabályos, sőt kellemes idomzatúak, homloka boltozatos és ragyogó, haja arany világos gesztenyeszínre ver, de kitünöképen szép ajaka, és szépek nagy tündöklő szemei, melyek egy bizonyos nemes, szerény, de egyszersmind okos és határozott akarat kifejezésével bírnak. Fegyver nélkül ment. Ama szoros ösvénynél ott két janicsár fogja körül; mindkettő a mellén fénylő drága keresztbe kap. A kincs felett alig tusakodnak egymással néhány pillanatig, midőn az üldözött bajnok, megtartván lélekjelenlétét teljesen, kirántja egyiknek hüvelyéből a kardot, s miután ugyanazt vele leszurta, a másik ordítva megfutamodik és hanges kiáltással vész el a rengeteg sűrűjében. A szent keresztet HUNYADI már sokszor megmenté, ime most őt viszont a kereszt mentette meg.

De őt, ki még napokig bujdosék a vadonban, egy áruló rácz kalauz a szerb despotához vezette, s ez álnok ember foglyul tartottatta le s ki akarta adni a töröknek. A nemeslelkű szultánnak azon-

ban nem kelle a szerb gyalázatos ajánlata. Igy HUNYADI visszajutott nemzetéhez, mely őt pompával és ünnepi örömmel nem mint megvert vezért fogadta, hanem mint a hadak istenét, ki nem hoz ugyan tá-bort, de azt teremt mindenütt a hol van.

Végig forgatom hazám, sőt a világ történetének számos lapjait, s nem ismerek embert, ki oly nehéz korban oly kevés eszközzel, oly nagy dolgokat s oly nemes és szerény lélekkel vitt volna véghez.

Drakula, oláhországi vajda, a várnai csata után, őt hitetlenül letartóztatta. HUNYADI ezt megbocsátotta neki. De később fellázadt a király ellen, — ezért életével lakolt.

A szerb despotától, ki a rigómezei csata után tette foglyává, utóbb a török elvette tartományát. Segedelmet, bár szégyenpirulva, HUNYADITÓL kért, és ő, nem emlékeztén meg a multról, trónjába visszahelyezte.

Cillei Ulrik, az ausztriai helytartó, kétszer törekedett életére, becsületét pedig folyvást sértette. Később rãnehezedvén a sors kar-jai, szövetségre hívta fel HUNYADIT, és ő megengedett a kigyónak, mely időt csak azért kért, hogy az alatt több mérget gyűjthessen.

A vallásnak ő tökéletes hive volt, s megírta Eugen pápának, hogy az ország belső dolgainak intézését örömet másokra bizza, hogy minden idejét s erejét nemzete s a szent kereszt ellenségének legyőzésére fordíthassa; de midõn a pápa tullépett a határon, nyíltan megírta azt is: a pápai tekintélybõl levonni semmit sem akarok, de az ország jogait sem engedem bántatni semmiben.

Javaiból, a mi jövedelmet kapott, a tábora fentartására költötte mind. Az országnak mindig volt ellensége, és a királynak serege sokszor nem volt, de HUNYADINAK volt mindig, — ő a hazában az isteni gondviselést képezte, mely nem késik el soha, nem szunnyad el soha.

Midõn a király nagybátyja fegyverrel akart magának igazságot szolgáltatni, azt ítélte: az erõ nem előzheti meg a jogot, s Magyar-országban a fegyverek csörgése közt sem szabad a törvényeket meg nem tartani. Midõn pedig ugyanazon királyi nagybátya régi nemes-ségét és õseinek hosszú sorát emlegetné, azt válaszolta neki intõleg: hogy nyomorult és nemtelen épen az, ki magát nemesnek nem saját erényei, hanem elődeinek érdemei által véli.

Gyõzedelmeirõl tudósítván a nemzetet, a királyt, a pápát, magáról azokban nem is emlékezik, a sereg bátor küzdését alig

érinti, az ellenséget nem kisebbiti, nem nagyobbítja, előttünk úgy áll ő mint vezér, ki pusztá jelentést tesz azon diadalról, melyet az Úr az égben végzett el.

Ó, ez nem csak dicső, ez valósággal n a gy ember! A tettet szereti, nem a dicsőséget, mely belőle származik. A szolgálatot szereti magát, nem az érdemet, mi vele szerezte. Végre akarja hajtani a mit jónak, szükségesnek hisz, de nem azért, mivel az hirt s nevet ad. Sőt elbámul, midőn len mélyen alatta egy egész világot lát csodálkozva tekinteni feléje föl, — mint a sas, mely sziklafészkébe röpített fel, — nem a magast, csak honát kereste.

Jó bajnok volt, így belőle bátor parancsnok, s ebből bölcs hadvezér vált. Ismerte a hadnépet, mert közte élt, vele tanulván, vele szenvedvén, azzal bánni is tudott. Félelmet soha nem mutatott, e szerint azt katonái sem ismerték. Keveset beszélt de nyájasan, a harcz előtt többet, de nem sokat, mint midőn a szellő az aeolhárjának hurjain átfutva, lelket hoz, úgy szólt szívhez, lélekhez az ő nemes és egyszerű beszéde. Csata előtt összeülekeztek és csókolódtak katonái, mintha örökre elbucsuznának, ez volt a szokás, a harczszó mindig ez volt: Jézus! Egész jellemét azon komoly és szíves nemeség bélyegezte, miről az ő világban Róma nagyjaira ismerünk. Egyszerűn, kérdés nélkül végezte a legnagyobb dolgokat, nem azt hirdette a mit tenni fog, hanem azt jelentette be, a mit elvégzett. Hadban bátorságának s óvatosságának köszönte a diadalt, tanácsban azon fölséges józan észnek, mely se dicsvágy, se önzés által nem tévesztetvén meg, mindig tisztán látta a valót, a legjobbat, a leghelyesebbet. Mivel bőkezű volt, mindig volt tábora; mivel hazafi volt, mindig pártja volt maga az ország; mivel hős, okos, cseles volt, nem hiányozhatott harczban a győzelem; mivel igaz, nemes bölcs volt akarata, mindig a többségé is volt.

Ő nem számát nézte seregének, hanem lelkesedését s ha kelle, kevéssel sokat és rögtön megtámadt, mint tette Vaskapunál; ha kelle, visszavonult álszéken nélkül, mint tette Erdélyben, hol aztán másnap fényesen győzött; ha kelle, a nagy célért mindent mert, mivel a had szerencsejáték is, mint tette Várnánál. De a győzelemben is maradt szerény és mérsékelt, egyik legszebb diadala után kötötte a tiz évi békét a törökkel; mint a vesztésben is maradt nyugodt és bízó a jövőben, s a mikép ő maga mondá és írta: a vesztett csata lelkemet nem töri meg, hanem in-

gerli, bátorságomat nem gyöngíti, hanem növeli és vágyamat is. Egy név volt ő és ezen név volt akkor Magyarország legnagyobb hatalma, legnagyobb ereje. Mint a földet biztosítja a szivárvány, hogy nem borítja el többé özönvíz: a nemzet, sőt a keresztyén-ség a török-mongol tábor árja ellenében csak kiterjesztett karja által érezte magát biztosítva, általa a ki semmivel nem bírt, a mit nem áldozott volna fel honának; ki vallásos ember volt — utolsó betegségében sem engedte, hogy a szentség hozzá hozat-tassék, kínjai közt is őt kelle vinni a kápolnába; a ki hive volt a királynak, a gyöngének, sőt az árulónak is; — a czímer, mit ez a holló' mellé adott, fejezi ki HUNYADI nagyságát leghívebben: egy orozlán hatalmas körmei közt tartja a magyar koronát, bírja, de nem tartja meg.

És midőn látná, hogy az európai fejedelmek üres biztatgá-sokon kívül semmit nem tesznek a félhold rohanó veszedelme ellen, hogy a pápa mindentehető hatalma sem képes kellő sege-delmet eszközölni, és főképen midőn látná, hogy a h a z a sorsa az ö vével igen is összefonódnék, s neki ellenségei, irigyei tá-madnak kivált az udvarban; ohajtván elválasztani e kettőt egy-mástól, s hogy egyenesen csak ellene irányoztassék a nyíl, mely nem a hazának is, hanem csak neki van szánva: sürgette az ifju királyt széke elfoglalására, ő pedig a helytartó fejedelmi hatalmát letévén, sietett — nyugodni? nem, mint hadvezér ősz hajfürteivel s több mint 70 évvel vállain a török határszélre ment, s Erdélytől egészen Croátiáig, a bükkfával borított sziklás hegyvona-lon csak egy név hangzott, az ő ör-neve, remény innen, félelem tul; csak egy zászló lobogott, a magyar háromszinü — HUNYADI kezében.

Igy végezte ő nehéz munkáit, mint Hercules egykor.

A dicsőség nem előzte meg, hanem követte, nem kereste ő azt, de találta utjában. Hasonlók voltak az ő tervei azon álgyük-hoz, melyeket vitt a törökök ellen, akkor hangzottak, midőn már lövegjök a célhoz jutott. Nem ismerte őt senki, mint ifjut, de tettei szerint szaporodott híre, s midőn érdemei végtelenek lőnek, akkor ragyogott dicsősége is végtelenül.

Nézd itt Erdélyben, Gyulafejeváron túl, mint győzi ő meg a török sereget, mint hull az miként érett vetés az erős arató előtt, s íme előrohan a megszabadított 70,000 magyar, oláh, né-

met népség, kiket Mezethbég rabul viendett Ázsia földére, reng a mező lábaik alatt, térdre borulnak a hős előtt, imádkozva és sírva is örömben és jó kedvben, és bánatban fölkiáltanak háladó harsogón visszahangzó szózáttal, — ha szív volna a föld, megrepedne, ha oly messze nem volna, e hangtól megnyílnék az ég.

Nézd a templomokat és kápolnákat az országban, bennök a nép mindenütt oltárral, pappal, énekkel találkozik, és — az ő képevel, mely az oltár mellett, és az ellenségtől elfoglalt zászlókkal, melyek az oltár felett lengenek. Természetes volt e szerint, hogy a nép istenben és utána ő benne bizott.

Nézd ott Szeged városát, az alföld csalóka déli bábjai közt, hova yesztett csata után s fogságbul érkezik meg ő; diadalmi ünneppel fogadják a nép s az ország nagyjai, — mit érne a világ a megváltó, mit használna az országnak a tábor e vezér nélkül.

Nézd Rákos szent mezejét, Pest mellett; ott hol a magyar nemzet királyait választotta, ott választja ez őt egy szívvel lélekkel az ország kormányzójává királyi hatalommal, amaz ifjut a hat kóbor huszárnak egykori vezérét, s az egész országban van öröm, vigalom, ünnep, nyugodt pihenés a zivataros mult után, bizó remény a jövőben, — ez nemzeti ünnep, de családönkint ületik meg, mert mindenki valóban örömmünetet érez lelkében.

Nézd a külföldi fejedelmek követeit, a genuaiakét, a velenzeiekét, a burgundi herczegét, Scanderbégét, az albánok nagy Sándoráét, a szicizilii királyét, a görög császárét, a római császárét, a pápáét, mind üdvezletet hoz neki és ajándékot, ez harczi paripákat, amaz éles kardot, emez bokros nehéz buzogányt, a pápai követ herczegi kalapot hoz, — ő elfogadja mind a mit harciban használhat, a herczegi kalapot félre teszi.

Bécs nagy piacát tömérdek ezer ember borítja el vasárnap köntösébe öltözve; ott van a népen kívül a fővárosi előljáróság, ott vannak az osztrák, cseh, magyar bárók, grófok, herczegek, zászlósok, a püspökök, érsekek, cardinálók, ott vannak a szomszéd országok nagyjai, és az ifju király fejedelmi diszöltönyében ülve arany trónján, a nagy hírnök (herold) által adja tudtul a világnak háláját és HUNYADI nagy tetteit. Hirdetteti ifjuságát s később viselt dolgait, mint lett mindig nagyobb a mint pályáján előhalada, hirdetteti, hogy HUNYADI hódítá vissza Havasalföldet, Oláhországot, Bulgáriát és Szerviát, melyek a magyar birodalomnak

részei; — ő eszközlötte, hogy a királyt az ország fejedelméül közös akarattal elfogadta, ő győzte le a belső villongásokat, ő állott diadalmasan ellen a törököknek, ő s egyedül csak ő, a vezér, az a ki nemcsak megtartotta az országot, hanem azt ki is egészítette, sőt megnagyobbítva semmint azt elődei birták és teljes békében adta át s vissza a király kezébe. Mi ritka tünemény az ily nyilvános hála, de mily fölséges látvány! E pillanatban az ifju fejedelem oly nagy volt szavaiban, mint HUNYADI tetteiben.

S III-dik Callixt pápa 'öt a hit védének nevezte, s készen volt az irat, melyben őt királyi czímmel ajándékozandja meg, és a korona, melyet babér helyett homlokára tűzend. De a halál megóvta őt ettől, — a történetre bizta, hogy nagyságát beszélje el a maradéknak, a költőkre bizta, hogy tiszta dicsőségét zengedezzek isteni hymnusokban. Őt a halhatatlanság, nem földi korona illette.

Ő nem lett király. Fia lön azzá.

* * *

Miután büszke kebellet követtük HUNYADI fönséges pályáját, mely mint a szívárvány vigasztaló színezete, fejünk fölött szeliden és hatalmasan nyulik végig hazánk történetében: következik, hogy tanui legyünk a halál kerülhetetlen pillanatának is, s látni fogjuk, hogy az ő élete mindenben hasonló volt a napéhoz, mely a setétségből lép elő és megfutván magas körutját, a világ szeme láttára, mielőtt leáldoznék, előbb még megállapodig a láthatár szélén, piros lánggal kigyúl, mintha fölelevenednék ujra, és fénynyel visszanéz és ugy nyugoszik el.

És este megszólalnak mindenfelé a tetőkön és a völgyekben az egyházak és kápolnák méla és gyászoló harangjai, a népnek örege imádkozik, ifju énekel, melybe a madársereg egy része is belevegyül, magok a növények pedig füstölgő illataikkal áldoznak, — a jó tékony nagyság, a nap, ekként áldva mindentől távozik el a föld színéről.

Odább fonom emlékezetem szálait.

Az idő 1453-at számlált. II-dik Mahomed lépett a szultánok trónjára. Ifju de érett és bátor, dicsőségre vágyó, a nagy hódító hírére törekvő. Ázsiának nyugoti része hatalmában volt. Perzsiát szövetségei közé számítá. Arábia felé is kezdett terjesz-

kedni. Birta Áfrikának egy részét, minden oroszlánaival együtt a sivatagokon, minden krokodiljaival együtt a vizekben. A tatárok, a mongolok pusztító serege, ha kívánta, segítették. A muszka adóval tisztelkedett nála. Az aldunai tartományok néha fellázadtak ellene, de többször hódoltak. Lengyelország még ellenállt, azonban nem is e vidék vonzá a törököt. Európának kapuja Magyarországra, erre vágyott ő, ez kellett neki, és ezt nem birta birtokába keríteni.

Mint midőn a vizek pusztító árja zugva terjed a meddig nyilást lel, s miután utjában meggátoltaték, megáll, örvényt képez, mélységre törekszik, s ágyat készít magának: úgy II. Mahomed is Magyarországon keresztül nem borithatván el Európát, a kevély Byzancz előtt állapodik meg s azt székhelyéül választja azon hatalomnak, mely innen keletre és nyugotra egyiránt ki fogott terjeszkedni.

S Byzancz, a híres, a fényes, a büszke hatalmába került. S harczai paripájáról Mahomed egyenesen Sophia templomában szállt le. Bal kezével jelt adván, a kereszt lebukott kupjáról s helyébe a félhold tünt fel, mintha az égből bocsátkozott volna oda le, jobb kezével pedig az oltárt dönté halomba, és a török birodalom a legrégebb keresztyén birodalom helyére így emelkedvén fel, az új császár e szavakkal üdvözlette Európát: „egy nap van az égen, illő hogy egy fejedelem legyen a földön is!”

És e hirre, mint egy általános fölindulásra, egész Europa megrendült. A leirhatlan rémülés a legtávolabb tartományokba elhatott; mintha egy általános napfogyatkozás szállta volna meg a földet. A nép a rabságtól iszonyodott, az úr birtokát féltette, a fejedelmek trónjaikat, a pápa a szent kereszt uralkodását. És gyűléseket tartottak az országok és a királyok. És szövetségeket kötöttek. És ígértek pénzt, nagy összegeket, és ígértek katonát sokat. És a pápa bünbocsánatot mindennek, a ki a török elleni hadban személyesen vagy ajándék által részt veend. És a főpapok, az ékesszóló barátok országgrul országra jártak hirdetni a keresztes háborút, a bünbocsánattal együtt. És Károly, a francziák királya, személyesen készült jönni a harczba. És a dán, svéd, norvég király segedelmet ígért. És Alfonz is a szicíliai nagy király. És Fülöp a burgundiai. És a velenceiek s genuaiak hajóhadaikat ajánlották. Ezenkívül vártak vitézeket Spanyolországból. S ott voltak, kikre számítának, a csehek, lengyelek, ott voltak a keresztyének nagy számmal Ázsiában, Ciliciában, Bithiniában, Kappadócziában, Pontusban, Syriában s ott voltak

az iberek, trapezuntiak, arménok és a görögök, kiknek nagy része még akkor szabad volt. S mindenfelé a bullákban, az egyházi beszédekben, az országgyűlési előadásokban, mindenütt hangzott az ijesztő és rettenetes szó: eddig Magyarország volt Európának paizsa s a vallásnak védőfala. Lehetetlen hogy 300,000 emberből álló vad-tábornak maga soká ellentállhasson. S ha az erős nemzet elvész, nem lesz biztós többé Italia, sem Germania, s ha ez nem lesz biztos a Rajna nem védi meg Galliát, s ha eddig jut a török, a spanyol segedelem akkor már nem fog használni.

Fegyverre, fegyverre, ti europaiak és ti hiv keresztények! Ha most nem segítjük a magyar nemzetet, benne mi is elvesztünk. Ott közös harc foly, az europai műveltségé Ázsiának vadsága, a keresztényiségé az izlamizmus ellen.

S buzdító és vészjósló mindenféle proféták nagyszámmal támadtak a népben, s üstökös csillagok mutatkoztak az égen gyakran.

Azon világrész, mit Európának nevezünk, lángban állott és rengett.

De — nem küldött segedelműl egy katonát sem.

Magyarország egyedül állt a szörnyű tusában.

És Magyarorszáiban ismét HUNYADI állt egyedül.

Azonban 1454-ben ő maga elébe ment II. Mohamednek Szerviában, s a várakat visszafoglalta tőle mind itt, mind Bulgáriában, s két táborát irtózatosan megvervén, vezéreit elfogva, miután Mohamed maga kétszer került ki a neki ajánlott csatát, miután a Haemus magas hegyein sietve visszavonult: HUNYADI diadalmasan tért vissza hadából Byzanz hódítójának ellenében.

És ekkor, bár koszorús halántékkal, de nemesen és egyszerűen és utólszor irt HUNYADI a császárnak és a pápának, felhíván és intvén őket hogy itt az idő: most vagy soha. A törököt kiszoríthatni Rumániából és Bulgáriából túl a tengereken, kevesb erő kell hozzá mint vélik, de rögtön, de haladéktalanul. Kész végrehajtani százezer emberrel e munkát, melynek csak három óra adjanak díjt, később ő fogja ellátni abból, a mi martalékot szerzend. Ha ez nem történik, a jövő tavaszkor a török újra megindul hadával, az összes keresztényiség ellen.

S az europai fejedelmek és népek felzudultak az ozman ellen szörnyű haraggal s lelkesedéssel, — de elvonulván e rettenetes vihar, a tenger maradt régi nyugvó tétlen állapotában. A római papi hatalom is oroszláni ordítással rázta fel a keresztény világot, — de a rémitő hang üresen hangzott el a négy szelek felé.

Sőt az ordítás és lármás készüllet csak az ellenséget ébresztette s ingerelte fel a szomszéd rengetegben.

S 1456-ban tavaszkor II-dik Mohamed csakugyan a síkra szálla, — s 160,000 emberrel és 200 hajóval jelent meg Belgrád falai alatt.

Ezt meghallván a király, Budáról rögtön elfutott a távolabb Bécsbe. A bibornok legott egy osztály kereszties csapattal sietett a harcmező felé, de HUNYADI utközbül visszaküldte e sereget, hogy nyomoru kinézésével saját táborában csüggedést, az ellenségében bátorságot ne támaszson. Egyéb segedelem pedig nem érkezett. Tehát csak az ő saját hada volt ott, alig 20,000 ember, és néhány ezer kereszties vitéz, kiket Kapisztrán János magasztos lelkesedése papokból, barátokból, tanulókból, bűnbánókból, remetékből, mesteremberekből és földmivelőkből gyujte össze. Ezeket HUNYADI a Duna partjain gyakorolgatta a fegyverben, — az ozmán tulpartról átkaczagott. Hajók helyett pedig sajkákat, ladikokat, réveket, csolnakokat szerzett össze; a török vezérek e készülletet csaknem játéknak vélték. Kis sereg volt ez s tetemes része gyakorlatlan s fegyvertelen is, ugy szólván csak a puszták vándorló népe; de előtte járt éjjel a tűz oszlopának, nappal a köd oszlopának képében az úr, s az úr itt HUNYADI volt.

És a török hajókat a magyar hitvány csolnakoport semmivé tette. És miután a török sereg sáska sokaságában előbb bevette a bástyákat, elfoglalta az árkokat, a külvárost, s a tornyokra feltüzte a félholdat, és egy egész napig benn a város utcáin harczolt az ostromlottakkal; Kapisztrán tartván a keresztet s a templomi lobogót a magasban, s HUNYADI intézvé a csatát, az ellenség diadalmasan visszaveretett, s gyalázatosan megfutamodván ott, hagyta csaknem mindenét, háromszáz álgyut és negyven ezer halottat. Mohamed ismét visszavonult Byzanczba, Európa vég ormára...

Isten pedig látván a magasban, hogy öreg vitéze végrehajtá vala a munkát, mit rábizott a földön, néhány nap mulva a végdiadal után, nyugalomra hívta magához, elküldvén érette a halál szelid angyalát.

Halálának hirdetője volt ama csoda üstökös, mely ez évben nagyságával a menny látható részének egyharmadát foglalta el. Világa fényesb volt a napnál, mely mellette elhomályosodott. Hosszu farka a földet látszott érinteni, és ez még a láthatár felett nyult el,

midőn feje már négy óra óta eltűnt. *) A pápa imádságokat rendelt e veszély és a mahomedánusok fenyegető hatalma ellen. De a nép és HUNYADI benne, mint mondá maga, közel halálának hirmondóját szemlélte.

És Europa meghallá a hihetetlen diadal hírét, és utána rögtön a hős halálát, s akkor mintha megnyilt, ekkor mintha bezárkozott volna szemleinek a menny.

Mohamed, ellensége, HUNYADI kimúltát meghallván, könnyekre fakadt.

A nemzet sötétségben érezte magát, mintha napja szállt volna le.

A nép háláját bebizonyítandó, — kisebbik fiját, Mátyást, királyvá választotta.

László király is bebizonyítá háláját, — nagyobbik fiját, Lászlót, lefejeztette.

A pápa, valamennyi bibornokaitól körülvéttelve, zokogva megtatta be az engesztelő áldozatot Istennek: a hit védeéért.

A vallás pedig e diadal emlékére hozta be az úr napjának ünnepét **).

SZÁVA.

*) Astronomiailag hű leírás.

***) A kihagyásokért bocsánatot kér a SZERK.

LEGÚJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

Áfrika ugyan a Földközi tengernek, melynek partjain az európai műveltség bőlesője rengett, képezi déli partjait, még sincsen földrész, melynek belseje oly sokáig ismeretlen maradt volna s melynek kikutatása oly nehézséggel járna. A régi görögök csak Egyiptomot s az északi partországokat ismerték, a rómaiak is csak a nagy sivatag északi széleig tudtak előnyomulni, hol egyes telepeket hintettek el; azon földről, melyet Aethiopiának neveztek, inkább csak meséket tudának. A káthagóiak hihetőleg többet tudtak a földről, melyen keresztül a karavánok útja Nigritiába (Szudan) vitt, de a mit ők tudtak, ránk nézve elveszett. A középkor alatt az északi partországok több ízben új alakot öltöttek, Szudánban több új mohammedán ország keletkezett, de mindezen változásokról keveset tudunk, sőt a középkorban Áfrikára még sűrűbb köd, még mesésebb homály borúla, mint a hajdankorban. Ország- és népmismeretünk csak Diaz Bertalan s Vasco de Gama szerencsés hajózásai által nyert tetemes gyarapodást. Ezóta a hajósok szakadatlanul megkerülgették Áfrikát, de a partokon túl beljebb ritkán nyomultak elő. A portugallok ugyan a partokon rakott telepek felől a belföldre is előnyomultak, de vállalataik eredményét eltitkolák s utazóiknak némely tudósításai csak a legújabb időben kerültek napvilágra. Afrika északi feléről igen nevezetes tudósításokat találunk az arab íróknál, kiknek munkái szintén csak az újabb időben lettek nálunk ismerete-

sekké, s Alhazen vagyis Áfrikai Leo János olaszul írt munkájában. Ez hajdan a marokkói császár követe volt a beláfrikai fejedelmeknél s 1517-ben mint rabszolga Rómába került.

Azonban a Beláfrika kifogyhatlan kincseiről elterjedt hírek különösen a nyereszkedési vágyat ingerlék, s főleg Timbuktu városának állítólagos gazdagsága nagyon esiklándozá az európaiakat. 1618 óta angol, majd francia kereskedők is több kísérletet tettek a Gambia és Szenegal folyókon fölfelé Timbuktuig előnyomulni. Jannequin francia Podorig nyomult elő (1637), hol híret vette a „Niger“ folyónak s azon országoknak, melyeket ama nagy folyam öntöz. Compagnon Bambuk városáig nyomult elő s tudósításai következtében a francziák Galam országban Makama helysénél Sz. József várdát rakták, mely telepet azonban csakhamar ismét elhagyták.

Az olasz, portugall és francia hithirdetők is sokat fáradoztak az Áfrika beltartományait borító homály eloszlatásában. Igy 1710-ben Mária Károly, kit a pápa bornói felügyelővé nevezett valaki, Salesiai Szerafin szerzetessel Tripolisból kiindulván, a következő évben Fesszánon át Agadeszig jutott, melyet csak 1850-ben látogatott meg más európai utazó, t. i. Barth Henrik. De a hithirdetők tudósításai részint ismeretlenek maradtak, részint nagyon bizonytalanok.

Beláfrika rendszeres kikutatása csak a mult század utolsó tizedében veszi kezdetét. 1788-ban Londonban áfrikai társulat keletkezett, melynek kitűzött célja volt: Áfrika belsejét tisztán tudományos és emberséges érdekből kikutatni. Első, kit e társulat kiküldött, az északamerikai Ledyard, ki miután Cookot harmadik utjában kísérte s azután Szibériát egyik végétől a másikig egyesegyedül járt a vala be, Londonba került. Ledyard 1788. jun. 30. hagyta el Londont, de Kahirában (Kajró) nemsokára megérkezte után meghalt. Azután Lucas, ki tizenhat évig Marokkóban brit ügyvivő volt, ajánlkozott a veszélyes út megtételére. Tripolisból 1789-ben indult el, de Murszuknál tovább nem mehetett. A társulat még sem csüggedt el, csak más utat jelölt ki, melyet alkalmasabbnak vélt az Áfrika belsejébe előnyomulásra. Ez új irányban teendő kísérletre a sokat járt kelt Houghton örnagyot szemelte ki. Houghton a Gambián hajózott fel jó darabig, azután szárazon folytatá utját s Bambukon át Dsarráig jutott Ludamar országban. Itt éltevel lakolt vakmerő kísérleteért.

De a társulat még sem hagyott fel tervével. Most a skót Mungo Park ajánlkozott a kitéüzött feladat megoldására. Park 1795. máj. 22. indult el Angliából s jun. 21. a Gambia torkolatánál kötött ki. Pizaniába dec. 2. érkezett, innen a legnagyobb nyomorral és veszélylyel küzdve a természet és emberek, kivált a maurok által, utjába gördített akadályokat szerencsésen legyőzte s végre Szego, Bambarra fővárosa irányában, elérte az oly régóta keresett Nigert. De a folyón át nem eresztetvén, kénytelen vala megfordulni s le nem irható szenvedések és veszélyek között Bammaku, Kulikarro és Kamalia nagyobb helységeken s végre Jallonka pusztán keresztül Pizániába vergődött, honnan kiindult vala (1797. jun. 10.). Az áfrikai fölfedezések előmozdítására keletkezett angol társulat korszakos esemény, nem annyira a közvetlen eredmények, mint inkább az új jellem és irány miatt, melyet az Áfrikában teendő utazásoknak adott. Innentova az áfrikai országok, népek és nyelvek komoly, alapos és tudományos ismerete volt a kitéüzött cél. Most a partországokban s Egyiptomban találtató régiségeket is kezdék rendszeresen tanulmányozni. Napoleon egyiptomi hadjárata is lényegesen előmozdítá Áfrika ismeretét, részint a vele volt francia tudósok vizsgálatai fényes eredménye, részint azon érdek által, melyet Áfrika régi és új viszonyai iránt Europaszerte gerjesztett. Mungo Park közleményei még növelték az érdeket, s ösztönül szolgáltak új kísérletekre.

• Most az angol kormány tervezett hajóküldeményt, névszerint a Niger folyó kikutatására. Mungo Park erre is ajánlkozék s 1805-ben másodszer indult el Áfrikába. April. 27. Pizániát érte el. Innen egyenest a Niger felé tartott, de embereit csakhamar az öldöklő éghajlat kezdé pusztítani. Mindazáltal azokkal, kik győzték, folytatá utját s aug. 19. másodszer érte el a Nigert. Bérlett csolnokon Szanszanding-ig evezett a folyón; itt sajkát épített magának s a még életben volt 4 katonával, 3 rabszolgával s kalauzul fogadott egy szabad szerccsennel 1805. nov. 17. tovább hajózott. Ez utjában állítólag Busszáig jutott, hol embereivel együtt életét veszté. Könyvei és úti naplója is odavesztek.

Míg Mungo Park nyugat felől törekvék Áfrika belsejébe előnyomulni s szerencsésen odáig jutott, hol előtte európai ember nem járt, a német születésű Hornemann Frigyes az áfrikai társulatnak északról teendő új kísérletre ajánlkozék. Hornemann 1798-ban érkezett Kahirába, azután 1799-ben sept. havában egy keres-

kedő karavánnal a pusztán keresztül délnek indult s Murszukig jutott. Innen visszatért Tripolisba, honnan első tudósítását Londonba küldé, aztán 1800-ban újra Murszukba ment, honnan második tudósítását küldé. Ebben azt írja, hogy Timbuktuba szándékozik menni. De új hír nem érkezett tőle; mondják, hogy Timbuktut csakugyan elérte s hogy ott 1804-ben meghalt.

Timbukturól és környékéről az első közvetlen tudósítást Adams Robert angol hajóslegénytől vettük. Ez t. i. 1810-ben a Fehérfoknál hajótörést szenvedvén, rabszolgaságba esett s így vitegett Timbuktuba. Hat hónapi ottmulatás után Marokkóba került, hol őt az angol konzul kiváltá. Utóbb az angol Laing (1826) s a francia Caillé (1828) is elérték e mesés hírben álló várost.

Azalatt az angol kormány 1816-ban új hajóküldeményt rendelt a Niger kikutatására. Park t. i. első útján szedett adatok nyomán azon véleményben volt, hogy a Niger s a déli Áfrikában a tengerbe ömlő Kongo vagy Záire egy és ugyanazon folyó. Az angol kormány tehát a Záire torkolatához indította az új küldeményt, hogy ezen, a meddig csak lehet, felhajózzon s így a Nigerbe jusson. E küldemény azonban, melynek feje Kingston Tuckey Jakab tapasztalt hajós volt, valamint az is, melynek a Gambián kellett volna felhajózni, teljesen meghiúsult.

Szerencsétlen véget ért Ritschie és Lyon vállalat is, kik Tripolis felől indultak el (1819). Csak Murszukig juthattak, itt Ritschie meghalt, Lyon pedig kénytelen vala visszafordulni. ✕

Szerencsésebb volt azon küldemény, melynek tagjai: Oudney Valter, Dixon Denham s a skót Clapperton Hugo valának. 1822. april. 8. Murszukba érkeztek; Oudney innen kirándulást tett a Zahara nyugati részein elhímlett tuareg vagy tuarik népségek közé; azután a nagy sivatagon 68 nap alatt keresztül vergődvén, 1823. febr. 4. Borno ország határszélére Lari városába jutottak. Nemsokára megpillanták a mesés ködben borongott Tszád tavat*) s délnyugatnak tartván, a Tszádba ömlő Jeu vagy Jau folyóhoz, febr. 17.

*) Itt egyszer mindenkorra megjegyzem, hogy a neveket, mennyiben a magyar betűkkel lehet, úgy írom a mint a belföldiek ejtik. Bolondságnak tartom az angolokat majmolni, kik semmi idegen nevet se tudnak helyesen írni, vagy a francia és német helyesírást az áfrikai, ázsiai, amerikai, stb. nevekben utánozni. — Továbbá megjegyzem, hogy a mérföldek alatt mindig földiratiakat értek, tizenötöt számítva egy földi fokra. H. J.

pedig Kukába, Borno fővárosába érkeztek. Végre tehát elérték a célt, mely után annyira hiába törekedtek vala. Kukában megpihenhettek fáradtságaiktól, de az ottani fejdelem sokáig nem engedé, hogy utazásukat folytassák. Denham mégis alkalmat lelt Mandarába menni s a Tszád déli partjain több más kirándulást is tenni. Májusban Tyrwhit érkezett Kukába mint első angol konzul Bornóban. 1824-ben Denham meglátogató a Sári folyó vidékét s Tangaláig jutott; Oudney és Clapperton pedig 1823 vége felé nyugatnak fordultak s a Jeu folyó mellett haladván Katagunba, azután Murmur faluba érkeztek, hol Oudney 1824. jan. 12. meghalt. Clapperton folytatván útját, Kanóba, végre Szokotóba, a fellatak fővárosába, érkezett. Innen Kasnán (Katszenán) át visszatért Kukába s azután Denhammal együtt Angliába ment, hol 1825 jun. havában érkeztek meg.

Ez utazás nagy eredménye új ösztönt nyújtott a kísérletek folytatására. Csakhamar új expedítio küldetett ki Clapperton vezérlete mellett. Ez most a Benini öböl felől akart Fundába s innen Kukába előnyomúlni. 1825. nov. havában Badagri mellett partra szállt s mindjárt keletnek indult. De csakhamar pusztító betegség ütött ki az expedítio tagjai között s végre csak Clapperton meg inasa Lander Rikárd maradtak életben. Ketten folytatván az utat, 1826. jun. 23. Katungába, Jarriba fővárosába, azután Kiamán át Busszába jutottak, hol Mungo Park halálát lelte vala. A Niger folyón átkelvén, Niffe vagy Nupe országon keresztül Kanóba s végre Szokotóba érkeztek. Itt Clapperton 1827 apr. 11. meghalt. Lander Rikárd eltemetvén urát, máj. 4. elhagyta Szokotót s jun. 18. Duroróba jutott. Innen Zegzeg országba kellett mennie s végre a tengerpartra, Badagriba kísérték vissza.

A titkok és talányok közül, melyek fölleplezésére és megoldására Áfrikában törekedtek, végre különösen a következő négy lépett az előtérbe: hol van a Nilus forrása? hol szakad tengerbe a nagy szudáni folyó, a Niger? hol van tulajdonkép a mesés Timbuktu? végre hol fekszik a szintén mesés Tszád tava? Denham és Clapperton utazásai a Szudán vidékeire sok világot terjesztettek, mégis mind a négy kérdést meg nem oldhaták. Park ugyan Szegótól fogva Busszáig követte volt a Niger folyását, de második utazásáról semmi tudósítást nem küldhete Európába, Busszán tul pedig épen semmitsem tudtak a Niger folyásáról.

Az angol kormány tehát új expedítiót küldött ki, hogy a Ni-

gert Busszától fogva a tengerig megvizsgálja. E feladat megoldása Lander Rikárdra bízott, kihez testvére is csatlakozott. A két testvér 1830. elején indult el; Badagriban kikötvén, Katungán át Busszába jutottak. Innen sok viszontagság és veszély között csakugyan sikerült a Niger folyón lehajózniok egészen a tengerig s már dec. 1. Fernando Po szigetén kötének ki. Tehát most már tudták, hogy a nagy szudáni folyó sem a Nilussal nem egyesül — mert némelyek azt is vélték —, sem pedig az egyenlítőn túl nem viszi folyását a Záiréba.

Alig érkezett meg Lander Angliába, midőn liverpooli kereskedők új expeditiót tervezének a Niger bővebb kikutatására. Lander tehát harmadszor indult Áfrikába 1832-ben. A Niger folyó egyik ágán, a Nun-on felhajózáván, nagy vesződéssel a Benue torkolatáig jutottak, azután e mellékfolyón hajóztak fel vagy 25 mfdnyire, de különösen a belföldiek ellenségeskedése miatt megfordulni kényszerültek. Most hát a Niger folyón akartak felhajózni, legalább Buszsaig, de ez sem sikerült. Lander ugyan Fernando Po szigetéről még egy kísérletet tett, de csakhamar harciba elegyedék a belföldiekkel s megsebesülvén kénytelen vala visszatérni; nemsokára Fernando Po szigetén meghalt sebeiben, 1834. febr.

1841-ben megint az angol kormány indított el expeditiót Trotter kapitány vezérlete mellett a Niger folyó megvizsgálására. Aug. 15. behajóztak a Nun ágon. Nagy reményeket kötöttek vala az új vállalathoz s mitsem mulasztottak el, a mi annak sikerét biztosíthatá. De már sept. 5., midőn Iddá városa irányában voltak, a láz kezdte a hajókon dühöngeni s ezentul a halál serényen folytatá ünnepeyes munkáját. A leeresztett lobogó, a gyász jele, mind sürűbben láttatott. Pedig a lég tiszta és száraz, a reggeli órák kellemes hívesek voltak, az éghajlat egészségesnek látszott; mégis a bú és gyász nehéz súlya napról napra szakadatlanul növekvék, s végre a három gőzösből kettő kénytelen vala a betegekkel a tengerre visszatérni. Az „Albert“ gőzös azonban folytatá útját, de azon is oly kevés ember maradt, hogy sept. 21. már csak 6 európai vala dologtehető, s estve ezek is roszul lettek. Ekkor Schön hajós-pap e szavakra fakadt: „Ha ezen vállalat megghiúsul, mely mindennel rendelkezett, a mit az ember elméje az egészség megtartására csak kigondolhata, s a mely minden tekintetben nagy gondossággal, vigyázattal és óvatossággal vezetett, — akkor micsoda vállalat sikerülhet? Komor sejtelmek

szállják meg szívemet, de Isten a sötétségből is képes világosságot teremteni. Ő mindenható. Ha az Afrika ujjászületésére czélzó ezen terv meghiúsul, Isten más tervet képes mutatni s áldását erre árasztani.“ Végre okt. 4. Egga városa irányában már valamennyi mérnök beteg volt s a feketéken kívül az egész hajólegénységből már csak három ember bírta munkáját végezni; azonfelül a folyó is gyors apadásnak indult: ekkor tehát „Albert“ gőzös is megfordult s okt. 16. már a tengeren vala.

Az annyi reménnyel megindított expeditio e szomorú kimene-tele nagy visszahatást idézett elő. Azon meggyőződés kezdde lábra kapni, hogy a Niger és mellékfolyóinak éghajlata európai emberre halálhozó, s csaknem egészen felhagytak a gondolattal, hogy e folyókat használják útnak, melyen Afrika szívébe előnyomúljanak. De a kísérlet mégis számos oly ténytet mutatott fel, melyeket más alkalommal tekintetbe lehetne venni. A Kru-partról való belföldiek egészségesek maradtak, sőt az áfrikai éghajlathoz szokott európaiak is, mint Miller és Schön hithirdetők.

A kedvetlen benyomás lassanlassan szünni kezdett s 1844-ben Beecroft János kapitány csavargőzössel indult el a Niger megvizsgálására, de ő is kevés sikert arathatott. Jamieson kereskedőnek 1846-ban tett kísérlete szintén meghiúsult.

Azalatt más pontokon is törekedtek Afrika belsejébe nyomulni. Névszerint a Fog- és Aranypart felől tettek több kísérletet. Ez oldalról a skót Duncan jutott legtovább, t. i. Adofudiáig (1846). A Szenegal melletti francia birtokokból Huart és Raffenei nyomultak elő 1844-ben a bambuki és bondui aranybányák megvizsgálására. Raffenei (1846) és Hecquard (1850) különösen a felső Szenegal vidékén szerencsés kutatásokat tettek.

Azok között, kik a Nilus forrásait keresték, a mult század másik felében a skót Bruce tűnt ki. Ő azzal dicsekvék: „Végre elértem a helytet, mely valamennyi régi és új nemzet leleményességével, tudományosságával és eltökéltségével több mint harmincz századig daczolt. Királyok törekedtek hadsergeik élén azon helytet fölkeresni s mindannyian kudarczot vallának. Dicsőséget, gazdagságot, tisztességet — mindent ígértek azon alattvalójoknak, ki e vágyva vágyott czélt eléri s mégis egy sem érte el.“ — De a díj, melyet Bruce már 86 év előtt magának igényelt, még most is várja emberét. Bruce csak a kék folyóig, a Bahr-el-Azrak for-

rásaiig nyomult elő, ez pedig a Nilusnak csak egyik mellékfolyója, s Panz Péter és Lobo Jeronomos portugál jezsuiták már jóval előtte jutottak volt azon helyre, melyet ő a Nilus forrásainak tekintett.

A Nilus t. i. az ész. szél. 15^o alatt, délre azon helytől, hol Cailliaud 1821-ben a régi Meroét fedezte föl, két fő ágra szakad, melyek egyike tisztavízű, azért Kék folyónak (Bahr-el-Azrak), a másik pedig agyagos színű s azért Fehér folyónak (Bahr-el-Abiad) neveztetik. A Kék folyó a Czana-tón keresztül folyván, déli Habesből Fasszokl és Szenáron át jut oda, hol vele a másik nagy folyó egyesül s hol Mehemed Ali 1824-ben Khartum városát építteté.

Az első nagyobb expedíciót a Niluson fölfelé Mehemed Ali küldte ki 1835-ben. Ennek célja volt: a fasszokli gazdag aranybányákat megvizsgálni. Ugyancsak Mehemed Ali 1840 és 1841-ben két új expedíciót indított el, és pedig a Fehér folyó megvizsgálására. Az első expedíció Szelim Bimbasi vezérlete alatt a szélesség 5^o-ig, a második d'Arnaud francia vezérlete alatt a szélesség 4^o 42'-ig nyomult elő. 1848-ban Mehemed Ali az orosz Kovalevszkit bízta meg, hogy aranymosások fölkeresése végett mind a Kék folyót, mind ennek délről jövő mellékfolyóját, a Tumatot vizsgálja meg. Kovalevszki a Tumaton felhaladván, a Kasszan hegyen csakugyan talált aranytelepeket, s utját egész a 10^o-ig folytató a Dar Bertat-ig (Bertatország). Ez ország s az Arab tengeröböl között terül el Abyssinia vagyis Habesország. Ezt is újabb időben számos német, francia és angol tudós, katonatiszt és hithirdető látogató meg. Különösen Lefebvre, Petit, Dillon és Vignaud utazása (1839—1843) igen sok világot terjesztett azon tartományokra. Az expedíció tagjai közül csak Lefebvre maradt meg életben s tért haza. Munkáját a francia kormány adta ki öt kötetben. Lefebvre 1854-ben újra elindult Abyssiniába a francia kereskedésnek s az evang. hithirdetésnek utat törendő. — Nagy érdemeket, szereztek magoknak a d'Abadie testvérek is, kik 1837 óta kilencz évig keresték a Nilus forrását, s végre roppant vesződségek és veszélyek után 1846. jan. 19. „a Fehér Nilus főforrásánál tüzték ki a francia lobogót.“ Knobelcher, a Khartumban levő kath. hithirdető intézet feje, 1848-ban az ész. szél. 4^o 12'-ig nyomult elő; még tovább jutott 1853-ban

a szárd Brun-Rollet, ki már 25 évet töltött vala Khartumban, mint szárdinai konzul. Brun-Rollet Beleniából, Bari fővárosából indulván ki az ész. szél. 3^o-ig haladott. A belföldiek tudósításai nyomán arról győződék meg, hogy a Nilus igazi forrásai az egyenlítőn túl keresendők. Azonban helyesen jegyzi meg Petermann, hogy a „Nilus forrásai“ bizonyos tekintetben valószínűs agyrém. Se a régiek zavart tudósításai, se az ottani bennszülöttek tanúságai nem dönthetik el a kérdést: a híres folyam felső mellékfolyói közül melyik az igazi Nilus? s e mellékfolyók többféle forráspatakjai közül melyik az igazi forrás? Bruce p. o. azt hitte, hogy a Kék folyóban (Bahr-el-Azrak) találta az igazi Nilust s ennek forrását; mások ellenben a Fehér folyót (Bahr-el-Abiad) tartják az igazi Nilusnak. Ezt 1827-ben Linant vizsgálta meg első egészen Elaisz-ig, Mehemed Ali küldeményei pedig az ész. szél. 5^o-án túlig követték fölfelé. Az Abadie testvérek a Gibbét s ennek forrását vélték a Nilus igazi forrásának. Maga Brun-Rollet most se a Bahr-el-Azrakot vagy Abait, se Gibbét, se a Bahr-el-Abiad felső folyását, a Kidi-t, Kirt vagy Tubirih-t nem akarja annak tartani. Annyi bizonyos, hogy e felső mellékfolyók közül az ottani bennszülöttek által egy sem neveztetik Nilusnak, tehát bármely forrást vagy mocsárt, melyből egyik azon felső mellékfolyókból ered, tarthatjuk a Nilus igazi forrásának. Azért az összes felső mellékfolyók nagyságát, hosszát, esését és eredetét kell megvizsgálni, hogy meghatározhassuk, melyik a fő folyó azok között, melyek összefolyásából a Nilus ered.*)

A Bahr-el-Abiad az ész. szél. 9^o10 alatt bal felől mellékfolyót vesz föl, melyről csak annyit tudunk, hogy folyóvidéke messzire elterjed északra, északnyugatra s délnyugatra, egész Vádaj-ig, Bagirmi-ig s Adamauá-ig. Barth valami Ada folyónak is vette hírét; ez kétségtől a Bahr-el-Abiad említett mellékfolyója vidékéhez tartozik. E mellékfolyó neve: Bahr-el-Ghazal vagy Miszszelát vagy Keilak, mely a No tavába szakad, e tó pedig a Bahr-el-Abiaddal van összeköttetésben. Barth a Tszád tava felől kelet-

*) A felső Nilus folyam rendszerét a régibb és újabb adatok nyomán Klüden berlini tanár igyekezett nagy tanulmánynyal és fáradsággal felvilágosítani. Érdekes munkája 1856-ban jelent meg.

nek tartván Mazennyát, Bagirmi fővárosát érte el; ez eddigelé a legkeletibb pont, hova európai ember jutott. A No tavátul nyugatra Bagirmi országig valami 200 mfdnyi földdarab terjed, melyen termékeny, gazdag és népes országok vannak. Ez országok megvizsgálására Brun-Rollet 1854. májusban Szardiniából újra Áfrikába ment, 6 sajkával s 60 jól fegyverzett emberrel. Eddigelé két tudósítása érkezett meg. Az első 1856. febr. 1-jén kelt. Egy hónapi vesződség után sikerült a No tavát elérnie, mely északról délre 50 órányira terjed, s mely által a Misszelát vagy Keilak vagy Bahr-el-Ghazal (Gazellafolyó) s a Mods vagy Lut a Fchér folyóval egyesül. A Misszelát oly nagy folyó, hogy Brun-Rollet most ezt jelenti ki az igazi Nilusnak. Második tudósításában előadja kutatásait, melyeket 1856. febr. 1-jétől fogva jun. 1-jéig tett. Ez időben megvizsgálta a Misszelát folyót, melyet a belföldiek ott Nam Ajt-nak neveznek, s mely a tóba szakadásától felfelé 25—30 órányi távolságban szétágazik. Nyugati ága terjedelmes tavat képez, keleti ága pedig délről jövő folyó. Ezt Brun-Rollet tovább fölfelé követte. Partjait erdőségek borítják, melyekben számos bivaly- és antilop-csordák legelésznek. Tovább haladván Dar Bendáig (Bendaország) jutott, mely sokféle népsége, nagy elefántesont-kereskedése s gazdag rézbányái miatt nevezetes. — Kissé zavart leírásából kitűnik, hogy a No tavátul nyugatra s délnyugatra terjedő föld folyó-ágakkal, tavakkal és mocsárokkal rakott alföld. Utazásainak végeredményét még be kell várnunk. Érdeme mindenesetre nagy lesz, ha feladatának csak egy részét is megoldja. Ha csak egy pillantást vetünk is pl. Bauerkeller atlaszának Áfrikát tárgyzó lapjaira, látjuk, hogy Dar For és Kordofántul nyugatra és délre, azután a No tavátul mindenfelé még roppant ismeretlen tartományok vannak, sőt hogy még a Bahr-el-Abiad mellékei s felső folyása is egészen ismeretlenek.*)

*) 1844-ben a londoni hithirdető-társulat meghagyá K r a p f és R e b m a n n hithirdetőknak, hogy Déláfrika keleti partján Mombaz környékén telepet alapítsanak. Innen minden irányban, különösen, Krapf több nagyobb kirándulást tett. Egyik nyugatra tett kirándulásán, 4—5 foknyi távolságban a parttól, hóval borított nagy hegységet látott. E hegységben több folyó fakad. Tul rajta pedig a belföldiek tudósítása szerint lapos vidék van számos tóval, melyekből több folyó ered; ezek azután nagy folyóvá egyesülnek, mely északnak foly. Krapf már ezt tartja a Bahr-el-Abiad felső folyásának, s így e folyó forrásai az egyenlítő-től délre 4—5 foknyira esnének.

Szaid pasa egyiptomi alkirály 1856-ban nagy költséggel új expedíciót szerelt föl a Nilus felső mellékfolyóinak s a Szudán megvizsgálására. Ez expedíció vezérletét a francia Escayrac de Lauture grófra bízta, ki előre dicsekvék, hogy legalább a déli szél. 2^o-ig fog előnyomulni. Tizenkét francia, olasz és német tudós és tiszt akart részt venni a nagy vállalatban. Szaid pasa mindent megadott, a mit csak kívántak, két gőzöst, sok bárkát, 38 szekeret, 300 katonát és hajóst, ágyut és fegyvert stb. Régóta egy vállalatról sem volt annyi szó; már alig győzték a nagy és fényes eredményeket bevárni. De gróf Escayrac valódi Don Quixót szerepét vitte; Kairóban mulatván, új meg új bolondságokat követett el; társai végre kijelenték, hogy vele nem teszik meg az utat, s az egész expedíció felbomlott, miután az alkirály pénztárát derekasan fogyasztották' vala.

E nagyszerű vállalat tehát füstbe ment, még mielőtt megindult volna, s az egyiptomi pasának hihetőleg nem lesz kedve, egyhamar új milliókat kiszórni. Azonban új meg új utazók találkoznak s úgy látszik, fel sem hagynak vele, mignem Afrika minden titka föl lesz leplezve. Guinea belsejének kikutatására legújabb időben északi Amerikából küldetett ki új expedíció. Az angol kapitány Burton Kelet-Afrikába indult, stb.

Kelet-Afrika megvizsgálásában különösen a khartumi kath. hit hirdető intézet tagjai is fáradoznak. Ez intézet ótalmára az ausztriai kormány cs. kir. konzuli ügynökséget állított Khartumban. Az első alkonzul dr. Reitz Konstantin 1853-ban Habesbe tett veszélyes kirándulás alkalmával meghalt. Helyébe dr. Heuglin küldetett, ki máris több érdekes kirándulást tett. „Jelenleg“, ezt írja Petermannak, „főleg a Dender, Rahad és Takaszszéh forrásai vidékével foglalkozom, hol hat hónapot töltöttem. Az úgynevezett Bahr-el-ghazal vagy Misszelát mellékeinek vázaltát a bécsi akadémiának terjesztettem elé“ stb.

Marokko belső tartományait s a nyugati Atlász hegység völgyeit sokáig egy európai ember sem látogathatá meg. De mióta Algir a francziák birtokában van, e vidékekre is mind nagyobb világosság kezd derülni. A nagy munka (Description scientifique d'Algérie), mellyet a francziák afrikai gyarmatukról kiadnak, a szomszéd tartományokra is kiterjed. E szerint „Afrika, ama régi szfinksz, napjainkban megéri, hogy ősi talányai kö-

zöl minden évben egyet a másik után megoldanak ; a Zahara sivatagja már csak gyenge védgát a Niger csodás országaira nézve ; minden oldalról, kelet- és nyugatról, a Czanczibár-part, Egyiptom és Algéria felől támadják meg s egyik titkát a másik után ragadják ki“.

Azon nagy buzgalmat és érdeket, mely most Áfrika iránt Európaszerte nyilatkozik, főleg Barth és társainak vállalata ébreszté föl.

E vállalat terve Richardson Jakabtól ered, ki azután első áldozata is volt. Richardson 1845—46 a Zahara északi részét járta be Tripolistól egyfelől Ghadameszig, másfelől Ghát-ig (vagyis inkább: Rhát) és Murszukig. Fő célja volt : a rabszolgakereskedés megszüntetését előmozdítani s a belföldiekkel tisztességes kereskedési viszonyba lépni. Utjából haza térvén, mindjárt új vállalatot tervezett, azon czélból, hogy a középáfrikai országokkal kereskedési összeköttetéseket létesítsen. Tervét 1849. nyarán megerősíté a kormány. Bunsen és Petermann mindjárt azon voltak, hogy Richardson mellé német tudós is adassék. E végre felszólíták dr. Overweg Adolfot, ki Hamburgban született, s ki főleg a földtannal s más természettudományokkal foglalkozván, épen akkor Berlinben tartózkodék. Overwegnek úti költségei fedezésére a berlini földirati társulat 1000 tallért ajánlott. Ekkora történetekben, régiségtanban és nyelvészetben jártas dr. Barth Henrik, szintén hamburgi születés, tulajdon költségén ajánlkozott elmenni. Az angol kormány végre mind a két német tudósnak megengedte, hogy Richardsont elkísérjék, s úti költségeik fedezésére Feszszánig 100, s innen Bornóig megint 100 font sterlinget ajánlott.

Overweg és Barth 1849. dec. 8-án szálltak hajóra Marseilleben s dec. 11-én Philippeville mellett léptek az áfrikai partra. Innen Tripolisba siettek ; s minthogy Richardson s a szükséges pogyász még meg nem érkezett vala, némi előkészületek után 1850. februáriusban a Ghurián hegységet járták be. Azután, Richardson megérkezte után, márcz. 24-dikén megkezdék nagy útjokat Bel-áfrika megvizsgálására.

A Hamádán, Murszokon és Szerdalszon keresztül jul. 15-én a Kazr Dsanunt, vagyis az Ördögvárat érték el Rhát közelében. Itt Barth eltévedt s majdnem életét veszté ; másfél napi keresés után

megtalálták, midőn a szomjtól márnár eltikkadt vala. — Azután Rháton áthaladván, aug. 21. az európai embertől, újabb időkben, meg nem látogatott Air vagy Aszben országba jutottak. Mig Richardson és Overweg Tintellusztban maradának, Barth az ország fővárosáig, Agadeszig, nyomult elő, hol okt. 9—okt. 30-ig mulatott. 1851 elején együtt érték el a Szudán határszélét, azután Taghélel-ben jan. 11. elváltak egymástól, hogy Kukában ismét találkozzanak. Barth Katszénán át Kanóba utazott, hol sok adatot gyűjtögete. Azután Kukának tartván útközben Richardson haláláról értesült, ki Unguruutuában marc. 4. meghalt. Barth mindjárt Unguruutuába sietett, hogy bajtársát tisztességesen eltakarítassa, irományait és javait megmentse. Azután Kukába ment, hol april 2., még Overweg előtt, megérkezett. Itt nagy szorultságban voltak, pénzök és áruik egészen elfogytak, Richardson tetemes adósságot is hagyott hátra. Márnár kétségbeestek, végre Bartnak a bornói szultán vezirétől sikerült kölcsönt szerezni. 1851 marc. 29. Barth folytatván utazását Adamaua országot érte el s ekkor fedezé föl a Benue hatalmas folyót, melynek alsó részét s egyesülését a Nigerrrel már Lander ismerte. Jul. 22. Adamaua fővárosából, Jolából visszatért Kukába s azután Overweggel együtt Kánem országot vizsgálta meg. Onnan Kukába visszatérvén délkeleti irányban folytatók utjokat, s Mándara mellett elhaladván Muszgon keresztül az ész. szél. 10^o-ig nyomultak elő. — Azután Barth a Sári folyón átkelve Bagirmi országba ment s Mazennya városba érkezvén, messze terjedő nyomozásokat tett, Bagirmi, Vádaj s általában a Tszád tavától keletre és délkeletre terülő országokról. Azalatt Overweg a Tszád tavát vizsgálá meg, de fájdalom, 1852 szept. 27. meghalálozott. Barth tehát magára maradt, mégis Palmerston különös kívánatára Timbuktú felé indult s ekkép megtevé legnagyobb s leghíresebb utját. Kukát 1852 nov. 25. hagyta el, 1853 februariusban elérte Katszénát, aprilisban Szokotót, s szept. 7-kén mint a sztambuli szultán követje bevonult az elhírhedt Timbuktuba. Itt majdnem egész évig mulatott, azután visszafordult a Szudánba, 1854 okt. 17. elérte Kanót s dec. 1. váratlanul az új utazóval, dr. Vogel-lel találkozáék. Timbuktui útjában két nagy országot: Gandót és Hamb-Allahit fedezte föl, melyeknek hírét sem tudtuk, s általában igen terjedelmes és pontos adatokat gyűj-

tött Közép- és Észak-Áfrika országairól. — Ez Barth és társai közép-afrikai utazásainak legáltalánosabb vázlata.

Barth közép-afrikai utazása mfdekben számítva legalább 12,000 angol vagyis 3000 földirati mfdet tesz. Bruce utazása (1769—1772) 2200, Mungo Parké (1795—1797) 1500, Livingstoneé Kolobengtől Loandáig (déli Áfrikában, 1849—1854) 2000 angol mfdet tesz. Tehát Barth kétségkívül a legnagyobb utazást tette Áfrikában, s méltán mondhatni róla, hogy, a mit Cook a világtenger, Humboldt Amerika ismertetésére tettek, ugyanazt tette ő Afrika fölfedezésére.

Barth szerencsésen haza is térhetett; 1855. szept. 8. Marseille-ben szállt ki a szárazra, s már szept. 18. Palmerstonnál ebédelt, azon embernél, ki mint akkori külügyér 1849-ben a vállalatot megindítá. Az expeditio három tudományos tagja közül Barth kétségnélkül a legjelesebb és legderekkabb s egyszersmind a legszerencsésebb volt.

Egész utjában fáradhatlan (berséggel figyelt mindenre, s mindjárt a hely színén jegyezgetett és rajzolgatott, akár ló- akár teveháton ült, akár gyalog járt; még lázas betegségében s halálos tikkadtságában is a legnagyobb lelkiismerettel folytató naplóját. Kisebb nagyobb tudósításokat útja különböző pontjairól elébb is küldözött Európába, összes irományait és rajzait pedig szerencsésen magával hozta. Haza érkezete után mindjárt utazása rendszeres kidolgozásához fogott s két kötet számos fa- és kőmetszetekkel s részletes abroszokkal már megjelent. De mielőtt az első kötet tartalmát olvasóinkkal közlenők, jónak látjuk előbb a Benue folyón tett új felhajózást s Vogel eddigi utazásait megismertetni.

II.

A Benue folyón 1854-ben tett kutató felhajózás.

A Benue vagy Tszadda *) a Kovára vagy Kuvára vagy Kvóra (ez az Európában Nigernek nevezett nagy folyam leg-

*) Midőn a Lander testvérek 1831-ben a Kovarán vagy Kvórán lefelé hajóznán a nagy mellékfolyó torkolatához jutottak, azt hívék, hogy ez a Sári, de hogy e vidéken rendszeren Tszaddának neveztetik. Így lábra kapott e név, annál is inkább, mivel sokan azt hívék, hogy e folyó a Tszád tavával van

szokottabb neve a belföldieknél) egyik mellékfolyója, mely észak-keletről folyván, Panda vagy Funda alatt a Kvórába ömlik. Látuk, hogy torkolatát már Lander érte el, sőt rajta darabig felé is hajózott. Azután ismét majdnem feledésbe ment, mig nem Barth tudósításai új érdeket gerjesztének iránta. Petermann, ki akkor Londonban élt, mint az angol királynének földirója, indítványozá az angol lapokban, hogy gőzös küldessék a nagy folyó megvizsgálására. Az indítványt nemcsak Bunsen, porosz követ, hanem számos angol tudós és más előkelő ember is felkarolá, sőt Macgregor Laird kereskedő és hajótulajdonos e célra mindjárt külön gőzöst is építtete. Ezen Laird 1832-ben a Kvórán tett legelső felhajózásban vett vala részt s azóta mindig nagy érdekel viselteték a Kvóra és mellékfolyói megvizsgálására rendelt küldemények iránt. Ez alkalommal a tervezett Benue-expeditióra maga részéről valami 140,000 pfrtot költött, mig a kormány, mely az ügyet szintén fölkarolá, 1854. febr. 24. csak 50,000 pfrtot kért e célra az országgyűléstől. Az út megtételére rendelt hajó, Plejade, csavargőzös volt, mellé adatott két nagy vas dereglye, melyekre a szenet rakták. A kormány részéről két királyi tengerészeti tiszt küldetett el, t. i. dr. Baikie Vilmos Balfour hajóorvos s dr. Bleek Vilmos Bonnbul, mint nyelv- és népbuvár, ki azonban már az áfrikai parton annyira megbetegedett, hogy kénytelen vala hazatérni. Hajókapitányul bizonyos Taylor választott, kinél alkalmatlanabb embert alig lehetett volna találni.

A Plejade 1854. máj. 17. indult ki Liverpool-ból. Áfrika nyugoti partjain két helyütt kötött ki; Sierra Leoné-tól délre, s a Kru-parton valami 60 fekete hajóslegényt, Sierra Leonéból pedig három tolmácsot s néhány fekete kézmivest szereztek. Jun. 29. Fernando Po szigetnél vetett horgonyt; dr. Baikie és dr. Bleek már jun. 25. érkeztek vala oda a póstagözösön. Ez utazásról dr. Baikie hivatalos tudósítása s a szerecsen-eredetű, derék hajóskáplán, Crowther Sámuel, a londoni „Church-Missionary-Society“ által kiküldött hithirdető, naplója tétetett közzé. Crowther

összekötetésben. De a „tsadda“ szó nem tulajdonnév, hanem általában vizet jelent. Mind a Kvórá, mind szóban levő mellékfolyóját a partjaikon lakó különböző népségek sokféle néven nevezik; ott, hol Barth jutott hozzá, Benue-nek (vizek anyjának) nevezik, s Baikie is úgy tapasztalá, hogy ez a legszokottabb neve.

Sámuel az 1841-diki expedícióban is részt vett vala, ez alkalommal pedig hűséges segéde volt dr. Baikie-nek.

Fernando Po szigetén Beecroft angol konzulhoz voltak utalva, hogy ez nekik a szükséges utasításokat és figyelmeztetéseket adja, miután ő az áfrikai folyókon, nevezetesen a Kvórán is már több kirándulást tett vala. Szerencsétlenségükre Beecroft időközben meghalt, s a gőzösön nem volt ember, ki az áfrikai folyók hajójásában jártas lett volna. Baikie azonban nagy gonddal megtette a szükséges előkészületeket s több embert szerzett, kik azután nagy segítségére valának. Ezek között névszerint May alhadnagy tünneté ki magát.

Jul. 8. a Plejade elhagyá a clarence-i kikötőt (Fernando Po szigeten) s 11-dikén betért a Nun torkolatába s szerencsésen áthaladt a torkolat előtt elhuzódó szirtes gáton. De még ugyanaznap délután a kapitány hanyagsága miatt zátonyra került a gőzös. Nagy bajjal lengővé tevén a hajót, jul. 21-dikén Abót érték el. Igen lassan haladtak elő, végre aug. 7. elérték a Kvóra és Benue összefolyását s azután ez utóbbi folyón hajóztak fel, de aug. 11. megint zátonyra kerültek. A kapitány nem igen gazdálkodék a szénnel, ez tehát csakhamar elfogyott. Előre tudták, hogy utóbb csak fával fognak tüzelhetni, mégis a kapitány nem igen gondoskodott vala szerszámról, melyel a fát vágni és hasogatni lehessen. Azért további utjokban csak a legnagyobb bajjal szerezhették meg a szükséges tüzelőt. Hozzájárul, hogy a kapitány nagy bölcsességében valamennyi vitorlát Fernando Pón hagyta. Ő azonban mindezzel nem sokat gondolt, s folyvást hatalmasan fogyasztgatá a bort és egyéb italokat. Végre a kapitány a láthatáron valami nagy hegyeket látott, melyek, szerinte, a további előnyomulást lehetetlenné teszik, s minden áron meg akart fordulni. De dr. Baikie kitevé őt tisztségéből s maga vevé át az expedíció és hajó vezérletét (aug. 17.). Ekkor mintegy 2½ mfdnyire voltak Dágbótól, azon helytől, melynél tovább Oldfield és Allen 1833-ban nem jutottak.

Chrowther úgy vette észre, hogy 1841 óta a folyam mellékein nagy változások estek. Iddá pl. akkor virágzó város volt, most pedig hanyatlóban vala. E változásokat leginkább a fulók vagy fellaták idézték elő. E harcziás nép mindenfelé portyázzván, szerinszerinte nagy pusztításokat mivelt. A folyam jobb partját könnyeb-

ben érheték el, azért az ottani lakosok nagyrészt a bal partra menekültek, hol sok új helységet raktak. Három hónappal a Plejade oda érkezte előtt a fulók a nagy Panda vagy Funda városát is leronták. Különösen sokat szenved tőlük az igbira nép. A jobb parton volt helységek lakói a folyam szigetein kerestek menedéket. A szegény igbirák nyomorát szóval le sem lehet írni, annyira szorongatják és üldözik őket a kegyetlen fulók. Ezek gonoszabbak a döghalálnál; maguk nem akarnak dolgozni, s azokat, kik dolgoznának, szüntelen háborgatják s rabszolgaságba törekszenek ejteni. Nemcsak az igbirák, hanem a nufi néppel rokon básszák is a folyam bal partjára menekültek. <

Aug. 18. a Doma vagy Dsuku országot érték el, melyet a bornóbeliek, haússzák és nufibelek Kororófának is neveznek. Ez ország a Benue jobb partján terül el s most a fulóknak hódol. A bal parton a kicsi népség tanyász. Ez a fellátáktól megszökött rabszolgák szövetsége, kik ide menekülvén kölcsönös védelmök végett egyesültek s most függetlenségben élnek. Méregbe mártott nyilaikat soha le nem teszik s annyira félnek ellenséges megtámadtatástól, hogy Chrowther káplánnak sem engedék, hogy partjaikon kiszálljon. Az áfrikai népségek apró államokra szakadtak, melyeknek szüntelen résen kell lenniök, nehogy a szomszéd meg s feldulja. Azért a európaiaktól is tartanak, s minden idegen iránt gyanakodók. E körülményt Chrowther különösen ajánlja az áfrikai utazók figyelmébe. Különben az áfrikai népek rendesen nagy szerencsének tartják, ha európaiak őket azon szándékból keresik föl, hogy velök jót tegyenek, kivévén azon vidékeket, melyeket európai rabszolgakereskedők szennyeztek meg, vagy hol a mohammedán kereskedők ronták el a népet s gyanút ébresztettek az európaiak iránt. Mungo Park, Clapperton s mások is tapasztalák, hogy a szerencsenyek általában véve jó szívűek és nyájasok az idegenek iránt. — A fulók itt is nagy pusztításokat tettek, már a Benuén is átkeltek és Sibü környékén is megfészkeltek, hat várost és falut foglalván el a folyó bal partján. Már Vukari királya területének is elfoglalták egy részét s évenként bezárguldozzák a kicsi népség földét s az odább keletre levő Kororófa ország határszéleit. Rabló járataikon rabszolgaszíjra fűzik az embereket, s azután Domában, Bautsiban s Kanóban eladják. Azért az ország Anjisi-tól Sibüig már majdnem egészen elnéptelült.

Szept. 6-kán a balparton épült nagyobb helységnél, Gándi-kó-nál horgonyra szálltak. A lakosok nagyon megindultak s fegyverre keltek, de midőn láták, hogy nem akarják őket bántani, mindjárt letevék a fegyvert s nagy örömujongatásra fakadtak. Baikie meglátogatá a helység főnökét, ki őt nyájasan fogadta. Gándiko Kororófa országban van. Ez a folyó déli, vagyis bal partján terül el, a másik parton pedig Bautsi fellata ország van.

Sibú városát szept. 10. hagyták el, s 14 dikén Hamarrúa ország határaihoz jutottak. A tüzelő szernek mind nagyobb fogyatkozását érezték, többen meg is betegedtek, maga Baikie is roszul lett. Így csak lassan haladhattak elő. Szept. 22. Gúrovát érték el. Itt a hamarrúai szultán követe fogadá őket, s ajánlkozott az expeditio követségét urához elkauzolni. - Az üdvözlő követség igen nyájasan fogadtatott a szultántól és szept. 24. reggel visszatért levéllel, melyben a szultán az expeditio fejét, Baikiet felhívá, látogassa meg ő is. Baikie két tiszt kíséretében legott elindult s estve felé elérte a folyótól északnyugotra mintegy 3—4 mfdnyire levő Hamarrúa fővárost. Másnap ünnepélyes fogadtatásban részesült a követség, s a barátságos beszélgetést kölcsönös ajándékokkal fejezték be.

Hamarrúa városa körülbelől $\frac{1}{4}$ mfd széles s $\frac{1}{2}$ mfd hosszú területet foglal el. Kiesen épült magaslaton, mely a Muri hegylánc déli oldalán, a Benue északi partján emelkedik, s melyről igen szép és messzire terjedő kilátás esik. A folyó keskeny fehér posztószalagnak látszik, mely a világos zöld fű árnya között elnyúlik; valamivel hátrább a fák sötétebb zöldje tűnik fel, az után a bal parton a fumbinai kéklő hegylánczok a magas Mauranu hegygyel Adamaua országban, a jobb parton pedig a Muri hegység Hamarrua országban számos furesa csúcaival, mindkét hegység mintegy 3 mfdnyire esvén a folyó partjaitól. A város háza kerek alakúak kúpos fedelekkel, többnyire agyagból épülvék, s átmérőjük 20—24 lábnyi. Minden családfej udvarán több ily kerek ház van, a házcsoportot sövény keríti. A város egyik végétől a másikáig keskeny utcza fut végig, melynek két oldalán fűsövény van s melyből ittott keresztútczák nyílnak. Helylyel közzel az udvar homlokzata szabadon nyílik az utczára s az emberek a nap forró szaka alatt ott töltik idejüket a fák árnyékában. Éjjel teljes csend uralkodott, se ének- se dobszó nem hallatszott, világ

sem látszott sehol. A lakosoknak se pálmaolajuk, se síavajuk (a sía nevű fa gazdag tejes nedvéből igen jó ízű vajat készítenek), se dióolajuk nincs, melyet világításra használhatnának. Minden kereskedés csak csere útján történik; se a másutt divatos kauri (apró esiga), se egyéb forgalmi pénz nincsen szokásban. A vizet a hegység aljárul hordják a majdnem félórányira levő városba; cserépkorsókban hordják a nők, és pedig többnyire vállakon, mivel fejükön a divatos hajdász miatt nem hordhatnak terhet. Kecske, juh és baromfi kevés van, lovat is csak nagy nehezen lehetett kapni. A rabszolgák többnyire a kukoricza- és kölesföldeken tanyáznak; rizst nem igen termesztnek. Általában a felánik (fellaták, fulók vagy pulók) nem igen foglalkoznak a földműveléssel; ruházatukban igen szennyesek, úgy látszik tóbájokat (zubony), üngöket, nadrágukat, stb. addig viselik, míg össze nem rongyol-
lanak s legfőleg az esőre bízzák, hogy megmossa. A nadrágot gyakran zsákul is használják. Az asszonyok többet hajtanak a tisztaságra, hajukat szépen fonják s azután fölkötik s magas kontyukat sárgaréz és ólomdarabokkal ékesítik. Nagy fülbevalókat s nehéz kar- és lábpereczeket is viselnek sárgarézből, ólomból vagy vasból. E fémek a sivatagon át Borno- és Haüssza országokba kerülnek s onnan maur kereskedők által hozatnak ide, cserébe rabszolgákat és elefántcsontot kapnak. Sok karikát Kanóban és Katszénában készítenek, de számos kanói ötvös Hamarrúában is letelepedett. Baikie két ily lábpereczet vett sárgarézből, melyek öt fontot nyomnak. A kanói és katszénai kereskedők nagy karavánokban járnak Hamarrúába s innen Adamauába, hol rabszolgát és elefántcsontot vásárolnak. A rabszolgák kénytelenek az elefántcsontot mint teherhordó baromhátukon vinni s azután az elefántcsonttal együtt adatnak el.

Hamarrúá a fulók egyik fővárosa, honnan lassankint az egész környék pogány (kaffir) népségeire terjesztik ki uralmokat. A felánik vagy fulók hatalmának középpontja Szokotóban van, hol a fő-szultán székel. Ennek helytartói, kik szintén a szultán czimét viselik, körös-körül székelnek a nevezetesebb városokban, milyenek: Kanó, Katszéna, Katagum, Szaria, Boberu, Zsákoba vagy Jákoba, Hamarrúá, Jola (Adamaua fővárosa). A Hamarrúá és Jola között tanyázó népségek még nem hódoltak meg a fulóknak s igen harcziás és vad indulatúak.

A szükséges tüzelő hiánya miatt a gőzössel nem folytathaták az utat, s Baikie és May hat hajóslegénnyel sajkán eveztek to-

vább. Így jutottak Dulti faluig, mely körülbelül az ész. szél. $9^{\circ}30'$ s a keleti hosszúság $9^{\circ}20'$ (Páristól) alatt van. Ide már csak mintegy 12 mfdnyire van azon hely, hol a délről jövő s Adamauá vagy Fumbina országot öntöző Faro folyó a Benué-be szakad. De e helyet már el nem érheték, hanem kénytelenek valának megfordulni. Csakhamar ismét Gúrovánál voltak, de a gőzöst már nem találták ott. Baikie távolléte alatt t. i. a hajósnép egy része az elmozdított Taylor kapitány bujtogatására kényszeríté a főkormányost, hogy visszafelé hajózzon. Azonban a gőzös alább megfeneklett, s Baikie már harmadnap utolérte azt. Azután baj nélkül folytaták az utat, számos helységnél kikötöttek s mind a néptől, mind a főnököktől szívesen és nyájasan fogadtattak. Csak Sibú főnöke mutatott bizalmatlanságot. Nov. 4-dikén már a Nun torkolatánál szálltak horgonyra s 7-dikén estve Fernando Pónál kötöttek ki. (A Kvóra Ndoni és Abo városokon alul szétágazik s utoljára valami 22 ágban szakad a tengerbe. Vízerekkel és mocsárokkal rakott Deltáján a Vari és Oru országok vannak).

E felhajózás eredményei következők: Kétségtelenné lett, hogy az úgynevezett Tsadd és a Benue egyazon folyó; hogy a Benue hajózásra alkalmas folyó; hogy az éghajlat nem oly öldöklő, mint azelőtt hitték; hogy a folyam mellékein lakozó népségek jó indulatúak, a kereskedésre hajlandók s a mivelődésre is fogékonyak. Az egész utazás alatt egyetlen ember sem halt meg, a legénységből ugyan sokan megbetegedtek, de inkább a roszt eledel és ital s a favágási nehéz munka, (melyre alkalmas szerszámuk nem volt), mintsem az éghajlat roszt befolyása miatt.

E szerint bizonyos, hogy a Kvóra-Benue a legalkalmasabb út Afrika belsejébe. A Kvóra Nun-torkolatától fel odáig, hol belé a Benue szakad, 61 mfdnyi hosszú, Baikie azután a Benuén fel még $85\frac{1}{2}$ mfdnyire hajozott, tehát e két folyón máris $146\frac{1}{2}$ mfdnyi utat lehet tenni, holott a Rajna, torkolatától kezdve Chur-ig, csak $143\frac{1}{2}$ mfdnyi hosszú.

Az angolok hihetőleg az Afrika belsejébe nyílt ezen utat nem fogják többé abban hagyni, hanem nemsokára kereskedelmi telepeket, hithirdető intézeteket stb. fognak a két folyam partjain állítani. Már a folyó évben ismét új expeditio indult el Baikie vezérlete alatt. Folytatjuk.

HUNFALVY JÁNOS.

NAGY FRIDRIK.

(MACAULAY UTÁN.)

A porosz királyság, legifjabb az európai nagy államok közt, népességét és bevételét tekintve ötödik, művészet, tudomány és polgárisultság tekintetében pedig harmadik, ha nem második, csekély kezdetből támadt. A XV. század elején adományozta Zsigmond császár a Hohenzollern nemzetségnek a Brandenburg örgrófságot. E család, a XVI. századba Luther tanát fogadta el. A XVII. században hűbennökkép kapta a porosz hercegséget a lengyel királytól. A Hohenzollern-ház fejei, tartományaik eme szaporodása után, sem álltak egyenlő rangban a szász és bajor választófejedelmekkel. Az örgrófság földje nagy részben terméketlen. Maga a tartomány fővárosa Berlin, s az örgrófok kedvenc székhelye Potsdám körül is merő pusztaság volt minden. A mély homokot tartós és szorgalmas művelés által lehetett csak annyira is vinni, hogy rajta a rozs és árpa megteremjen. Más helyeken az öserdők, honnan a római birodalom hódítói a Dunához leszállottak, emberi kéztől illetetlen valának. Hol a föld termékeny volt, iszapossága ijesztett vissza.

Fridrik Vilmos, a „nagy választófejedelem“, politikája alapította meg utódainak szerencséjét. A westphaliai béke által több nagyértékű birtok, ezek közt Magdeburg gazdag városa is kerületéhez jutott s Fridrik fiának oly tekintélyes hercegséget hagyott hátra, mint bármelyik azok közül, melyek királyság-czimet nem viseltek.

Fridrik királyi méltóság után törekedett. Pompakedvellő és

tékozló levén, hanyag igaz érdekei s uralkodói kötelességei iránt, telhetlen vágyu semmis kitüntetésekre, az általa kormányzott állam való hatalmát cseppet sem növelte : s tán inkább csökkenve értékében hagyta örökségét utódaira; de sikerült életének nagy czélja a királyi czim elnyerése. 1700 lépett ez uj méltóságba. Ez alkalommal mindazon boszantásokat kellett tapasztalnia, melyek becsvágyó kalandorok sorsa. Európa többi koronás fejeivel szemközt oly szerepet vitt, minőt egy Nabob, vagy kormánybiztos, ki magának czimet vett, a peer-ek társaságában játszott volna, kiknek elődei ellen a Plantagenet-ek elleni felségárulás be lön bizonyítva. Azon osztály irigysége, melyből Fridrik kilépett, s azok udvarias lenezése, a kik közé tolakodott, szembetűnőleg nyilvánult. A szász választó fejedelem első volt, ki az uj „felséget“ elismerni nem akarta. XIV. Lajos olyanforma képpel tekintett királyi testvérére, mint Molière egyik vigjátékában a gróf, Jourdain urra néz, midőn ez egészen ittassá lesz azon, hogy lovaggá ütötték. Ausztria nagy áldozatokat kívánt azért, hogy elismerte s végre is nem a legnagyobbasban ismerte el.

Fridrik utóda, fia, Fridrik Vilmostól némi kormányzási tehetséget nem lehet elvitatni; jellemét azonban utálatos vétkek elferdítették s oly különcz volt, hogy párját csak a bolondok házában kellett keresni. Pontos és hozzálátó napi munkájához, első forralta azon tervet, hogy Poroszországnak erős katonai szervezet által kell, kiterjedését és népességi számának arányát meghaladó helyet teremteni az európai hatalmak kebelében, szigoru takarékosága által annyira vitte, hogy békében 60,000 embert tarthatott, mely ugy vala fegyelmezve, hogy mellette a versaillesi és st. jamesi királyi ezredek csöcselék népként tüntek fel. Ki ily haderővel rendelkezett, azt minden szomszédja veszélyes ellenségnek és megbecsülhetlen szövetségesnek tarthatá.

De Fridrik Vilmos szelleme oly rossz alkotásu volt, hogy minden hajlamai szenvedélyekké lőnek és minden szenvedélyében volt valami az erkölcsi és értelmi betegségből. Takarékosága pizkos fősvénységgé fajult. Előszeretete a katonai rend és pompa iránt határos lön a tébolylyal, mint azon hollandi polgármesteré, ki addig nézte a tulipánt, mig bele bolondult. Mig a berlini udvar követei nagy szegénységök miatt, melyben éltek, nevetség tárgyai lőnek idegen udvarok előtt; mig a porosz királyi hercege

gek és hercegnők oly szűken éltek, hogy csak éhségöket csilapíthaták s oly rosszul, hogy az éhségnek sem lett volna hozzá kedve: nem volt olyan ár, mely elég nagynak tartatott természetes ujonczok beszerzésére. A király becsvágyat csinált belőle, hogy óriásokból alkosson össze egy ezredet, s ügynökei kikutatták a föld minden zegéztugát, hogy a közönségesnél szálasabb legényeket toborzzanak. Ez utánjárás nem csupán Európára terjedt ki. Fridrik Vilmos toborzóinak egy fő sem kerülte el figyelmét, mely Aleppo, Kairo, vagy Surate bazarjaiban a tömegből kiemelkedett. Egy több mint hét láb magas ir, kit Londonban a porosz követ felvillázott, közel 1,300 ft. sterling foglalót kapott, mely összeg jóval meghaladta a követ tartáspénzét. E különbség annyival izetlenebb, mivel egy nyolcz hüvelykes izmos kölyök, kit egypár tallérért meg lehet vala kapni, valószínűleg sokkal jobb katona leendett.

Megjegyzésreméltó, hogy bár Fridrik Vilmos kormányzásának főczélja abban állott, hogy nagy katonai hatalommal rendelkezék; bár uralkodása fontos korszakot képez a katonai fegyelem történetében; s bár uralkodó szenvedélye a katonai látványok gyönyörében telt: ő maga mégis egyike volt a legbékésebb fejedelmeknek. Tartunk tőle azonban, hogy ellenszenve a háboru iránt nem emberiségszeretetéből támadt, de egyike volt ezer bogarainak. Látszik, hogy ugy érzett csapatai iránt, mint a fősvény érez pénzes ladája iránt. Öröme telt egybeállításán, s megszámlálásában, jól esett neki, hogy nőni látta, de szive vérzett voln a belé, ha drága kincséhez hozzányúl. Előre elképzelte magának azt az időt, mikor patagon zászlóaljai az ellenséges gyalogságot ugy úzik magok előtt mint egy nyáj juhok; de ez az idő, melynek jönni kellett volna, csak nem jött el, és valószínű, hogy ha még harmincz évvel tovább él is, derék serege nehezebb szolgálatot nem lát, mint egy hadi gyakorlat a berlini sikon. Az általa összegyűjtött katonai eszközöket az övénél merészebb és magát fel-találóbbs szellemnek kellett alkalmaznia.

Fridrik, kit közönségesen „nagy“ melléknéven hívnak, Fridrik Vilmos fia, született 1712. Bizton lehet állítani, hogy a természet-től erős és éles értelemmel, ritka lélek- és akarat-erélylyel volt felruházva. Mi jellemének egyéb oldalait illeti, nehéz megmondani, a természet, vagy azon csodás növelés rovására felszá-

mitandók-e, melyben részesült. Gyermekségének története az émélységig érdekes. Twist Oliver a dologházban, Smike a Dothe-boy-csarnokban, e szerencsétlen trónörökös és koronaherceghez képest elkényeztetett gyermekek voltak. Fridrik Vilmos durva és rossz természetű volt, s mivel hozzászokott az önkény és erőszakhoz, iszonyú nyers vala. Dúhe jobbra-balra szitokban és öklözésekben tört ki. Ha ő felsége sétálni ment, minden emberi lélek elfutott előle, mintha valami tigris szabadult volna ki az állatseregletből. Ha asszonygyal találkozott az utczán, lábára tiport, mi azt jelentette: oldalogjon haza, s gyermekeire legyen gondja. Ha azt látta, hogy hitszónok bámulja katonáit, értésére adta a nagytiszteletű urnak, feküdjék a tanulmányoknak, imádkozzék, s e jámbor intésnek egészséges poffal adott nyomatékot. A legmérgeesebb volt pedig saját házánál. Fia Fridrik és leánya Wilhelmine, ki később Bayreuth-i markgrófné lett, voltak kivált izetlenségének tárgyai. Maga nem levén képzett szellemű, az irodalmat megvetette. Gyűlölte a hitetleneket, pópistákat és philosophokat, a nélkül hogy tudta volna mi az, a miben egyik a másiktól különbözik. Az élet feladata szerinte abban állott, hogy az ember kezétlábát törje ugy dolgozzék. Szerinte fejedelmet illető gyönyörölvezet volt: dohányfüst-fellegeben ülni, közben-közben svéd sört szörpölni, „Tokadille“t játszani (hat garasban partieját), vad disznót fogni, s fogolyt löni ezrivel. A királyi herceg kevés hajlandóságot árult el atyjának ugy komoly foglalkozásai, mint élvei iránt. A parade-szolgálat kötelességei alól kibútt, utálta a dohányzást, nem volt inyére sem a „Tokadille“ játék, sem a vadászat. Pompás zeneérzéke volt s ügyesen flótázott. Legelső mesterei francia menekültek voltak, s ezek benne erős szenvedélyt gerjesztettek a francia irodalom és francia társaság iránt. Fridrik Vilmos e kedvteléseket asszonyosaknak és megvetendőkné tartotta, s ócsárlása és üldözése által csak erősbekké és gyakoriabbakká tette azokat. A dolog még rosszabbul ment, hogy a királyi herceg azon korba lépett, melyben az ember anyagi és szellemi alkotmánya nagy változáson megy keresztül. Némi szelességeket követett el, melyeket egy jó és bölcs atya sem fogott volna keményen megítélni. Későbbi korszakában, igazán vagy hamisan, oly vétkekkel vádolták, melyektől a történet szégyenszemmel elfordul s a guny is pirulva említ; olyan fajta vétkekkel, hogy az

ország pecsétörének kemény szavaival éljünk, „midőn a megromlott emberi természet úgy csábítja minden egyéb bűnökre az embert, hogy magától megundorodik.“ De fiatal korának botlásai különösebb gyaláztatól mocskolva nem valának. Mindamellet ki-törő dühbe hozták a királyt, ki minden hibát gyűlölt, kivéven azt, melyben maga is lélegzett, s ki azon nézetben volt, hogy állati durvasága iránt teljesen kiengeszteli az eget, mihelyt minden szelidebb indulatokat megvet. Ezenkívül a királyi herceg nem azon emberek közül való volt, kik megelégesznek azzal, hogy hiszik és vallják vallásukat. Ő kereken tett oly kérdéseket és hozott fel érveket, melyeknek egy kissé más ízök volt, mint a Luther tanáinak. A király azon gyanura jött, hogy fiának hajlama van eretnekséghez — a kálvinistasághoz, vagy istentagadáshoz-e, azt ő felsége bizonyosan nem tudta. Fridrik Vilmos szokott keménysége már magában véve elég rossz volt. Most keresztyén kötelessége egy részének tartotta a keménységet, s a mi lelkiismerete csak volt, mind gyűlölségét keltette fel. A flóta ketté törtetett, a francia könyvek a palotából eltávolítottak, a herceget lábbal tapodták, megütlegelték, s haját megczibálták. Asztalnál a tál fejéhez repült, néha száraz kenyérré és vízre ítéltetett, néha meg oly moslékot kapott ebédre, hogy ebédutánig sem tart-hatta. Egyszer az apja földhöz csapta, a szobán keresztül az ablakhoz vonszolta s nagy fáradsággal lehetett visszatartani, hogy a függöny sínórával meg nem fojtotta. A királyné azon vétke miatt, hogy fiát nem akarta megölve látni, a leggorombább méltatlanságoknak tette ki magát. Wilhelmine hgnó, ki bátyjának pártját fogta, csaknem oly rossz bánásmódban részesült, mint Mrs. Brownrigg növendékei. A szerencsétlen ifju kétségbeesve elillant. A vén zsarnok dühe ezen örülésig fokozódott. A herceg tiszt volt a seregben, elillanása annál fogva szökésnek tekintetett, és Fridrik Vilmos erkölcsi törvénykönyvében a szökés minden bűnök legnagyobbika volt. „A szökés akarata — mond e királyi theologus egyik félbolond levelében — minden bizonynyal a pokolból jön az ördög fiaitól és épen nem az isten gyermekeitől.“ A herceg büntársa, daczára annak, hogy a haditörvényszék közbevetette magát, kegyelem nélkül kivégeztetett. Nagyon valószínűnek tartották, hogy a herceget is hasonló sors éri. A holland köztársaság, svéd és lengyel király és német császárnak nagy utánjá-

rásába került, a Brandenburg-házat ily természetlen halál gyalázatától megóvni. Hónapokig tartó kegyetlen halogatások után végre Fridrik megtudta, hogy életét kimélni fogják. Mindamellett sokáig fogoly maradt; e miatt nincs rajta mit sajnálni. Őrei gyöngéden bántak vele, legalább ily bánásmódban atyjánál soha sem részesült; asztala nem volt gazdag, de egészséges és elegendő étele volt hogy nem éhezett; olvashatta a „Henriade“ot a nélkül hogy ezért oldalba rugják, s flótázhatott, a nélkül hogy azt fején szét-törjék.

Midőn fogsága ideje kitelt, már kész férfi volt. Jóformán betöltötte 21-ik évét s aligha tovább is oly féken lehetne tartani, mint gyermekkorában. A kiállott szenvedések megérlelték elméjét, míg szive megkeményült és kedélye elkeseredett. Önuralomhoz és szinléshez szokott: úgy tettette, mintha némi dolgokban a király nézeteihez alkalmazkodnék s alázattal fogadott el atyja kezéből egy nőt, kinek csak a neve vala nő. Becsülettel szolgált, bár alkalom nélkül arra, hogy magát fényesen kitiüntesse Eugén herczeg vezénylete alatt, mely táborozásból semmi különös esemény nem maradt fen. Megengedettett neki, hogy önálló udvart tartson s azon helyzetbe jött, hogy vigyázattal saját kedvteléseit követhette. Részint hogy a királyt kiengesztelje, részint hajlamánál fogva, idejének egy részét katonai és politikai foglalkozásokban töltötte, s így lassanként oly ügyeségre tett szert, minőt legbensőbb barátai sem sejtettek volna benne.

Kedvencz mulató helye Rheinsberg volt a határszélen, hol a porosz birtokok Mecklenburg hgségtől elválnak. Rheinsberg termékeny és mosolygó oáz vala a markgrófság homokpusztái közt. A kastély, tölgy és puszpáng erdővel körülvéve, széles tóra néz. Itt mulatta magát Fridrik kert, sétány, kigyózdó utak, verándák, növényházak, fa és virág ültetésével. visszavonultságát néhány kevés társa deríté fel, kik közt úgy látszott, megkülönböztetéssel volt azok iránt, kik születés vagy eredetöknél fogva francziák voltak. E társakkal ült együtt ebédnél és vacsoránál, bálokat rendezett, hangversenyeket adott; az irodalom volt pedig főmenedéke.

Növelése egészen franczia volt. Ama hosszú befolyás, melyet XIV. Lajos gyakorolt, a tragoedia és vigjátékirók előkelő érdeme, ama gunyirók és szellemdus szónokok, kik e fényűző fejdelem alatt éltek, a franczia nyelvet egész Európában uralkodó nyelvvé

tették. Még azon országokban is, melyek saját nemzeti irodalommal bírtak, és nagyobb nevekkel büszkélkedhettek, mint Racine, Molière és Massillon nevei, Dante, Cervantes, Shakespeare és Milton hazáiban is bizonyos fokig a párisi modort és szellemet fogadták el. Németország még nem tudott felmutatni egyetlen műreket se a költészetben vagy prózai ékesszólásban. Németországban annál fogva a francia izlés versenytárs nélkül és határtalan uralkodott. Minden valamire való fiatal ember francziául tanult beszélni és írni. Aránylag azt csekély dolognak tartották, hogy valaki anyai nyelvét szépen, szabatosan és könnyűséggel beszél. Maga Fridrik Vilmos, minden északnémet paraszt előítélete mellett is, szükségesnek hitte, hogy gyermekei francziául értsenek s teljesen szükségfelettinek, hogy a német nyelvben igazán otthon legyenek. A latin világosan el volt tiltva. „Mi a latin nyelvet illeti — írja ő fölsége — ezt fiam ne tanulja; s nem is akarom, hogy valaki előttem arról szóljon.“ Egyik tanító bátorzkodott a királyi hggel az arany bullát eredetiben olvasni. Fridrik Vilmos épen a szobába lépett s szokott stylusában tört ki: „Mit csinálsz te itt az én fiammal, gazember?“ — „Felsőged engedelmével, felelt a tanító, az aurea bullát magyarázom ő kir. fenségének.“ — „Majd adok én neked, gazember, aurea bullát,“ toporzikált ő porosz felsége. A király felemelte pálczáját; a megrettent tanító elszaladt és Fridrik classicus tanulmányainak mind örökre végök volt. Hébe hóba elejtett mégis holmi latin mondatot, s oly keresett cicero-phrazisokat szedett elő, mint például: „Stante pede morire; De gustibus non est disputandum; Tot verbas tot spondera.“ Olaszul nem tudott annyira, hogy Metastasióból egy lapot is könnyű szerrel olvashatott volna; s a mennyire tudjuk, spanyolul és angolul egy szót sem értett.

Mivel a francia írókat leginkább értette, nem lehet rajta csodálkozni, ha ez írókat határtalanul bámulta. Élénk és becsvágyó szelleme korán annak utánzására indította, a mit bámult. Tán semmi sem feküdt annyira szívében, mint hogy a francia költészet is szónoklat mesterei közt helyet foglaljon. Oly fáradhatlan volt a próza- és versírásban, mintha valamely éhes osborni íródiák lett volna; de a természet, mely bőven megáldotta uralkodó és hadvezéri elmével, a magasabb és ritkább tehetségeket megtagadta tőle, melyek nélkül a szorgalom hiában törekszik örökéletű műve-

ket előhozni. És valósággal ha több képzelőerővel, élczzel és eszme-gazdasággal lett volna is felruházva, mint valósággal lenni látszott, mégis mindig messze maradt volna attól, hogy magas írói rangra vergődjék. Egy nyelvet sem értett teljesen. Egyetlenegy gondolat-kifejezése sem volt, melyet tökéletes könnyűséggel, biztosság és szabad-sággal tudott volna használni. A németben meglehetősen otthon volt hogy szolgálival kiveszekedje magát, vagy granátosait vezé-nyelje; de a mi nyelvtanát és kimondását illeti, az a porczikájáig rossz volt. Fáradságába került a legegyszerűbb német költemény értelmét is kitalálni. Egy alkalommal Racine „Iphigenia“jának fordítását olvasták előtte. Ő a franczia eredetit tartotta kezében, mindamellott kénytelen volt bevallani, hogy ily segítség mellett sem értheti a fordítást. S mégis, bár anyanyelvét elhanyagolta, hogy egész figyelmét a francziára irányozhassa, utóljára is úgy beszélt francziául, mint egy idegen. Mindig néhány párisi irodal-márnak kellett szolgálatára állani, hogy a hamis szókötéseket és rimeket kiküszöbölje, miket gyakran használt. Ha költői érrel birt volna is, mely a mennyire ítélhetünk, annyi mintha egy csepp se lett volna benne, a nyelvhiany miatt nem leendett nagy költő. A mennyire tudjuk, a teremtő képzeletnek egy igazi műve sem jött valaki által máskép létre, mint oly nyelven, melyet úgy tanult, hogy maga sem emlékezik rá hol és mikor tanulta, s melyet töké-letes könnyűséggel beszélt, mielőtt szerkezetét vizsgálta volna. Nagy képzettségű rómaiak irtak görög verseket; de hány vers érdemelte ki hogy tovább is fenmaradjon? Több előkelő láng-elmék szerkeztettek az újabb időkben latin költeményeket; de a mennyire megítélhetjük, a költemények egyike, még Miltoné sem állitható, szépműtani becsére nézve, a költői termékek első, de még második osztályába se. Azért nem lehet feltűnő, ha mi Fridrik verseiben semmit se találunk, mit bármely jőtehetségű és szorgalmas írónak elérni lehetlen lenne; semmit, a mi az iskolai költészet színvonalán felül emelkednék. A történetírás már jobban sikerült neki. Nem találunk ugyan terjedelmes emlékiratának egy részében sem akár mély reflexiókat, akár eleven festést. De az elbeszélés, világosság, tömörség, józán ész, az igaz szeretete- és az egyszerűségnek bizonyos vonása által tűnik ki, mely sajátságos vonzerővel bír oly embernél, ki, miután nagy dolgokat vitt véghez, leül, hogy azokat elmondja. Egyébiránt, mindazon dolgok közöl,

a miket irt, semmi se szól ugy hozzánk, mint levelei, azok kivált, melyek komoly tartalmuak és versekkel nincsenek kibéllelve.

Nem lehet feltűnő, hogy egy irodalmat kedvelő és csak a francia irodalommal ismeretes fiatal ember, mély tisztelettel tekint Voltaire geniejére. „Oly embert, ki sohasem látta a napot — mondja Calderon egyik kedves vigjátékában, nem lehet kárhozzatni, ha azt hiszi, hogy nincs fény a hold fénye felett. Azon embert, ki soha sem látta se a holdat se a napot, nem lehet kárhozzatni, ha a hajnalcsillag hasonlíthatlan világáról beszél.“ Ha Fridrik Homért vagy Miltout, vagy csak Virgilt és Tassot olvashatta volna, a „Henriade“ iránti bámulata azt mutatja vala, hogy egyáltalán nincs megkülönböztető ítélete az igazi szépműtani értékre nézve. Ha ismerte volna Sophoklest vagy Shakspeart, várhatnók tőle, hogy helyesebben ítélte legyen Voltaire „Zaire“ja felől. Ha tanulmányozta volna Thucydidest és Tacitust a görög és latin eredetiben, meggyőződik vala róla, hogy a történetírás művészetének oly magaslatai vannak, hová XII. Károly életirója korántsem emelkedett. De a legjobb hősköltemény, néhány hatásteljes tragoedia, és a legfényesebb és festőibb történeti mű, melyet valaha Fridrik olvasott, Voltairétól volt. Ily magas és sokoldalú ügyesség a fiatal herceget csaknem a bálványozásig ragadta el. Voltaire nézetei vallásos és philosophiai tárgyak felett még ekkor nem voltak a közönség előtt teljesen ismeretesek. Csak később mondotta ki azokat, midőn hazájából száműzve, nyílt harcban állott az egyházzal. De azon időben, midőn Fridrik Rheinsbergben élt, Voltaire még udvaronc volt s bár nem is tudta mindig fékezni pajkos élczeit, még eddig sem nyomatott, mely miatt Versaillesból kizárhatták volna, és keveset, a mit egy lelkész, Grotius és Tillotson szelid és lágyszivű iskolájából, gyönyörrel nem olvasandott. „Henriade“ „Zaire“ és „Alzire“ben a legszeretreméltóbb alakban rajzoltatik a keresztyén jámborság s kevéssel ez időszak után, melyről szólunk, maga a pápa leereszkedett, hogy „Mahomet“ ajánlatát elfogadja. A költő valódi gondolkozás-módját azonban éles szem mindig felismerhette az illedelmes külső alatt, melybe burkolva volt és Fridrik átható pillantását sem körülhette el, ki hasonló nézeteket ápolt s hasonló színléshez hozzászokott.

A herceg tisztelete tárgyához egy bálványozó stylusával irt, s Voltaire a bókot keresett kellemmel és ügyeséggel viszo-

nozta. Ebből levelezés támadt, melyet olyanok haszonnal tanulmányozhatnak, kik a hizelgés silány mesterségében kívánnak tökéletesedni. Senki se fizette jobban a bókokat mint Voltaire. Legédesebb csemegéjében mindig volt bizonyos finom és egyszersmind pikáns iz, melynek egy inyenczet ingerelnie kellett, ki együgyü és selejtes szakácsok e nemü étkével már nyakig volt. Az ő, és csak is az ő kezéből lehetett annyi czukrot lenyelni, a nélkül hogy a ki lenyelte, tőle roszul legyen. Versmásolatok, írások-rények, borostyánkő szipkák cseréltettek ki a két barát közt. Fridrik bizalmasan közölte Voltaireról iratait, s Voltaire ugy nyilvánította tetszését, mintha Fridrik, Racine és Bossuet lett volna egy személyben. Ő kir. fenségének egyik műve volt Machiavelli czáfolata. Voltaire magára vállalta, hogy kinyomatja. Az irat czime volt: „Anti-Machiavel“ s épületes tárgyalás vala a rablási vágy, hűtlenség, kényuralom, igazságtalan háboru, röviden mindaz ellen, mely által szerzője most a világ emlékében él.

Az öreg király hébekorba haragosan morgott a rheinsbergi mulatságok ellen. De egészsége meg volt törve, ereje fogyott, s halála közelgett. Csak egyben telt gyönyörüsége: hogy szálastermetü katonáit láthatta. Még mindig meg lehetett kegyét nyerni egy hat láb négy vagy öt hüvelyk magas granátos által, s fia elég ildomos volt, hogy időközönkint ilyen ajándékokat küldjön neki.

1740. meghalt Fridrik Vilmos oly szilárdsággal és méltósággal, mely jobb és bölsebb emberhez is méltó lett volna, és Fridrik, ki épen 28-ik évét töltötte be, porosz király lön. Jellemét kevésbé értették. Hogy természeti tehetség van benne, azt senki sem vonta kétségbe, ha vele egyszer beszélt, vagy levelezésben állott. De azon könnyelmü érzéki élet, melyet folytatott, előszeretete a jó konyha, jó bor, zene, társalgás, és irodalom iránt, sokakat gondolkozóba ejtett, ne tartásák-e testileg lelkileg kéjencznek. Azon szokása, hogy szép szavakban áradozott a mérséklet, béke, szabadság és azon boldogság felett, melyet egy jó sziv más boldogsága felett érez, egynémelynek imponált, kik a dolgot jobban is tudhatták volna. Kik a legjobbat gondolták fölöle, egy Telemachot vártak Fenelon mintájára. Mások a Medicik korának megújulását jövendölék, mely kedvezett a művészet és tudomány virágzásának, és nem volt kellemetlen azokra nézve, kik mulatságos életet visznek. Egy cseppet sem gyanította senki, hogy

egy tyrann lépett a trónra rendkívüli hadi és államférfui tehetséggel, s még rendkívülibb munkavágygyal, félelem, hit és könyörület nélkül.

Falstaff, egykori czimbórájának megkoronáztatásakor, nem csalódott oly keserűen, mint a rheinsbergi házi barátok. Pártfogójuk trónraléptére már rég úgy függesztették szemeiket, mint oly eseményre, melytől saját jólétük és nagyságuk fogja kezdetét venni. Végre az „ígéret földé“ elérkezett, melyen mint előrehitték tej és méz foly, de mit találtak helyette? pusztaságot. „Semmit többé ez ostobaságokból“, volt a rövid de metsző figyelmeztetés, melyet Fridrik egyiköknek válaszul adott. Csak hamar kitünt, hogy az új uralkodónak erős családi rokonsága van elődjével. Természetesen nagy különbség volt atya és fiu közt, szellemök erejére és nagyságára, philosophiai nézeteikre, kedvteléseikre, tanulmányaikra, és modorukra nézve. De mindkettejük jellemének alapja ugyanaz volt. Kölcsönös volt mindkettővel a rendszeretet, a gyakorlati tevékenység kedvelése, a katonai érzület, takarékoság, uralkodásvágy, ingerlékeny vérmérsék egész a hirtelen haragu hevességig, a mások fájdalmán és megaláztatásán való öröm. De mind ezen hajlamok egészen más színben tüntek föl, a mint utódja erős és mivelte értelmével párosulva tüntek fel. Így például Fridrik oly hévvel látott serege derekas kiképzéséhez, mint akármelyik fejedelem. De ebbeli gondossága soha monomániává nem fajult mint atyjánál, ki hallatlan árákon szedte össze az óriásokat. Fridrik a pénzzel oly takarékosan bánt, mint akármelyik magános ember. De még sem volt oly véleményben, mint atyja, hogy az egészségtelen káposzta sem rossz eledel, ha az ember évenként 4—5 tallért takarít meg mellette. Fridrik, tartunk tőle ép oly gonosz indulatu volt mint atyja, de legalább elmésségével kellemes alakba tudta gonosz indulatát burkolni. Egy gunyszava volt ott, hol atyja pofot használt. Fridrik Vilmosnak elég volt, hogy valaki lába vagy pálczája közelébe essék, lett légyen az férfi, nő, porosz, nem porosz, érezte vele csizmája talpát és nád-pálczáját. Fridrikhez nem csak közel kelle félni, de őt mintegy kihívni, hogy ez atyai javításmódhoz folyamódjék, s akkor sem tette azt másokkal, mint született alattvalóival, jóléhet Thiébault urnak egyszer egy pár másodpercig oka volt magát oly szerencsésnek érezni, hogy ez általános szabály alól ő sem kivétel.

Fridrik jellemét, ugy alattvalói, mint szomszédai még nagyon tökéletlenül fogták fel, midőn események merültek fel, melyek őt élesebb világitásba állíták. Nehány hónappal kormányra lépte után VI. Károly, az osztrák ház utolsó férfi sarja, meghalt.

Károlynak fia nem maradt s halála előtt jóval lemondott minden reményről hogy férfi örököst hagyjon maga után. Életének későbbi éveiben főtörekvése volt, hogy nő ágoni utódjának biztossítsa a Habsburg-ház sok koronáit. E szándékból új örökösödési törvényt tett közzé, mely egész Európában „pragmatica sanctio“ név alatt közönségesen ismeretes. E törvény erejénél fogva, leánya Mária Theresia főhercegnő, Lotharingiai Ferencz neje, lépett ősei-nek birtokába. Helyzete és személyes tulajdonai olyanok voltak, hogy azt lehetne várni, minden, nemes szívet részvétre és lovagias szolgálatkésziségre indítanak. Huszannegyedik évében volt, vonásai szépek, kifejezése nyájas és élénk, módja kellemes és méltóságos. Oly férj neje volt, a ki őt szerette, s épen érdekös állapotban volt, hogy atyját a halál tőle elragadta. E veszteség, s azonfelül az új kormányzási gondok, oly helyzetben mint az övé, sok volt egy magára nézve. Szellemén a mélabu vett erőt s orozája elvesztette fris piros színét. S mégis ugy látszott, hogy nincs nagy oka aggodalomra. Anglia, Orosz, Lengyel-országok és Hollandia forma szerint kijelentették, hogy magokra vállalt kötelezettségeiknek állanak, értvén alatta a pragmatica sanctio elismerését. A francia miniszterek, szóval, ugyanily tartalmu biztositást adtak. De Fridrik az „Anti-Machiavel“ mig egyfelől Magyarország fiatal királynéjának a leghatározottabb barátsági biztositásokat nyújtotta, elhatározta sietve és titkon nagy sereget gyűjteni, Sziléziába betörni, mielőtt Mária Theresiának, szándékáról csak legkisebb tudomása lett volna is, s e gazdag tartományt a porosz királyságba bekeblezni. A Brandenburg-háznak némi régi igényei voltak Sziléziához, melyekről későbbi századokban, a bécsi udvar kemény fellépése miatt, kénytelen volt lemondani. Bármelyik állott is eredetileg a jogtéren; annyi bizonyos, hogy Poroszország engedett. A Brandenburg ház egyik fejedelme a másik után, a fenálló rendbe belenyugodott. Sőt a berlini udvar legujabban a bécsi udvarral szövetségre lépett, s az ausztriai államok épségét biztositotta. Ha avult igényeket új szerződéses és hosszú birtoklás ellenében csakugy minden tétova nélkül érvényesíteni lehetne, a világ

egy napig sem maradna békében. A nemzeti jogok szerint igen bölcsen, bizonyos elévülési határidő van megállapítva, melynek eltétele után a birtok címét, ha szintén bitorlásra kezdődött is a birtoklás, többé kérdésbe venni nem lehet. A közjólét kívánja — így hangzik a törvényhozási maxima — hogy minden jogvitának egyszer vége legyen. Ez elv nem kevésbé alkalmazható az államok jólétére, mert a közjólét ellenében a jogvita annyit jelent, mint tartományok pusztulását, ipar és kereskedelem fenakadását, ostromot, minő a badajozói és sz. sebastiani ostrom volt, és csatákat, minő Eylau és Borodionál folyt. A hollandiai király kétségkívül azt gondolja, hogy őt jogtalanul fosztották meg belga tartományaitól. Tegyük fel, hogy úgy van. De azért fogná-e igazolhatni magát, ha most sereggel indulna Brüsszel ellen? Fridrik esete még rosszabb volt, annnyival rosszabb, mivel azon igaztalanság, melyet sérelmül felhozott, több mint egy század előtt történt. Ezenkívül nem hallgathatjuk el, hogy ő az ausztriai háznak személyesen is le volt kötelezve; midőn apja, mint szökevényt főbe akarta lövetni, tőn életét azon fejedelem közbenjárásának köszönheté, kinek leányát most megtámadni szándékozott.

Hogy a királynak igazat adjunk: ő több erényre nem tartott igényt, mint a menyivel birt. Beleszurt ugyan nyilatkozványába a forma végett néhány semmit mondó szólásmódot Sziléziára vonatkozó elévült jogát illetőleg; de beszéd közben és emlékirataiban egészen más hangot vett fel. Saját szavai: „becsvágy, érdek, azon kívánság, hogy az emberek rólam beszéljenek, végre győztek, és én elhatároztam magamat a háborura.“

Fridrik, egyszer magát elhatározva, erélylyel és ügyességgel látott a dologhoz. Lehetlen volt hadkészületeit egészen titokban tartani; a porosz tartományokban czredék, ágyuk, málhák stb. hozattak mozgásba. A berlini osztrák követ tudósította udvarát e tényekről s gyanuját fejezte ki Fridrik szándékait illetőleg; de Mária Therézia miniszterei nem akartak ily fekete vádnak hitelt adni egy fiatal fejedelem ellenében, ki különösen erkölcsi és emberszerető érzületéről volt ismeretes. „Nem akarjuk, nem hihetjük“, írták a követnek vissza.

Ezalatt a porosz haderők együtt voltak. Fridrik, minden hadizénés, elégtételkivánás nélkül, bók és barátságbiztosítások közepett, megkezdte az ellenségeskedéseket. Több czernyi csapata

állott már a sziléziai területen, mielőtt Magyarország királynője csak sejtette volna is, hogy tartományainak valamely része ellen a porosz király igényt formál. Végre Fridrik mégis csak küldött hozzá követséget, melyet inkább boszantásnak lehetne venni. Ha Sziléziáról lemond, izenteté neki, ő, t. i. Fridrik, mellé áll, bármely hatalmasság ellenében, mely Mária Teréziát egyéb birtokaitól megfosztani kísértené; mintha már nem kötelezte volna magát hozzáállani, vagy mintha új ígéreteinek több becsét lehetett volna tulajdonítani, mint a régieknek!

Fogas tél volt. Metsző hideg, és az út nehéz. De a poroszok előnyomultak. Az ellenállás lehetetlen vala. Az osztrák sereg ez idő szerint se számos, se jó karban nem volt. E sereg egy kis töredéke, mely Sziléziában feküdt, ellenségeskedésekre nem volt elkészülve. Glogau bombáztatott, Boroszló kinyitotta kapuit, Ohlaut oda hagyták. Egy pár elszórt helyőrség tartotta még magát; de az egész nyílt tér meghódolt, egy ellenség sem mert a csatamezőn a királynak ellentállani, s Fridrik még 1741 vége előtt visszatért, hogy Berlinben alattvalói szerencsekívánatát fogadja.

Mielőtt a háború kitört, lehetőnek sőt valószínűnek látszott, hogy a világ békében fog maradni. Természetesen a nagy osztrák örökség megeseonkítása kemény kísérlet volt, s nem egy cabinetben már is becsvágyó tervekkel foglalkoztak. De azon szerződések, melyek a *pragmatica sancti*ót biztosították, világos értelműek és egészen újak voltak. Egész Európát nyilván igazságtalan czél végett zavarba dönteni nem kis dolog volt. Anglia hű vala kötelezettségéhez. Fleury állhatatos a béke mellett. Neki volt lelkiismerete. Már igen hajlott kora vala, és nem akart oly élet után, melyet, az ő helyzetét tekintve, kiválólag tisztának lehetne mondani, egy nagy vétek friss feltjával jelenni meg az isten ítélő széke előtt. Maga a hű és elvtelen Belle-Isle is, kinek egész élete hódítás és rablásról szilaj álom vala, érezte, hogy Franciaország, ünnepélyes szerződések által lekötve, gyalázat nélkül egyes támadást az osztrák birtokok ellen nem intézhet. Károly, bajor választófejedelem, követelte ugyan, hogy neki joga van azon örökség egy részéhez, melyet a *pragmatica sanctio* Magyarország királynőjének biztosított; de ő elég erős nem volt, hogy idegen támogatás nélkül mozdulni merjen. Annál fogva alaposan lehetett

várni, hogy a nyugtalanság rövid időköze után, a keresztyénség minden potentátjai belenyugosznak a meghalt német császár rendelkezésébe. De a porosz király becsvágya jelt adott a szomszédoknak. Az ő példája lecsöndesítette szegényérzetüket. Sikere elcsábította őket, hogy az ausztriai monarchia szétdarabolásának nehézségét kevésbe vegyék. Az egész világ fegyverhez nyult.

Szilézia ütközet nélkül el lőn foglalva; az osztrák csapatok a magokat még tartó erősségekbe vonultak. Tavasszal Fridrik ismét a seregnél termett. Ő kevés háborut látott és soha nagyobb sereget ütközetben nem vezényelt. Annálfogva nem lehet feltűnő, hogy első katonai hadműtétei keveset tüntetnek fel azon ügyeségből, mely későbbi időkben egész Európa csodálatát magára vont. Mit szakértők a még fiatal Raphaél néhány festményéről mondhattak, e hadjáratról is azt lehet mondani. Fridrik legkorábbi rosz modorában ütött ki. Szerencsére a vele szemközt álló tábornokok csekély képességek voltak. Saját csapatai, jelesül gyalogságának fegyelmezése abban az időben páratlan volt, s néhány eszes és tapasztalt tiszt állott szolgálatára, kik őt tanácsolták. A legkitűnőbb ezek közt Schwerin tábornagy volt, egy vitéz pomerániai származásu kalandor, ki az európai kormányoknak legalább felét már szolgálta; a hollandi köztársaság, a mecklenburgi herceg megbízásaival felruházva volt, Marlborough alatt Blenheimnél harczolt, s XII. Károlylyal Benderben járt.

Fridrik első csatáját Molwitznál vivta, és soha egy nagy hadvezér pályája rosabb jósjelek alatt nem nyílt meg. Serege győzedelmeskedett. Ő azonban nemesak semmi igényt nem képezett egy ügyes tábornok jelleméhez, de sőt oly szerencsétlen volt, hogy kétségbe lehetett vonni, bir-e csak a katona közönséges bátorságával is. A lovasság, melyet személyesen vezényelt, szétugrasztatott. Nem szokva az ütközet tolongása és mézszárlásához, elvesztette lélekjelenlétét, s nagy készséggel hajtott azok szájára, kik őt sürgették, hogy saját menekülésére gondoljon. Angol szürkéje a csatától több mértföldnyire elment vele, míg Schwerin, bár két helyt is megsebesítve, férfiasan tartotta az ütközetet. Az öreg tábornagy ügyességének s a porosz zászlóalj kietartásának

köszönhető, hogy az osztrák sereg 8000 ember vesztéséggel a csatateréről elűzetett.

Ennek híre késő éjjel érkezett azon malomhoz, hol a király menedéket keresett. Ez keserűséget okozott neki. Ő sikert aratott, de e sikert oly rendelkezéseknek köszöni, melyeket mások tettek, s azon férfiak vitézségének, kik harczoltak, míg ő elfutott. Ily keveset ígért első fellépése ama korszak legnagyobb hősének!

A molwitzi ütközet volt az általános kitörés jele egész Európára nézve. Bajorország fegyverhez nyult. Franciaország ugyan főrészesnek magát a háboruban még nem nyilatkoztatta; de, mint Bajorország, szövetségstárs vala abban. Ama két nagy államférfiu, kiknek a világ, sok éven át, nyugalját köszönte, ez időtájban tűnt el a szinpadról, mindketten elárulván az által gyöngeségöket, hogy igazságszeretetőket és békés érzelmeiket hiu reményeknek áldozták fel. Az öreg és gyöngö Fleury, Belle-Isle szilaj heve által ragadtatott el. Walpole houghton-i erdeje és képei közé vonult vissza hálátlan hazájának szolgálatától, s hatalma a vakmerő és tulcsigázott Carteret-re szállott. A milyenek a miniszterek voltak: olyan vala a nemzet. Harmincz év, mely idő alatt Európa kevés közbeszakitással nyugalomnak örvendett, a közszellemet nagy fegyveres erő kifejtésére készítette elő. Egy egészen új nemzedék nőtt fel, mely Turin ostromára vagy a Malplaquet melletti vérontásra nem emlékezhetett, mely a háborut csak az ütközetek diadaljeleiből ismerte, és a mely, míg büszkén tekintett Blenheim falfestményeire vagy a Victoria-tér szobaira, keveset gondolt arra, mennyi nélkülözéssel, a magán-vagyonoknak mily romlásával, és hány keserű könnyel lehet a győzedelmeket megvásárolni.

Egy darabig a szerencse a magyar királynő ellen látszott fordulni. Fridrik Morvába rontott be. A francziák és bajorok Csehországba tolultak és ott a szászokkal egyesültek. Prága bevétellett. A bajor választófejedelem, a többi választófejedelem szavazata folytán, a császári trónra emeltetett, — oly trónra, melyet az osztrák ház, százados gyakorlat által, joggal tekintett örökség szerinti birtokának.

Mindamellettt a magasszivü császárléány bátorsága nem volt megtörve. Magyarország még övé volt, s elhatározta, magát ama nemzet hűségére bízni, mely bár szilaj, nyugtalan és türelmetlen

az elnyomás ellenében. de vitéz, nemeslelkű és egyenes szívé. A szükség és veszély közepett egy fiat szült, ki később II. József császár név alatt lön ismeretes. Alig kelt fel betegágyából, Pó-zsonyba sietett. Ott a roppant számú nemesség előtt, szent István palástjában és koronájával megkoronáztatott. Egy néző sem tartóztathatta vissza könyeit, midőn a szép, fiatal anya, még gyöngélgelvede a betegágy után, őseinek szokása szerint a királydombra fellovagolt, s az ország kardjával kelet, dél, észak és nyugotra vá-gott, s halvány arca előmlő pirjával a világ mind a négy sarkát felhívta, hogy az ő és gyermeke jogait kivívja. Az első ülésben, gyászba öltözve jelent meg az országgyűlésen, s ünnepélyes és méltóságos hangon szólította fel a nemzetet, igaz ügyének védelmére. Mágnások és követek helyeikről felálltak s kardjaikat csattogtatva „éltöket és véröket“ ajánlották. Eddig még egy pillanatra sem hagyta el szilárdsága a tömeg szemei előtt; de az áldozatkészség ez örömiadására trónjára rogyott vissza és zokogva sirt. Még megindítóbb volt azon jelenet, midőn néhány nappal később az ország rendei előtt ismét megjelent s karjain hozta a kis főher-czeget. Ekkor történt az, hogy Magyarország lelkesedése ama hadi-jelszóban tört ki, mely csakhamar egész Európában visszahang-zott: „Moriatur pro rege nostro, Maria Theresia!“

Időközben Fridrik, politikájában némi változásra gondolt. Ő nem akarta, hogy Franciaországot, a Habsburg-ház rovására, a szárazföldön tulnyomó hatalomra segítse. Az ő első szándéka vala: a magyar királynőtől Sziléziát elvenni. Második szándéka volt, hogy ő rajta kívül, a mennyire csak lehet, senki más ne vegyen el tőle semmit. Igaz, hogy kötelezettségei voltak az Aus-tria ellen szövethetzett hatalmak irányában, de ő e kötelezettsége-ken csak úgy nézhetett tul, mint a *pragmatica sanctió*val tette. Most terve abból állott, hogy a maga zsákmányrészét biztosítsa. Mária Therezia, az angol kormány nyomatókos közbenjárására, az alkudozásokra késznek nyilatkozott. Az alkudozások azonban bajosan végződtek volna szerződéssel, ha Fridrik fegyvereit egy második győzelem nem koronázzá. Lotharingiai Károly főherczeg, Mária The-rézia sógora, egy merész, mozgékony, bár szerencsétlen tábornok, a poroszoknak Chotusitznél csatát engedett és meg is veretett. A ki-rály még csak kezdő volt a hadimesterség megtanulásában. Még egyszer bevallotta, hogy a siker ez alkalommal is épen nem az ő

vezénylete, de egyesegyedül csapatainak vitézsége és kitartása által vivatott ki. Azon szennyet azonban, melyet Molwitz katonai hírének hátrahagyott, teljesen lemosta személyes bátorsága és erélye által.

Az ángolok közbenjárása által kötött béke, volt ez ütközet gyümölcse. Mária Theresia Sziléziáról lemondott. Fridrik szövetségeseit cserben hagyta; Szászország követte példáját s így a magyar királynőnek szabad kezet engedett, egész hatalmával Francia- és Bajorországok ellen fordulhatni. Mindenütt győztes volt. A francziák kénytelenek voltak Csehországot odahagyni, s csak nagy bajjal menekülhettek. Egész hátrálási-vonalukon, ezirrel feküdtek a hideg, fáradság és éhség miatt kidőlt hullák. Bajorországot ellepték ama véres, sokat szenvedett és harczolt nép szilaj csapatai, mely a keresztyénséget az Islamtól elválasztja. Ekkor kezdett először nyugoti Európában a huszár, pandur és krobót rettentő neve ismeretes lenni. A szerencsétlen Károly, bajor választófejedelem, Austriától legyőzve, Poroszországtól elárulva, saját örökös tartományaiból kiűzve és szövetségeseitől elhagyatva, szégyen és bánat miatt korán kimult. Németország szívében egy ángol sereg jelent meg, s a francziákat Detlingennél megverte. Az osztrák tábornokok már arról beszéltek, hogy Marlborough és Eugen művét befejezzék s Franciaországot kényszerítsék Elzászról és három püspökségről lemondani.

E szorultságában a versaillesi udvar Fridrik segélye után nézett. Chateauroux hercegnő gyakorolt ekkor fő befolyást a gyöngye Lajosra. A hercegnő kivitte, hogy alkudozó küldessék Berlinbe, s Voltaire szemeltetett ki e czélből. Mohón kapott ez az alkalmon, mert miután írói neve egész Európát betöltötte, gyermekes kíváncsisággal vágyott a politikai kitüntetés után. Ő hiu volt, és nem minden ok nélkül, ügyessége és megnyerő ékeszöllására, s azzal hízelt magának, hogy határtalan befolyással bír a porosz király felett. Annymiban igaza volt, hogy ekkor még csak egy oldalát ismerte Fridrik jellemének. Jól ismerte a költőncz minden apró hiúságait és agyafurtságát, de azt nem tudta, hogy e gyöngék mindazon tehetségekkel és vétkekkel állanak kapcsolatban, melyek a gyakorlati életben eredményre vezetnek; és hogy a szerencsétlen verselő, ki őt rimetlen, rosz alexandrinekkel faggatja, a legéberebb, leggyanakovább és legkérlelhetlenebb politikus vala.

Voltaire, a figyelem és barátság minden jeleivel fogadtatott; a palotában szállásolt s naponkint a királyi asztalnál ebédelt. Az alkudozás oly módon vezetett, melyet nehéz leírni. Nem lehet mulatságosabb dolgot képzelni, mint azon értekezletek, melyek a kor legelső írója és legelső államférfia közt folytak, kiket sajtószerű gyöngeségek arra birt, hogy szerepet cseréljenek. A nagy költő csupán szerződésekről és biztosításokról akart szólni, a nagy király pedig csak metaphorákról és rimekről. Egy ízben Voltaire egy emlékiratot nyújtott át ő felségének Európa állapotáról, s ezt a papir széleire firkált versekkel kapta vissza. Magokban nevettek egymás felett. Voltaire nem kímélte a király költeményét, és a király fentartotta emlékét Voltaire diplomatai fellépésének. „Ő neki — ugymond Fridrik — semmi teljhatalmazása sem volt, egész küldetése játék, valóságos bohózat vala.“

Mit Voltaire befolyása el nem igazíthatott, azt az osztrák fegyverek diadalmas előhaladása eligazította. Ha Mária Theresia és II. Györgynek hatalmában állott Franciaországnak békefeltételeket szabni, minő kilátása lehetett Poroszországnak, hogy sokáig Szilézia birtokában marad? „A biztosítékok — mondá Fridrik — esupa esecsebecsék, kellemes ránézni, de sokkal törekenyebbek, hogysen a legkönnyebb nyomást kibírják.“ Ő a legbiztosabbnak tartotta, szoroson Franciaország mellé szegődni s a királynőt újból megtámadni. Annálfogva 1744 őszén az ellenségeskedéseket ismét megkezdte, a szász választófejedelemségen átvonult, a nélkül, hogy a választófejedelem engedélyével legkevésbé is törődnék, Csehországban termett, bevette Prágát és Bécset magát is fenyegette.

Csak most tapasztalta először a szerencse állhatatlanságát. Egy osztrák hadsereg Lotharingiai Károly alatt, Sziléziávali összeköttetését fenyegette. Háta mögött egész Szászország fegyverben állott. Szükségesnek találta, visszavonulás által menekülni. Még egyszer bevallotta, hogy e kudarcz saját hibájának természetes következése. Soha egy hadvezér — ugymond — nagyobb baklövést nem tett. Hozzá kell tennünk, hogy későbbi sikerét még e hadjárat bonyodalmainak róta fel. Így szerzett a szükség és keletlen benyomások közt, a hadviselés alapelveiről tiszta fogalmat.

Következett az emlékezetes 1745. év. A háboru szárazon és

vizen dühöngött; Olaszországban, Németországban és Flandriában, s maga Anglia, sok évi mély belső nyugalom után, fegyveres seregeket látott egymás ellen csatarendben felállani. Emlékezetes ez év Fridrik életében, mint oly időpont, melyről azt lehet mondani, hogy a hadviselés mesterségébeni ujoncsága végét ekkor érte. Voltak nagy hadvezérek, kiknek korán szerzett katonai ügyességök magasabb ihlethez hasonlított. Így Condé, Clive és Napoleon. Fridrik nem tartozott e ragyogó csodák közé. Az ő előhaladása a haditudományokban, egyszerűen oly előhaladás volt, minőt erős hajlamu ember tesz a tudományban, melyre szellemét komolyan és szorgalommal irányozza. Hohenfriedbergnél mutatta meg először, mennyi hasznot huzott tévedéseiből és azok következéséből. E naponi győzelme kiválólag ügyes rendelkezésének rovására esik, és meggyőzte Európát arról, hogy azon fejedelem, ki néhány év előtt a molwitzi futáskor kísérteteket látott, a hadviselésben oly mesterré képezte magát, kihez kortársai közt senkit, vagy talán csak a szász marsallt lehet hasonlítani. A hohenfriedbergi győzelemre gyorsan következett asorri.

Ezzel egy időben a francia fegyverek is diadalmaskodtak Németalföldön. Fridriknek nem kelle többé félni, hogy Mária Theresia oly helyzetbe jusson, mikép Európának törvényt dictálhatna, a honnan ismét kezdett kötelezettségének megtörésén gondolkozni. Most negyed izben. A versaillesi udvart majd megette a méreg. Lajos sajátkezü levelet irt Berlinbe, tele szemrehányással; de hiában. 1745 őszén Fridrik békét kötött Angliával s még ugyanezen év végén Austriával is. A bajor Károly igényei a megegyezésre nézve, semmi akadályt sem képeztek. E szerencsétlen fejedelem nem vala többé, és Lotharingiai Ferencz, Mária Theresia férje, a német birodalom általános beleegyezésével, a császári trónra emeltetett.

Poroszország ismét békén vala. De az európai háboru még tovább tartott, mignem 1746 az aacheni szerződés ennek is véget vetett. Mindazon hatalmak közül, melyek abban részt vettek, egyedül Fridrik volt a nyertes. Nemcsak hogy atyai örökségéhez Szilézia szép tartományát csatolta; de elvnelküli ügyességének sikerült, a mérleget Austria és Franciaország közt változtatva lenyomni, úgy hogy általában őt lehetett annak tekinteni, kinek kezei közt Európa sulyegylene nyugszik: — magas méltóság egy olyanra nézve, ki a királyok közt legelső rangban állott s kinek dédapja még márkgróf

volt! A közvélemény a porosz királyban a politikust bámulta, ki erkölcsi és méltóságérettől egyformán ment, telhetetlen, rabolnivágyó és szemérmetlenül álnok; — és a közvéleménynek aligha igaza nem volt. Egyszersmind elismerték, hogy tehetséges ember, leendő hadvezér, eszélyes alkudozó és fejedelem. Azon tulajdonságait, melyekkel minden másokat felülmúlt, akkor még maga sem ismerte; és ezek oly tulajdonok voltak, melyek csak sötét háttérben világítanak. Pályája eddig, kevés megszakítással szerencsés volt, és csak a szerencsétlenségben, a remény és menekvésnélküli szerencsétlenségben, mely ünnepelt lélekerejü férfiakat is legyőzött volna. tünt fel az ő valódi nagysága.

Ő, kormányralépte óta, a királyok előtt ismeretlen buzgalommal látott az államügyekhez. XIV. Lajos kétségkívül maga volt a maga miniszterelnöke, s általános felügyeletet gyakorolt a kormányzás minden ága felett; ez Fridrikre nézve nem volt elég. Ő nem elégedett meg azzal, hogy maga legyen saját miniszterelnöke, ő akart az egyesegyedüli miniszter lenni. Alatta nem lett volna helye nemcsak Richelieu és Mazarinnek, de még Colbert, Louvois vagy Torcynek sem. Munkaszeretet maga a munka végett, nyugtalan, telhetetlen vagy a parancsolás, beavatkozás. és hatalma érzetetésében, mély megvetés és bizalmatlanság embertársai iránt, mindez elidegeníték őt, hogy másoktól kérjen tanácsot, fontos titkokat valakire bizzon, kiterjedt hatáskört engedjen. A legmagasabban álló hivatalnokok alatta pusztá irtokok voltak, és pedig annyira irtokok, hogy rájuk korántsem bízott annyit, mint magok az osztályfőnökök gyakran egyes irtokokra bizni szoktak. Ő maga volt kincstárnok, fővezér, főfelügyelő a közmunkákra, saját kereskedelmi és igazságügyi minisztere, bel és külügyminiszter, főlovászmester, főkamrás. Oly dolgokat, melyekről más kormányoknál még csak egy osztályfőnök sem akar hallani, a porosz monarchiában maga a király személyesen végzett. Ha valamely utazó jó helyet akart kapni, hogy egy katonai szemlét láthasson, Fridrikhez kellett írnia, s következő napon királyi hírnök adta tudtul Fridrik válaszát, Fridriknek saját keze aláírásával. Ez mértékentuli, beteges tevékenység volt. A közügyekre nézve bizonyosan jobb lett volna, ha minden igazgatási osztály egyegy tehetséges és igazságszerető emberre bízatik s a király az általános ellenörködéssel megelégszik. Ily módon azon előnyök, melyeket a terv egysége s a munkafelosztás biztosítanak,

nagy mértékben el lettek volna érve. De e rendszert Fridrik természetel nem tűrte. Ő saját államában csak saját akaratát és véleményét tűrte el. Neki csak tollnokokra volt szüksége, kiknek elég értelmük vala fordítás- vagy másolatra, az ő saját firkáinak kibetűzésére, s rövid „igen“-je vagy „nem“-je hivatalos alakba öltöztetésére. Éppannyi magasabb szellemi képesség van egy másoló gépben, vagy egy lithographiai sajtóban, mint a mennyit ő egy cabinet-tanácsostól kívánt.

Ő maga annyit dolgozott, a mennyit emberi testtől és lélektől alig lehet várni. Szokott székhelyén — Potsdamban, — nyáron három óraker, és télen négy óraker kelt fel. Azonnal ott termett valamelyik apród egy nagy kosárral, mely tömve volt mindenféle levelekkel, melyek az utolsó sürgönnyel érkeztek a király számára; követségilevek, adóróli jelentések, építési tervek, mocsárkiszáritási javaslatok, panaszosok sérelmei, kik azt hitték, hogy rajtok méltatlanság történt, czim, katonai vagy polgári állomás után esengők kérvényei. Fridrik éles szemmel vizsgálta a pecséteket, mert egy pillanatig sem hagyott fel a gyanuval, hogy ellene valami árulást szőnek. Aztán elolvasta a leveleket, több nyalábokra osztotta s megelégedését nyilvánítá rendesen valamely tagmozdulattal, gyakran egy pár szóval, hébehóba egy csipős gunynyal. Nyolcz órára napi munkájának e részével rendesen készen volt. Akkor már a tábornoksegéd készen várta, kinek utasításokat osztogatott a katonai napiparancsra nézve. Aztán szemlét tartott a gárda felett, nem úgy mint a királyok rendesen szemlét szokták tartani, de egy altiszt legkicsinyesb figyelmével és szigorával, ki ujonczokat gyakorol be. Négy cabinettanácsosnak pedig azon levelekre kellett válaszolni, melyekről a király még kora reggel elmondta véleményét. E szerencsétlen cabinettanácsosoknak ugy kellett dolgozni egész éven át, mint négerrabszolgáknak czukoraratás idejekor. Soha se volt ünnepök. Soha se tudták, mit tesz délben enni. Nekik el kellett végezniök pensumokat mint az iskolás gyermekeknek. Ha valami hiba vagy csalás történt, jobb lett volna vakon születniök, mint sem hogy a király megtudja.

A király főtörekvése volt, nagy, tekintélyes és jólfegyelmezett sereggel birni. Királyságának területét és népségét tekintve, alig leheté másodrangunak mondani az európai hatalmok közt, és mégis oly állásra törekedett, melynél Anglia, Franciaország és

Austria fejedelmeinek állása cseppel se legyen különb. Erre nézve szükséges volt, hogy egész Poroszország egy dárda legyen. XV. Lajosnak, ötszörannyi alattvaló s ötször oly nagy jövedelem mellett, egy szikrával sem volt rettentőbb serege. A katonaság számának aránya a lakosság számához csaknem hihetetlen. A szolgálatképes férfiaknak szinte hetedrésze fegyver alatt állott, s e hatalmas csapattömeg, tanítás, szemle s a bot és korbács dus használata által oda volt képezve, hogy minden mozdulatot gyorsan és pontosan végzett s a legnagyobb hadvezéreket bámulatra ragadta. Azon felmagasztaló érzelmek, melyeket a legjobb sereg sem nélkülözhet, akkor a porosz szolgálatban levők előtt idegenek voltak. Soraikban nem volt meg azon vallásos és politikai lelkesedés, mely Cromwell lándzsáit gyulasztotta, a hazafiui buzgalom, a dielsvágy, egy nagy hadvezér iránti odaadás, mely Napoleon régi gárdáját lelkesíté. De a mi a hadviselés gépi oldalát illeti, ebben a poroszok az akkori angol és francia csapatokat annyira felülmúlták, mint az angol és francia csapatok most a nemzetőrséget felülmulják.

Jóllehet a porosz katona zsoldja csekély volt, s jóllehet Frídrík, mint mondani szokás, fogához vert minden garast, mielőtt kiadta volna, az ország segélyforrásaihoz képest roppant volt a seregei kiadás. Hogy ez a közkinctárt meg ne rontsa, minden egyéb kiadást, a lehető legcsekélyebb mértékre kelle venni. Ezért nem vala Frídríknak, noha birtokai a tengerre feküdtek, semmi hajóhada. Gyarmatai sem voltak, nem is kívánta hogy legyenek. Igazságügyi és adóhivatalnokai igen szüken voltak fizetve. Az idegen udvarnáli követei gyalog jártak, vagy régi, ronda, zökögő kocsikban, melyeknek tengelyéről a kerék majd lehullott. Még London és Párisban székelő legfőbb diplomatai ügynökeinek sem adott évenként ezer font sterlinget. A királyi háztartás oly frugális volt, minő gazdag alattvalók háztartásában szokatlan, palotákban pedig példanélküli. A király szeretett jól enni és inni s öröme telt benne, ha vendégeket látott asztalánál, de összes konyhaköltsége nem haladta meg évenként a 2000 font sterlinget. Minden rendkívüli kiadást oly figyelemmel nézett át, mely inkább illett volna valamely nyugdíjintézet előljárójához, mint egy nagy fejedelembhez. Ha száz darab kagylóért négy tallérmál többet kértek, olyan lármát csinált, mintha valamelyik tábornokáról azt hal-

lotta volna, hogy ez vagy amaz várat Mária Therezianak elárulta. Egyetlenegy üveg champagnert sem bontottak fel az ő világos parancsolatja nélkül. A királyi erdők és parkokbani vadászatot úgy tekintette mint nyereség forrását. Az egész bérbe volt adva, s bár a bérlők, szerződésüknél fogva csaknem tönkre voltak téve, a király még sem akart nekik engedni semmit. Ruhatára egy pompás diszöltözetből, mely egész életén át kitartott, két vagy három ócska kabátból (milyenben Pesten a „király“- vagy „sip“-utczában lehetne járni), sárga, burnóttal ellepett mellényekből, s rémitő hosszú száru, a kopás miatt kivörösödött csizmákból állott. Csupán egyetlen kedvtelése ragadta őt a takarékoság, sőt az eszély határain is túl — építkezési kedve. Minden egyéb dolgokban annyira gazdálkodott, hogy az ember hajlandó lenne valami gyűlöletes nevet adni neki, ha meg nem gondolná, hogy pénze egy súlyosan megadóztatott nép zsebéből került, és hogy a legnagyobb zsarnokság nélkül lehetetlen lett volna ránézve, hatalmas sereget is, fényes udvart is egyszerre tartani.

Mi igazgatását illeti, Fridriknek kétségkívül sok igénye van a dicséretre. Szigoru rend, vagyón-bátorság uralkodott minden tartományában. Nagy szólás- és sájtószabadság volt engedve. Bizva azon ellenállhatlan hatalomban, melyet egy nagy sereg támogat, a király ildomos megvetéssel tekintett az elégületlenekre és firkászokra; kémekekre és besugókra nem sokat hajtott. Midőn egyik alattvalójának tőle való idegenségét jelentették, csupán annyit kérdezett: „Hány ezer embert tud az a bizonyos sikra állítani?“ Egyszer meglátott egy csoportot, mely az utca sarkán valami falragaszt bámult; oda lovagolt s látta hogy a kíváncsiság tárgya egy ostoba gunyirat ő ellene. A kiáltvány oly magasra volt ragasztva, hogy alig lehetett olvasni. Fridrik azonnal parancsolta kísérőinek, hogy vegyék le és ragasszák alantabb. „Népem és én — mondá — oly megegyezésre léptünk, mely mellett mindketten igen jól érezzük magunkat. A nép mindent mondhat, a mihez csak kedve jön, én pedig mindent tehetek, ha kedvem tartja.“ Senkinek se lett volna bátorsága a szabad Angliában II. Györgyre gunyiratokat szerkeszteni, melyek darabosságokra nézve a Fridrik ellen intézett gunyiratokat csak meg is közelíthették, minőket a berlini könyvárusok tartózkodás nélkül árultak. Egyik könyvárus, tán a világon valaha megjelent legcsipősebb

gunyirat levonatát küldte meg a királyi palotába, a Beaumarchais által kiadott Voltaire „memoire“jából s kérte ő fölsége további parancsolatát. „Botrányos módon ne hirdesse — válaszolá a király — de eladni eladhatja a mily uton akarja Reménylem, hogy jól fog jövedelmezni.“ Még oly államférfiaknál is, kik a szabad sajtó szeszélyeihez hozzá vannak szokva, ily kedélyszilárdságot nem igen találunk.

Tartozunk vele Fridrik emlékezetének, hogy kimondjuk, mikép komoly törekvése volt, népe számára a méltányos és gyors igazságszolgáltatás nagy jótéteményét megszerezni. Egyike vala az első uralkodóknak, kik a kinzási rendszer durva és idétlen gyakorlatát eltörölték. A rendes törvényszékek által kimondott egyetlen halálítélet sem hajtattott végre az ő jóváhagyása nélkül, és ő, a gyilkosság esetein kívül, ritkán adta jóváhagyását. Egészen más-képen bánt katonáival. Katonai vétségek oly barbar vesszőzésekkel büntetettek, hogy a porosz katona a föbelövést szelid büntetésnek tekintette. Fridrik egész politikájának elve abból állott, hogy mennyivel szigorubban kormányoztatik a sereg, annyival enyhébben lehet a nép többi részével bánni.

Vallás miatti üldöztetés az ő kormánya alatt ismeretlen volt, hacsak kivételnek nem akarunk tekinteni néhány oštoba és igazságtalan megszorítást a zsidókat illetőleg. A sziléziai catholicusok irányában követett politikája becsületteljes ellentétet képez azon politikához képest, melyet Anglia, igen hasonló körülmények közt az ir catholicusok ellenében követett. Minden vallásfelekezet, kivétel nélkül, menhelyet talált államaiban.

Fridrik igazgatásának legtöbb hibája azon vágyból eredt, hogy szeretett mindenbe beleavatkozni. Szellemének fáradhatlan tevékenysége, uralkodási természete, katonai szokásai, mindezek mintegy késztek őt e nagy hibára. Ez által ugy gyötörte népét, mint gyötörte granátosait. Tőke- és iparüzlet, természetes kifejlődési pályájukról egy sereg kora intézkedés által szorítottatott le. Volt kávé-, dohány-, czukor-egyedárusság. A közpénztár, melylyel a király általában oly takarékosan gazdálkodott, pazarul fordítatott mocsárok kiszáritására, a homokban eperfák ültetésére, az észak-német gyapju nemesítése végett spanyol juhok hozatalára, porcellán, szőnyeg, aczél, csipke gyártására. Se más uralkodók, se saját tapasztalása meg nem győzheték őt arról, hogy a királyi

leiratokon és pénzen kívül még valami is kívántatik ahhoz; hogy Lyont, Brüsselt vagy Birminghamot teremtsünk.

Kereskedelmi politikájának védelmére van némi mentség. Ha ebben hibázott, korával együtt hibázott. De az igazgatás más ágaiba való avatkozását nem lehet menteni. Az igazságszolgáltatásban a méltányosságróli saját nyers fogalmait kívánta sokszor a törvénnyel szemközt állítani. A törvényszékek ellenszegülése dühbe hozta. Kancellárját úgy leszidta mint a gyermeket. Viszont az is igaz, hogy ezt nem azon szándékkal tette, mintha igaztalanságot akart volna elkövetni. Ő erősen meg volt győződve, hogy jogosan cselekszik s a szegény ügyét védi a gazdag ellenében. És valószínűleg több bajt okozott jószándékból tett mindenbe avatkozása által, mint egész uralkodása alatt történt szenvedélyes kitérésével. Az ember végre is lehetőnek találja, kéjencz vagy zsarnok kormánya alatt élni, de olyan által igazgattatni, ki minden lében fakanál, az több, mint sem az emberi természet elbirhatná. Fridrik e szenvedélye minden ponton előtűnik. Bizonyos életkorban minden fiatal ember köteles volt néhány iskolát a porosz államokban meglátogatni. De ha valamely fiatal porosz, ha csak egy pár hétre is, tanulás végett Leyden, vagy Göttingába ment, ez oly kihágásnak tekintetett, melyért hivatalképességének, gyakran javainak elvesztésével lakolt. A királyi engedelem nélkül senki sem utazhatott. A király határozta meg az utazó zsebpénzét. Kereskedő 250, nemes ember 400 tallért vihetett magával; mert meg kell jegyezni, hogy Fridrik, elméletben francia philosoph volt, de ha cselekvésre került a dolog, német fejedelem: Sieyes irmodorában szólt és irt a születés előjogai felett, de gyakorlatban az ország egy káptalána sem nézett figyelmesebb szemmel a családi nemzetségfára és czimerre.

Ilyen volt Fridrik az uralkodó!

De volt egy más Fridrik is, a rheinsbergi, a hegedű és flótajátszó, a költőncz, a philosoph Fridrik. Az uralkodás gondjai közt, a király szenvedélyesen foglalkozott zenével, olvasás- és irodalmársággal. E szórakozásoknak szentelte minden szabad idejét, melyet a háborutól és kormányzástól meggazdálkodott, s tán e pihenési órák alatt történtek több világot vetnek jellemére, mint csatái, melyeket vivott, és törvényei, melyeket alkotott.

Schiller méltán büszkélkedett vele, hogy hazájában se egy

Augustus, se egy Lorenzo a költészet gyermeksége felett nem örködött. Luther gazdag és erős nyelve, a gyalárok iskolájából a latin — s a nagyok palotájából a francia nyelv által kiszorítva, a néphez menekült. E nyelv erejéről Fridriknek fogalma sem volt. Ő ezekről, kik e nyelven beszéltek, mint magáról a nyelvről, egy ignorans megvetésével szólott. Könyvtára francia könyvekből állt; asztalánál csak francia társalgást lehetett hallani. Azok, kikkel ő maga üres-óráit töltötte, nagyobb részt külföldiek voltak. Anglia e királyi társasághoz két kitünő és előkelő származású férfit szolgáltatott, kik polgári lázongás miatt hazájokból száműzettek, hol szerencsésebb körülmények közt, elméjük és erényeik által, hatalommal és dicsőséggel fogtak volna tündöklenni. Keith György, Skótzia lordmarsallja 1715 a Stuart-ház mellett fogott fegyvert, és ifjabb testvére, Jakab, akkor 17 éves, vitézül harczolt oldala mellett. Midőn minden vesztve volt, a szárazföldre menekültek, országról országra bolyongtak, különböző zászlók alatt szolgáltak s mindenki hajlandóságát és becsülését megnyerték. Hosszu bolyongásuk Potsdamban ért véget, és Fridrik a maga körében senkit hasonló nagy tiszteletben nem részesített. Ők nemcsak mivelte férfiak, de előkelő nemesek és harczosok voltak, egyformán ügyesek a háboruban, mint a diplomatiái téren és lakmározásoknál. Fridrik egész környezetében, úgy látszik, hogy egyedül csak nekik nem volt semmi okuk a király bánásmódja ellen panaszkodni. Azok, kik a porosz udvart legjobban ismerték, úgy nyilatkoztak, hogy a lordmarsall volt az egyetlen emberi teremtés, kit Fridrik valaha szeretett.

Olaszországot, a potsdái társasághoz, a szellemdús és szeretetreméltó Algarottit ajándékozta meg, Bastianit, a legfurfangosabb, legovatosabb és legszolgaiabb apátot, a ki valaha létezett. De Fridrik környezetének legnagyobb része francia száműzöttekből állott. Maupertuis némi nevezetességre tett szert laplandi utja által, melyet azon szándékból tön, hogy földünk alakját, szabályos mérések által meghatározza. Ő a berlini akadémia elnöke vala, mely társulat, a híres párisi akadémianak volt hiányos utánzása. D'Arnaud, ifju költő, kiről az a vélemény volt, hogy első kísérletei nagy reményeket ígérnek, szintén a porosz udvarnál ütötte fel sátorát. D'Argens marquisnak csinos elmebeli tehetsége volt, modora: teljesen bevégzett francia gentlemané, de egész

lelke röstség, tunyaság és hiúságban olvadt fel. Az emberek azon elvetemült osztályához tartozott, kiknek kedélye bigott, a nélkül, hogy magok vallásosak volnának. A keresztyénséget az elkeseredésig gyűlölvé, mi őt okos vizsgálódásra képtelenné tevé, s képtelenül arra, hogy a világegyetem szépsége és öszhangjában, isteni bölcsesség és hatalom nyomait szemlélje, álmak és jövendőmondások rabja volt; ha tizenhárman voltak, már nem akart asztalnál ülni, elhalványult, ha történetesen a sótartót elébetették, a vendégeket megszólította, hogy a kést és villát kereszthe ne tegyék tényéiraikra, s a világért utra nem indult volna pénteken. Egészsége miatt szüntelenül aggódott. Valahányszor feje fájt, vagy ütere sebesebben vert, kislelkü aggodalmai, s asszonyos kétségbeesése egész Berlin gunyjainak tárgya volt. Mindebben a királynak kedve telt. Neki kellett valaki, a ki őt mulattassa, s kit egyszersmind megvethessen. Ha félórát könnyed sima modorban kívánt mulatni, d'Argens erre nagyon alkalmas pajtás volt; ha rossz kedvének vagy megvetésének az emberek iránt akart szabad folyást engedni, d'Argens erre a legjobb czéltábla volt.

Ezzel és ilyenmü társalgókkal, Fridrik örömet töltötte szabad idejét. Szeretett vigan és kényelmesen lenni étkezés közben. Vendégeit felszólította, hogy minden feszt vetkezzenek le s felejték el, hogy ő 160,000 katona élén áll, s határtalan hatalmu ura mindazok életének és szabadságának, kik vele egy asztalnál ülnek. E társaságban annálfogva, látszatra, kiki kényekedve szerint mulatott. A vendégek éleze csakugy szikrázott. A történet és irodalom feletti viták gyakran igen érdekesek voltak. A társalgás főtárgya azonban, a világon csak létező vallások izetlenségei voltak, s azon elvetemültség, mellyel az egész keresztyénség előtt drága nevek és tanok alkalmakkor felhozattak, oly férfiakat is megdöbentett, kik különben francia és angol körökben, szabad gondolkozásuaknak mondattak. Valóságos szabadságot, vagy igazi nyiltságot e fényes társaságban mindemellett sem kellett keresni. Absolut hatalommal uralkodó királyoknak ritkán vannak barátjaik, és Fridrik hibái olyanok voltak, melyek a barátságot, teljes egyenlőség mellett is, igen bizonytalanná teszik. Kétségkívül neki sok oly tulajdona volt, melyek első találkozásra megnyernek. Társalgása élénk, modora, ha épen tetszeni vágyott, előzékeny. Senki több gyöngédséggel hízelegni nem tudott. Senki nálánál jobban ahoz nem értett, mint kelljen reményt nyujtani

nagy kilátásokra azoknak, kik valamit kegyétől várnak. De ezen bájoló külszín alatt önkény, gyanakodás, fenhéjazás és káröröm rejtőzött. Szerette a durva tréfákat, mi gyermeknél megbocsátható, de ha érett eszű ember szokása, mindig rosz szívnek a jele. Ha valamelyik udvaronc a maga arany paszomántos ruhájába belebolondult, olajat öntöttek rá. Ha pedig a pénznek volt bolondja, oly csinyt gondoltak ki ellene, minélfogva többet adjon ki, mint megtakaríthat. Ha ráztkóros (hypochondriacus) volt, tele beszéltek, hogy vizibetegségben szenved. Ha valaki egész szívvel azon volt, hogy bizonyos helyen megjelenjen, leveleket csentek zsebébe vagy ablakába, hogy szándékától elrettentsék. Ezek kicsinységek. Senki sem tagadja. De félre nem ismerhető jelei oly természetnek, mely előtt az emberi szenvedés szemlélete, s az ember lealacsonyítása, kellemes időtöltés.

Fridrik éles szemmel ismerte fel mások gyöngéit s örömet közölte másokkal ebbeli felfedezéseit. Elmés, gunyoló volt s nagy ügyességgel birt az érzékeny oldalak és sebezhető helyek kitapogatásában, hová gunyját a legélesebben önthette. Hiu és gonosz volt azok rovására, kik csipős élcei alatt elkedvetlenedtek, vagy zavarba jöttek. Olvassuk, hogy Commodus karddal kezében lépett a szinkörbe egy szerencsétlen, csupán ólom vitőrrel fegyverzett viador ellen, s miután védtelen áldozatának vérét kiontotta, érempénzt veretett disztelen diadalának emlékére. Fridrik élczdiadalai körülbelül ilyenek voltak. Nagyon csiklandós egy kérdés volt: hogy álljon meg az ember előtte. Jelenlétében tartózkodónak lenni annyit jelentett, mint parancsainak nem engedelmeskedni, miszerint őt mulattatni kell. S mégis ha környezetének valamelyik tagja, az ő szeretetreméltósága által hálóba került, s a bizalmas hangig merészkedett, bizonyos lehetett benne, hogy bizalmas voltáért nagyon meg fog aláztatni. Sértéseit pedig rosz néven venni veszélyes dolog volt: rosz néven nem venni meg annyit tett, mint azokat mintegy felhívni és megérdemelni. Az ő szemében az élceivel daczoló, szemtelen és hálátlan volt; ki pedig kedvét találta azokban, az el volt kárhozva. mert jótétet és lábbaltaposást egyforma farkesóváló türelemmel kellett vennie. Valósággal nehéz megfogni, mint kívánczozhatott valaki a nagy király környezetébe, hacsak a végső szükség nem kényszerítette. Valami nyereséges állomás nem volt. Ő felsége a barátságban is oly szigorú és gazdálkodó volt mint egyéb kiadásaiban.

Azon összegecske, melyet valamely költőnek vagy philosophnak utalványozott, oly csekély volt, hogy azért bizony nem vala érdemes tányérnyalóvá aljasulni.

Potsdám első tekintetre ígöző tartózkodási helynek látszott, hol a szerencsés kalandort lelki és testi gyönyör várta. Minden ujjannan érkezett keresett vendégszeretettel fogadtatott, hizelgéssel itatták le és bátorították fel, jólétre és nagyságra nyílt kilátása. A kegyenczek hosszú sora, kik reményteljesen és elbűvölve léptek e helyre, s kik csalóka rövid boldogság után arra voltak kárhozzatva, hogy ostobaságukért nyomorral és lealáztatással lakoljanak, hiában szolgált intő például az új jövevényeknek, hogy e varázsküszöbre ne lépjenek. Egy némelyik elég okos volt, hogy az igazat korán belássa, másik elég bátor, hogy fusson a nélkül hogy hátra tekintsen. Voltak olyanok is, kik ott öszültek meg. Nem állunk jót érte, vajjon a legszegényebb az ez időbeli londoni írók közül, kinek papirosból volt inggalléra és fogpiszkálóból ingtüje, nem vala-e boldogabb legény, mint bármelyik literator házibarát a Fridrik udvarából.

De mindazok közt, kik e varázsküszöböt elbájolva átlépték, s dühtől és szégyentől gyötörve hagyták ott, a leghiresebb volt Voltaire. Több körülmény miatt igen kívánatos volt, hogy hazáját hazájától távol keresse. Hire ellenségeket szerzett. Érzékeny volta nagy előnyt szolgáltatott ellenfeleinek. Mind abból ugyan, a mit ellene irtak, semmi sem maradt meg azon kívül, mit ő maga vett fel iratai közé. De szellemének szerkezete azon testszerkezetekhez hasonlított, melyeken a legkisebb karczolás, legyen az tövis- vagy szunyogtól, azonnal meggyül. Bár hire, Fréron és Desfontaines-féle firkászok gyalázása által csak emelkedett, bár a boszu, melyet Fréron és Desfontainesen vett, olyan vala, hogy megostorozás, bélyegzés és bitófa kicsinység lett volna e megtorláshoz képest: okunk van hinni, hogy az jobban fáj magának Voltairenek, mint elleneinek. Bár még életében *elassieu* híre emelkedett, bár kortársai, minden költők, philosophok és történetírók felébe tették, bár műveit egyforma nagy csodálat és elbájtatással olvasták Moszkvában és a Westminsterben, Florenczben és Stockholmban mint Párisban, mégis ama nyugtalan féltékenység kinozta, mely csak oly szellemeknél természetes, kik a dicsőség vágyától égnek, de saját tehetetlenségöket magok is belátják. Oly tudósok és írók irányában, kik versenytársai nem lehettek, ha jól voltak vele, nem csak igazságos, nemcsak ud-

varias, de szivélyes barát és bőkezű jöltevő volt. Hanem minden oly irónak, ki az övét megközelítő hirre vergődött, vagy alattomos vagy nyílt ellene volt. Alattomban lerakta Montesquieu-t és Buffon-t. Nyílt és heves gyalázásokkal illette Rousseau-t. Nem birt pedig azon művészettel, hogy érzelmeit jó kedv vagy felsemvevés színe alá rejtse.

Minden nagy elméje s a világban tett nagy tapasztalása mellett sem vergődött több önuralomra, mint egy elkényeztetett gyermek vagy egy méhkóros asszony. Ha valaki megbántotta, egész ékesszólását használta fel bánata és boszusága kifejezésére. A keserű szavak egész árja, melyekben kitört, toporzikálása és szitkai, dühe, fenyegetése és könyje: valóságos királyi lakoma volt oly hétköznapi lelkekre nézve, kik hatalmas szellemek töprengésében és halhatatlan nevek sárral dobálásában gyönyörködnek. Ily lények, módot találtak most öt vérig sérteni. Egy nemben legalább, az irigységnek is megkellett vallania, hogy Voltairenek kortársai közt versenymása nincs. Mióta Racine-t a nagy holtak közé eltemették kinek porát a Port-Royal megszentelt környéke még szentebbé tevé, egy tragodiaköltő sem állott elő, ki Zaire, Alzire és Merope írója kezéből a pálmát kivehette volna. Végre egy versenytárs tűnt fel. Az öreg Crébillon, ki valamikor némi színpadi sikert aratott, de már régen elefedték, a St. Antoine egyik nyomorult utcájának padlásszobájából most újra kidugta a fejét s irigy firkászok és a szeszélyes nép tetszésnyilvánításokkal fogadták. Valami Catilina nevű izéjét, melyet visszavonultságában irt, a színpadon végtelen tapsokkal fogadták. Ez ocsmány darabról elég legyen annyit mondani, hogy terve, Catilina, ennek megbizottja Lentulus praetor és Cicero leánya Tullia közt a „Scudery“ mindennemű alakjában font szerelem körül forog. A színház harsogott a tapsoktól. A király nyugdíjat rendelt a költő számára, s a kávéházak kimondták az ítéletet, hogy Voltaire igen ügyes ember, de az igazi tragikai ihletet, amaz égi tüzet, mely Corneille is Racineban lángolt, egyedül Crébillonban kell keresni.

Ez szívig sértette Voltairét. Ha bölcsesége és lélekereje arányban áll szelleme termékenységével — és élcei fényével, belátandja, hogy Európa összes kérkedőinek és kárörvendőinek nem áll hatalmában Catilinát Zaire fölé emelni; de benne semmi sem volt ama nagyszívű türelemből, melylyel Milton és Bentley az idő megvesztegethetlen ítéletére hivatkoztak. Crébillonnal hevesen eresz-

kedett hozzá nem méltó versenybe, s egész sereg darabbal állott elő. E darabokat hidegen fogadták. Boszankodva az udvarra, boszankodva a fővárosra, Voltaire önkéntes száműzetésre gondolt. Madame Châtelethezi viszonya sokáig gátolta őt e szándékának kivitelében. Végre a madame meghalt, s Voltaire elhatározta, hogy Berlinbe menekül.

Berlinbe számos levél által hivatott meg, melyek a leglelkesebb barátság és csodálat hangján voltak írva. Ez egyszer Fridrik felhagyott fanyar fővényységével. Rendjelek, tiszteletteljes hivatalok, gazdag nyugdíj, királyi asztal, kényelmes szobák a palotában, ajánlottak viszonzásul azon gyönyörélvélet- és megtiszteltetésért, melyet a kor első lángelméje társaságától vártak. Ezer lajosaranyat küldtek az utiköltségek fedezésére. Voltaire nem volt vele megelégedve. Később, midőn nagy vagyonok birtokába jutott, egyike lett a legbőkezűbb embereknek, de mielőtt anyagi eszközei kívánataival arányban nem állottak, nyereségvágyát se a méltanyosság tekintete, se a szemérem nem korlátolták. Elég arczátlan volt, még ezer lajosaranyat kérni, hogy unokahugát, Denis asszonyt, is — ki egyike vala a legutálatosabb kaczeróknak — magával vihesse. A költő gyöngédtelen kapzsisága természetesen megtette hatását a szigorú és takarékos királyra. Kérélmé szárazon elutasított. „A madame társaságának szerencsését — fejezé ki magát ő felsége — nem kívántam.“ E felett Voltaire gyermekes dühének teljes paroxismusába esett. „Látott a világ valaha ilyen zsugorit? Száz meg száz hordóval van a tallér pinczejében s alkuszik velem nyomorult ezer aranyért!“ Ugy látszott, hogy a dologból nem lesz semmi; de Fridrik nagy ügyesen a közönyöst játszotta, s úgy tetszett mintha ajánlatával Baculard d'Arnaud-ot akarná megtisztelni. Sőt ő felsége egypár rossz verset is faragott, melynek értelme az volt, hogy Voltaire: lenyugvó nap és d'Arnaud a felkelő. . . Jámbor barátok Voltaire kezébe játszották e sorokat. Ő éppen ágyban volt. Kimondhatatlanában kiugrott az ágyból, veszetten ugrált ide s tova a szobában, utlevél és postalovakért küldött. Nem volt nehéz e szövetség végét belátni, melynek ilyen kezdete volt.

1750 hagyta el Voltaire Párist, melyet csak harmincz év múlva, öregségtől meggörnyedten látott ismét, hogy ragyogó és mintegy szellemszerű diadal közepett haljon meg. Poroszországban úgy fogadták, hogy egy kissé hiubb és izgékonyabb kedély is, büszke

lehetett volna e fogadásra. Azt írta párisi barátjainak, hogy azt a nyájasságot és figyelmet, melylyel elhalmozták, leírni nem lehet, hogy a király a legszeretreméltóbb ember, hogy Potsdám a philosophok paradicsoma. Kamarássá neveztetett ki, s az arany kulccsal rendjelet és egy patenst is kapott, mely számára 800 font sterling élethossziglan tartó nyugdíjat biztosított. 160 font lón megajánlva unokahuga számára, azon esetre, ha Voltairet tulélné. A királyi szakácsok és kocsisok rendelkezésére adtak. Ugyanazon szobákban lakott, melyekben Szász Móríc, midőn hatalma és dicsősége tetőpontján Poroszországot meglátogatta. S valósággal Fridrik, egy darabig még le is ereszkedett, egész a hízélgésig és széptevésig. Azon czimekhez — ugymond — melyeket elődeinek és kardjának köszön, egy más czímet is akar csatolni, mely legbüszkébb diadalából származik. Czíme eztán így legyen: Fridrik, Poroszország királya, Brandenburg márkgrófja, Szilázia fejedelme és Voltaire birtokosa. De a mézeshetek alatt már Voltaire izgékony hiúsága nyugtalanogni kezdett. Nehány nap mulva már azt beszélte hugának, hogy a szeretetreméltó királynak az a rossz szokása van, mikép egyik kezével karczol, míg a másikkal simogat. Majd homályos értelmű czélzások jöttek forgásba, melyek annál nyugtalanítóbbak voltak, mivel rejtélyesen hangzottak. „Az estélyek pompások . . . a király az egésznek lelke. De — van opera, komédia, szemle, hangverseny, tanulmányok és könyvek. Hanem — hanem — Berlin szép, a herczegnők igézők, az udvarhölgyek csinosak. Hanem. . .“

Ez a különöz barátság hamar elhült. Soha sem találkozott két ember, kik annyira egymás gyöttrésére lettek volna teremtvé. Mindeniknek épen az a hibája volt, melyet a másik ki nem állhatott, és mindenik olyan volt, hogy a legkisebbet sem tudta eltűrni. Fridrik egész a fukarságig takarékos volt. Miután a játékszert megszerezte, azt kezdte fejébe venni, hogy nagyon sokat fizetett érte. Voltaire más részről egész az arczátlanságig és csalásig nyervagyó volt s úgy vélekedett, hogy egy oly fejedelem kegyenczének, ki hordókban halmozta fel pinczéjében az aranyat és ezüstöt, annyi vagyont kell gyűjtenie, hogy egy pénzügyér is megirigyelje. Csakhamar egymás gondolata alá láttak. Szinte piszkos dolog, hogy a nagy hős és államférfiu parancsot adott, hogy vendége kevesebb czukrot és csokoládét kapjon. Az meg még piszkosabb tény, ha ugyan genialisnak nem akarjuk mondani, hogy Voltaire úgy kárpótolta magát,

hogy a király előszobáiban a viaszgyertyát mind zsebre rakta. A király sarkasmusai csakhamar megsértették az érzékeny költőt. D'Arnaud és d'Argens, Guichard és la Mettrie ám türjék egy darab kenyér végett urok insolens tréfáit, de én nem tartozom az emberek ily osztályába, gondolá Voltaire. Ő tudta, hogy uralkodó épen úgy, mint Fridrik; hogy európai híre, hasoulithatlan elméje őt csak úgy félelem tárgyává teszik. És valósággal, a szellem mindazon fegyverei közül, melyek valaha ember birtokában voltak, Voltaire gunyja a legrettentőbb volt. Bigottok és zsarnokok, kikef milliók jaja és átka meg nem rendített, elhalványultak az ő neve hallatára. Elvek, melyeket az ész meg nem támadhatott, elvek, melyek a hatalom legerősebb támadásai ellen fentartották magokat, a legdrágább igazságok, a legmagasztosabb érzelmek, a legnemesb és legmeghatóbb képek, a legtisztább nevek, a legszentebb intézvények — kisszerű utálatos színben látszottak, míhelyt Voltaire perzselő mosolya ellenök irányult. Mindenkinék, ki a nagy gunyolónak ellenszegült, bármily erős lett légyen ügyének jósága, tehetsége és jelleme által, azt az intést lehetett adni, mely az árkaugyalnak mondatott :

Én intelek, kerüld halálos
Nyilát. Hiában is reméled,
Hogy ragyogó pánczélod sérthetetlen,
Mert az ég műve. A pokol nyilát
Csak az Ur állja ki. . .

Csakhamar szaporodtak a meghasonlás okai. Voltaire, ki részint pénzszeretetéből, részint szórakozás miatt a börzejátéknak adta magát, hogy sokat ne mondjunk, kétesjellemű üzletekbe bonnyolodott. A király igen örvendett, hogy kedvező alkalma nyílt vendége megalázására. Keserű szemrehányás és panasz lett a dolog következése. Voltaire ezenfelül versengésbe elegyedett a többi íróval, kik a királyt környezték. Fridrik örömét találta Voltaire boszankodásán és dühén, maga is szította a tüzet az által, hogy Voltaire előtt jelentéktelen emberek silány könyveit magasztalta. De ő felségének csakhamar elég oka lett megbánni, hogy környezetében a féltékenységet felszította. Fridrik maga is költői lélek levén, egyszer egy csomó verset küldött át Voltairehoz, azon kíváнат kifejezésével, hogy azokat javítsa ki. „Na lám! — kiáltott fel Voltaire, — a király milyen csomó szennyes ruháját küldte hozzám kimosni.“ Fecsegők hiá-

val az udvar nem volt, kik Fridrik füléhez juttatták a maró élezet. Fridrik résen állott. Maupertuis egyike vala azon tudósoknak, kik a király megkülönböztetett kegyében állottak. Ő volt a berlini académiának elnöke. Voltaire és Maupertuis, e két, egymásra feltékeny és dicsvágyó francia közt, keserü ellenségeskedést idézett elő. Voltaire feltette magában, hogy egy soha le nem mosható szegényfoltot nyom Maupertuis homlokára s megírta burlesk „Doctor Akákia“ gunyiratát. Megmutatta Fridriknek, kinek elég izlése és sok malitiája volt, hogysem e felséges tréfát ne méltányolta volna. És valósággal, mai nap sincs senki, a kinek csak egy csepp érzéke van a nevetséges iránt, ki a latin város, patagonok s a föld közepéig lefurt lyuk felett ejtett tréfán hangosan fel ne kacagna. Bár Fridriket mulattatta e gunyirat, mégis nem akarta, hogy világot lássson. Nem akarta, hogy a berlini académiának elnöke egész Európa előtt nevetség tárgya legyen, s kérte Voltairt, hogy művét ne adja ki. Voltaire megígérte — de megszegte szavát. A gunyiratot kinyomatta, s a ki csak francziául tudott olvasni, majd megpukkadt rajta nevetésben. A király dühössé lett. Voltaire, ki különben is megszokta az igazat semmibe se venni, mentegette magát, hogy ő ártatlan, a könyvárus lopta el a kéziratot. A királyt nem lehetett ilyen könnyen kijátszani, s parancsot adott, hogy a könyv hóhér által égettessék el, Voltaire pedig a legalázatosabb kifejezések közt bocsánatot kérjen. Voltaire visszaküldte a királynak rendjeleit, arany kulcsát és a nyugdíjról szóló patensét. Az első felindulás után, ugyan mindenik szégyelte szenvedélyességét s látszatra kiengesztelődtek. De a meghasonlás gyógyíthatlan volt és Voltaire örökre bucsut vett Fridriktől. Hideg udvariassággal váltak el egymástól, de keserü utóérzettel a szívben. Voltaire, feledékenységéből magával vitte a király költeménycinek egy kötetét, melyet Fridrik megőrizés végett rábizott. Arról bizonyosak lehetünk, hogy ez nem volt irodalmi sikkasztás, mert Voltaire Fridrik félkirályságaért el nem vállalta volna e versek apaságát. A király azonban, ki saját irodalmi műveit nagyon tulbecsülte, hajlandó volt Voltaire minden tettét a legrosszabb színben magyarázni. Dühbe jött azon gondolatra, hogy kedvencz iratai ellenségek kezei közt vannak, ki tolvaj, mint a szarka, és mérges indulatu, mint a majom. Miért is arra a nevetséges boszura határozta el magát, hogy Voltairt elfogassa. Frankfurtban a porosz

követ parancsára le is tartóztatták, a kérdéses kötet költeményt elvették tőle, magát pedig egy nyomorult viskóba zárva, szuro-nyos puskával tizenkét napig őrizték, mint valami gonosztevőt. Unokahugát, Denis asszonyt, a katonák sárban hurczolták ide s tova. A porkoláb ezerhatszáz tallért zsarolt ki Voltairétól. Nem tudjuk, e meggyaláztatásból mennyi esik Fridrik rovására. . . . Midőn végre a híres fogoly szabadságát visszanyerte, kilátása még inkább szomorúbbak lettek. Saját, mint fogadott hazájából egyformán száműzve volt. A francia kormány berlini utját rosz neven vette s megtiltotta a Párisba visszatérést. Viszont Poroszország közelében nem volt biztos maradása. A genfi tó gyönyörű partjaira menekült tehát. Itt leoldva minden köteléket, mely eddig féken tartotta, nem reménylve semmit az uralkodók udvaraitól és egyháztól, de nem is félve azoktól, megindította a harcztot minden ellen, a mi csak az emberek előtt tekintély volt. Mert a mit Burke mondott a francia alkotmányozó gyűlésről, teljes mértékben illet az Voltairere: ő semmit sem tudott felépíteni, csak a romboláshoz értett. Egyetlen tant sem hagyott hátra, melyet nevérről nevezhetnénk, a tudomány igaz forrását egyetlen tiszta cseppel sem növelte. Más részről az emberiség egyetlen tanítómestere sem hagyott maga után oly borzasztó halomromot abból, a mi igaz, és a mi tévely, a mi magas és alacsony, hasznos és kárhözatos. . . De az Alpeselek közelében sem feledte Potsdámot és Frankfurtot, s kíváncsian figyelt minden neszre, nincs-e valami zivatar Európában kitörőben, nem ütött-e a boszu órája?

Ohajtása csakhamar teljesezésbe ment. Mária-Therézia pillanatig sem felejtette a nagy méltatlanságot, melyet Fridrik ellene elkövetett. Ő mindazon hiányokkal és előnyökkel bírt, melyek egy élénk képzelődés és nagyratörő érzülettel együtt járnak. Nem volt olyan veszély, melylyel ne daczolt volna, csakhogy a teljes megtorlás édességét élvezze. Ezenkívül a boszu kötelesség alakjában is tünt fel lelke előtt. Szilézia nemcsak az osztrák ház, de a római egyház kebeléből is kiszakított. A hódító ugyan alattvalóinak szabad választásukra bizta, hogy az Istent saját módjuk szerint imádják. De a bigottság előtt épen ezen egyenjoguság volt elviselhetlen. Ezenkívül gonosz hírek keringtek Fridrik magánéletéről, melyek vallásos embereknél nagyon szemet szurnak.

Szilézia visszafoglalása, a Hohenzollern uralkodóház porba-

tiprása, volt tehát a nagy cél, melyet Mária Theresia maga elé tűzött. E célon dolgozott sok éven át fáradhatlan erélylyel. S utóljára is oly szövetséget hozott létre ellensége ellen, minőt Európa soha sem látott. Az egész mivelte világ, a Fehér tenger-től az Ádriai tengerig, a Biscayai öböltől azon síkságig, hol a Tanais mellett szilaj ménesek legelnek, egy parányi állam ellen fegyverben állott.

Sikerült Mária Theresiának Oroszország támogatását megnyerni. Tekintélyes zsákmányrészt ígértetett a fegyver királynak, és e fejedelem, kegyencze, Brühl gróf által indítatva, a szász haderők közreműködését megajánlotta. Franciaország volt csak a bökkenő. Hogy a Bourbon- és Habsburg-házak valaha egy európai politika nagy tervében szívesen kezet adnak egymásnak, ez oly lehetlen volt, mint a tűznek a vízzel való összevegyítése. Harmadfélszáz év óta, a szárazföld története, a Franciaország és Austria közti kölcsönös féltékenység és ellenségeskedés története vala. Különösen Richelieu kormányzása óta, a legkeresztyénebb király világos politikájának tartatott: a bécsi udvar szándékát minden alkalommal keresztülvágni s a német birodalom mindenik tagját óltalom alá venni, mely a caesárok dictátorsága ellen fel-támadt. A vallásos nézetek egyenlősége nem vala képes ez erős ellenszenvet enyhíteni. Franciaország uralkodói, még akkor is, midőn római biborba öltöztek, s Rochelle és Auvergne eretnekeit üldözték, kedvező szemmel tekintettek a lutheranus és kálvinista fejedelmekre, kik a német birodalom feje ellen fellázadtak. Ha a francia miniszterek a hagyományos, sok nemzedéken át fentartott elveket valamennyire tisztelték, úgy kellett Fridrik ellenében eljárniok, mint elődeik Gusztáv Adolf irányában cselekedtek. Már maga az, hogy Poroszország és Ausztria halálos ellenségei voltak egymásnak, elegendő ok volt, Porosz- és Franciaországok szoros baráti szövetkezésére. Franciaországgal soha sem lehetett Fridriknek komoly vitája. Tartományai úgy feküdtek, hogy becsvágya, bármily tekintet nélküli és mindent mohón felfaló lett légyen is az, soha sem ösztönözheté őt arra, hogy csak úgy vaktában megtámadja. Ő maga félig francia volt, csak is francziául írt, beszélt és olvasott, francia környezetében találta kedvét, a francziák bámulatát minden tettei legszebb jutalmának tekintette. Hihetlennék látszott, hogy bármely francia kormány, ha még egyszer

olyan könnyelmű és elfogult lett volna is, mint a milyennek a francziák általában kikiáltva vannak, egy ilyen szövetségest magától eltaszítson.

De a bécsi udvar ezen nem kételkedett. Az osztrák diplomaták új politikai rendszert vallottak magokénak, és ez elég volt. Ez elmélet folytán a nagyhatalmak sokáig tévedésben voltak. Egymást kölcsönösen természetes ellenségekül tekintették, míg valósággal természetes szövetségesek voltak. A háborúk egész rettenetes sora pusztította Európát, ritkította meg a népeket, merítette ki a közbevételi forrásokat, rótt végtelen adóssági terhet a kormányok nyakába; és ha most a gyilkoló ellenségeskedés vagy álnok fegyvernyűgvas két hosszú százada után, a dicsőséges uralkodó házak, melyeknek villongása a világot szétszaggatta, a nyereséget összeszámlálják, ugyan mennyire megy egyik vagy másik oldalon a valóságos haszon? Egyszerűen oda megy ki, hogy egymást kölcsönösen megakadályozták a terjeszkedésben. Se a francia király, se a császár nem aratták a harmincz éves háboru vagy a *pragmatica sanctio*ért folyt ütközetek gyümölcsét. E sikert másod és harmadrangu államok dugták zsebre, melyek jelentéktelenségöknél fogva a féltékenység ellen megóva, ügyesen terjeszkedtek. Míg az oroszlan és tigris egymást szaggatták, addig a sakál sürübe futott a zsákmánynyal. Az igazi nyertes a harmincz éves háboruban sem Franciaország, sem Austria, de Svédország volt. Az igazi nyertes a *pragmatica sanctio*ért folyt harcban sem Franciaország, sem Ausztria, de a brandenburgi parvenu volt. Franciaország nagy erőt fejtett ki, hadi dicsősége emelkedett, de közterhei is szaporodtak; s ugyan mi végett? Csupán azért, hogy Fridrik Szilézia felett uralkodjék. Ezért, és csak is ezért veszett el egy francia sereg éhség és fegyver által Csehországban, és egy másik legnemesebb vérével fizette Fontenay meddő dicsőségét. És vajjon azon fejedelem, ki miatt Franciaország annyit szenvedett, háládatos vagy csak becsületes szövetséges társ volt-e? Nem játszotta-e a legnagyobb mértékben azon szerepet, melyet a magánéletben haszontalan rabulisták játszanak, kik szomszédjait perpatvarba keverik, iszonyu perkoltségeket okoznak nekik, s így a perlekedő felek közül akármelyik veszítsen, ők meggazdagodnak? A való eszély azt parancsolja a nagy hatalmaknak, hogy ne egymást bántsák, hanem azt a felbizgatót falják fel, ki őket

egymás ellen uszítja. Legyen Ausztria czélja : Szilézia visszafoglalása, Franciaország pedig Flandria felé foglaljon egy kis földet magának. Ebben nincs risico. Ausztria szívesen lemond Belgiumban egy kis térségről, mennyit Franciaország tiz megnyert csatával se tudna biztosítani. Sziléziát könnyű lenne a birodalomba ismét bekebelezni, melyhez oly sokáig tartozott. Két ily hatalmas kormány szövetsége egy percz alatt fogná megrendíteni a porosz királyt. Ha ellenáll, egy rövid hadjárat eldönti sorsát, stb.

Ez ujdonságuk, mint nyiltságuknál fogva vonzó tanok, a párisi estélyeken és kávéházakban csakhamar divatba jöttek, s mindenik vígkedvű marquis és unalmas apát erről fecsegett, a kinek csak madame Pompadourhoz bejárása volt, ha a tisztcs asszonyiség magát hajporoztatta, vagy haját sütteté. E különös coalitio azonban Franciaország és Ausztria közt még sem amaz új politikai elméleteknek köszöni egészen létrejöttét. A valóságos indok, mely a szárazföldi hatalmakat arra birta, hogy régi torzsalkodásaikat s avult állammaximáikat elfeledjék, a porosz király iránti személyes idegenkedésükben állott. Ez érzés volt Mária Theréziában a legerősebb. Fridrik némi tekintetben jó gazda volt odahaza, de a szó teljes értelmében rossz szomszéd volt. Keserű és gúnyos nyilatkozatai élesebb sebeket ejtettek, mint becsvágya. Nem volt Európának olyan fejedelme és ministere, ki Fridrik tollából a fekete tintarészt ki ne kapta volna. Levelei és társalgása közben oly kifejezésekkel szólt kora legnagyobb uralkodóiról, melyek egy nagy uralkodó szájába nem illettek akkor, midőn nagy uralkodókról beszél. Asszonyokról szokása volt úgy nyilatkozni, hogy azt a legszendébb nő sem fogta volna megbocsátani. Mária Therézia sem kerülte el illetlen élceit. Erzsébet császárné tudta, hogy galántériáról Fridrik örömet beszél s kedve telik azok gáncsolásában. Madame Pompadour, mivel ő volt tulajdonkép a francia kormány feje, még érzékenyebben érezte magát megsértetve. Ő ugyan megkísérlette a leggyöngédebb hizelgésekkel a porosz királyt magának megnyerni, de követői száraz és gúnyos válaszszaal bocsáttattak el. Egészen más utat választott Mária Therézia. Bár a legbüszkébb fejedelemmő volt, elfeledte származása méltóságát és sajátkezü jegyzéket irt a barátság legválogatottabb kifejezései közt, a poissoni mészáros leánya, madame Pompadourhoz. Lajos maitresse a „drága cousine“ megszólítással teljesen meg-

nyeretett. S őt megnyerni annyi volt, mint a francia királyt megnyerni. A francia király nem volt élénk érzésű, de a megvetés, mint egy keleti példaszó mondja, a tekenősbéka kergén is áthalhat; Fridriket pedig se eszély, se méltóságbeli tekintetek vissza nem tartóztatták, hogy Lajos éktelen röstsége, gyöngévolta és aljassága felett legnagyobb megvetését ne nyilatkoztassa. Franciaország e szerint a coalitóra reáállott s példája elhatározta Svédország magatartását, mely akkor teljesen francia befolyás alatt állott.

Fridrik ellenci bizonynyal elég erősek voltak, hogy őt nyilván megtámadják; azonban egyéb előnyeikhez a meglepetés előnyét is akarták kapcsolni. De Fridrik nem az az ember volt, ki magát vaktában megrohanni engedje. Minden udvarnál voltak szolgálatkész emberei, s egyszerre csak oly körülményes és összevágó tudósításokat vett Bécsből, Dresdából és Párisból, hogy az őt fenyegető veszélyen nem kételkedhetett. Megtudta, hogy Franciaország, Ausztria, Oroszország, Szász- és Svédországok, valamint a német birodalom egyszerre akarják megtámadni, hogy tartományainak nagyobb részét ellenségei egymás közt fel akarják osztani, hogy Franciaország, mely földirati helyzeténél fogva e zsákmányban közvetlenül nem osztozhatik, Németalföldön fog kárpótoltatni, hogy Ausztria Sziléziát, s Erzsébet czárnő keleti Póroszországot kapja, Ágoston, a Százfejedelem, Magdeburgra számol, és Svédország Pomeránia egy részével jutalmaztatnék. Ha e terv sikerül, a Brandenburg-ház Európában szűkebb térre szorúl, mint a württembergi herczegség vagy a badeni márkgrófság.

És micsoda kilátás volt arra, hogy e terv nem sikerül? Évtizedek óta a szárazföldi hatalmak ily coalitóban nem egyesültek. Kevésbé rettenetes liga egy hét alatt Velence minden tartományait meghódította, midőn Velence hatalma, gazdagsága és dicsősége tetőpontján állott. Kevésbé hatalmas liga XIV. Lajost kényszeríté, hogy büszke fejét a porig megalázza. Kevésbé félelmetes liga a mi korunkban már sokkal hatalmasabb birodalmat és még büszkébb nevet elhomályosított. Ember a haderők ily egyenetlenségéről soha nem hallott. A nép, mely felett Fridrik uralkodott, őt millióra nem ment. Az ellene szövetséget kötött országok lakossága körülbelül száz millióra ment. Az aránytalanság legalább is ily nagy volt a háboru segélyforrásait illetőleg.

A tenger több ízben szolgált Anglia bástyájaként az egész szárazföld dühe ellen. A velencei kormány, szárazföldi birtokaitól kiszorítva, a cambray-i szövetségekkel még mindig daczsolhatott a lagunákon hadszertáráiból. Több nagy és jól felszerelt hadsereg, mely a svájciakat juhnyájakkal együtt könnyű zsákmánynak tekintette, az Alpeselek hegyszorosai közt tönkreveretett. Fridriknek ily előnyei nem voltak. Államainak alakja, fekvése, földminősége mind ellene volt. Szétszórt, hosszanyuló területeit se tenger, se hegylánc nem védelmezte. A határszél alig volt egy heti járatra ellenségeitől. Maga a főváros állandó nagy támadás színhelyeként szolgált, ha egyszer a háború kiüt. Bajosan volt Európában egyetlen politikus, avagy katona, ki kételkedett a Brandenburg-ház minél kevesebb időköz alatti bukásáról.

Fridrik maga sem igen vélekedett másképen. Csekélyebbre nem készült, mint saját és családja végpusztulására. Még volt a menekülésnek egy vékony reménye. Államainak legalább meg volt az az előnye, hogy egyetlen középponttal bírtak, míg ellenségei egymástól messze estek s tulnyomó haderejüket egy ponton nem egyesíthették. Továbbá különböző égtájak alatt laktak, s míg a liga egyik részére az előhaladt év, katonai műtétek tekintetéből, alkalmas volt, a másakra nézve éppen kedvezőtlen vala. A porosz monarchia ezenkívül ment volt bizonyos gyengeségektől, melylyel nagyobb és büszkébb országok nem dicsekedhettek. Valóságos erejét egy élethalálharcban nem csupán négyszög mértföldek vagy a lelkek száma szerint kellett venni. E tömör és jólgyakorlott testben minden izom csont és véle volt. Államhitelezők nem ási-toztak osztalékok után. Távolfekvő gyarmatokat nem kelle védelmezni. Hízlegőkkel és maitressekkel telt udvar ötven zászlóalj zsoldját nem emésztette. A porosz sereg, a porosz terület kiterjedéséhez képest, erős volt, csodálatosan iskolázva, csodálatosan fegyvermezve, szokva az engedelmességhez, mint a győzelemhez. Az állambevételt semmi adósság nem terhelte, sőt béke idején meghaladta a szokott kiadásokat. Minden európai fejedelmek közt Fridrik volt az egyetlen, ki szükség esetére bizonyos összeget mindig félretett. A szövetségesek táborában kimaradhatlan volt a féltékenység, elkerülhetlen a véleménykülönbség és bizonyos lazaság, mely a koalícióktól elválaszthatlan. Fridrik részén volt az erély, egység, s egy erős dictátorság titka. Bizonyos fokig a ka-

tonai eszközök hiányát a katonai tudomány segélyforrása pótolja. Fridrik serege, bármily kicsiny volt is a szövetségesek 600 ezer emberével szemközt, bizonyos fokig sebes és tömeges mozgása által fentarthatta magát. Lehetséges vala, hogy genialitás itélettel, s elszántság szerencsével párosulva, a harcztot egy vagy két hadjáraton át kibírják, s Fridrikre nézve, ha csak egy hónapot nyer is, fontos dolog volt. Nagy coalitióknak meg van az a hibájok, hogy féltékenység és zsákmány vágya miatt hamar meggyengülnek, vagy épen felbomlanak. Tán a török majd mozogni fog a Duna mellett; Franciaország államférfiai talán belátják tévedésöket, hogy nemzeti politikájok sarkalatos elveit odahagyták. Tán véletlen halál szabadítja meg Poroszországot legveszélyesb ellenétől; tán forradalom üt ki valahol, stb.

E homályos és zivataros láthatárban sikerült Fridriknek egy világos pontot felfedezni. Az Anglia és Franciaország közt 1748. kötött béke nem vala többé egyéb fegyvernyugvásnál, sőt tán annyi sem vala. Indiában két nagy mahomedán ház küzdött Karnatik uralma fölött. Ostromok és csaták hosszú során át Lawrence és Clive csapatai szemközt állottak Duplex seregével. Következéseiben kevésbé fontos és szintén elkeseredett harc folyt a francia és angol kalandorok közt, kik Guinea partjain négerrabszolgákkal és aranyporral kereskedést üztek. De legkivált feltűnt a két nemzet idegenkedése Észak-Amerikában. A francziák, az angol gyarmatotitásnak katonai állomások által akartak gátot vetni. Az angolok fegyverhez nyultak. A benszülött vad törzsek, hol egyik, hol másik félhez állottak. Csaták vívattak; erdők vétettek be, s karóra huzott és megnyúzott emberek rémtörténete csak elkeseredettebbé tette a két nemzet közti harcztot. Franciaország és Anglia villongása épen válságos pontján állott, midőn a zivatar kitörőfélben volt Poroszország felett. Fridriket, ha szabad választása lett volna, érdek és előszeretet a Bourbon házhoz vonandották; de így kénytelen volt Anglia szövetségese lenni. Természetesen azt nem várhatta, hogy oly hatalom, mely hajóhadával a tengert ellepte, s egyszerre és egy időben háborut folytatott az Ohio és Ganges partjain, nagy számú csapatot fog majd Németországba hadioperációkra küldeni. De Anglia, bár szegény vala a mai Angliához képest, sokkal gazdagabb volt, mint a continens bármely országa. Bevétele és azon segélyforrások, melyeket hitele

nyitott, vagyis 130 millió évijövedelme, az akkori idő politikusai előtt bámulandónak látszott. És Anglia mindig győzte pénzzel, a hol emberrel nem győzte.

Ilyen volt Fridrik helyzete. Láttá, hogy még van egy párányi lehetőség a kisikamlásra és okos merészséggel elhatározta, hogy az első támadást ő teszi. 1756. augusztus havában kezdődött a nagy hétéves burkus háboru. Fridrik határozott nyilatkozatra szólította fel Mária Theréziát hadkészületeit illetőleg, s röviden kijelentette, hogy a válasz megtagadását hadizenetnek fogja venni. „Nem kell — ugymond — oraculumféle felelet.“ Büszke és kitérő választ kapott. A gazdag szász választófejedelemséget tüstént megszállotta 60,000 porosz. Ágoston seregével szilárd állást foglalt Pirnánál. A lengyel királyné Drezdában vala. Fridrik első célja volt, a szász államlevéltárt hatalmába keríteni, mivel e levéltár papirjai közt, mint jól tudta, gazdag bizonyságokat fog találni, melyekből kitűnik, hogy bár látszatra a megtámadó ő volt is, valósággal csak önvédelmi jogát gyakorolta. A lengyel királyné, ki ez okmányok fontosságát épugy ismerte mint Fridrik, összenyalábolta azokat s alvószobájában rejtette el, és épen Varsóba szándékozott küldeni, midőn egy porosz tiszt nála tiszteletét tette. Azon reményben, hogy egy katona sem fogja merészlení őt, a nőt, egy királynét, egy császár leányát, a koronaörökös mostohaanyját megsérteni, a szekrény elé állott, végre pedig arra rá is ült. De minden ellenállás hasztalan volt. A papirokat Fridrikhez vitték, ki azokban, mint várni lehetett, feleslegesen is elég felvilágosítást talált a coalitio terveire nézve. A legfontosabb okmányokat azonnal közzététette, minek igen nagy hatása lett. Kivilágolt, hogy bárminő hibákat követett is el korábban a porosz király, a megsértett fél most ő volt, s tulajdonkép oly csapást előzött meg, mely őt megsemmisítéssel fenyegette.

A pirnai szász tábor azalatt szorosan körülfogott; az osztrómoltaknak azonban reményök volt, hogy felmentetnek. Nagy osztrák hadsereg állott Brown tábornagy alatt a Csehországot Szászországtól elválasztó hegyszorosokon átkelendő. Fridrik Pirnánál elegendő hadesapatot hagyott a szászokat sakkban tartandó, s maga Csehországba sietett, Lowositznál találkozott Brown-nal és megverte. Ez ütközet elhatározta Szászország sorsát. Ágoston és kegyence Brühl Lengyelországba futottak. A választófejedelem-

ség serege megadta magát. Ez időtől fogva, egész a háboru végeig, Fridrik Szászországot a maga birtokának tekintette. E meghódított tartományból sokkal szigoruabban szedte be a katonát és hajtotta be az adót, mint tartományainak bármely egyéb részéből. A pirnai táborban capitulált 17,000 ember, részint erőszak, részint rábeszélés által, kényszerítetett a győző alatt szolgálni. Néhány hét alatt az ellenségeskedések megnyitása óta, egyik szövetséges le vala fegyverezve és fegyverei a többi szövetségesek ellen fordultak.

A tél véget vetett a hadiműködéseknek. Eddig minden jól ment. De a háboru súlyosabb része csak most következett. Könnyű vala belátni, hogy az 1757. év nevezetes fejezetet fog Európa történetében alkotni.

Fridrik kaditerve egyszerű, merész és jól átgondolt vala. A cumberlandi herceg, egy angol és hannóverai sereggel nyugoti Németországban állott, hogy a francia seregeket, ha a poroszokat meg akarnák támadni, feltartóztassa. Az oroszok, a hófuvatag által akadályozva, valószínűleg késő tavaszig nem mozdulandottak elő. Szászország már le vala tiporva. Svédország valami különöst nem tehetett. Fridrik számíthatott rá, hogy egy pár hónapig csak az osztrákokkal gyül meg a baja. Így is sokkal nagyobb erő állott ellene. De ész és bátorság iszonyubb túlerő ellen is győztek már!

1757. a porosz sereg korán kezdett Szászországban mozogni. A hegyszorosokon át Csehországba nyomult. Prága volt a király első célja. Innen alkalmasint Bécsbe szándékozott. Prágánál Brown tábornagy állott nagy sereggel. Daun, a legovatosb és legszerencsésebb az osztrák hadvezérek közt, egy másik sereggel nyomult elő. Fridrik Brown-t akarta leverni, mielőtt Daun megérkezik. Május 6-án azon falak alatt, melyek 130 év előtt a kathol. liga győzelmének tanui voltak, egy csata vívatott, a legvéresebb, minőt Európa valaha látott. Fridrik és a braunschweigi herceg Ferdinánd, e napon vitézül tüntették ki magokat. De a legnagyobb dicsőség Schwerint illeti. Midőn a porosz gyalogság ingadozott, a bátor öreg tábornagy kiragadta a zászlót egy zászlótartó kezéből s ezredét újból rohamra vezette. Így esett el 72 éves korában a legsűrűbb tömeg közepett, erősen szóritva kezében a zászlót, mely ezüst mezőn a fekete sast mutatta. A győzelem Fridriké

maradt, de drága áron. Legvitézbb harczosai tömött sorokban hullottak el. 18,000 embert vesztett. Az ellenségből 24,000 öletett és sebesült meg vagy fogatott el.

A legyőzött sereg egy része Prágába szorítottatott be. A másik rész futott, hogy a Daun alatt közeledő csapatokhoz csatlakozzék. Fridrik elhatározta még egyszer azt a hadműtétet tenni, melyet Lowositznál játszott. Erős hadosztályt hagyott hátra Prága ostromára, s 30,000 ember élén Daun ellen indult. Az ovatos marsall, bár serege sokkal nagyobb számu volt, semmit sem akart kockáztatni. Kollinnál hozzáférhetlen állást foglalt s várta hogy Fridrik támadjon.

Junius 18-ka volt az a nap, melyről az ember, ha a görögök babonája még állaná, azt hihetné, hogy a nemesisnek volt szentelve. E nap, az újabb idő két legnagyobb fejedelmét borzasztó tapasztalás útján tanította meg, hogy se ügyesség, se vitézség az állhatatlan szerencsét, le nem köthetik. Az ütközet délelőtt kezdődött, s a porosz sereg egy része még naplemente után is állotta az ütközetet. Végre a király belátta, hogy csapatai, miután iszonyu vérontás közt ismételve visszaverettek, támadásra nem vezethetők. Ráhagyta tehát magát beszéltetni, hogy a csatatért elhagyja. Törzstisztei kénytelenek voltak vele szóvitába elegyedni, oly nehezen lehetett a hátrálásra rávenni. Egyike szabadságot vett magának így szólani: „Véli talán felséged, hogy az ágyúütegeket egyedül elfoglalhatja?” 13,000 legvitézbb harczosa esett el. Nem maradt egyéb hátra, mint csatarendben visszavonulni, Prága ostromát megszüntetni és seregét különböző utakon Csehországból visszavonni.

Fridriket csak folytonos siker mentheté meg a vég elbukásától. És ime most a csata küszöbén oly akadályra bukkan, mely egyenlő haderő mellett is komoly nehézség leendett. Sokat köszönt azon véleménynek, melyet egész Európa seregéről táplált. Trónralépte óta katonái sok egymásra következő ütközetben győzedelmeskedtek az osztrákok felett. Most a szerencse fegyvereitől elpártolt. Mindazok, kik gunyja által valaha sértve érezték magokat, most őt kezdték kigunyolni. Katonái nem bíztak szerencsecsillagában. Saját táborában parancsait élesen vették szemügyre. Saját családjában akadtak gáncsolói. Vilmos, testvére, a valószínű trónörökös, a mostani király dédapja, nem tartóztathatta magát, hogy

saját sorsa felett, s a Hohenzollern-ház egykor oly nagy és szerencsés, de határtalan becsvágya miatt mindenkitől megszólott fejére ne panaszkodjék. E panaszok, s néhány hiba, melyet Vilmos Csehországból visszavonulás alkalmával elkövetett, a kérlelhetlen király keserű megrovását vonták magok után. A herceg szive, bátyja metsző szemrehányásai folytán, megtört; elhagyta a sereget, visszavonult mezei birtokára, s szégyenében és elkedvetlenedésében csakhamar meghalt.

A királyt ezenkívül más csapás is érte, nem kevésbé retentő, mint a Kollin melletti vereség. A francziák, D'Estrées marsall alatt, Németországba betörték. Cumberland herceg Hastenbecknél megütközött velök, de megveretett. Hogy a hannoverai választófejedelemséget a teljes meghódolás alól felmentse, egyeségre lépett a francia tábornokokkal, melynek folytán ezek fegyvereiket a porosz birtokok ellen szabadon használhaták.

Hogy Fridrik szorongatott helyzetéből semmi se hiányozzék, épen ez időtáiban vesztette el anyját; s e veszteséget szembetünőleg mélyebben érzé, mintsem kemény és mogorva jellemétől várni lehetett volna. Valósággal a szenvedett csapások életgyökeréig hatottak. A kényur, a gunyolódó, az emberek legszigorubbika, a leguralkodásvágyóbb, a legcynicusabb, igen szerencsétlen volt. Orczái ugy beestek, ugy elfogyott, hogy midőn Csehországból visszajövéen, Lipesén ment keresztül, a nép alig ismert rá. Aludni nem tudott, gyakran telt meg szeme könnyel, s kívánczozott meghalni, hogy a nyomor és szégyen elől meneküljön. Szilárdul feltette magában, hogy soha élve meg nem adja magát, s oly feltétel alatt békét nem köt, hogy az európai hatalmak közti állásáról lemondjon. Láttá, hogy a hálálon kívül nincs menekvés. Mindig hordott magával egy kis üvegesében biztos és gyorsan ölő mérget, s azon kevesek előtt, kikkel bizalmas lábon állott, nem titkolta el határozását, micsoda halálnemmel akar kimulni.

Azokban tökéletlenül írónk le Fridrik kedélyállapotát, ha neveltséges tulajdonait figyelem nélkül hagyónk, melyek annyira elütöttek jellemének komolyságától, erélyétől és érdességétől. Nehéz meghatározni, vajjon e nevezetes jelenetben, melyet játszott, a tragikai vagy komikai oldal volt-e a túlnyomó. A nagy király versfaragási szenvedélye a bajok közepett sem aludt el, sőt mindinkább erősödött. Ellenség által körülvéve, szivében kétségbeesés-

sel, sublimát méreg-labdacsokkal zsebében, százával szórta verseit a világba, telve az istenek és emberek iránti gyűlölettel. Múlatató összehasonlítani, a mit az 1757. év utolsó hónapjaiban tett, azzal, a mit ugyanezen idő alatt írt. Kétséges, ha vajjon Hannibal, Caesar vagy Napoleon életének hasonló körülményei Poroszország és Fridrik történetében e legfényesebb rövid korszakkal mérközhetnek-e? És mégis talált a híres harczos egy kevés szabad időt, e rövid korszak alatt is, odák és epistolák gyártására. Itt ott akadunk a panaszos philomela és Morpheus mákonybokrai közt egy pár férfias érzésre, mely megérdemelte volna, hogy prózában irassék. Az ember itermészet erejének és gyöngeségének alig ismerjük kiáltóbb és groteskebb bizonyosságát, mint e kevély, éber, határozott és éleselmű kékharisnyás jellemet, ki félig Mithridates, félig Trissotin, ki egész világ ellen fegyverben áll, egyik zsebében egy unczia méreggel, másik zsebében egy nyaláb rosz verssel.

Fridrik már korábban némi előzékeny lépéseket tett a Voltairerall kibékülésre s néhány udvarias levelet váltottak egymással. A kollini csata után levelezésök, látszatra legalább, barátságosabb és bizalmasabb lett. Mindkettő érezte, hogy korábbi versenygésök nevöknek a közvélemény előtt ártott. Költőnösen bámúlták egymást. Egyiknek a másikra szüksége volt. A nagy király a nagy író által akart az utóvilág elé jutni. A nagy író emelkedettnek érző magát a nagy király hódolata által. Azonban a sebek, melyeket egymásnak okoztak, mélyebbek voltak, hogysen egészen behegedtek volna. Nemcsak a hegedés helye maradt meg, de a sebhelyek is újra véreztek gyakran. Leveleik annálfogva nagyobb-részt bókokból, hálálkodásokból, mentegetődzésekből, ragaszkodási nyilatkozatokból stb. állottak. Ha azonban a királynak eszébe jutottak Voltaire ravasz és izetlen csinjai, a dicsőítések közé nem felejtett el zsémbelő kifejezéseket vegyíteni. Voltaire még türelmetlenebb volt, ha a király méltatlanságai jutottak eszébe. „Emlékezik ön mint viselte magát irányomban. Ön miatt vesztettem el enkirályom kegyét. Én szerettem önt. Biztam önben. Nem volt más ohajtásom, mint hogy az ön szolgálatában haljak meg. S mi volt jutalmam? Kénytelen voltam országából futni. Ugy üldöztek mint valami szökevényt az ön granátos ezredéből. Elfogtak, insultáltak, kizsebeltek. Hugomat az ön katonái sárbán cibálták, mintha markotányosnő lett volna. Ön nagy elméjű. Jeles tulajdonai vannak.

De van egy gyűlöletes hibája. Örül embertársai lealáztatásán. stb.“ A király kevesebb felindulással, de hasonló nyerseséggel válaszolt: „Tudja, gyalázatosan viselte magát Poroszországban. Szerencséje, hogy oly emberrel volt ügye, ki a lángész gyöngéi iránt elnéző, mint én. Nagyon megérdemelte, hogy a fogház belsejével megismerkedjék. Tehetsége nem elismertebb, mint biztalansága és gonoszvolta. Gyülölködésétől a sirok sem menttek. Maupertuis meghalt; s még sem szűnt meg őt rágalmazni és nevetségessé tenni, mintha életében eléggé nyomorulttá nem tette volna. Hallgassunk erről. Mindenek felett ne szóljon többé hugáról. Említése is halálra untat. A maga hibáit, érdemei végett eltűröm, de huga se Mahometet, se Meropé-t nem irt.“

Ily kitörésekről azt hitte volna az ember, hogy minden barátságos közeledésnek végét szakítják. De nem úgy volt. A rossz kedv kiöntése után e csodálatos pár gyöngédebb lett egymás iránt mint korábban volt, bókokat cserélt, s az őszinteség felséges minájával váltotta a kölcsönös tisztelet biztosítását.

Elgondolható, hogy oly emberek, kik így irnak egymásnak, arra nézve, a mit mondanak, nem igen tartózkodók. Az angol követ Mitchell, ki tudta, hogy a porosz király a legszabadabban ír Voltairenak a legfontosabb dolgok felől, csodálkozva hallgatta, mily rossz szívű ficzkónak tartja ő felsége magas kegyében álló levelezőjét, kit a földhátán legnagyobb gaskópénak mondott. S a költő sem igen szólott tiszteletteljesebben a királyról.

Valószínűleg Voltaire zavarba jött volna, ha ki kelle volna mondania, a mit szívében gondolt Fridrikről. A költő-patriárcha hasonlított az elkényeztetett gyermekhez, ki viunyog, toporzikál, veri maga körül a levegőt, majd nevét, csókol és meghunyaszkodik. Nem szűnt meg haragudni a felett a mi megtörtént; mindamellett nem vala rokonszeny nélkül régi barátja iránt. Mint francia: hazája fegyvereinek szerencséjét ohajtotta. Mint philosophnak: szíven feküdt azon trón fentartása, melyen szintén egy philosoph ült. Ohajtotta Fridriknek megaláztatását is, megmentését is. Ha Fridrik Franciaország közbenjárása által megmentették, ha a világ megtudná, hogy e közbenjárásért Voltairenak van a nagy király lekötelezve: ez valósággal édes boszu volna, a hála tüzes szén lenne e kevély főn. S a hiu és nyugtalan költő nem tartotta lehetlennek, hogy ő, remete lakából az Alpesek kö-

zelében, Európának békét dictálhat. D'Estrées elhagyta Hannoverát s a francia seregek parancsnoksága Richelieu herczegre bízott, ki hirnevét a szerelmi kalandokbani szerencséjének köszönhetette. Richelieu valósággal a legkitünőbb volt a professionalista csásbitók osztályából. Fiatalabb napjaiban maga a királyi ház nem igen volt bizonyos vakmerő szerelme miatt. Azt tartották róla, hogy hódításaival egész az Orleans család kebelébe betolakodott, s némelyek gyanuba vették, hogy nem egészen mentt azon rejtélyes lelkiismeretfurdalásoktól, melyek XV. Lajos szép anyjának utolsó óráit megkeserítették. De a herczeg most 60 éves volt, a vétek miatt mélyen megrongált szívvel, hiúságok gondolatához szokott fővel, tönkretett testtel, tönkretett vagyonnal s a mi ennél is rosszabb volt: igen veres orral. A legkisebb hadvezéri képesség nélkül ama személyes bátorságon kívül, mely minden francia nemesnek tulajdona, a hannoverai sereg élére állítottott, s ez állásában mindent elkövetett, hogy jóvá tegye, a mit kicsapongó és tékozló élete által saját vagyoni állapotán rontott.

Richelieu herczeg élete alkonyán gyűlölte a philosophokat mint sectát, nem rendszerök azon pontjai miatt, melyeket egy jó és bölcs ember magától elutasítana, de épen jó oldalaik: a szabad vizsgálódás körüli érzékek, s azon társadalmi visszaéléseknek utálata miatt, melyeknek ő maga megtestesülése volt. Azonban ő is, mint sok mások, kik vele egy véleményben voltak, Voltairet kivette a számüzött írók sorából. Gyakran küldött hízegző leveleket Ferneybe. Megtisztelte a philosophot azzal, hogy pénzét kölcsönzött tőle, sőt annyira vitte leereszkedő barátságát, hogy a kamatokat elfelejtette lefizetni. Voltaire úgy gondolkozott, hogy tán hatalmában áll a herceget és porosz királyt egymással érintkezésbe hozni. Komolyan irt mindkettőnek, és sikerült köztek levelezést hozni létre.

Egyébiránt más eszközök voltak azok, melyeknek Fridrik megmentését köszöni. November elején már szorosán hálóba kerítették. Az oroszok csataterén állottak, s keleti tartományait pusztították. Szilézia az osztrákok által megvala szállva. Nyugot felől erős francia sereg közeledett Soubise tábornagy vezénylete alatt. Berlint a horvátok bevették. Ilyen volt Fridrik helyzete, melyből harmincz napi időköz alatt ragyogó dicsőséggel vágta ki magát.

Először Soubise ellen indult, ki sokat tartott a nagy Rohan-

házbóli eredetére. November 5. találkozott a két sereg Rossbachnál. Két francia esett egy porosz katonára, de rosszul voltak fegyelműzve s tábornokuk: fajankó. Fridrik tacticája, s a porosz csapatok szabályos vitézsége teljes győzelmet vivott. Hét ezer francia esett foglyul. Ágyuik, zászlóik és podgyászuk, mind a győző kezébe jutottak. A megmenekültek oly eszeveszett futásnak credtek, mint egy lovasság által szétrobbantott néptömeg. A király nyugoton győzedelmeskedve, Szilézia ellen fordult. Itt minden veszve látszott. Boroszló elesett és Lotharingiai Károly hatalmas haderővel tartotta össze az egész tartományt. Decemb. 5., egy hónappal a rossbachi csata után, Fridrik 40,000 és Károly főherczeg 60,000 ember élén találkoztak Leuthennél Boroszló mellett. A király, ki általán véve hajlandó volt a közkatonát pusztá gépnek tekinteni, e nagy napon oly eszközökhez folyamodott, mint a minőket később Bonaparte oly kítünő sikerrel alkalmazott, hogy katonái harczi lelkesedését lángra lobbantsa. A főbb tisztek összehívtak. Fridrik nagy erélylyel és melegséggel szónoklott hozzájuk s felhívta őket, hogy saját embereikhez akként szóljanak, a mint ő hozzájuk szólott. Midőn a seregek csatarendben állottak, a porosz csapatok szilaj felindulással voltak, de felindulások egy komoly nép módja szerint mutatkozott. A hadoszlopok rohamra keltek, s a dob pergése és a trombita harsogása mellett a régi egyházi énekek riadó hymnusait énekelték. Soha sem harczoltak oly jól, és soha vezérok lángesze így nem tündöklött. „Ez ütközet — mondá Napoleon — mestermű volt. És egy maga elegendő arra, hogy Fridriknek igényt adjon az első rangu hadvezérek közt helyet foglalhatni.“ A győzelem teljes volt. Huszonhét ezer osztrák öletett, sebesült meg vagy fogatott el; ötven zászló, száz ágyu, s négy ezer hadszerelt kocsi esett a porosz kezébe. Boroszló kapui megnyiltak. Szilézia ujra meg volt hódítva. Lotharingiai Károly visszavonult, szégyenét és bánatát Brüssselben elrejtendő, s Fridrik csapatainak téliszállásokon pihenést engedett e hadjárat után, melynek viszontagságaihoz hasonlót a régi és új történetben bajosan találunk.

A király hire betöltötte a világot. Ő az elmúlt évben sikerrel állotta ki a csatát három hatalom ellenében, melyek közül a leggyengébb nálánál háromszorta nagyobb segélyforrásokkal rendelkezett. Négy nagy ütközetet vivott túlnyomó számu ellenei ellen

Hármat e négy ütközet közül megnyert, és a kollini vereség, miután azt ismét jóvátette, csak növelte hadidicsőségét. A leutheni győzelem egész a mai napig a legbüszkébb a porosz évkönyvekben. Lipcse és Waterloo, eredményeikben természetesen jelentékenyebbek voltak a világra nézve. De a lipcsei győzelem dicsőségén a poroszok az osztrákokkal és oroszokkal osztoznak, és Waterlooánál a brit gyalogság viselte a nap melegét. A rossbachi győzelem, katonai szempontból kevésbé becsületteljes volt, mint a leutheni, mert egy tehetségtelen tábornok ellen, s bomlásnak indult sereg felett vivatott; de az erkölcsi hatás, melyet előidézett, megmérhetlen vala. Fridrik minden korábbi diadalai németek felett történtek, annál fogva a nemzeti büszkeség érzelmét a német népnel fel nem költhették. Lehetlen vala, hogy a hessiai, vagy hannoverai hazafiui örömet érezhetett volna, ha azt hallotta, hogy pomerániaiak öldöklő pusztitást tettek Morvában, vagy a szász lobogó Berlin egyházaiban felfüggesztetett. És valósággal, bár a németek harczai jelleme az egész világ előtt joggal becsülésben állott, mégis egy oly nagy nappal sem dicsekedhettek, mely az egész nemzetet illette volna, mint Agincourt, vagy Bannockburn. Legtöbb győzelmeiket egymás elleni harczban nyerték, s idegenek elleni legfényesebb tetteik Eugen herczeg vezénylete alatt történtek, ki maga is külföldi volt. A rossbachi csata hire az összes hatalmas népség vérért felbuzdította, az Alpeseektől a balti tengerig, Kurland határaitól Lotharingiáig. Westphaliát és alsó Szászországot egy nagy idegen sereg pusztította, melynek nyelvét nem értették, s melynek követelő szemérmetlen erkölese az undor és gyűlölet legerősebb érzelmeit költötte fel. Ezt a nagy sereget egy kis csapat német harczos megszalasztotta, fejedelme által vezényelve, ki maga is atyai és anyai ágon német vérből származik, s szöke haja és világos kék szemei mondják, hogy Germánia gyermeke. Nagy Károly birodalmának felbomlása óta, soha a germán faj ily ütközetet a francziákon nem nyert. Fridrik dicsősége bizonyos fokig pótolni kezdte a közös kormány és közös főváros hiányát azon különböző tájszólású népek közt, kik Arminius ősi nyelvét beszélték. Összekapcsoló pont lön minden igaz németre nézve, kölesönös szerencsekivánát tárgya a bajor mint westpháli, a frankfurti mint a nürnbergi polgár előtt. Ekkor látszott meg igazán, hogy a németek: csakugyan egy nemzet! Csak ekkor ismertetett fel elő-

ször az a hazafiúi szellem, mely 1813. Közép-Európa megszabadítását véghezvitte, s mely ma is, s még sokáig a Rajna folyó régi szabadságát, idegen becsvágy ellen védelmezni fogja.

De nem csak politikai hatása volt e győzelemnek. A német költészet és prózaékeskészlés legnagyobb mesterei megvallják, hogy bár a nagy király anyai nyelvét se nem becsülte, se nem értette, bár Franciaországra úgy tekintett, mint az izlés és bölelet egyetlen székhelyére, ő mégis, daczára saját magának, sokat tett a nemzeti geniusnak idegen járom alóli felszabadítására, és hogy midőn Soubise-t legyőzte, akaratlanul azon szellemet költötte fel, mely Boileau és Voltaire irodalmi rangját elvitatni kezdé.

De Németország korántsem lelkesedett annyira, mint Anglia. Fridrik születés napján London utcái fényesen ki voltak világítva és a nép úgy örvendezett, mintha saját fejedelme születésnapját ülte volna. A rossbach-i hős képmását, háromszegeletes kalapja és hoszu hajcsimbókjával minden háznál lehet látni. Figyelmes szemlélő régi módi vendégfogadók termeiben és képárusoknál ma is husz Fridrik-arcképet talál, míg II. Györgynek csak egyetlen arcképére akad. A jámbor methodisták kiváltképen lelkesedtek, kik tudták, hogy a francziák és osztrákok pápisták, s feltették Fridrikről, hogy a protestantismus Josuája, vagy Gideonja lesz. Óh mi szép imádkozni és harczolni! mondák a jámbor lelkek. Nehány előkelő fiatal angol mint önkénytes kívánczozott Fridrik alatt szolgálni; ő udvariasan megköszönte, a mi annyit tett: „nem szeretem a műkedvelőket.“ A porosz katonai fegyelem a durvaságig szigorú volt. Még a tisztektől is nagy önmegtágadás kívántatott. Bármily nemes volt ~~is~~ valaki születésére nézve, s bármily nagy rangban állott, csak czin evőszereket használhatott. Súlyos véteknek tartatott, ha valakinek podgyásza közt ezüstkanalat találtak, ha mindjárt a tulajdonos gróf vagy tábornagy lett legyen is. Ily spártai szigort nem könnyen fogtak volna megszokni életvidor angol urfiak, kiknek évenkint husz ezer forint zsebpénzök volt és nagy fényűzést vittek. Egy pár ily ezüst tányérról evő, champagneit és tokajit ivó kényelempéldány elég lett volna az egész porosz sereget megrontani. Azért Fridrik legjobbnak tartotta, az efféle ajánlatokat igen szépen visszautasítani.

Anglia annál fogva sokkal hasznosabb és elfogadhatóbb módon teljesítette segélynyújtását. Hétszáz ezer font évi subsidium

a nagy királyt oly állapotba hozta, hogy seregét 50,000 emberrel szaporíthatá. Pitt, ki most hatalmának és népszerűségének tetőpontján állott, magára vállalta nyugoti Németországnak Franciaország elleni megoltalmazását s csak annyit kért ki Fridriktől, hogy neki egy tábornokot adjon. A választott braunschweigi Ferdinánd herceg volt, ki porosz szolgálatban már nagy érdemeket szerzett magának. Ez, egy részint angol, részint hannóverai, részint zsoldosokból álló sereg élére állíttatott. Csakhamar igazolta a két szövetséges udvar várakozását, s kora második hadvezéréül mutatta magát.

Fridrik Boroszlóban olvasás, irással és előkészületekkel töltötte a telet a következő hadjáratra. Megritkult hadseregeit kiegészítette s 1758. tavaszán ismét készen állott az ütközetre. Ferdinánd herceg a francziákat tartotta sakkban. A király pedig, miután az osztrákok ellen néhány operációt kísértett volna nem igen nagy eredménnyel, az oroszok ellen indult, kik gyilkolva, gyujtogatva és pusztítva, királysága szívébe nyomultak. Zorndorfnál történt az ütközet Frankfurt közelében az Oder mellett. Az ütközet sokáig tartott és véres volt. Kegyelmet se nem adtak, se nem vettek, a németek és szlávok keserű idegenséggel tekintették egymást. Az oroszok nagy veszteséggel megverettek, s egy pár hónapra kelet felől Fridriket semmi veszély se fenyegette.

A király hála- és imanapot rendelt, melyet népe büszkén és örvendezve ünnepelt. Anglia öröme nem kevésbé lelkesült és őszinte volt. Ez időpontot úgy lehet kiemelni, mint a melyen Fridrik katonai dicsősége zenithjét érte el. Kilencz havi időköz alatt három nagy csatát nyert, három hatalmas és harczos ország: Franciaország, Ausztria és Oroszország seregei felett.

De úgy volt a sors könyvében megírva, hogy ez erősen szervezett lélek a szerencse végleteit egymás után gyorsan tapasztalja. Mindjárt e diadalok sora után egy sereg szerencsétlenség következett, mely majd minden más hadvezér hírét elhomályosíthatá és szívet megtörheté. Fridrik azonban viszontagságainak közepette is csodálat tárgya volt alattvalói, szövetségesei és ellenei előtt. Balsorstól leveretve, kifáradtan, még mindig állotta az ütközetet — és nagyobb vala veresége, futása, s látszólag reménytelen bukása közben, mint legkevélyebb diadalai közepett.

Miután az oroszokat legyőzte, Szászországba sietett, hogy

az osztrák csapatokkal találkozzék, melyet Daun a legelőrelátóbb, és Laudon a legleleményesebb és vállalkozóbb tábornok vezényelt. E két híres vezér egy tervben egyezett meg, melyben az egyik eszélye s a másnak erélye szerencsésen látszott találkozni. Éjnek idején a királyra rontottak hochkircheni táborában. Lélekjelenléte megmentette csapatait a megsemmisüléstől, de a vereségtől és súlyos veszteségtől nem menthető meg semmi. Keith marsall is az eslesek közt volt. Az első ügylövés felriasztotta álmából a nemes száműzöttet s pillanat alatt a csatarend legelső soraiban állott. Veszélyes sebet kapott, vonakodott azonban az ütközet helyét elhagyni s-áttört hadsorait akarta épen összeszedni, midőn egy osztrák golyó eseményteljes életének végét vetett.

A veszteség komoly volt. De minden hadvezérek közül Fridrik értette legjobban, mint kell egy vereséget jóvá tenni, s Daun legkevésbé, mint kell egy győzelmet használni. Egy pár nap alatt a porosz sereg oly rettenetes volt ismét, mint ama szerencsétlen megrohanás előtt. A kilátás azonban nem volt kedvező. Harsch tábornok alatt egy osztrák sereg rontott Sziléziába s Neisse erődőt katonailag elzárta. Daun, hochkircheni sikere után a legbizalmasabb kifejezések közt azt irta Harschnak: „Folytassa hadioperatióit Neisse ellen. Mi a királyt illeti, legyen gond nélkül, én majd megtanítom.“ A poroszok helyzete nehéz volt. Köztök és Szilézia közt, ha oda akarnának vonulni, Daun győztes serege állott. De Fridrik erélye és tevékenysége legyőzött minden akadályt. Rendkívüli sebességgel megkerülte Daunt, elhaladt előtte, Sziléziába sietett, fölmentette Neisset az ostrom alól s Harsch Csehországba kergette. Daun Fridrik távollétét Dresda megtámadására használta. A poroszok kétségbeesve védelmezték. E gazdag és mivel főváros lakói hiában kérték a helyőrséget odabenn, s az ostromlókat odakinn kiméletért. A szép külvárosok tövig leégtek. Világos volt, hogy a sajátképi várost szuronynyal és utczáról utczára kell bevenni. Egyszerre követ érkezik, hogy Fridrik sebes napijáratokban Dresda felé siet. Daun visszavonult Dresda alól s ismét osztrák földterületre ment. Romok közt tartotta a király diadalutját a szerencsétlen fővárosba. Novemb. 20. vala. A hideg idő felfüggesztett minden további katonai operatiót. A király ismét Boroszlóban ütötte fel téliszállását.

A hét rettentő év harmadika is elmúlt s Fridrik még min-

dig tartotta magát. A hadi szerencsétlenségen kívül családi csapások is érték. October 14-én, azon napon, melyen Hochkirchen-nél megveretett s melyen 48 évvel később sokkal iszonyubb vereség a porosz monarchiát porba sujtotta, meghalt Vilhelmine, a Bayreuthi markgrófnő. Fridriknek kedvencz testvére vala, és érdemes rá, hogy az legyen. A természettől erős és szemlélődő szelleme magas műveltséget kapott. Azon tudósítások után, melyeket róla bírnak, nem igen finom, zsémbesnek kellene őt tartanunk, ki e mellett jóakaró és nemes érzelmű. Fridrik mélyen érezte a veszteséget, oly mélyen, mint csak vastermészete megengedé valamely veszteséget érezni, ha az nem tartományt, vagy ütközetet érdeklő volt.

Boroszlóban, míg a tél tartott, fáradhatlan volt költői dolgozataiban. A legelmébb sorok, melyeket valaha irt, azon keserű pasquilban találhatók, melyet Lajos és Madame de Pompadour-ra készített. Megküldte Voltairenak. E versek valósággal oly jók voltak, hogy Voltaire mindent megtett, hogy azon gyanuba jőjjön, hogy azokat ő irta, vagy legalább javította; s alkalmasint azon szándékkal, hogy vele bajt okozzon, mivel neki a csinyokban kedve telt, elküldte a verseket Choiseul herczegnek, ki akkor Franciaország miniszterelnöke volt. Choiseul igen bölcsen azt határozta, hogy Fridriket Fridrik saját fegyvereivel torolja meg, s Palissothoz fordult segélyért, kinek mint versfaragónak volt egy kis tehetsége a satyrára. Palissot néhány fogas verset esztergályozott Fridrik erkölcsi és írói jellemére, melyet a herczeg Voltairenak küldött. E versháboru, a menyiben az a zorndorfi vérfürdő és Dresda égésére következett, teljes világot vet a porosz király különösen alkotott jellemére.

E pillanatban uj ellensége támadt. XIV. Benedek, a legjobb s legbölcsebb sz. Péter kétszázötven követői közül, nem vala többé. A pápai székben XIII. Kelemen ült, ki megkísérllette, mennyit tehet tekintélye az eretnek király ellen. A karácsonyi nagy mise alkalmával, egy kardot gazdag kardkötővel és pompás tokkal, karmazsinpiros hermelin kalapot bársonnyal bélelve, és egy gyöngyből készített galambot, mint a szentlélek mysticus jelvényét, ünnepelesen szentelt fel és nagy pompával küldte meg Daun tábornagnak, a kollini és hochkircheni győzőnek. E kegyjel több volt, mint a minőt a pápák valaha a hit bajnokainak adtak. Hasonló

tiszteletben Bouilloni Gottfried részesült, csaknem hatszáz év előtt, II. Orbán pápa által. Alba is nyert hasonló kitüntetést, midőn Németalföld szabadságát szétrombolta, valamint Sobiesky János Bécs felmentése alkalmával. Azonban ily ajándék a szent sir bárójától Montesquieu és Voltaire századában nagyon meglepő volt. Fridrik gunyos verseket irt az ajándéokra, ajándékozóra és elfogadóra.

A negyedik hadjárat is megnyílt, a fegszerencsétlenebb e hétéves háboru minden hadjáratai közt. Az osztrákok Szászországban állottak és Berlint fenyegették. Az oroszok megverték a király tábornokait az Odernél, Sziléziát fenyegették, összeköttetést eszközöltek Laudonnal, és erősen elsánczolták magokat Kunersdorfnál. Fridrik sietett őket megtámadni. Nagy ütközet volt. A nap első felében a poroszok voltak győztesek. A sánczokat bevetették, az orosz ágyuk felét elfoglalták. A király futárt küldet Berlinbe, a teljes győzelem hírével. Azonközben a makacs oroszok megverve, de meg nem törve, szinte megközelíthetlen állást foglaltak egy magaslaton, hová a frankfurti zsidók temetkeznek. Itt az ütközet újból kezdődött. A porosz gyalogság, hat órai kemény harc után rekkenő melegben, ismételve rohamra indult, de hasztalan. A király személyesen három támadást vezetett. Két lovat löttek le alóla. Törzstisztei körülte hullottak el. Kabátját több golyó lyukgatta át. Mind hasztalan. Gyalogsága rettentő vérontás között visszaveretett. E pillanatban Laudon tüzes lovassága, az ingadozó sorokra rontott. Most a poroszok vad futásnak eredtek. Magát Fridriket majd elfogták, egy bátor tiszt mentette meg, ki egy maroknyi huszár élén néhány perczig az ellent feltartóztatá. A király testileg lelkileg kimerülve, még ez éjjel egy faluba érkezett, melyet a kozákok kiraboltak, s itt egy szétrombolt és elhagyott majorban egy kéve szalmára dőlt le. Egy második az első-től egészen különböző sürgönyt küldött Berlinbe: „A királyi család hagyja el Berlint. A levéltár Potsdámba átteendő. A város egyességre léphet az ellenel.“

A vereség valóban nagy volt. Ötvenezer emberből, kik reggel a fekete sas alatt kiindultak, háromezer nem maradt együtt. A király ismét a magával hordott méregre gondolt, bucsut vett néhány sorban barátaitól: s elrendelte, mihez tartásák magokat halála esetében. „Semmi segélyforrásom nem maradt, írja egyik

levelében, minden elveszett. Országom romlását nem akarom tul-
élni. Éljetek boldogul!”

De a szövetségesek kölcsönös féltékenysége gátolta őket győzelmök használásában. Elcizivódtak egy pár napot, és egy pár nap Fridrik által használva több volt, mint másokra nézve egész esztendő. Ütközet után való reggel már tizenhatsz ezer embere volt együtt. Hadereje csakhamar 30,000-re szaporodott. A szomszéd várakból ágyukat hozatott s a sereg megint készen állott. Berlin a legközelebbi napokra biztos volt; de egymás után érte a királyt a szerencsétlenség. Egyik tábornokát egész hadosztály-lyal elfogták Maxennél, másikat Meissennél megverték, és midőn a kemény tél beálltával az 1759. hadjárat véget ért, Poroszország helyzete kétségbeejtő volt. Egyetlen vigasztaló körülmény volt, hogy nyugoton Braunschweigi Ferdinánd szerencsésebb vala mint mestere, s egy sereg fényes tette által, melyek közt legdicsebb a minden-i ütközet volt, a Franciaország felől fenyegető veszély minden aggodalmát elhárítá.

Az ötödik év következett. Lehetetlenek látszott, hogy a porosz tartományok a harcztot tovább kibírják. De a király folytatta a háborut, mint soha európai hatalom háborut nem folytatott, kivéve a honvédelmi bizottmányt a francia nagy forradalom halálharcza alatt. Ugy kormányozta királyságát, mint ostrom-állapotban levő várost szoktak kormányozni, nem gondolva vele, ha a polgári élet foglalkozása fenakad is, csak ő az ellenséggel daczollhasson. Mig csak egy porosz ember akadt, ennek muskétát kellett hordani; mig csak egy ló volt, ennek a tüzérséget kellett szolgálni. Az érczpenz roszzabbá lett, a hivatalnokok nem fizetettek, egypár tartományban a polgári kormányzás egészen megszűnt. Még volt rozskenyér és burgonya, még volt ólom és puska-
kapor, s mig az élet fentartására és szétrombolására eszköz volt, Fridrik a legvégsőre elkészülve, folytatta a háborut.

Az 1760-ki hadjárat első fele nem igen kedvezett. Berlint ismét ellenség szállotta meg. A lakosságtól nagy adó hajtattott be, s a királyi palota kiraboltatott. Végre a győzelem visszatért Fridrik zászlóihoz. Liegnitznél nagy csatát nyert Laudon felett. Tor-
gaunál, egy napig tartó iszonyu mészárlás után, győzedelmeskedett Daunon. Az ötödik év is eltelt, s a siker még döntetlen vala. Azon tartományokban, hol a háboru dühöngött, a nyomor

és kimerültség rémitő vala, de még volt ember és állat, fegyver és takarmány, és Fridrik tovább harczolt. Azt lehet mondani: vaddá lett, szive gyűlölségtől dagadt. „Kegyetlen dolog, írám egyik levelében, elviselni, a mit én elviselek. Kezdem érezni, hogy, mint az olasz mondja a boszu-gyönyör az istenek előtt. Philosophiámat elnyűtte a szenvedés. Én nem vagyok szent, minőkről a legendákban olvasunk s megvallom, elégülten hálnék meg, ha azon nyomor egy részét, melyet kiállok, mások vállára rakhatnám.“

Ily érzésektől eltelve, változó szerencsével — de állandó dicsőséggel — harczolta végig az 1761-ki hadjáratot. Egészben véve e hadjárat sanyarteljes volt a poroszokra nézve. Az ellenség nem nyert ugyan nagy csatát, de daczára a felbőszített tigris kétségbeesett védelmének, mind inkább szűkebb térre szorították üldözői. Laudon Schweidnitz fontos erődöt lerontatta. E várral Sziléziának fele s a legfontosabb hegyszorosok az osztrákok kezébe estek. Az oroszok a király tábornokait Pomerániában legyőzték. Az ország úgy el vala pusztulva, hogy nem lehetett többé tudni: honnan vesznek ujonczot, lovat és hadszereket.

Ép ez időtájban két nagy esemény teljes változást hozott Európa összes hatalmainak viszonyába. Pitt visszalépett hivatalából s Erzsébet orosz czárnő meghalt.

Pitt visszalépte baljóslatu jelenség volt a Brandenburgház végromlására. Pitt kevély és fenhéjazó természete képtelen volt mindarra, mi félelem vagy árulás színét viselte. A szárazföldi háboru az ő háboruja volt. Ő elég merész volt kimondani, hogy Angliának Hannovera oly beces mint Hampshire, és hogy Amerikát Németországban akarja visszahódítani. Ő megbukott, és a hatalom, melyet nem mindig discretioval, de folytonosan erő és lángelmével gyakorolt, egy kegyenczre szállott, ki a tory-párt képviselője vala. Az új miniszterium főczélja vala Franciaországgal békét kötni és minden szárazföldi összeköttetést Anglia nyakáról lerázni. E politika mély és keserű idegenkedést szült Fridrikben minden iránt, a mi angol, és oly benyomásokat hagyott hátra, melyeket az egész mivel világa még maig is érez. E politikának kell köszönni, hogy néhány évvel később Anglia az egész szárazföldön egyetlen szövetségest sem talált, ki a Bourbonokkal versenygésben támogatta volna. E politikának köszönhető, hogy Fridrik Angliától idegenkedve, kénytelen volt későbbi

éveiben szorosán ragaszkodni Oroszországhoz, és hogy rábírattott — annyi szerencsétlenség forrásába — Lengyelország első felosztásába beleegyezni.

Erzsébet csárnó halála teljes változást idézett elő észak politikájában. Péter nagyherceg, ki az orosz trónra lépett, nemcsak mentt volt azon előítéletektől, melyeket nagynénje Fridrik ellen táplált, de sőt tisztelője, szolgálai utánczója vala a nagy királynak. A porosz foglyokat szabadon bocsátotta, eszinosan kiöltöztette s így küldte vissza Fridriknek; visszavonta seregeit a porosz tartományokból, melyeket Erzsébet saját birodalmába bekebelezni akart, s felmentette a porosz alattvalókat Oroszországnak kényszerített esküjök alól.

Nem elégedve meg azzal, hogy Poroszországnak kedvező föltételek alatt békét eszközöljön, porosz szolgálatba állott, porosz egyenruhába öltözködött, a porosz fekete sast mellén viselte, látogatásra készült a porosz földre, hogy imádása tárgyával találkozhassék s 15,000 embernyi válogatott sereget küldött Fridrik megrongált csapatainak kiegészítésére. A király ekként megerősödvé, a mult évek veszteségeit sietve igyekezett jóvátenni, Sziléziát újra meghódította, Daunt megverte Burkersdorfnál, bevette Schweidnitzet, s oly borzasztó ellenállást tanusított Mária Theresia haderői ellenében, mint az 1759-ki nagy vereségek előtt. Még a hadjárat vége előtt barátja Péter czár letétetett és megöletett. II. Katalin czárnő, ki most trónra ült, uralkodása kezdetén nem igen kedvelte Fridriket, s parancsot adott csapatainak Fridrik vezénylete alóli elvonására. De megtartotta a férje által kötött békét, s Poroszországot kelet felől többé veszély nem fenyegette.

Ánglia és Franciaország másfelől szerződésre léptek, mely szerint a német háborura nézve semlegesen fogják magokat viselni. Így a coalitio felbomlott és Ausztria meg Poroszország, a kezdetleges ellenségek, egyedül maradtak szemközt egymással.

Ausztriának kétségkívül sokkal több segélyforrásai voltak mint Poroszországnak, a háboru sem meritette ugy ki erejét: mindamellét alig látszott lehetőnek, hogy egyedül kivihesse tervét, melyet a coalitíóval ki nem vihetett. Másfelől a császári házat az ottomán kapu fenyegette, s 100,000 török állott Magyarországnak határszélein. Végre Mária Theresia büszkesége engedett s

1763. februáriusban a hubertsburgi béke véget vetett a hét éves háborúnak. A király egy talpalatnyi földről sem mondott le. Az egész szárazföld, fegyverrel kezében, képtelen volt Sziléziát e vasmarokból kiszakítani.

A háborúnak vége volt. És bár a magán vagyon annyira megrongáltatott s minden osztályok oly nagy szükségét láttak, hogy a legerősebb szívnek is meg kellett rendülni, bár a lakosság száma e hét év alatt tiz százalékkal fogyott s az utas egész sor falukon haladt által és egy lelket sem talált: azt mégis meg kell vallani, hogy az állam adósságba nem merült. A háboru terhei borzasztók voltak, mondhatni elviselhetlenek; de semmi fizetési hátrálék nem maradt fen, mely a pénzügyet béke idején megzavarhatta volna.

Fridrik meg vala mentve. Dicsőségét az irigység sem tagadhatta el. Ha nem is tett oly nagy hódításokat mint Nagy-Sándor, Caesar és Napoleon, ha nem is volt a csatatéren oly állandó szerencséje mint Marlborough és Wellingtonnak, a történetben egyetlen példát mutatott arra, mit tehetnek képesség és elszántság a legnagyobb tulnyomó erő és legellenségesebb sors ellenében. Több mint hat évi távollét után diadahennettel vonult be Berlinbe. A város fényesen volt kivilágítva, ő nyitott kocsiban ült, oldalán a Braunschweigi herczeg Ferdinánddal. A mint az utczákon áthajtatott, a nép hangos örömradiással és áldáskivánatokkal üdvözlé. A ragaszkodás e jelei által felindulva, ismételve kiáltá: „Soká éljen az én drága népem, soká éljenek az én gyermekeim!”

SZÉKELY JÓZSEF

E. Gymanista

ZORD IDŐ.

(TÖRTÉNETI REGÉNY.)

I.

Dobokamegye hegyesebb vidékein még találunk 1541-ben néhány várra. Egyik sem tartozik ugyan az erősségek sorába; de mindeniknek van valami joga: merészen hordani homlokát, büszkén tekinteni körül.

Ama bérczkönyökön félig romban félig kiépítve áll a híres kastély, melynek szöglet-termében a kúnokon nyert győzelem után szent László megpihent. Ha a vándor a reggeli harangszóra botjához nyúlt s a völgybe szállott, már szemébe tűnik kormos falával, csonka tornyával a másik vár, melyet a tatárjáráskor gyújtottak meg. Azóta századok folytak le. Sok keresztelés, sok temetés történt, a bölcső ringott, a kripta ajtaja kinyílt, a koporsók száma emelte a család becsét, a viritó arák sora a családfa ágait, a harcziás férfiak kardja a család-levéltár donatióit, megjobbítva néha magát az ősi czimert is. De mind e változások érintetlenül hagyák a vár alakját. Talán rajta van a füst, padlózatán a vér, tört ormu tornyán a szakálas moh. Csak emlékül maradt fön. Azért nem hordják el köveit; azért van lakosa: baglya, véreséje, várnagya. Az alkony hűségben ruganyosabbak az izmok, könnyebb a vándorbot, s nem csoda, ha az utas ajkairól most zongva, majd csengve egyegy dallam lebben el. De csitt! Hadd énekeljen zöld ágak közt a madár. Miért döbbsenén meg őt a felvonó hiddal ellátott kapu mellett a kerék és a pallos, melynek élén a hunyó nap végsugára csillog? Ha tetszik rászáll a veszé-

lyes küllőkre, s onnan zengi vig danáit. Azonban vándorunk som-polygva megy, s csak lopva tekint a birói hatalom jelvényeire. Zokul hat rá, hogy a várkastély még újdun új, cserepei még vere-sek, falai még fehérek. A család, mely benne lakik, bizonyosan most emelkedett föl, tán csak tegnap nyerte a pallosjogot, s az új szita — a közmondás szerint — falon függ, megbecsülik, hasz-nálják. Legalább kaszatömlőcze nincs; mert az már kiment di-vatból! Hogyan lett nagygyá e fő ur? Hazáját védelmezte-e a közelebbi polgárháboruk alatt a pártosok és az idegen ellen? vagy szomszédjait rabolta meg és a környékre vetett sereget? Annyi kétségtelen, hogy hires férfiú, s lakása építője nevéért már nevezetes, mielőtt külön története lenne, dicsőségből és bün-ből. Haladjunk tovább és gyorsan, gondolja a vándor, a lég már hives, a hold világít, haladjunk!... A fák kisérteti árnyakat vetnek, a távol közelnek látszik, a közel a beleszótt homály által meg van toldva. a szem mértéke csal, a sápadt holdfény nagyítja a meredeket, s a vak sötétség befedi, az ormos fagyökeret és éles követ. Az egen fellegek úsznak, elfátyolozva a holdat, meg-ezüstöztetve általa, szétfosztva a szelektől, s megint összezsufolva. Mindig zavarosabb a láthatár. Már a késő éjt sejtetik a esil-lag-képletek s a kimerült, elfáradt vándor lassu lépései. Szeren-cséjére egy kanyarulatnál egész ablaksorból özőnik a gyertya-világ elébe. Még csak néhány száz lépést kell tennie s megint hires várhoz érkezik. Ha kürtjébe fú, bár az idő éjfél felé jár, tüstént bebocsátják, legyen zarándok vagy lovag, úr vagy pór. Barátságos tanya ez, pótolja a vendéglőt az idegennek, a csalá-dot az ismerősnek. Régen a beteget a házasszony orvosolta; most a búst a háziúr kupái derítik föl, az üldözöttet a nemesi telek joga és a jóakarát védi.

E vár egy megszüntetett szerzet kolostorából készült. A czellák termekké tágultak; de a refectorium épen elégségesnek találtatott, hogy palotává — étteremmé — legyen. Itt gyakran pendül meg a sarkantyú zajos zene és szelid lant mellett; bár történnék ritkán! Eljárják biz a lassu lengyelt s a fris magyart; öregje az elsőt, ifja a másik jobbikat. Részemről nem vagyok el-lensége a mulatságnak, s a krónikákban olvasám, hogy a régi kolostor kápolnája azon módon maradt, mint volt, s abba buzgón elmegy imádkozni Pista bácsi, Dani bácsi, Dora és Dorka: szó-

val az egész család. A kegyességben tehát úgy nincs hiány, mint a vig életben. De az a baj, hogy mindig karesubbak az asztagok, s a papoktól maradt nagy hordókból sok kong Pista bácsi ezt néha észreveszi, s mondja: Dani öcsém, szegényedünk! Látom, Pista bácsi, feleli ekkor Dani, de csak egyszer élünk a világon, s ha szakadni találna, majd segít rajtunk Werbőczy urambátyám. Igaz, Dani öcsém, jegyzi meg erre Pista, a mi urunkbátyánk nagy úr. Temérdek nagy úr! egészíti ki Dani. A frater *) után legnagyobb úr: vitatja az öregebb testvér. Legfelebb Petrowics, a temesi gróf versenyezhet vele: figyelmezteti Pista bácsit az öcs. Török Bálintot nincs is miért említsük: szól most fitymálva Pista bácsi. Az a Török Bálint, végzi a dícsékvést Dani, a mi urunkbátyánknak, a híres Werbőczy Istvánnak, mindig csak a hátát látja. Meg kell adni, hogy Török uram alig kujakomnyi ur — a mi hatalmas rokonunkhoz képest. — Nincs különben, szeretett öcsém! igyunk tehát egyet, a mi urunkbátyánkért! — Bölcs ajánlat, Pista bátya! igyunk.

Ily megnyugtató okoskodások a vendéglátás élveire még fogékonyabbá tevék a jámbor öregeket. Volt serlegök elég s akadt minden nagyobb serleghez ember. A tisztartó nem szerette a dolgok menetelét, a kulcsár sem. Az e féle cselédeknek gyakran megtücskösödik a fejük, s kivált ha régi szolgák, szeretnek zsémhelní, mintha a magokéből fogyna. Morfondirozó arezuk egyegy gondolatot költött hol Pista bácsi, hol pedig Dani bácsi agyában.

— Leányod, Dani öcsém, sarlós boldogasszony napján 16-dik évét tölti be.

— Igen is, Pista bátyám, még pedig délután 3 óraker.

— Maholnap fejkötő alá növi ki magát.

— Aligha nem.

— Sokan már is nagy leánynak tartják Dorát.

— Tapasztalhatod ezt, Pista bácsi, vendégeink szerelmes tekintetéből.

— Meglehet, hogy még a jövő nagybőjtön férjhez kell adnunk.

— Miért ne, Pista bácsi! ha az isten ő szent felsége is úgy akarja.

— De attól tartok, hogy ha ideje korán nem ügyelünk, kevés hozománya lesz.

*) Martinúzi.

— Már arra biz én is gondoltam, Pista bátyám!

-- Igaz, Dorka szép leány. . .

— Szép és jó, vágott közbe Dani bácsi apai büszkeségből áthatva.

— De a nehéz selyem rokolya és a nagyanyjáról maradt klárizs meg gránát mellé nem ártana egy kevés pengő pénz és lábos marha. A vagyon a mai világban még a kendőzésnél is inkább növeli a menyasszonyok szépségét.

— Mit kendőzés, mit vagyon? Kövesse meg magát, Pista bácsi! Az én Dorám az egész megyében légszebb hajadon. Minden ujjára akad gazdag kérő, ha zsákból varratok is neki ruhát.

— Nem a megyében, az egész országban legdelibb lány a mi Doránk : hajlitott be Pista bácsi.

— A szépség valódi kapitalis : jegyzé meg az apa.

— Roppant kapitalis : tódítá a nagybátya.

— Meghiszem ám! hümmegett hetykén az apa.

— Üritsünk tehát poharat a mi kedves Doránk egészségére.

— A legrégebb czelnaiból javítá az indítványt Dani bácsi.

Ittak.

— Ne feledkezzünk el a vén Dorkáról se, ki Dorát előbb szoptatta, aztán varrni, hurkolni, himezni tanította : szólt kedélyesen Pista bácsi.

Ittak.

— Nekem megint van egy gondolatom. Nem sejditi-e bátyám?

— Eb legyek, ha igen.

— Tehát én a mondó vagyok, hogy egy kanál bort még is csak megérdemel Barnabás diák, a ki a mi gyönyörű Doránkat a betűírásra és az olvasás mesterségére tanítá.

Ekkor Pista bácsi haragosan kidőfte maga alól a széket. — Mit fecseg, öcsém uram? Majd bizony a czudar Barnabás diákért fogom én a bort torkomba tölteni! A kiért iszom, azt gondolatomban megsüvegelem. Szőkefalvi Deák István a szemérről szedett embereket nem élteti.

— Hát urambátyám, mivel különb nálamnál, hogy oly fen hordja az orrát? pufogott Dani bácsi.

— Mivel különb, he? Kegyelmed öt teljes évvel fiatalabb, mint én, s még sem köszönném meg, ha a csürhe Barnabás diákért csigert is innék. Jusson eszébe a mi nagy rokonunk Werbőczy István, s rázzon le magáról minden póriasságot.

— De hát nem nemes ember-e, nem a szent korona tagja-e nemzetes és vitézlő Barnabás diák? kérdem; feleljen uram bátyám.

— De hát nem nótázták-e meg árulásért az atyját? kérdem; feleljen uram öcsém.

— Hát hibás-e ő azért, hogy atyja bünt követett el, na? agyarkodék Dani bácsi.

— Hol van a jószága? Másnak adományozták, he!

— Hát a szegényért az ördög se igyék-e? Mit?

— Hát miért mereszi Dorára szemét Barnabás diák, ha atyja nótát kapott és maga koldusbotot, no?

— Tán Dorkát érti, uram bátyám!

— Tüzes mennyköt! Dorát értem, a te leányodat.

— S csakugyan mereszi? hökkent meg Dani bácsi.

— Mikor köntöse suhint Dorának, már akkora szemet nyit, mint egy tárt kapu.

— Hogy folyjon ki szeme a czudarnak! No várj Barnabás diák, majd úgy megforgatlak én sarkadon, ha az ajtón beléptél, hogy többé soha sem fogod kitalálni: hátul van-e az orrod vagy elől?

— Ketten forgatjuk meg őt, kedves öcsém; sivalkodék Pista bácsi.

Komor csend állott be, s a kupák érintetlenül ültek az asztalon, mintha le volnának szegezve.

Dani bácsi már többé nem türheté a hallgatag és méla társaságot, mi nehány régi szöken és öskópen kívül csak magából és testvéréből állott. — Min töröd a fejedet, édes bátyám? szólt szeliden.

— A világ aljasságán, drága öcsém! S hát te?

— Azon, hogy mikor lesz a második özönvíz: sohajta Dani bácsi.

— Emlékezzél a szivárványra, öcsém! és inkább törd fejedet a nagy világegészen: igazítá Dani bácsit rendre Pista bácsi.

— El kell ismernem, hogy kegyelmed valódi böles: szólt az öcs nyájasan.

— Miután, szeretett vérem, bölesnek mondal, az én elmémben is egy gondolat villant meg.

— Hadd halljam, bátya.

— Űritsünk, még pedig körömig serleget — az istentelen pogányok börtönéből szerencsésen kiszabadult Elemérért.

— A kit a mi rokonunk a nagy Werbőczy váltott ki, folytatá hévvel Dani bácsi.

— De a te sürgető figyelmeztetéseidre, öcsém? szólt dicsérel- leg Pista bácsi.

— De te irtad meg a kérő leveleket három évben mindig egyszer : háritá az öcs magáról tovább a dicséretet.

— De te küldötted el gyors postával a nagy Werbőczyhez , a mi rokonunkhoz.

— De bátyám adta a posta-pénzt.

— Hogy ne , midőn azzal csak keresztyéni kötelességet telje- sittettem.

— De nekem használt bátyám velem ; mert Elemér az én leá- nyomat tanítja cziterára és énekekre.

— Hát Dora nem az én gyermekem is ?

— Bátyám csak második atyja ; én vagyok az első és igazi : tiltakozék Dani bácsi.

— Nem szeret-e ő engemet , szintugy mint téged ?

— Azt , bátyám , nem tagadhatom.

— No , hát igyunk Eleméért !

— Tegnap ment el ; hozzá isten még holnap vissza !

Ittak.

Midőn e párbeszéd történt a vendéglátásról híres vár meg látszott becsületéről feledkezni.

Még délután eltávozott az utolsó vendég , s azóta a kapu előtt senki sem fűtt kürtjébe.

A nap leszáll a az egész világ bácsijához egy árva utas sem tévedt még.

Végre a vacsorát fölhozták , megették , Dora s Dorka alunni ment s még sem hangzék a kürtszó.

Ekkor gondolta ki Dani bácsi , mint fürgébb eszű ember , hogy az utra néző ablakokat fényesen világítsák ki ; mert ugy az idegen vélvén , hogy országos lakoma van , okvetlenül be fog hajtatni.

De néha a legjobb tervek sorsa is a megghiúsulás.

Ott ült a két öreg a nagy refectoriumban a hosszú asztalnál. Kezdetben , mint láttuk , vitatkoznak eleget ; de midőn Elemér iránt is kifejezték baráti indulataikat , nem volt többé a miért szivök megcsorduljon , s lelkes és lelkesítő szavak szálljanak aj- kaikra.

Deák István karszékébe hátrahuzodék, mintha arcát takarni akarná a gyalázat elől, mely a híres várt érte.

Deák Dániel pedig forgatá szemeit, mintha várná, hogy most már a falból lép ki egy vendég s véget vet az egyhangu óráknak.

— Min gondolkodik, öcsém, kérdé részvevőleg Pista bácsi.

— Hát biz én nem bánám, ha őseink képei kilépnének a rá-mából s velünk poharat ürítenének.

— Én pedig nem bánám, ha a megholt szerzetesek lelkei fölszállának sirjaikból s látogatásunkra jönnének, hogy velünk vacsoráljanak. Kettő mellém ülne, kettő uramöcsém mellé, a többiek a többi üres székekre, s a kik helyet nem kapnának hátunk mögé állának, s onnan nyujtanák kezeiket a tálak felé. Készíthetnénk még nekik vacsorát s ők eljöhetnének, mert közel van már éjfé.

— Uram őrizz! az még sem volna jó: válaszolá Dani bácsi elhalványodva.

Pista bácsi látván, hogy kedves öcsésének nyugtalanságot okozott, vétségét helyre akará hozni. — Gondoltam valamit: szólt kevés szünet után.

— No hát mit? tudakolá mohon a testvér.

— Tegyük vendéggé a várnagyot, s ültessük az asztal fejére. Ugy hárman leszünk.

— Igaz biz a: kiáltott föl Dani bácsi.

Tüstént elhozaták a várnagyot, ki ézer mentegetések közt foglalá el a számára szánt diszhelyet; de alig ült le, midőn megharsant a kürt.

— Nosza, fusson, s tüstént hozza ide azon tisztelt urat, a ki oly soká várakozik künn! rivalgá Pista bácsi.

— És szépen kérjen bocsánatot a késcselemért, adá utasításul Dani bácsi.

Homályosan említettük, hogy a reggeli harangozástól késő éjig, hány nevezetes vár előtt haladna el egy ügyes gyalogló, s nem lehetetlen, hogy azt meg is tevé valaki, és most a várnagytól kísérve a refectorium ajtója előtt áll.

Csakugyan köhécselés hallatszik. A két testvér arra függeszti szemét, és egy különösen poros, különösen kopott alak belép.

— Kurta nemes lehet: sugja Pista bácsi.

— Tán csak szabadalmazott puskás a királyi uradalmakból:

jegyzé meg Dani bácsi. De e csekélylő észrevétel nem gátolá a két testvért, hogy a székről felkelve az idegen elébe induljanak.

— Nagyságos, tekintetes, nemzetes, vitézlő jeles és körültekintő uraim, minden rendű, rangu és állapotu hazafiak, részint kik tagjai a szent koronának, részint kik valami szabadíték és mentesség által az ország védelmére kötelezve vagytok, az al-vajda ő kegyességének és méltóságának parancsából, hozzájárulván a tanácsurak megegyezése és rendelete is, ezennel hirdetem és adom tudtul nektek, fentartva a fentartandókat, hogy Ferdinandus német császár hadai szorongatják Buda várát, melyben a királyi özvegy ő felsége, a királyi csecsemő ő felsége, ennek magas gyámnokai és országunk kormányzói, s maga a szent korona és a jelvények együtt vannak iszonyu veszélyre kitéve. Ragadjatok tehát fegyvert egyenként és egyetemben s a veletek ezennel közlendő nyílt levélben kitűzött napra szigoru büntetés terhe alatt haladéktalanul jelenjetek meg a mezei- és insurgens hadak generalisának — kit az isten győzelemre segítjen — sarmasági táborába, hogy onnan fölkerekedve Buda megmentésére siessetek. Másként nem cselekvendők... Nagyságos, tekintetes, nemzetes, vitézlő, jeles és körültekintő uraim! a szövetség és eskü által közvédelemre egyesült három nemzet nevében kérlek és intelek rangjaitokhoz s állapotaitokhoz méltó kíséret-összegyűjtésére és oly fegyverekkel ellátására, melyek a közmustrákon hibátlanoknak találtatnának, élelemről a sarmasági táborig saját magatok gondoskodván, költségről pedig a törvények értelmében azontul is.... Nagyságos, tekintetes, nemzetes, vitézlő, jeles és körültekintő uraim! Véres karddal jöttem volna közítekbe, ha Ferdinandus német császárnak regimentjei átlépték volna országunk határait; de miután Budavár mintegy a mi hazánknak is városa, Magyarország mintegy a mi országunknak része, s a mennyiben Ferdinandus hatalma alá nincs erőszakkal hajtva, a mi királyunknak hódol, kérlek, tekintsétek e pálezát, melyet magasan tartok kezemben, véres kardnak. Vésztüzeket gyujtattam volna halmainkon, hogy tömegestől talpra keljetek, ha Ferdinandus német császárnak regimentjei vérét ontották volna Erdély lakosainak, de miután Magyarországnak ezer sebből omló vére a mi vérünk apadása is, kérlek uraim! tekintsétek lelkesítő szavaimat a halmokon meggyujtott tűz világolásának, s elszakadva feleségeitektől, gyermekeitekkel és édes magatokéitól, siessetek a segítésé-

gért esdő haza óltalmára, hogy vele együtt megvédjétek házatokat és nemzetünk becsületét. Ugy legyen!... Egyébiránt én valósággal Kolozsvári Sándor gyorsposta és helyettes hírnök vagyok, mint megbízó pecsétetes levellem, melyet a fölkelési rendelettel együtt ezennel a várnagy ő kegyelmével közleni sietek, minden kétségen kivülvé fog tenni.

A gyors posta a refectorium küszöbétől hármat lépve, gyertya-egyenes állásban, erős de a fáradság és por miatt rikácsoló hangon mondotta el betanult szónoklatát s miután az okmányokat a várnagnak átadá és hivatalos szerepe véget ért; bókra görbité magát, s vagy kimerülésből vagy tiszteletből hajlottan maradt.

Dani bácsi serleggel jött hozzá; ellenben Pista bácsi karon ragadta, hogy székhez vezesse.

A két öreg arczán a kellemetlen meglepetés jele világosan mutatkozik ugyan, de azért még sem feledék a háziur kötelességeit.

— Igyék atyafi!

— Üljön le kend!

— Ne oda; ide az asztal mellé.

— Csak ne mentegetőzzék: Foglaljon helyet.

A gyors posta ivott, tenyerével megtörle bajuszát, s leült.

— Hozzatok sültet ő kegyelmének: kiáltá Pista bácsi.

— Jól megabrakolják a gyors posta uram lovát: harsogtatá

Dani bácsi.

— Azt nem abrakolhatják meg, nemzetes uram! szolt most a vendég.

— Miért nem? kérdé sértett méltósággal az öregebb testvér.

— Mert, követem alásan, nincs lovam.

— S még is gyors posta! hüledezett Pista bácsi, s gunyolódék

Dani bácsi.

— A hol tegnap háltam pártütők, és ezinkosok laknak. Kereken megtagadták tőlem a lovát. Eleget rimáncodtam a magam, eleget fenyegetőztem a király és ország nevében, de nem használt.

— Nótára kellene szedni a gonoszokat: véle Dani bácsi.

— Az mégis igen súlyos büntetés volna: jegyezte meg csillapítólag Pista bácsi.

— Ne busuljon, atyafi, holnapra lesz fris lova: szól a várnagy.

— Mit használ, kedves felebarátom, válaszolá a vendég stoicusi nyugalommal, mit használ minden postaló és gyorsposta, ha a tekintetes rendeknek nincs kedvök a pest megöl kilépni, hogy Budát megmentsek. Kivülem is nyargal elég hírnök szekeren, nyeregben gyalog: de nyomukban sehol sem látok insurrectiot. Egyik azt mondja: hogy az al-vajda pecsétes levele semmit sem ér, mert a fölkelést nálunk csak az országgyűlésnek van joga megrendelni. A másik a részletes és portalis insurrectiot nem bánná ugyan; de a személyes és általános protestál. A harmadik ugy vélekedik, hogy a váradi békepontok szerint Ferdinandus a királyunk. Miért üznök hát el Buda mellől. A negyedik abban bizik, hogy Izabella királynét majd kirántja a bajból a szultán, még pedig a mi buzgóságunk nélkül is. Az ötödik hitelesen tudja, hogy Török Bálint és a frater rég elűzték Buda mellől a németeket, s most az alvajda és tanácsurak csak azért ütnek lármát, mert f e r v o r j o k a t akarják kitüntetni. A hatodik az aratás közelgését, a hetedik a tavalyi szűk termést és a pénz megritkulását hozza fel, s higyjék el tekintetes és nemzetes uraim, hogy több hírnök nyargal fölszólítással az országban mint a hány nemes ur fog a fölszólításra fölkelni. Teremtuesse! követem alásan! — jobban célt érne az alvajda s több katonát kapna a főgeneralis, ha minket gyorspostákat küldenének a sarmasági táborba. Tán veszedelmet sem állanánk többet ki; mert utaztomban engem tizen is fenyegettek börtönnel és bitóval, noha a r m a l i s o m van, s csak oly nemes ember vagyok, mint akárki. Hány gyorsposta dicsekedhetik ezzel?

— Siralmas időket élünk! sohajta Pista bácsi.

— Elfajult a magyar! sopánkodék Dani bácsi.

— Nagyapám korában a magyarnév említésére magoktól is ledőltek a falak. Nagyapám Hunyadi János banderiumához tartozott: szolt a várnagy.

— Apám korában sem állottunk alább. Apám a fekete seregben szolgált: hozzá föl falatozás közben a gyors posta.

— Hát a mi őseink milyen vitéz dolgokat mivelték! Megmutathatnám a krónikákból.

— Meg donationalisokból: toldá meg ismét Pista bácsi.

— A Deákok...

— És a Werbőcziek...

— Kikkel szoros atyafiságban vagyunk...
 — Nem is említve Werbóczi Istvánt...
 — Ki törvénykönyvet irt.,...
 — És mint nádor az ország főkapitánya volt...
 — S a németet és törököt egyaránt megverte volna...
 — Ha közölök akármelyik be mert volna az országba rontani...

— Fölszámálhatatlan...
 — Számos és emlékezetes nagy dolgokat miveltek: végezte be Dani bácsi szerencsésen a közérővel rögtönzött hosszú phrazist.

— De hiszen! ha a többi vár is ilyen volna mint ez, ha a többi urak is oly velős, csontos fajták és oly magyar szíviéek volnának, mint nemzetes és vitézli uraimék; akkor a sarmasági tábort még megemlegetné Ferdinandus: szólt beszínli hangon a gyors posta.

Pista bácsi Dani széles vállára, domboru mellére, kerek barna-arczára, hosszú szürke szakálára tekintett és fölleskült; Dani bácsi ugyan akkor Pista nyulánk de izmos termetére, széles homlokára, vállait elborító fehér üstökére veté szemeit, s bátyja jeles voltán szintén fel lön buzdulva.

- Majd kiteszünk mi magunkért!
- Dejsz! nem maradunk mi hátra!
- Ember kell a gátra s te az vagy, Dani öcsém.
- Te vagy a tagból szakadt ember, Pista bátyám.
- Nem is félnék én egy officzirtól.
- Magam sem, Pista bátyám.
- Szaladt előlem már turbanos és bugyogós akárhány.
- Előlem nehéz vasas is.
- Fogtam agát és lajtnandot.
- Én meg fénriket vágtam le.
- Nem voltunk mi, Dani öcsém, soha pribék, gyáva emberek.
- Megállottuk mi a sarat, Pista bátyám.
- Most se tágitnánk egy könnyen.
- Isten ugy segéljen! Pista bátyám, nem tágitnánk.
- Csak rajta, öcsém.
- Csak rajta bátyám!
- Menjünk!
- Induljunk egyenesen Budavár alá.

Az öregek tüstént fölkeltek a székről, hogy rozsdás kardjaikat keressék meg és köszörültessék ki.

A gyors posta pedig használta az alkalmat a visszavonulásra, mert igen el volt fáradva s az ígért lovon még hajnalhasadás-kor akart távozni.

Midőn a testvérek magokra maradtak, mint a heves gerjedé-lyekkor szokás, fontolgotóbb alakot váltának, s majdnem buskomoly hangulat szállt kedélyökbe.

A hadi borostyánnak árnyéka is volt, mely most sötéten játszék halantékaikon, s a kor redőit az aggodaloméval is szaporitá.

— Mi történik Dorával, ha mi elmegyünk? szolt Pista bácsi.

— Ügyelni fog rá Dorka: válaszolt az apa. De az más kérdés, hogy ki tartja gazdaságunkat rendben?

— A csűr és gabonás mellé valahogy kapunk embert; azonban, öcsém, azt már nem szeretném, ha oly féltett kincsre, mint a mi leányunk, csak a vaksi Dorka vigyázna.

— Dorka az én szelid és okos Dorámnak még vakon is jó őrje fogna lenni; azonban, bátyám, nem ohajtanám, hogy a csürt és gabnást oly ficzko venné át, a ki keveset hord beléjük, és sokat szeretne belőlök kivinni.

— Akármit beszél kegyelmed, én Dorát féltem.

— Akármit papol bátyám uram, én a gazdaságot: viszonzá Dani bácsi.

— Nekem Dorka ellen van kifogásom.

— Nekem a tisztartó ellen.

— A tisztartó helyét, ha éppen kend orrol reá, pótolhatná a várnagy.

— Dorka helyét, ha urambátyám apprehendál a jámbor asszonyra, pótolhatná a várnagy.

— Miattam! szolt vállvonitva Pista bácsi.

— Miattam! viszonzá Dani bácsi hasonló vállvonitással.

— Tehát indulhatunk.

— Induljunk meg holnap reggel.

A várnagy nem látszott elégültnek a kettős szereppel, melyel a testvérek közös bizodalma megtisztelé.

— Kérem alásan nagyuraimat, hallgassanak ki mielőtt alumi mennének! hátha ugy jobb gondolattal hálnak, mint a milyennel most le akarnak fekünni.

- Nó! szóljon hát.
- Adja elő gondolatját.
- Tálalja föl tervét...
- Hadd izleljük: fött-e, vagy nyers?

— Jelenthetem alásan, hogy maholnap belejtek a 73-dik évbe. Lábinaim még nem roskadoznak ugyan, és szemem néha a magasban is meg tudja a hójától a pacsirtát különböztetni; de az egyik szántóföldtől a másikig futkosást már nem győzném többé, s a gazdálkodással járó sok praktika fenekére tekinteni a régi szemeimmel sem voltam képes. Ki nevetne a világ, ha egyszerre egy terhes és sok törődéssel járó ékonomiát vennék át, s e nevelésből a fele rész nagyuraimékra hárulna; mert ha igaz, hogy a cselédet uráért becsülik, azt sem lehet tagadni, hogy az urát cseléde után itélik meg. Vén szolgálókat tehát ne terheljék kegyelmetek olyannal, a mihez nem ért. Hagyják tisztességben meghalni.

— A mi várnagyunknak igaza van: szólt Pista bácsi.

— Alkalmazzuk hát csak Dora mellé, s keressünk más gazdasági felügyelőt.

— Megköszönöm e bizodalmat; de szintén nem fogadhatom el. Kegyelmetek tapasztalhatták, hogy oly várat én is jól megtudok védelmezni, melyet senki ostromolni sem akar. De a szép Dora kisasszonyt, kinek arcán és nyulánk természetén annyi szem akad meg, én a végvárakhoz hasonlítom, melyeknek oltalmazását a legügyesebb kapitányokra bizzák, s mégis gyakran megtörténik, hogy bevétetnek.

— Nem megmondám, Dani öcsém, hogy Dorát kell távollétnünk alatt féltetni. A várnagy is velem tart.

— Ugy van. Dorát hagyják kegyelmetek veszendőbe, meg a gazdaságot:

— Lám., a várnagy csak úgy tart Pista bátyámmal, mint velem.

— De miért is akarnak nagyuraimék Buda alá menni? Nemde, hogy segítsék Werbóczi önagyágát, aztán a temesi grófot, meg Török Bálintot és a fra t e r t a németek megverésében.

— Világosan azért: szólt egyszerre a két testvér.

— Igen ám! de ott a bökkenő, válaszolá a várnagy, hogy Deák István uram ő kegyelme Buda falai körül frisen levághatna

egykét németet, mert erős karja van, azonban Budáig el nem érkezik, mivel lábköszvénye miatt nem üli meg a lovat. Ellenben Deák Dániel uram ő kegyelme elég frisen vágatna Budavár elébe, mert ép láb-szárakkal áldotta meg az isten, s a lovaglásban akármelyik portyázóval versenyez; de, fájdalom! a csusz miatt ujjai bogosak és merők. Következésképen Budavárnál farkas szemet fog ugyan a németekkel váltani; de teremt ugyse', egyet sem vág le közülök. Elteltek már a dicső napok, nagyuraimék! midőn kegyelmeteknek táborba kellett menni! Másokon van most a sor.

Pista bácsi hüledezve nézett Danira: — Csakugyan akkora kézbogaid vannak öcsém, mint egy kis galambtojás.

Dani bácsi csudálkozva veté szemét Pi tára. — Csakugyan, kedves bátyám, úgy begönyölgeted lábaidat, mintha pünkösd helyett karácson volna.

— Talán, van valami abban, a mit várnagyunk mond.

— Biz isten! ha rád nézek kezdem hinni.

— Én meg, ha rád nézek.

A testvérek megint egymást méregették, s kedvök serkent, magok sem tudják miért, mint két kos összetüzni.

— Egy gondolatom van, kiáltá ekkor vészharitóként a várnagy.

— Hadd halljuk! dörmögték elébe könyökölten Pista és Dani bácsi.

— Küldjék a sarmasági táborba Elemért.

Iszonyu hatást okozott e javaslat.

Pista bácsi köszvényes lábával nagyokat topanta, öcsese pedig összeszorítá csuzos kezét, mintha kardot akarna forgatni.

— Kegyelmed furcsa fiezkó!

— A mi várnagyunknak bolondos ötletei vannak.

— Tudja-e kend, mi a talizmán? kérdé Pista bácsi.

— Olyan kő, mely betegségeket gyógyít: felelé higgadtan a várnagy.

— Én egy talizmanért sem küldeném a sarmasági táborba Elemért.

— S tudja-e mi a bölesek szürke pora? tudakolá még pecezkebben Dani bácsi.

— Olyan por, mely aranyat csinál.

— Én e várból a szürke porért sem engedném ki Elemért.

— De hát miért őrizik ugy, nagyuraimék, Elemér urfit?

- Maga mindent elfeled, várnagy uram!
- Maga semmire sem emlékszik.
- Hát nem tudja-e hogy a mi nagy rokonunk Werbőczy három évig szüntelen ki akarta váltani Elemért?
- S hogy három év múlva akkora sommán váltotta ki, mint a generalisokat szokás!
- Hogy ideiglenesen nálunk lakik ugyan; de valósággal Werbőczyhez tartozik.
- S hogy ugy van a mi kezeink közt, mint a hitre bizott depositum. . . .
- Melyet ha elvesztenénk.
- Vagy elidegenitenénk. . . .
- Ellopnánk. . . .
- Vagy megsemmisítenénk. . . .
- Akkor, kiálta Pista bácsi, megérdemelnők, hogy nemességüinktől megfosszanak.
- S hogy — rivalt közbe Dani bácsi — vasra verjenek.
- Tömlöczbe zárjanak.
- Bárdal vágják le nyakunkat.
- Vagy ló farkára kössenek.
- Vagy kerékbe törjenek. Érti-e kend?
- Nem tudtam, nagyuraimék, bizony nem tudtam, hogy ilyen drága portéka Elemér urfi: mentegetőzék a várnagy.
- S ha nem is tartana hozzá jogot a mi nagy rokonunk Werbőczy István, még akkor sem bocsátanók el.
- Mert ki tanítaná danolni, lantolni Dorát!
- Ki beszélne nekünk annyi szép történetet!
- Ki örvendene ugy velünk!
- Ki tudná ugy feledtetni bánatainkat.
- Megifjadunk az ő társaságában.
- Csupa gyerekekké leszünk.
- És nem csak önzésből történik, hogy visszatartóztatjuk Elemért.
- Biz' isten! nem csak önzésből: támogatá öcsese szavait Pista bácsi.
- A derék fiú zsenge korától kezdve mindig rabságban szenvedett.

— És érczből, kőből volna annak a szíve, a ki alkalmat nyujtana, hogy török fogságból már most németbe kerüljön.

— De, nagyuraim, ha Elemér vitézkedik, ő fog másokat el s nem megfordítva: szólt a várnagy.

-- Ugyan mit hadanász, kend?

— Csupa fonáságokat mond.

— Hát nem volt-e híres lovag a gallusok királya, Francisus primus, és mégis elfogta őt Carolus, a német császár?

— Hát nem volt-e vitéz a nagy Hunyadi János, s azonban Drakula rabja lett?

— Mondjunk-e több példát, kendnek?

— Fáraszszuk-e még magunkat?

— Nem szükség, nemzetes uraim? mert már más ötletem van, mely tán inkább megnyeri tetszésöket. Küldjék a háboruba Barnabás diákot.

A testvérek egymás szeme közé tekintettek.

— Hej! ha el menne! sajugatá Pista bácsi.

— S ha ott maradna! tevé hozzá Dani bácsi.

— Még se haljon meg. Ládd öcsém, a vén Dorka búsulna érette! S te is sokalnál akkora fatumot egy kis szemtelenség miatt.

— Nem is úgy érttettem. Miattam sokáig éljen; de tőlünk távol.

— Ugy van! Csak, hogyan küldjük el? Szégyelni fogja zsoldban menni; mert atyja nagy ur volt.

— Alig hiszem, hisz most is könyörtületből a minoriták tartják: emlité a várnagy.

— Barnabás diák, mond Pista bácsi, Dora oktatásáért sem akart jó szónál egyebet elfogadni.

— S a gögös és bukott urak inkább veszik el a koldus-falatot a kunyhóból, mint a dus ajándékot a gazdag szomszéd várából. Ezt magam is tapasztaltam. De Barnabás diáknak úgy magyaráznám meg a dolgot, hogy a zsoldért kegyelmeteket tartaná maga iránt hálára kötelezetteknek.

— Mily okosan gondol ki mindent a mi derék várnagyunk! szólt elragadtatással Dani bácsi.

— Csak hajtsa aztán akként végre! sopánkodott vágy és kételkedés közt hányatva Pista ur.

— Remélem czélt fogunk érni, föltéve, hogy Dorka asszony nem mozdit meg unokaöcse visszatartásáért minden követ.

- De, várnagy koma! Dorka megmozdít ám minden követ.
- S nehányat a megmozdított kövekből fejünkre is dobhat.
- Már az sajnós volna, nagyuraimék.
- Sajnos ám!
- De Dorka mérges, mint a vipera.
- És öcsését ugy szereti, mint párját a gerlicze: hozá föl

Pista bácsi.

— Magam is azt tapasztaltam: szólt a várnagy. Azonban itt csak ez a kérdés: vajjon Barnabás diák hasonló mértékben kedveli-e nagynénjét?

- Ördögöt! kiálta Dani bácsi.
- Barnabás egy lelket sem tud igazán szeretni.
- De annál többet gyűlöl.
- Annál többre irigykedik.

— Annál többet szeretne egy kanál vízben is megfojtani: egészíté ki Dani bácsi a sötét jellemrajzot.

— Épen ez szolgál, nagyuraim! hasznunkra, mert miután Barnabás diák Dorka asszonynyal, ki őt anyjaként táplálta, növelte, oltalmazta, s a ki utolsó filléreit is számára zsugorgatja, csak immel-ámmal bánik; könnyen elképzelhetem, hogy bucsuvétel nélkül is el tudna tőle távozni, ha érdekei javasolnák.

— De azt nem javasolják, várnagy koma!

— Már, hogy ne? Adjunk mi a diáknak sok pénzt, bizony lemond a bucsuzásról! szólt a várnagy.

— Hát hol van a pénz?

— Az én zsebem üres.

— Még a szekrényem fiókja is.

— Lábáról adtuk el az uj árpát.

— S a pórszászok már több méhkast vettek meg tőlünk, mint a hányat a kertben látok. Tegnap számláltam össze.

— Igaza van Dániel nagyuramnak a kasokra, István nagyuramnak az árpára s mind a két nagyuramnak a pénz teljes hiányára nézve, szólt a várnagy. De, tevé hozzá, Abrahámnak a deési fegyverkovácsnak és Dávid mesternek, a kolozsvári ötvösnek annál több pénze van.

— Az a pénz nem a miénk.

— A mi másé, nem Tamásé.

— A szükség törvényt ront, nagyuraimék. Becsülöm én a

családi emlékeket, s ha az ember rájuk tekint úgyszólván az ősökkel társalog. A rozsdától rágott kard daliás időkről regél szép történeteket, s fájjalja a mai napot, mely őt hol a hüvelyben élés szegényének adja át, hol pedig a pártvillongások számára köszö-rültetvén ki a haza ellenségeinek kezébe szolgáltatja. A nagyuraimék régi fegyverei a hosszú téli estéken sokszor beszélgetnek velem országunk sülyedéséről. Az egyik Szent-Imrén, a másik Kenyérmezőn volt, a harmadik Nándorfohérvár ostromát és Hunyadi halálát látta. Nagyatyám is ottan yala, közel Capistránhoz. Legyen áldás porain! Sirköve nincs. Közvitéz volt, s az olyannak koporsója helyét csak az Isten szeme figyeli meg, hogy a föltámadáskor semmi ize, csontja veszendőbe ne menjen. Nem vagyok én érzéketlen, folytatá a várnagy, Deák István ökegyelme apróbb ezüst-serlegei iránt is, melyekből nagyuraimék régóta nem isznak, de a melyeket, mint pohárnok, boldogult Istvánné asszonyom menyegzőjén tettem először ezen asztalra, hol most ülünk. Szegény asszony, mind a három gyermeket eltemette s aztán sietve utánok ment!... Süveget emelek én a nagy ezüst-tálnak is, mely az almárium fenekén évek óta csendesesen nyugszik, de Dora kisasszony születésekor tündöklött s esküvőjére akartuk ismét kitisztittatni. Jámbor, kegyes lakótársaink a falon függő vagy szekrényben őrzött családkincsek, s mint a bornak ereje, úgy növekedik hatásuk az idővel. Egyegy bünt elfeledünk körülök, s egyegy jó szándék megfogamszik bennünk általok. S mégis az volna tanácsom, ne ellenezzék nagyuraim, hogy a fegyvereket Abrahámmal, az öt-vös-műveket pedig Dávid mesternél zálogba vessem. Mi tán soha ki nem váltjuk e zálogokat; de a kölesönzött pénzzel Barnabás diákot Budavár és Izabella királyné védelmére utnak indíthatjuk.

Dani bácsi törölgette könyeit.

Pista bácsi azt hitte gyászravatal előtt áll, s komolyan nézett a refectorium falán egy kis repedésre. Jól ügyelt, látja-e még? s nem szerette volna, ha a nedv befátyolozná szemeit, hogy többé ne láthassa. E borut nagy szegénynek tekintené, ... s mégis megtörtént.

— Szegény fegyvereim! tört ki keserves bánattal.

— Hát az én nagy ezüst tálam nem szegény-e? gáncsoskodék, hogy keblén könyitsen, Dani bácsi.

— Nem fog fegyveréimmel kímélve bánni a deési Ábrám!

— Az én kardjaimat pedig, mert markolatjuk csak meg van futtatva, bitangoknak alkussza el, kik rablanak vele a helyett, hogy harcoljanak.

— Kedves néhai feleségem megfordul koporsójában, midőn az ezüst poharak, melyek menyegzőjén körben jártak, Dávid mester irgalmatlan kezébe fognak jutni; sohajtá Pista bácsi.

Az én nőm szelleme majd kijön a várkápolnából éjjente, s fenyegető ujjával az üres almárium felé mutat, honnan a mi kedves Doránk ezüst tálát elesentük! De nem is kell, hogy kijöjjön. Magam előtt látom most is, s bánatos szemei háborgatják lelkemet, mint a hold a tengert.

Oly bus volt Dani bácsi, hogy Pista urnak kellett a felvidítés-hoz fogni.

— Hát asszony lett-e kend, öcsém? Megérem még, hogy pityeregni kezd.

— Elhiszem, hogy kegyelmedtől kitelik a sírás is: válaszolta sértett büszkeséggel az öcs.

— Nem adtam még annak jelét. A mit vesztek, megnyeri a haza. Miért bánkodnám hát?

— Ne volna csak a mi rokonunk, a nagy Werbőczy veszedelemben, aligha küldeném ilyen áron Barnabás diákot Budavár alá: szólt Dani bácsi.

— Várnagy koma, csak azt mondom, minél előbb eltakarítsa innen az én fegyvereimet és serlegeimet. Gyávaság volna tőlünk, öcsém, a közveszély alatt magunkra gondolni.

— Mit varrja, urambátyám, galléromra az önzést? Ha kend, várnagy, titokban Barnabás diákkal mindent jól elintéz, azt a szép paripát kapja ajándékol, melynek testvérét tegnapelőtt Elemérnek adám.

— Hej, várnagy! megemlékezzék, hogy ha Dorka unokaöcsse távozását nem veszi huszonnégy óráig észre, akkor a kend tomporájára öveztem ezt a drága kardot, melyet Kőszeg előtt Elemér kiszabadításáért ajánlottam a goromba agának, de el nem fogadta. Mondom, a kendé lesz e díszes kard: szólt erős hangnyomattal Pista bácsi.

— Bizzák csak rám a dolgot, nagyuraimék, mindent jól elintézek.

— Mi pedig menjünk már alunni.

— Aludjunk, ha tudunk: zárta be a vitát Dani bácsi.

Reggel a két öreg kerülni látszott egymást és a családot.

Máskor Dani bácsi, kilépve ágyából, pongyolát ölt, a még fekvő Pista bácsi hálószobája ajtaján bedugja fejét s mosolyogva kérdé: hogy aludtunk urambátyám? s azzal távozik.

Pista bácsi pedig a szives tudakolás után rögtön öltözéshez fog, s mihelyt kész és még dolmányát is nyakig begombolta, öcscséhez siet, kopogtat, benyíl, s a nélkül hogy a karszékbe leülne, kérdi: — mit álmodott Dora? nem beteg-e Dorka?

Aztán együtt a folyósóról nézegetik az udvart, s távolabb eső csúrt, a ködös hegyeket, az eget.

Dorka ilyenkor szokott a kamarából visszajönni, s elbeszéli nagyuraiméknak a várban történt nevezetesebb dolgokat, és különösen: hogy melyik vendég ébredt föl, melyik szunnyad még.

E közben a kérő és panaszló jobbagyok, nem különben a tisztartó is közelitnek a tornáczhoz, elkezdődik a gazdasági ügyek intézése, s tart, míg a refectorium jól ki van szellőztetve, s Pista bácsi egyenesen oda indul; de öcsce, kinek vállaira nagyobb terüvel nehezül a háztartás gondja, megnézi a mosolygó Dorát, s elbámul, hogy még szebb mint a mult perczben. Dorkától szintén tudakozódik a reggeli felől, s kielégítőnek találván a nyert értesítéseket, vendégeit keresi föl, s a refectoriumba vezeti, hol már Elemér a legérdekesebb vitát folytatja Pista bácsival.

Igy volt ez máskor.

De most a napi rend, a jámbor szokások és kölcsönös szívesesség feledésbe mentek.

Dani bácsi nem dugta be fejét Pista bácsi ajtaján, Pista bácsi nem kopogtatott a Danién, Dorka a kamarából visszajöve, üres folyósóra talált, s a jobbagyok hasztalan várakoztak.

Hevesen sütött a nap, — noha csak május vége volt, — midőn az idősb testvér rászánta magát, hogy az ifjabbikat meglátogossa, s mivelhogy az ifjabb is hasonló eltökéléssel ment ki szobájából, találkoztak a folyosón, s némán fordíták lépéseiket az étterem felé, hol a nagy asztalon csak két teríték állott; mert Dora és Dorka már reggeliztek.

Pista bácsi menten az almáriumra néz, és szemét lába követé; arra huzódott Dani bácsi is. Tudták, hogy még ott van minden, de azért félve tekintenek az apró serlegek helyére. Dani bácsi kezébe fogja az ezüst tálalt s libegteti, mintha súlyát mérné, mintha nem

tudná, hogy nehéz, s nem is találja már annak. Örömmel hordozta volna egész óráig a tenyerén. Bátyjaura jól megszámlálta az ezüst poharakat, mintha most akarná kipulhótni, hányan vannak. Közben mind ketten lopvást pillantottak az ajtóra, nehogy valaki véletlenül benyisson.

— Nem fősvénységből válunk mi meg ezektől oly nehezen: dörmögc Pista bácsi.

— Ellenségeink sem mondanak zsugoriaknak: suttoga halkán, de mintegy válaszul Dani bácsi.

Alig hallá már ezt meg az idősb testvér, mert a refectoriumból távozóban volt.

Dani ur sem nézett a teríték felé, nem a hideg sütekre s az izletes lepényre. Feledve étvágját elballagott a merre Pista bácsi, s nem tudva: hogy és mért? hát egyszerre a fegyvertárban vannak.

Kisdud szoba volt, téglá padlazzattal, karikás ablaküveggel, pókhálós falakkal és négy nagy almáriummal.

— Ezek mennek Deácsra

— Meg ezek, uram bátyám! szólt Dani ur föltartott mutatóujjal.

— S nekünk marad

— Az üres almárium.

— S néhány rozsz vas: egészíté ki Pista bácsi.

— És Dorka: tevé még hozzá ráadásul Dani bácsi.

— Ugy van. Dorka könyje ...

— S Dorka átka.

— Szegény vén asszony! Minő aggodalommal jött reggel hozzám, félvén, hogy beteg vagyok.

— És mint mosolygott, mint örvendett, midőn látta, hogy nekem sines bajom.

— Soha szivesebb nem volt irántunk: szólt Pista bácsi.

— S nem vette-e kegyelmed észre, hogy fogyott, összébb esett és sokkal gyöngébb, mint tegnap volt?

— Arcza is fehérebb: jegyzé meg Pista bácsi.

— Csak úgy függ az életen, mint a fán a sárga levél.

— S mi az őszi szelek vagyunk!

— Magam is attól tartok, uram bátyám! hogy Dorkát a föld porába vetjük le.

— Megszakad szive Barnabás diák távozásán.

- Nem is leszek én itt, midőn hirét fogja venni!
- Kend, öcsém, itt hagyna engem, hogy egyedül legyek tanu, egyedül szenvedjek? Lám, mint válik vízzé a vér!
- Ne nevezzen kegyelmet rosz testvérnek. Minek czélozgat a vízzé vált vérré? Hát mondtam-e, hogy kegyelmed ne menjen el akkor hazunna? Távozzunk együtt.
- Hát azzal segítünk-e Dorkán? he!
- De micsoda szavakkal mondjuk meg, hogy mi szöktettük el tőle Barnabás diákat?
- Igaz, hogy bizony meg kell ily esetben latolni a szavakat.
- Meg ám! Pista bátya. Csak gondoljunk arra, ha valaki tőlünk elszöktetné Elemért, lecsendesíthetne-e minket még az aranyszáju szent János nyelvével is.
- Ugysegéljen! nem kommandálnám, hogy papolni előmbé álljon.
- S ha például Dorka tenné?
- Ne fecsegi ily badar dolgot! Minek bántanók a szegény Dorkát gondolatunkban is!
- Igaza van uram bátyám! Ej, be szeretném kitalálni a balszámot, melylyel Dorka fájdmát enyhíteni lehetne!
- Öcsém uram! éppen erről villant meg valami az eszemben.
- Szóljon hát kegyelmed.
- A kertünk alatt van a szerzetesek egykori jószágigazgatójának romba dőlt háza.
- Két ablaka még ép, s pinczéje nincs megrepedve.
- S kertjében néhány vén gyümölcsfa máig is terem.
- És az óriás almafa sötét árnyéka alól szakítja a mi Doránk a legszebb kékvilót és eszászszakált.
- A diófát pedig a falu gyerekei szünetlen fosztogatják, s mégis marad rajta szedni való.
- Mentát, ökörnyelvet és ezer jó füvet onnan gyűjt Boriska asszony a betegek számára.
- A sövény körül egy betöltött kút helyét találták meg tavaly, s rebesgetik, hogy ott volna elásva a templomosok kincse.
- Szóval, nem megvetendő az a régi telek! mondá Pista bácsi.
- S épen azért gondolám, uramöcsém, hogy a romot épít-

tessük föl, és legyen szakasztott olyan a minő hajdan volt. Mert a hol a szerzet gazdasági igazgatója lakott, ott mindig kényelmesen férhet meg Dorka és Barnabás. Addig míg a háboru véget ér, tán kipallérozódik a diák, nem néz oly illetlenül Dorára, s nem irigylí a rókától is a prémet, az ökörtől is a szarvat és minden becsületes embertől a jóhírt és nevet. Aztán, uramöcsém, ha már életét érettünk kockáztátja Buda alatt, legyünk itthon türelemmel és engedékenységgel iránta.

— Nem bánom, Pista bátya!

— A volna tehát nézetem, hogy helyreállítva ajándékozzuk Dorkának a kert alatti fundust. Akkor aztán vigasztalásul mondhatjuk neki, hogy Barnabásnak van már hajléka és nevet majd hoz a harczból magával.

— Fején találta kegyelmed a szeget, válaszolá derült arczczal Dani bácsi.... De mivel fizetjük a kőmivest? jutott tüstént eszébe és elszontyolodék.

— Majd ad az isten rá módot, s eddig sem történt Deák Istvánon és Deák Dánielen semmi kudarcz.

— Nem ám uram bátyám! S még ma küldjünk a kőmives után, hogy ősz fordultával minden rendben legyen.

— Nagy kő esett le a lelkemről: szólt billegetve fejét Pista bácsi.

— Magam is megkönnyültem s csaknem repülni tudnék, mint a madár.

— Már én még sem repülnék, sohajta most Pista bácsi: mert a földhöz huzza lábaimat, nem a köszvény, de az a fegyvertár. Mintha a téglá mágnes volna, éj! de nehezen tudok innen mozdulni.

— Szegény fegyverek!

— A jámbor, becsületes fegyverek!

— Csak lenne valamelyiken bár egy lehellet a szégyenből, bár egy rozsdá a bünből!

— De mind hűn szolgálták őscinket.

— És szerencsét hoztak ránk.

Pista bácsi kinyitotta az almárium ajtaját.

Dani bácsi szomoruan nézett bele.

Áradozott keblök, s elmerültek a nézésbe, visszaemlékezésbe, bánatba.

— Találják ki, atyuskáim, hogy kit láttam? esendült meg egy édes és zengő hang.

Dora rontott a fegyvertárba, kipirult arczczal, hamis nefelejsszemmel, dévajon, szeliden, annyi vonzó bájjal, annyi gyermeteg hévvel, ... egy már felserdült leányka, a növendék és hajadon vegyes igényeivel és varázsával, a két kor elválasztó vonalán egy aránt emlékeztetve a gyermekre, ki bábjait öltözteti, s a pártás szüzre, ki a hódításért és menyegzőért kendőzik.

-- Hát még sem sejtik? Találják ki már, atyuskáim, kit láttam?... Hát elmentem a kertbe, folytatá Dora, választ sem várva.

— Azt látjuk, kis sellő.

-- Még most is harmatos a papucsod.

— Pedig a nedv könnyen megárlhat.

— Mondta azt Dorka néni is. De a pallón tul nincsenek az ösvények kitisztítva.

— S oda mentél?

-- Onnan elmentem a kis ajtóhoz. Hátra huztam a reteszt.

— A reteszt?

— Azt, kedves Dani atyus, s leszállottam a völgybe.

— Egyedül?

— Nem volt senki velem. Aztán fölmásztam a hegyre, s az élén mentem egészen addig, tudja Pista atyus, a hol magánosan áll egy óriás tölgy.

— Tudom, kis selma! félórára van az ide.

— Lenéztem a vidékre s úgy tetszett, mintha a sötét tekintetű erdő, a virágos völgy, a csevegő patak, melynek tükrére a part vadrózsái még egy levelet sem hullattak, fenn a kék ég boltozata alatt lebegő sas, a füben a kis tücsök, a széles láthatár, a kigyózó ösvény és a Gorbó felé repülő vadgalambok mind azt mondanák, hogy csak nézzem őket, mindig nézzem.

— S elandalodtál?

-- De figyeltem is. S hát egyszerre távol, igen távol a hegyormon, mintha lovast látnék.

— S erre tartott?

— Biz erre!

— Vendégünk van! szólt derülten Dani bácsi.

Dora incselgőn rázta fejét. — Alig hiszem; mert a hogy a távolból kivethetém, lova almás-szürkének látszik.

- No, az hát Elemér: kiáltá Dani bácsi.
- Nem lehet más: erősíté Pista bácsi.
- A derék fiu előbb jött el, mint ígerte.
- Csak nálunk találja ő legjobban magát.
- Megjárjuk ha nincs számára reggeli.
- Hogyne volna, hisz atyusék sem reggeliztek még.
- Nem-e? kérdezte Dani ur.
- Hogy történhetett? esodálkozék Pista bácsi. No, duplán fogjuk utánpótolni.

Az öregek gyorsan vezetteték magokat Dora által a folyó-sóra s oly nyugtalanul várták Elemért, mintha édes fiuk volna hosszas vándorutból megérkezendő.

De Dorka szobájába zárkozék.

Szive erősebben vert minden perezre, mely a kalandor ifjut közelebb hozza az eddig boldog vár lakóihoz.

— Oh, hogy azon óra, melyben ő először lépett küszöbünkre megváltathatnék életemmel s a semmiségbe térne vissza! sohajta az agg nő és sárga redős arczára keserü könyek hullottak. Nincs semmi kétségem többé, hogy Dora halálosan bele szeretett. Hiában örködtem! hiában kísértem kora gyanúval-gyakori együttlétöket; hiában távoztattam minden alkalmat,... a szív a szívvel hamar érintkezik, s a szem titkos nyelve egy perez alatt egész történeteket beszél el, miket mi, felvigyázók, nem tudunk érteni. Átkozott legyen a lant és ének! Hisz velök jött e boldog lakba az ál-mezbe öltözött szerenesétlenség, mely nevét és természetét még megtagadja, de majd befogja vallani. S ime az öregek a folyosón tárt karokkal várják az ifjut, ki büvöletének erejével fejökre fogja rázni ezen ősi épület iveit, hogy a romba temessen mindnyájunkat. Szegény Deák István, szegény Deák Dániel! A könyek savával fogják befaló kenyeröket áztatni. Mit rabol el tőlök Elemér? A lány szemérmét-e vagy a családi büszkeséget? Bukott és meggyalázott családhoz tartozom én is. Tudom mit tesz lealáztatni s kigúnyoltatni. Hosszu életemen át csak itt találtam még szívességre, s midön körülünk annyi roszt ember lakik, e várna lássam-e az Isten kezét nehezedni? Szóljak-e nekik?...

Nevető öröm, hangos idvezletek szakíták meg Dorka gondolatait.

Elemér lépett a tornácra.

Tombolt Pista bácsi és Dani bácsi a kedves ifju hazakerkezésén.

(Folytatjuk.)

KEMÉNY ZSIGMOND.

NEMZETI SZINHÁZ

ÉS

DRÁMAI IRODALMUNK.

(Bevezető tájékozás.)

Ezelőtt harmincz évvel, talán épen e napon és órában, Szatmár-megye rendeit szokatlan lelkesülés ragadta meg. A nemzeti színház ügyéről folyt a vita, és Kölcsey tartá ama híres beszédét, mely kihatott később az egész országra. E percz óta a színész büszkébben merte magát a nemzeti nyelv és miveltség apostolának nevezni, mert a haza egyik első rangú írója mondá a színházról: „Itt leszen nyelvünk egyik bátorságos révpártja; itt leszen a haza, hol mostani számkivetése után megnyugszik; itt leszen a tüzpont, melyből valahára teljes erejében lobbanhat ki, hogy a maga bámulást érdemlő tulajdonainak tartozott rangját a többi európai nyelvek mellett elfoglalja.“ A megyékben inkább kezdék himni, hogy a nemzeti színház csakugyan oly közügy, mely figyelmet érdemel, mert egy híres szónok, egy komoly és önmérséklő férfiú a szenvedély hangján dörgé a részvétlenekhez: „Ez-e az a hazafiuság, melyre Pestvármegyének rendei számot tartottak, mikor elvégezték, hogy minket is meghivjanak e szép szándék elősegítésére? Ez-e az a buzgóság, melyet tőlünk a nemzeti nyelvnek közügye vár? Ez-e az a fennérvés, melylyel magunkat magyarok-

nak nevezni büszkélkedünk?“ A szigorú erkölcsbírák és a léha képmutatók, kik megtanulták Rousseauból, hogy a színház erkölcsi romlást okoz, nem mertek többé szólani, mert egy feddhetlen jellem fakadt e szemrehányásokra: „Ront a játékszin! miért mégis az idegentől vissza nem irtózni? oh jól értem én, hogy mi az ugynevezett romlás eszközei nélkül el nem lehetünk. Mi szeretünk romlani, mi akarunk romlani, de romlásunkon is idegen szint akarunk láttatni.“ Az áldozni habozóknak — akarva nem akarva — meg kelle nyitni erszényöket, mert egy ritkán gunyos ajak kifogyhatlan gúnynyal kérdé tőlök: „A haza kíván nem vért, nem határtalan feláldozást, csak bővségünkből kíván valamit, csak feleslegvalónknak egy részét kívánja, s mi, kik a vendégfogadás törvényeit gyakran érdemtelenek iránt is nem minden vesztegetés nélkül gyakoroljuk; mi, kik bizonyos alkalmakkal csillogás által kiismerszeni annyira szeretünk, hogy a kimélést alacsonyásznak fognök tekinteni; mi vonjuk-e be markainkat a nemzetiség közoltára előtt, mi ne tartsuk-e alacsonyásznak a kislelkü kimélést?“ Az ellenmondás elnémult vagy lelkesedéssé vált, mert a felindulásban kifáradt szónok e megbélyegző fordulattal végzé szavait: „Ha van köztünk, ki a gyalázatos nevét hordozni nem irtózik, keljen fel és czáfoljon meg.“ Ez elébb csak kéziratban keringő, később nyomtatásban is megjelent beszéd mindenütt újabb és erősb lendületet adott a részvétnak; néhány év múlva már emelkedtek a nemzeti színház falai; nem sokára országgyűlésen is szónyegre került az ügy s a Felsőg hozzájárultával meg lőn ajánlva a dotatio.

Miért ujítani meg e napok emlékét, miért hivatkozni e beszédre? Talán a közönyt és részvétlenséget kell ujra ostromolni? Oh nem. Hála istennek, ezen túl vagyunk! A mit akkor Kölcsey csak néhányad magával érzett, most mindnyájan érezzük, s bár színházunk még most sínes annyira biztosítva; a mennyire körülményeink közt is lehetséges, a hiány pótlása bizonyosan nem a részvétlenségen fog mulni. Azonban Kölcsey nem csak izgatott, ostromolt, lelkesített — hanem hitt, remélt és álmódzott is. Előtte oly színház lebegett, melynek jelleme nem csak a falakra festett országos czimer, hanem egyszersmind azon önérzés, melylyel be lép küszöbén a közönség, azon lelkesedés, mely felülemeli az önbecsérző színészt a mindennapi élet körén, azon nemes hazafiság, mely által a költő tulajdon érzéseit a nemzetével olvasztja össze.

Ő hitte, hogy a színház a közönséget, a közönség a színházat kölcsönösen fogják nemesíteni; remélt színészetünk és drámánk jövőjében; színészekről álmodozott, kik többé nem az idegen zűlés rabszolgái; költőkről, kik új pályát törve, saját életünk multjátés jelenét varázsolják élénk halhatlan új műveikben. Az óta sok év telt el; Kőlcsey rég a sírban nyugszik; de szent fájdalom s hő lelkesedése folyvást él közöttünk, s most, e harmadik évtized fordulásán, mintegy számot kérve kérdi tőlünk: Vajjon beteltek-e ama szép remények, melyekben oly mélyen hittünk; vajjon haladunk-e azon eszmény felé, melyről oly jól esett álmodoznunk? Kérdések, melyekre felindul a szív, s az ajk nem mondhat határozottan se igent, se nemet. Mégis e néma felindulásban több van, a mi vigasztal, mint a mi fáj. Nincs okunk pirulni a multért, mert fontos eredményeket vívtunk ki; reménynyel tekinthetünk a jövőbe, mert elégületlenek vagyunk a jelel s nem hiszünk azon hazug dicsőségben, melyet az együgyű jóakarát vagy az önmagának hizelgő hiúság igyekszik ránk vitatni. Ez elégületlenséget öntudatra emelni és eszmékre visszagyümölcözővé tenni, oly feladat, mely megérdemli a fáradságot. Kőlcsey szelleme hív, int és biztat. Az ő álmait kell hüvelyeznünk, az ő reményeit táplálnunk, az ő hitében erősödnünk. Tovább kell fűznünk az eszmék láncolatát is, ott, a hol ő elejté. Akkor a színház anyagi érdekeiről kelle gondoskodni, most leginkább a szellemiek igénylik részvétünket; akkor arról volt szó, legyen-e színházunk, most azért kell küzdenünk, hogy kitűzött célja felé haladjon; akkor szónoklatra és pártfogásra volt szükség, most elmélkedésre és kritikára, s ez utóbbi nem tehet jobbat, mintha összehasonlítván a multat és jelent, saját viszonyaink szempontjából vizsgálja bajainkat, s ez úgy szólva történeti alapon izgat azon eszmék mellett, melyekben a jövő küzdelme s talán dicsősége is rejlik.

Minő különbség régi s mostani színészeink állása közt! Kőlcsey élénken festi a nyomort és megvettetést, mi a legjelesbnek is egyetlen jutalma volt. Kötéltánczosokként barangoltak városról városra többször ébresztve szájalmat, mint fogékonytságot a művészet iránt. Az utasok jól ismerték őket; tudták kiket visznek ama megterhelt és mégis könnyű kocsik, melyekről festett vásznak és aranyzott papírdarabok csüggenek alá s tetejükben téiben is nyári ruhában fűtyörész néhány beesett arcu úr és dide-

reg egy pár fátyolos ifjasszony. A városok vendégfogadásai hónapok mulva is megemlékeztek reájok a sok furás-faragásról, melyel megrongálták a nagy teremtet s a hosszú árjegyzékekről, melyeket nem tudtak kifizetni. A fővárosban nem hogy színházépülettel bírtak volna, de még a fölléphetési engedélyért is perelniök kellett. Többször kísérlék meg hol Pestre, hol Budára telepedni és sikertelen küzdelmek után mindannyiszor kénytelenek voltak újra nyakokba venni a vidéket. Aristocratiánk ezereket pazarolt idegen művészekre s alig találkozott egy Wesselényi, Ráday és Vida, kik a hazákat vegyék pártfogás alá. A megyék ugyan tettek értök valamit, de a pillanatnyi segély csak alamizsna volt. A miveltebb körök szégyelték vagy megvetették öket, az alsóbakban csekély volt a fogékonyság. Nem a szellemi szükség töltötte meg olykor a színházat, hanem a kíváncsiság. A vagyonosabb nemesség külföldieskedése s a magyar polgári elem fejletlensége lehetlenné tette az állandó közönség megalakulását. A jó polgárok csak bámolni tudtak, a büszke nemesek csak gunyolódni szerettek. A magyar nem művészek való — mondák az idegen miveltségű ifjú urak, az ó divatu öregek pedig, kik délelött a haza ügyét védték a megyegyülésen, megbotránkozva szemlélték estê az előfüggönyt, melyre nagy betűkkel volt felírva: éljen a nemzet, s mosolyogva mormolták fogaik közt: a nemzet megél, csak ti tudjatok megélni. Valóban kevesen voltak, kik a színészet hatását a nemzeti miveltség fejlesztésére fel tudták volna fogni. Valóban a színészek nem tehettek okosabbat, mintha megélni igyekeztek. El is követtek ezért mindent. Nem kimélték a görög tüzet s a czifrábnál czifrább tableauxkat. Oly műveket féreztek össze, oly czimeket gondoltak ki, hogy csodájában is begyült a közönség. A kit aztán bekaphattak, igyekeztek megtartani, s kedvéért akár bajzókává váltak. Nemesak művészetöket, hanem magokat is készek voltak lealacsonyítani. Jutalomjátékaik alkalmával személyesen hordozták szét a szinlapot s ültek ki a pénztárhoz, megköszönni a nagylelkü közönség filléreit. Sem vásár, sem főispáni beigtatás, söt nagyobb szerü névnap sem eshetett meg nélkülök. Sátort ütöttek az állatmutatók bódéi mellett s együtt hizelegtek a muzsikus cigánynyal. S ha még sem volt miből fizetni az adósságot, ha kifogytak az utolsóelőtti és leges-legutolsó előadásokból is, megáldák a jó nagyságos urfit vagy urat, ki valamelyik színészno szép szeméiért

segélyt nyújtott számokra vagy jószágára vitette ki őket korhely pajtásokul. Szóval, néhány szerencsésb évet kivéve, a régibb színész alig volt egyéb, mint most iparlovag vagy bohóc, majd kol-dus vagy élőködő.

Ily balkörülmények sokat árthatnak, de még magokban nem akadályozzák a művészet lassu és biztos fejlődését. Kevés különbséggel így volt ez eleinte Angol-, Francia és Németországon is. Az anyagi jóllét és külső dísz a művészetek haladásában ritkán ok, a legtöbbször következmény. Fődolgoz némi hagyományos hajlam, fogékonyság és érdekeltség. Ennek hiánya volt az, mi színészetünk fejlődését leginkább akadályozá. Másutt a színészet val-lásos és nemzeti szokások földjén csirázott ki. A mysteriumok és utczai tréfák, a leendő tragödia és komödia elemei mindig kedvencz multságai voltak a népnek, s így a színháznak később mintegy szükséggé kelle válnia. Nálunk a mysteriumok nagyon szük körben divatoztak, s az utczai bohócok idegenekből teltek ki. Tör-ténetíróink emlékeznek ugyan kóbor színészekről; két drámai köl-teményünk nyomtatásban is fennmaradt, de mindent összevetve legrégebb színészetünk vagy majdnem egészen idegen volt, vagy nem a népszellem önkéntelen és tartós nyilatkozta. Ezért a mult század vége felé, midőn néhány buzgó hazafi felszólt a magyar színészet mellett, nem a meglevő elemek ápolásáról és nemesíté-séről volt szó, hanem egy merőben új és idegen valami átültetésé-ről. A színház nem belső szükségkép nyilatkozott, hanem mint abstractio s a nemzeti visszahatás egyik mesterséges eszköze. A szinpad magyar lön, de a szellem idegen maradt; a német színé-szet halvány másolata nem elégithette ki az elnémetesedett mi-velteket, a nép pedig érzéketlenül nézte és hallgatta, a mit se érteni, se érezni nem birt. A színész maga sem tudta mit csi-náljon. Hiányzott az alap, a melyre építsen, a hatás, mely lelke-sitse. Nem csoda, hogy a nagy hévvel felkarolt ügy, a visszaha-tás gyöngültével, csak tengődni lön képes. Nem csoda, hogy szí-nészeink hiában küzdöttek a lehetetlenséggel s a legtehetségesbek ereje is megtört. Nemzeti színészet nemzeti drámai költészet nél-kül nem állhat elő; a hagyományos nemzeti szellem képző erejét még a lángész sem pótolhatja; s a színész, mint a haldokló via-dor, örömet hordozza sebeit, ha gyönyörítas közönség tapsolja meg. Ezt nélkülözvén színészetünk — mindent nélkülözött, s arra

lón kárhoztatva, hogy jól rosszul önmaga alkossa meg saját elemeit.

Most máskép van minden. Hatvan év nehéz küzdelme közönséget teremtett. A fölébredt közszellem s a fejlődő irodalom, színészetünk e hű szövetségesei, felizgatták a fogékonyságot. Az állandó és dotált színház létrejöttével egész új korszak derült föl. A vándorok menhelyre találtak, hol tisztesség és közbecsülés váltá föl a nyomort és megvettetést, pálya nyílt a művészi törekvéseknek és táplálékot nyert a beczzomj. Az ifju és emelkedő magyar főváros s a már önbizalommal küzdő nemzeti színészet egymást gyámolíták. Segítségül jöttek a költők és kritikusok is. Elmélet és gyakorlat a nemzeti drámai költészet megalapításán fáradoztak. Némely ha nem is épen becses, de folyvást törekvő drámai kísérlet egy kis magyar életet varázsolt a színpadra. Ez színészetünknek némi nemzeti szint adott s közelebb hozva az élethez a hatás eszéközeivel ruházta föl. A közönség növekedett részint érdekeltségből, részint hazafiságból, részint divatból. Ma már bizton elmondhatjuk, hogy oly közönségünk van, melynek szükségévé kezd válni a színház. Ott ül az aristocratia, s mi más ez, mint ezelőtt hatvan, sőt csak husz évvel is! hűn megjelen a középrend, mely napenként erősbödik számban, vagyonban és műveltségben; nem hiányzik az alsóbb osztály s egész lelkéből tapsolja meg népszínműveinket. Most nyári hónapban is annyi a közönség, mennyi hajdan a böjti napokban sem volt. Most nem hallunk gunyt, és senki sem közönyös, sőt oly jóakaratu, elnéző és részvékeny, mint a minő gúnyos, követelő és érzéketlen volt egykor. E mellett a színész megkülönböztetett állással bír. Nem magánember zsoldosa, hanem országos intézet tagja. Nem kénytelen művészetét vagy önmagát lealacsonyítani. Dija, ha nem is vetekszik a külföldiekével, fölmenti az élet gondjai alól. Megtiszteltetésekben, részesül s vénségére nyugdíjat várhat. Van ideje tanulni és kipihenni magát. A főváros és a vasutak által közel hozott külföld könnyebbé tették önmivelhetését. A társaságokban nem fogadják többé előítélettel, s csak egyéniségétől függ, hogy szívesen látott vendég legyen. Ha vidékre rándul vendégszerepelni, útja egy kis diadalmenethez hasonló. Hányszor olvassuk a hírlapokban, hogy ez és amaz jelesb színészt vagy színésznőt mily kitüntetéssel fogadták a vidék előkelő családai. Hányszor térnek vissza koszorúkkal és ékszerekkel,

s mennyi mindent tudnak beszélni a sok ünnepélyes lakomáról és fáklyás zeréről, melyekkel megtisztelte őket az ifjuság. A vidék követi a fővárost s mintegy vetekszik vele. Nevezetesebb városainkban gyökeret kezd verni a színészet. Arad, Szabadka, Miskolcz nem rég építettek állandó színházat s már Debreczen és Nagyvárad hasonló mozgalmairól értesülünk. Maholnap a vidéki színész sorsa is jobbra fordul és művészi nemesülések hatással lesz a fővárosi színházra, melynek az eddigénél több módja lesz belölök ujonczozni. Mindez tény és örvendetes haladás. Közönségünk még soha sem csüggött ennyi előszeretettel a színészetben; érdekeltsege viszonyainkhoz képest oly nagy, mely a nem mindennapi becszomj törekvéseit is megérdemli.

Mégis honnan az, hogy az ifju színészi nemzedék nem jogosít amnyi reményre, mennyit a régi valósított? Mégis mi az oka, hogy a míg azelőtt harmincz évvel a nyomor és hányódás közepett a jeles és törekvő tehetségek egész csoportja állott elő, kik később a pesti színpad diszeivé fejlettek, most a kedvezőbb körülmények közt, ha nem is hiányzik egy pár új tehetség, csekélyebb a törekvés és aránylag hanyatlást tapasztalunk? Tagadhatlan, hogy sokat hátrithatni az időre. Akkor még minden előttünk állott; megifjultunk és lelkesülésünkben visszanyerni hittük, a mit elvesztettünk s kiküzdeni, a mit nem bírtunk. E szellem teremtő erővel hatott mindenüvé; a fejlődő politikai, irodalmi és társas élet magával ragadta a színészetet, mely aztán önmegalapításával igyekezett folytatni a mult század kezdeményét. A színésznek hazafiai becszomja támadt, mely táplálta a művészt. Kérdemelni a nemzet figyelmét, részt venni az újjászületés nagy munkájában oly gondolat volt, mely a nyomorban is emelté a lelket s a hányódás közepett is megtermékenyíti a munkásságot. Nem ugyanezt hirdető-e Kölcsey a szószékről s mást fejezett-e ki Vörösmarty „Árpád ébredése”-ben? Ime a szónok, költő és vándorszínész hogyan találkoznak egymással a küldetési hit és lelkesült önbizalom e napjaiban. Most sok van a hátunk megett; kimerültség és csalódás nyomják a kedélyt. Kétkedni tanultunk és hidegebbek vagyunk. Mélán tekintünk a multba s mintha félaénk a jövőtől meg-megrendül önbizalmunk. Érezzük, hogy az időben sok a bomlasztó, s kevés az alakító erő. Azonban mindez nem fásultság, sem tehetlenség. Eltűnt előlünk sok bolygófény, melyeket csillagoknak hit-

tünk, de sarkcsillagunk a homályon is átregz hozzánk. Szívünk nem égett ki, s ha mélyen sebzett is, van erőnk önismeretre törekedve tájékozni magunkat s igyekeztünk megtartani a mivel bírnunk, a további fejlődhetés útját egyengetni. Társadalmunk s az irodalom ez erősbülő hangulatából többet merithetne színésztünk; inkább érezhetné napjaink önmegtagadó hazafiasságát, mely a legnagyobb erőfeszítést igényli. A mai színésznek nincs annyi hazafiui becszomja, mint a mennyi a réginek volt. Talán többet és jobban tud beszélni róla, de bizonyosan nem érzi oly mélyen; inkább tudja fontosságát, mint teljesíti kötelességeit, s éber gondok helyett csalálmokba ringatja magát. Régen élénk volt a hiány és elmaradottság érzete s épen azért folytonos fejlődést vagy legalább küzdést tapasztaltunk; most nagy az önámítás és fenhéjazás s épen azért hanyatlást vagy legalább tespedést látunk: régen a közönség kissé emelkedő hazafias részvéte ösztönül szolgált s kölcsönkép lón elfogadva, mely után kamat jár, most adóvá kezd alászállani, mely követeltetik; a régi színész rongyai közt is büszke volt arra, hogy magyarnak született, most találkozik olyan is, a ki csekélyli a magyar dicsőséget. S ezt nem csak a cosmopolita énekes és énekesnő teszi, hanem némely drámai színész is. Nem rég egyik fiatal színészünk külföldi színpadon kísérte szerencsét s most már egyik legjelesb és legtörekvőbb színésznőnkéről rebesgetik ugyanazt. Amaz lehet kivételes különzség, ez puzta hír, de mégis oly valami, mely már csak azért is, mert vita és pletyka tárgya lehet, figyelmet érdemel.

Másutt a hazafiasság csak emeli és nemesíti a művészi becszomjat, nálunk majdnem egyedül szüli és táplálja. Ha a magyar tudós, író és művész azon beteges ábránddal kezd tépelődni, hogy miért nem született oly hazában, hol egy félvilágra hathatna dicsőségével; ha nem merit önfeláldozást a rokon és ellenszenv összeolvadt szenvedélyéből, mely nálunk annyi mindent pótol s melyet semmi sem pótolhat; ha pénzvággy miatt vagy hiúságból feledni kezdi, hogy neki a honnak, a honért és a honnal kell élnie: a legtragikomikusabb önmeghasonlás fog bekövetkezni s irodalmunk és művészetünk elveszti súlypontját. Hála istennek, még távolról sem közeledünk ez örvény felé. Se vádra, se félelemre nincs elég okunk. Színészeink csak panaszolnak, affectálnak és szeretnek szerepet játszani a színpadon kívül is. Mióta in-

kább ismerik a külföldet s magasb eszménnyel bírnak a színész állásáról, mióta köztünk világhírű művészek fordultak meg, mióta nemzeti viszonyaink, vágyaink és reményeink mérsékeltységét parancsolják, megszokták a sohajt és panaszt. Irigylük az énekes sorsát, kinek az egész világ nyitva van; búsulnak, hogy csak egyetlen nagyobbszerű színházunk levén, nincs hova menniök, nem fenyegetőzhetnek, ha összetűzve az igazgatósággal, dijaikat akarják fölemelni vagy szeszélyeik érvényét kivívni; kérkednek, hahogy így meg így volna, mily óriási művészek tudnának lenni, a míg most vagy nem lehet vagy nincs miért megeröltetni magokat. Hiú álmadozás, üres fecsegés, mely alig bírna fontossággal, ha nem koptatná az erélyt s nem szülne bizonyos fásult hangulatot. Hol az a hazafias büszkeség, mely az önérzetben is talált jutalmat, az a törhetlen elszántság, mely a részvétlenséggel is meg tudott küzdeni, az a lelkesült igyekezet, mely részben a tehetséget is pótolja? Tünetezni kezd lassan és öntudatlanul. Gyöngülvén a hazafibeesszomj, gyöngült a művészi is, s ez utóbbi annyival inkább, mert a közönség részéről kevés táplálékot nyer. Közönségünk részvékeny, hazafias, de talán épen ezért nem akarván büntetni, jutalmazni sem tud emelön és termékenyítve. Tapsai és koszorúi elámitják a hiút, elkiserítik a beesszomjast s akadályozzák mindkettő haladását. Kevés különbséget tevé, épen úgy jutalmazza a legjelesbet, mint a kevésbé jelest. Elnézése fölbátorítja a hanyagságot, elszunyasztja a törekvést és táplálja az önámitást. Innen foly aztán az, hogy a színész azt is művészetének tulajdonítja, a mi a hazafiasság vagy bátorítás szüleménye s a meg nem érdemelt tapsokra hivatkozik a legméltányosb kritika ellenében is. Míg a hazafias részvét némi izlési szigorral nem párosul s a koszorú és taps oly olcsó lesz, közönség és színész egymást fogják rontani. Ime színészetünk aránylagos hanyatlásának különböző okai. De vajjon igaz-e, hogy hanyatlunk, habár csak aránylagosan is? Oly kérdés, melyre legjobban megfelel egy kis visszapillantás a multra.

Színészeink ezelőtt ötven-hatvan évvel a német színészetet utánozták, sokkal kényszerűbben, mint azelőtt a németek a francziát s a francziák az olaszot. Csak kissé mivelte köreinkben is német miveltség uralkodott, költészetünkben a német iskola kezdé meg diadalmas küzdelmét s a Pesten már virágzó német színház

mintegy mintául szolgált a leendő magyarnak. Németországon 1791 előtt, a Gottsched iskolája megbukása után, a legféltelenebb természetiségnek hódolt a színpad. Színész és költő arra törekedett, hogy a természet hangját minél inkább s minél erőteljesben hallassa. Lessing úgynevezett polgári drámái, Goethe Götz von Berlichingene és Schiller Haramjái adták e lendületet. A vers nyüge félre lön dobva s a francia conventionalis formák romjain büszkén emelkedett a próza és valóság, most a nekivadult indulatok, majd a siránkozó ellágyulás kíséretében. Ha a színpad lázas hévvel igyekszik másolni az életet, nem jár rosz uton, de még csak leendő művészet s csak a fejlődés forrongását éli. Érezték ezt Goethe és Schiller, és később czélul tüzték ki: megbuktatni a részint általok is előidézett természetiséget. A weimari minister és színházigazgató, a jénai tanár és drámairó korlátlan hatalommal kezdék osztani parancsolataikat. Ha az eddigi színpad a valóság hű utánzása volt, a leendőnek mintegy az élet irányadójaul és mintaképeül kellett szolgálni. A természetes beszélgetés rythmusos szavalattá vált, nem ugyan a Gottsched idejebeli alexandrin, hanem jambusok szerint. Mozdulatok és csoportozatok a plastika szabályaihoz alkalmazódtak. Most már a színésznek nem volt elég némi természetes ész és élénk kedély, hanem finom érzékkel, nemesített érzülettel és tudományos képzettséggel is kellett birnia. Az eddig mintául szolgált természetet az eszményi antik váltotta fel. Ez irány nehezen hódított, sokkép módosult, de elvégre is győzött s meg lön egyengetve az út az eszményi színpad felé, melyhez a német színészet, többször megkísérlett eltérések daczára is, mind a mai napig hű maradt. Színészeink, kik a hazánkba telepedett német színészeket vették példányul, e másod kézből nyert iskola növendékei voltak. Nem levén drámai költészetünk, német fordításokból éltünk és színészeink igyekeztek úgy adni szerepeiket, a hogy azt a németektől látták. A tragoediában átvették a rythmusos szavalást, s minthogy verset nem szavalthattak, a prózát szavalták úgy, keveset ügyelve a magyar hangsúlyra. Bizonyos éneklő modor pótolta a rythmust és mesterkélrt taglejtés a plastikát. Most gúnyosan emlegetik mindezt s nem ok nélkül. Szigligeti méltán mondja „Drámai állapotjainkról“ czimü cikkében régibb színészeinkről, hogy még „jó reggelt“ sem tudtak egymásnak mondani a színpadon bizonyos szenvelgett pathosz nélkül. Azonban nem kell felednünk, hogy szegények alig tehettek mást, s jól tették, hogy bizonyos formákhoz jól-rosszul

ragaszkodtak, miután önmagokból lehetlen volt meríteniök. Legalább küzdöttek valamiért, fegyvelmezni engedték magokat valami által, s ez elég volt arra, hogy a művészetről: bárminő, de mégis fogalmat nyerjenek. E küzdelem és fegyvellem lassankint fejlődést idézett elő. Elég csak Kócsit és Kántornét említenünk, kivált ez utóbbit, ki e halt formákba annyi életet és emelkedést tudott önteni. Ő valóban a kedvetlenül anyagi és szellemi körülmények közt is hűbben és méltóbban szolgált a tragica musát, mint utána bármelyik színésznőnk.

Alig telt el harmincz év s már mutatkozott a visszahatás, s a pesti színház megnyíltával új irány kezdett lábra kapni. A már meg-megszólaló kritika semmit sem üldözött inkább, mint a pathoszt, melyet álnak nevezett a nélkül, hogy a valódit megmagyarázta volna. A nyelvészek visszakövetelték a magyar hangsúlyozást s minthogy ez az egyszerűbb, mondhatni társalgási modorban, inkább volt valósítható, öntudatlan ellenszenv fejlődött ki a rythmosus szavalat iránt, noha most már voltak jambusban írt tragoediáink is. A néha nevetésig emelkedő mesterkélt taglejtést bizonyos mérsékelttség váltotta föl, melyet a természetesség művészi nyugalmanak neveztek. Lassanként meggyőződésé vált a természetességet tartani művészetnek. Az egymást süröbben követő magyar drámák, különösen népszínművek, melyek jól-rosszul a hazai életet igyekeztek vázolni, hozzá szoktatták a színészt, hogy ismert alakokat másoljon, mit egyénítésnek neveztek el, bár a legtöbbször alig volt több photographirozásnál. Ez új műszó köpenye alá menekült aztán minden különöz fogás, bizarr szeszély, sőt még a félszogség és hiba is. Az egyéni szembe lön állítva az eszményivel nem annyira, mint külön rendszer és iskola, hanem mint a művészet egymást kizáró eleme. Igazán és igaztalanul, de mindig egyoldalúan Shakespeare-re történt hivatkozás, kinek művei rossz prózai fordításban többször kerültek szinpadra, míg a francia romantikusok művei felettök nem diadalmaskodtak. Itt a természetesség már nem ismert határt s a kirívó ellentéteket és érzéki oldalról fölfogott szenvedélyeket könnyebb volt visszaadni, mint Shakespeare lélektani mozzanatait. A színészek kaptak rajta; most már beszélhettek szavalat nélkül s egyéníthettek masquirozás által is. Ily gyürüzetben hullámozott az új irány, melynek meg volt az a jó oldala, hogy széttörte a kölcsönzött formákat, közelebb hozta a művészetet az élethez és segíté önmagából fejleni. Az ár folyama a tehetségek egész nemzedékét hozta magával. Többé nemcsak egyikét jeles színé-

szünk volt, hanem egy egész csoport, most már nem csak néhány jelenést láthattunk sikerrel előadva, hanem egész művet. Elég legyen csak Megyerit, Szentpéterit, Barthát, Lendvayt, Egressyt, Lendvaynét és Laborfalvi Rózát említenünk. Úgy szólva ők alapíták meg színészetünket. Vezette őket, lebegett előttök valami: ösztönszerű sejtés, mely eszmévé virradott s ezért küzdve egy fejlődési fokot vívtak ki, mely bárminő tévedések árán is mindig nagy nyereség.

Ez az, a mi az újabb nemzedékben hiányzik; ez az, a mit hanyatlásnak nevezünk. A közelebbi tíz év alatt láttunk ugyan feltűnni egy pár új jeles tehetséget, de semminemű szellemi mozgalmat, mely új hódítmánnyal akarja gazdagítani színészetünket s mintegy élesztőt vessen belé. A régi nemzedék részint sírba szállt, részint nyugalomba lépett, részint kiégett becsszomjial halad pályája vége felé, s az új, mely elfoglalja helyét, nem hoz magával új ösztönt vagy eszmét s így fejlődési elemet. Bulyovszkyné jól pótolja és sokban felülmulja az egykori Lendvaynét, Szerdahelyi feledtetni fogja Lászlót, Komlóssy Ida, Munkácsy Flóra, Szigeti, Feleki, Tóth sok érdemmel bírnak, de ők is, mint a többi, a régi nyomokon járnak föl s alá, sem jobbra, sem balra, legkevésbé előre. A természetiesség ösztöne, az egyénítés balfelfogása uralkodik most is színpadunkon, mind inkább elhasználódva s vesztve fejlesztési erejét. Még örvendetes volna, ha e rendszert végig vinnék s bár művészietlenül, de erőteljes féltelenséggel rajzolnák az életet és szenvedélyeit. Ezt haladásnak tarthatnók, mely talán hamar idézne elő oly visszahatást, mely képes lehetne a megnyert nyers anyagot feldolgozni. De eddig nem mennek, megállapodnak azon pontnál, mely nem kíván fáradságos figyelmet vagy nagy megerrőltetést. Innen előszeretető a melodramák és könnyed vigjátékok s közönyösségük az erős tragikum és komikum iránt. Az egyénítés és jelzés műszavait halljuk mindennap oly büszkén és mély hittel, mint költészetünkben a népies kifejezést. A nagy hűhó miatt színészeinket művészetekben legalább is a németalföldi festésziskola nagymestereinek hihetők, de ha megvizsgáljuk az elméletet s még inkább a gyakorlatot, kiderül: hogy ez egyénítés és jelzés alatt valami olyas fogalom rejlik, mely igen hasonlít a photographiához. Hát nem művészet-e a photographia? Az igaz, miért ne lehetne! Hiszen viszsztatükrözi az egyént a legfinomabb részletekig s még egyetlen hajszálat sem hibáz el. Nem

hízelegve senkinek, nem eszményítve semmit, pontos és hű másolatot nyújt egész a szolgáltságig. De éppen ez a baj, éppen ezért nem művészet. A művész ecsete kevésbé hűn és pontosan, de igazabban, szebben s így művészien fest. Ő ismerve a vonalok titkos iratát, az arcizmok rejtélyeit, a küzdő szenvedélyek színvegyületét s azon kinyomatokat, melyekben az érzések, indulatok, hajlamok, rögeszmék megjelennek, a lelket is oda leheli, most válogatva és összpontosítva, majd mellőzve és kiemelve. Ez eljárás, melyet eszményítésnek neveznek, nem sérti meg az igazságot, csak kimagyarázza, nem törli le az egyéni jegyeket, csak céljaira használja föl. E nélkül nincs a festészetben iskola, legyen az akár olasz, akár németalföldi, s csak az eszményítés kisebb vagy nagyobb fokáról lehet kérdés, s csak ekkor szabad szembe állítani az egyénit az eszményivel, mint két külön rendszer ellenséges elveit. A legeszményítőbb festész sem nélkülözheti az egyénítés bizonyos fokát s a legeszményítőbb műveiben és feltalálható némi egyénítés; mert a rideg valóság önmagával soha sincs összhangban, s ezt mindig a belévetett eszme eszközli; mert a pusztá egyéni hajhászása azon tévedésre vezet, hogy az esetleges és anyagi erőt vesz a lényesen és szellemin s minden eszmei jelentőség veszni indul. A költészetben sincs máskép. A drámaíró, akár Szophoklesz, akár Shakespeare tanítványa, mindig eszményít azaz uralkodik a természetben és szabadon alakítja a valóság által nyújtott elemeket, azon eszme szerint, melyet ki akar fejezni. Ezért az élet töredékes és elszórt eseményeit folytonosakká téve egészszé olvasztja össze, a jellem és szenvedély nyilatkozatait gyúponthoz szedi, s a körvonalokat most emelve, majd arányosítva igyekszik elérni mindennél nagyobb célját, a költői hatást. Idézhetné-e ezt más elő, mint emez a szellem sugárain derengő élet megfejtve és kimagyarázva, ez ég és föld összeölelkezése, ez új és mégis ismerős világ, melynek egyik fele kívülünk, a másik pedig bennünk él. E szabadság és kötelezettség alól nem oldozhatja fel magát a színész, kinek kötelelessége szolgálni a költőt. Ha a költő az eszme ereje által teszi érthetővé a valóságot: a színész nem ölheti meg az anyag által a szellemet. Ha a költő, bár földhöz van kötve, ég felé tör: a színész nem rohanhat a prózaiság mocsárába. Ha a költő a szép formák nemesítő hatása alatt mutat föl mindent: a színésznek nem lehet feladata e formákat összetörni. Ha a költőt

a rythmusos nyelv nem akadályozza, sőt elősegíti a jellem és szenvedély festéseiben: a színész nem állíthat ellenkezőt. S vajjon többé-kevésbé nem ezt teszik-e színészeink? Az eszményítés iránti érzék naponként apad, s az egyéni örve alatt a legüresebb realismus felé közeledünk. Ez az, a mi leginkább sülyeszt, s csak az eszményítés bizonyos foka felé törekvés önthet színészetünkbe új életerőt s fejlesztheti az emelkedés útján. E mellett tartozik küzdeni a kritika, ide kell törekedni drámairóinknak, kik elvégre is legnagyobb befolyással vannak a színészet fejlesztésére.

Ime! drámairodalmunkhoz értünk. Hát itt emelkedést látunk-e? Aligha. Itten is ugyanazt tapasztaljuk, a mit színészetünkben: hanyatlást, a mennyiben a közelebbi tíz év alatt semminemű új szellemi mozgalom, fejlődési elem nem nyilatkozott. Itt is legjobban megmagyaráz mindent egy kis visszapillantás a multra.

Ezelőtt hatvan évvel nem volt drámairodalmunk, s harmincz évig vándoroltak színészeink költők nélkül. Majdnem kizáróan a német múzsa uralkodott színpadunkon. Azon néhány eredeti műről, melyek e korban divatoztak, inkább az irodalom történetírója tartozik emlékezni, mint a szorosan vett aesthetikus vagy még ez sem. Simai, Bessenyei, Boér, Verseghy, Dugonics, Szentjóni neveit csak a kegyelet említheti. Résztint átdolgozott, résztint eredeti műveik nyom nélkül enyésztek el. A legtöbb színművet színész írta; magyar ruhába öltöztetett egy egy német lovagdrámát vagy bohózatot, ennyi volt minden. Az irodalom és színpad közt hiányzott az összeköttetés. Az írók szétszórva laktak s többnyire falun; a főváros nem volt központja se a magyar társas életnek, se irodalmi és művészeti törekvéseinknek. A költők magányaikban csak lyrában ömledezhettek, s a drámai új nem, mely minden hagyományosságot nélkülözött, inkább kíváncsiságból vonzotta őket, mint belső ösztönből. Ha mégis irtak, épen nem tarták szemök előtt a színpadot, melyet alig ismerhettek. Becsszomjoknak nem volt semmi tápláléka. A kritika mindennemű inkább foglalkozott, mint drámai és színészi ügyekkel s a színész megvetett állapota, a közönség érdekeltségének hiánya vagy vágyat sem ébreszthetett, vagy lehangolt mindenkit. Szóval társadalmunk, nemzeti viszonyaink és irodalmunk fejletlensége épen azon szellemnek nem kedvezett, mely a drámairó levegője. Most minden máskép van. A német múzsa többé nem uralkodik színpadunkon,

a bécsi bohózatokat pedig épen leszoritották népszinműveink. Bár most is elég idegen művet kell látnunk, de ezek az összes európai irodalom jobb (?) termékei. Műsorozatunk többé nem a külföldi s legkevésbé a hazai német színpadoké, mert közönségünkben némi önálló izlés fejlődött ki. Nehány évtized annyi eredeti művel gazdagítá a színház könyvtárát, hogy válogathatunk is bennök. Ma már oly íróink is vannak, kik kizáróan a színpadnak szentelik erejüket s nem megvetendő díjt huzhatnak. Alig van hónap, melyben két három új mű ne kerüljön színpadra. A közönség annyi hazafias érdekeltséggel, sőt előszeretettel viseltetik irántok, hogy néha az izlés kivánalmait is feláldozza. A színpad, irodalom és közönség közt kölesönös hatás fejlődött ki. Lapjaink szorgalmasan foglalkoznak a színházzal. Bár sok is a szó és haszontalankodás, kevés a gondolat és fejtegetés, de a pesti színház megnyílt óta mindig voltak kritikusok, kik jelentékeny hatást gyakoroltak a közizlésre. Minő haladás ez néhány évtized alatt! Ma már némi önérzettel mondhatjuk el, hogy van drámai irodalmunk, mely, ha nem is vetekedik a nagy nemzetek legjobb termékeivel, de értékkel bír s ez érték nem csak viszonyos, hanem egyszersmind általános is. Az utóbbi jóval csekélyebb amannál, de reánk nézve ez is nagy kincs, mert benne oly alapot birunk, mely lehetővé teszi a nagyobb szerű emelkedést.

Ez alap első szegletkövét Kisfaludy Károly vetette meg. Mindnyájan hallottunk azon lelkesülről, melyet művei 1819- és 20-ban ébresztettek. Ez eddig hallatlan részvét nagy termékenységgel lón viszonzva. Az újabb időben senki sem írt több színművet, senki sem vivott ki nagyobb tetszést nálánál. Azonban az idő itélt fölötté s feledékenységbe sülyeszté tragoediáit. Nem történt igazságtalanság. Valóban e művek mind alapeszmére, mind a kidolgozásra nézve csekély becsűek. Elvitázhatlan jótékony hatásuk nem a műbecsben, hanem abban rejlik, hogy ő volt az első, ki színpadunkon tisztult és szabatos nyelvet tett otthonossá, némi sikerrel küzdött meg a rythmussal s a hazai tárgyak iránt, ha nem is drámai, de legalább költői érdeket tudott gerjeszteni szónoki és lyrai hangulatai által. Vigjátékai már sikerültebbek. Sok szerencséével járt Kotzebue nyomain, többel mint az újabbak Scribén, s ha találékonyágát nem érte utól, erkölestelenségét és durvaságát sem sajátítá el. A magyar nemesi és népéletből vett raj-

zai a legjótékonyabban hatottak. A színész oly szerepet nyert, melynek eredetijét is tanulmányozhatta, a közönség a hazai élet képein gyönyörködhetett, s az írók e példa után kezdtek saját társaséletünkbe merülni. Fáy, Csató, Kovács Pál, Gaal mind a hatás szülöttei. Kisfaludy érdemeit csak az tudja méltányolni, ki ismeri régibb drámairodalmunkat. Kölcsey méltán írta róla 1827-ben: Drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel, mely a kritikusknak, mint kritikusknak, figyelmét megérdemlené, a vigban pedig egyedül Kisfaludy Károly az, kire a múzsa mosolygott. Igaz, ő e nemben sem hagyott hátra remekeket, de igen olyanokat, melyek felülemelkednek a középszerűségen s az uttörő szerencsés kezdeményei. A vele egykoru Katona leginkább a tragodia terén mozgott, s „Bánkban“ja, mely 1819-ben a Kisfaludy diadalai után volt előadandó, a censura miatt nem kerülhetett színpadra, s csak nyomtatásban jelent meg. E mű, mely mind e mai napig a legkitünőbb magyar tragodia s melyet egyedül állíthatunk szembe a külföld legjobb műveivel, korábban csekély méltatásban részesült, mi aztán költőjét végkép elnémitá. Nem ide tartozik vizsgálni e különös tünemény okait. Elég az, hogy Katona megelőzte korát s egyetlen tragodiaja később sem volt képes iskolát teremteni s mindig kívül állott a hatás és visszahatás azon mozgalmain, melyek közt drámánk fejlődött. Kisfaludy után Vörösmarty kezdett irányt adni. Az ő tragodiait vette mintául az ifjabb nemzedék, s Garay, Tóth Lőrincz, Jakab, Vajda, Horvát Czirill, sőt egy pár darabjában maga Szigligeti is az ő tanítványai voltak részint hajlamaiknál fogva, részint mert csak így hittek megnyerhetni az akademia koszorúit. Vörösmarty a lyra és éposz segélyével lett drámaíró; mind végig ez elemekből dolgozott s nagyobb sikert érdemlő törekvés után sem tehette magáévá a drámaíró sajátosságait. Ez iránt ma már nincs kétség, sőt a meggyőződés egész az igazságtalanságig ment. Mostani drámaíróink gunyosan emlegetik jambuszait, melyek szépen hangzanak, de nem indítják meg a szívet; hőseit, kik sokat énekelnek a szenvedélyről s elfelednek szenvedélyesek lenni; kevésbé bonyolult cselekvényeit, melyek néha az első felvonásban is megoldhatók. Mind ebben sok igaz van. de az sem szenved kétséget, hogy Vörösmarty hatása oly fejlődési fok volt, melynek sokat köszönhetünk; ő buktatta meg végkép a színpad durva és romlott nyelvét, melyet már Kisa-

ludy is ostromolt. Jambusai maig is legszebbek nyelvünkön s nemely újabb drámairó jól tenné, ha nem is rythmust, legalább egy kis szókötést tanulna tőle. Az ő nemzeti multunkon csüggő lelkesedése s azon nemes és emelkedett kedély, mely minden művén tükröződik, mintegy megszentelték a szinpadot s fennen hirdették, hogy a drámairónak is költőnek kell lenni, mit ma már feledni akarunk. Vörösmarty valóban költő volt, de költészetéből épen a tulajdonképi drámai elem hiányzott. A közönség hamar betelt a lyrai ömledésekkel s bárminő, de másnemű felindulás után esengett. Az erős visszahatás előre látható volt s a kritika, mely nálunk örömet gyárt elméletet a költők hibái igazolására, csak sietteté ezt. Lassankint a drámának két külön elmélete lön megalapítva, melyek egyike a költői, másika a szinpadi hatást tűzte ki elvül, ezt a közönség, amazt a költők védelmére, s e kettő közt egészen elpárolgott az egyetlen jogos hatás, tudniillik a szinműi.

A közönségnek igaza volt. A szinpad nem lyrai palaestra s mégis a helyzetek hangulatai szerint a különböző egyéni szenvedélyek hathatós kifejezésére nélkülözhetlen bizonyos lyrai elem. Az éposz egészen más törvényeknek hódol mint a dráma, mégis a tragoedia sem gyűlöli a nagy egyéniségeket, a mondai és történeti homályt, mely a körvonalokat nagyítani engedi. A dráma formája tágabb, mint a hogy a classikai iskola tanítá, de nem oly tág, minőnek a francia romanticusok hirdetik és szigorubban költői, mintsem annyi prózai elemmel vegyülhessen, mennyi a regénynek úgy szólva életföltétele. A szinpad a tettek küzdelme, eleme a sebes fejlődés és folytonos cselekvény, de ha ez nem oly alapeszméből csirázik, mely emelkedett világnézet s nem azon lélektani összeütközéseken sarkallik, melyeket tragikumnak és komikumnak nevezünk, minden bonyodalom, szerkezeti ügyesség, és szinpadi csiny daczára csak a kíváncsiságot fogja kielégíteni, s nem a kedélyt, s csak mulattat, mint a bűvész mutatványa, de nem hagy nyomot a lélekben. Mindezt Szigligeti sok részben tagadni törekszik. Legalább művei arra mutatnak; sőt „Drámai állapotunkról“ szóló elméletében is többet fejtegeti a dráma külsőségeit, mint lényegét, s elég őszintén vallja be mestereit is, midőn a francia romanticusokról azt mondja, hogy sok jót és roszt tanultunk tőlök; különösen megtanultuk, miként kell és lehet ügyes előadás és rendezés mellett kevesebb talentummal, könnyebb tartalommal

és gyengébb színészekkel is hatni. A francia romanticusok nyomai sokkép kimutathatók drámairodalmunkban. A szinpad hatás titka nem volt egyéb, mint az ellentét, a kivételes lélekállapot, a szenvedélyek érzéki oldala, a mesterkelt bonyodalom, a véletlen, a korlátlanág, a látvány: szóval mindaz, mi a francia romantikából a mi viszonyainkhoz volt alkalmazható. Amnyira eredetieknek látszó népszínműveinken is észrevehető a francia népdramák hatása. Itt is, mint ott, szüntelen meg van alázva a felsőbb társaság az alsóbb rovására, s alapja az össze nem olvadható tragikomikai elem. E rendszer öntudatlan is kényszeríté a költöket, hogy ne az életet, hanem a szinpadot tanulmányozzák, s a szív titkai helyett a színészek tehetségeit. Azon költők, kik ez irányban leginkább kitűntek, magok is színészek voltak. Czakó és Szigligeti, bármennyire különböznek egymástól, abban tökéletesen megegyeznek, hogy leginkább szerepet igyekeztek írni s a közönség kíváncsiságát vagy bizar hajlamait vették igénybe. A többiek is, mint Obernyik, Nagy Ignác, Vahot ez elvet fogadták el, megtoldva a politikai irány s a napi érdekekre való hivatkozás törekvéseivel. Teleki László és Hugo Károly némi külön csoportozatot alkottak, a mennyiben inkább törekedtek a színműi hatás felé, azonban egyik első kísérlete után végkép elhallgatott, a másik pedig sokkal kevésbé értette viszonyainkat és nyelvünket, hogysen nyomot hagyhatott volna maga után. Így lön állandóvá a szinpad hatás elve. A költők hatni akartak minden áron, s valóban hatottak is. Azóta növekedik közönségünk, azóta vannak oly színműveink, melyek legalább kielégítik a mindennapi szükségét. E mozgalomnak jó oldalát nem lehet el nem ismernünk. Költőink megtanulták becsülni a szinpadot s ha tulbecsülték is, mindenestre egy fokkal tovább vitték drámairodalmunkat. A szinpad hatás elmélete egy pár pontban sokkal közelebb érinti a dráma lényegét, mint az általános költői hatásé. Aztán erős érzéket fejtett ki, bár nem annyira a belső, mint inkább a külső, de mégis a forma iránt. Némi technikai virtuozitással dicsekedhetünk s nem estünk azon bajba, melybe az új tehetségeseb német drámaírók, kik a szinpadot lenéző conceptióik miatt saját szinpadjokon is megveretni engedték magokat a francziák által. Szigligetit e tekintetben nem méltányolhatjuk eléggé. Husz év óta látja el szinpadunkat oly művekkel, melyek ha nem is küzdenek a halhatlan-

ságért, de legalább élnek hónapokig, éveket. Az ő egészben vett munkássága fejlődési fokot képez s így oly halhatlan érdem, melyet senki sem fog tőle elvitatni.

Mind eme, mind ama korszak költői küzdöttek valamiért, kivívtak valamit s e valami mindig haladás volt. Ez az, a mi most hiányzik s a mit hanyatlásnak nevezünk. Jelen drámairodalmunk se újabb lendületet nem vőn, se a régibb törekvéseket nem látjuk egy vagy más tekintetben úgy kiegészítve, hogy nyereségnek tarthassuk. Drámairóink ugyanazt teszik, a mit elődeik, s ha nem rosszabbul, bizonyosan nem jobban. Dobsa, ki egyik kedveltebb drámairó, talán többet nyújt a szemnek, mint Czakó, de a léleknek jóval kevesebbet; Kövérnek néhány élénk vigjátékot köszönünk, de még eddig semmit sem birunk tőle olyant, mi akár alapeszmében, akár kidolgozásban felülmulja a régieket, sőt a frivol iránti hajlama valóságos kórjel; Jókai néhány sikertelen kísérlet után „Manlius Sinister“ével méltán ébresztett figyelmet, de aztán itt meg is állapodott s úgy látszik sokkal könnyebben rögtönöz regényt és novellát, mint drámát; Szigeti egy pár tetszéssel fogadott népszínművet irt, de a népszínmű, most is ott áll, a hol azelőtt s még talán annyiban süllyedett, a mennyiben össze nem olvadt elemei forrongásából semmi sem kristályosodik. A többi kísérletekről még ennyit sem mondhatni. Ez ítélet igazságtalannak látszhatik, mert nem szoktuk meg az igazságot, s alkalmasint a hazafiutlanság vádját vonja maga után, mert szeretjük az olesó hazafiaskodást. Mindegy, csak félre ne értessünk! Még egyszer ismétljük, hogy drámánk mostani állapotja nem annyira azért nevezhető hanyatlásnak, mintha újabb műveink nem versenyeznének a régiekkel, hanem a mi egykor fejlődési fok volt, ma már megszűnt az lenni. A szinpad hatása elve végkép elhasználta magát s merő abszurditássá nőtt ki. Midőn ezelőtt tizenegy évvel Szigligeti e szavakkal köszöntött be a Kisfaludy-társaságba: „Drámát, vigjátékot, vagy épen színművet kellett volna fölolvasnom, de ezt önzésem ellenzé; nem akartam léginkább szinpad hatásra dolgozott műveimet a pusztá felolvasás által öltözékeiktől megfosztva meztelenül bemutatni; az ily kivetkőztetett gyermek reám, apjára, nem sok diszt hozandott“, s a szinpad hatása elméletét fejtegette, nem volt szükség éles polemiára. Akkor szerényen mutatta be magát egy diadalra jutott rendszer s jó szolgálatára hivatkozott:

most csak büneivel kérkedik s a drámát egészen el akarja szakítani az irodalomtól. Vajjon tudjuk-e, hova kezdünk jutni? Oda, hol a dráma végkép megszünik költői mű lenni, végkép számúzi a rythmust, nyelve a hirlapírók rögtönzéseivel lesz hasonló s inkább fogja tisztelni a karzatot, mint a történetet és társadalmat. Ehez járul még azon a hatásadás által annyira kizsákmányolt természetiesség, melyet drámairóink is épen úgy egyénítésnek neveznek, mint színészeink. Náluk is a különös és kirívó pótolja a jellemzetest, az esetleges a lényegest, az anyagi a szellemi; s csak a pusztá életet kívánván rajzolni — noha ez is ritkán sikerül — mind inkább vesztik érzéküket a tragikum és komikum iránt, mi eszményítés nélkül nem képzelhető. Minő a csodálkozás, ha a kritika szomorú vagy vig történeteiket nem hajlandó tragikai vagy komikai conceptioknak elfogadni, minő a visszatetszés, ha a dráma ál- vagy korszamei helyett a tragoediát és komédiát sürgeti, mint egyedül fő vagy jogos nemeket. Pedig csak ez von ki bennünket a szinpadai hatás örvényéből, s tesz lehetővé egy újabb fejlődési fokot a szinműi hatás felé, pedig csak így olvadhat be drámánk az irodalomba, nyer eszményi tartalmat s válik a történet és társadalom fősége magyarázójává.

Keletkezik-e közelebről ilyes mozgalom, fog-e emelkedni drámairóink? oly kérdések, melyeket fejtegetni merészség. A dráma nem csak a költészet legmagasb kifejlésének virága, hanem egyszersmind a legvirágzóbb nemzeti élet adománya. E kettő elválhatlan. Valóban nagy drámái költők csak ott állhatnak elő, hol egy nagy jövőre hívott nemzet nemzetiségét megalapította és terjeszteni kezdi, hol nagyszerű forrongás után az anyagi és szellemi törekvések szép egyensulya áll be, s hol egy súlyedő korszak romjain diadallal emelkedik az új és megtermékenyíti a szellemeket. Ily korban éltek Shakspeare, Calderon, Racine, Corneille, s hogy Goethe és Schiller nem voltak képesek oly értelemben alkotni nemzeti drámát, mint ezek, oka leginkább a kedvezőtlen német viszonyokban keresendő. Hát akkor mi magyarok mit mondjunk, s nem kell-e elcsüggednünk? Oh nem! A drámái aranykorig még sok oly dicsőséges fokozat van, melyeket bárminő körülmények közt elérhetünk s melyeket elérnünk ugyanazon erős érzés ösztönöz, mely nemzeti önfentartásunk forrása. Azonban ide nehéz küzdelem vezet: az önismeret fáradalma, az elégtelenség fájdalma s a lelkesülés törekvése. GYULAI PÁL

POLITIKAI SZEMLE.

I.

(Európai kérdések.) Tudják olvasóink, hogy augusztus 5-ke és 6-ka óta a havasalföldi fejedelemségek ügye miatt új stadiumba lépett a keleti kérdés.

A francia, orosz, porosz és szárd lobogók Stambulban a követi épületekről bevonattak, mert a porta Auszriára és Angliára támaszkodva, nem akarja a moldovai választási lajstromot s a már végrehajtott, de eredményeiben unio-ellenes választásokat megsemmisíteni.

III. Napoleon császár augusztus 7-kén Osborneba — hol Viktoria királynő mulatott — Walevszky gróftól kísértetve a „Reine Hortense“ nevű hajón megérkezett. A francia császár látogatása maga után vonta Palmerston lord és Clarendon gróf Osborneba menetelét. A francia császár ő felsége kedélyesen tölté idejét magas szövetségese tegeparti palotájában, társalogva s mellékesen politizálva is. Csak aug. 10-kén, délután egynegyed kétórákor, indult vissza Osborneból nejével Eugénia császárnéval, a hírlapi tudósítások szerint oly csendesen, a mint megérkezett vala.

Palmerston lord pedig az aug. 11-ki parlamenti ülésben kijelentette, hogy a francia császár Osborneban léte alatt a dunai fejedelemségeket illetőleg a r r a n g e m e n t történt, s miután a választásoknál csakugyan rendtelenségek csúsztak be, Angli a választások megsemmisítését s a választási lajstromok revideáltatását szintén kívánni fogja, és Austria valószínűleg ugyan ezt teszi.

Már csak a portát kellett rávenni e reánézve megalázó lépésre.

A szultán Thouvenel gróf fenyegetései által meghatva, még a négy hatalom lobogóinak bevonatala előtt, elboesította Resid basát, s III. Napoleon iránt több hódolatot tanúsító államférfiakra bízta a kormányt. De a török birodalom érdeke annyira összefügg az unioellenes törekvések sikerülésével, hogy egész Europa érezte: mekkora öntagadásban fog a portának kerülni az osbornei ajánlat elfogadása.

Az angol és kivált a német hírlapírók terjesztették ugyan, hogy

Palmerston lord az arrangement-ra csak azon föltétel alatt állott rá, ha Franciaország a moldovai választások megsemmisítése után a két fejedelemség egyesítését többé nem sürgeti, s az egész ügy fejlődését összefogott kézzel nézi; de a porta az unio kérdésének roppant horderejét ismerve, jól tudta, hogy se ő maga, se a párisi békét aláírt többi hatalmak — az érdekek ekkora surlódása közt — nem vállalhatják el, sőt elvállalva sem vihethnék végig azon nézői szerepet, azon visszatartózkodást a diplomatai és nem-diplomatai fogásoktól, melyet a journalisták — mint szóbeli kötelezettséget — a tevékeny III. Napoleonra akarnának tukmálni.

A porta késett tehát, a meddig csak lehetett, a hat szövetséges ajánlatának elfogadásával; de Thouvenel sürgetései végtére határozott nyilatkozatra bírták.

S a „Moniteur“ aug. 26-ki számában a nem-hivatalos rész élén már a következő sorok hirdeték a francia politika teljes diadalát: „A török kormány a moldovai kajmakánhoz elküldte azon parancsot, hogy a végbenment választásokat semmisítse meg, a választói lajstromokat a Bukarestben megállapított magyarázatok értelmében vizsgálta át és 15 nap multával új választásokhoz fogjon. — Azon diplomatai viszonyok, melyek egy részről Francia-, Orosz-, Poroszország és Szárdínia képviselői, más részről pedig a porta közt megszakítottak, legközelebb ismét helyre fognak állíttatni.“

Ugy is történt.

A stambuli törökök sűrű csoportozatokban tódultak a követségi épületekre kitzított lohogók szemlélésére, s könnyebb kebellet tértek haza; mert a fejök felett tornyosuló veszélyt most az egyszer Allah élhárítja.

Vogodiresz herczeg pedig, kinek unio-ellenes buzgalma idézte elő a válságot, midőn a kozcska megfordulását látta, Párisban mulató neje által igyekezett jobb véleményre bírni maga iránt Walevszky grófot, s mentegetőzése és ígéretei elnézést eszközöltek számára.

A kajmakán szokott erélyét a régivel ellenkező irányban kezdé gyakorolni. A porta akarására utalva, szigoruan megtiltá a hatóságoknak a választásokba avatkozást; hivatalnokokat mozdított el azon visszaélések és unio-ellenes izgatások miatt, melyeknek lelke ő volt; gyorsan kiigazíttatá a lajstromot, megkezdeté a választást, mely a világ nagy bánulatára eddigelé amynira mutatkozik az unio mellettinek, a milyen unio-ellenesnek ütött akkor ki, midőn Thouvenel úr a megsemmisítést követelni szükségesnek tartotta.

Mostanig még csak a papság és nagy birtokosok fejezték be választásaikat. Ezen két osztálynak mindössze 32 egyént kellett választani, kik közül nem kevesebb mint 27 az unio barátja.

Ily eredmény nem tulajdonítható kizárólag Vogoridesznek — hisz ellene most is mennydörgenek a francia félhivatalos lapok, tán azért, hogy inkább intimidálják az unio ellenségeit; ily eredmény szintén nem tulajdonítható a nemzet szabadon nyilatkozó közvéleményének — mert a

választók most is, bár más irányu, de kétségtelen erkölcsi nyomás alatt vannak — ; ily eredmény csak azon historiai tény constatirozása, hogy a megsemmisített választási lajstromok valósággal botrányosan rosszak voltak, s az akkori választások nem nyitottak elég tért az unio melletti érzelműeknek; míg viszont az új lajstrom szerinti választásoknál az unioellenes érzelmek hallgattak el, szenvedtek erkölcsi nyomást.

A két választás közötti különbség fogalmat ad arról, hogy: mekkora volt aug. 5-ke előtt a havasalföldi fejedelemségekben és Konstantinápolyban az osztrák és angol befolyás, s viszont mekkorává lön aug. 5-ke után a francia és orosz befolyás.

De nemcsak Moldovában, hanem Oláhországban is folynak a választások.

Itt még az augustusi török minister-krisis előtt is tulsúlylaly birt az unio iránti hajlam, s a kajmakám kevésbe rendelé magát alá a Stambulból vett titkos utasításoknak.

Annál biztosabban lehetett tehát most Thouvenel urnak sikerre számítani.

A Bukurestből Párisba érkezett legközelebbi sürgöny, mely egyébiránt még egész hitelességgel nem bír, azt tudatja, hogy az oláhországi papság választottaiból csak egy követről van kétség, a többi mind barátja az unionak, a nagy birtokosok követei között pedig 22 az uniót pártolja, 4 pedig ellensége.

Irátra van még Moldovában és Oláhországban a kis birtokosok és a parasztság szavazata.

Jászvásáron ugy vélekednek, hogy még kérdésben foroghat: vajjon a moldovai kisbirtokosok és a parasztnak nem fogják-e az unio iránti ellenszenvöket a választásokban kítüntetni? A kisbirtokosság egy töredékének valóban lehetnek önálló rokon- és ellenszenvői. De a ki a kis birtokosok nagy részének csekély mivelttségét, s az oláh néptömeg tudatlanságát és függő helyzetét ismeri, korunk csodálatos tüneményei között a legnelegpöbbsnek találná: ha e félnyers és egészen nyers tömeg a nagyobb birtoknak véleménye, a papság iránti engedelmesség és az orosz befolyás alól rögtön, s mintegy valami varázsvessző érintése valami titokszerű büvölet által emancipálná magát.

Igaz ugyan, hogy a török birodalom alatt élő azon népek közül, melyek független államná alakulásra látszanak törekedni, ha nem is legtöbb ereje, de legnagyobb mivelttsége az oláhoknak van; azonban a mivelttség csak a felsőbb rétegekben mutatkozik, és sok idő fog még eltelni, míg a tömeg hivatalnokai és pompája véleményétől azon okból pártolhatna el, mert önálló nézettel bír.

S alig lehet jelenleg bármi nemű oly izgatást képzelni Moldovában, mely a nép gyülekeynak képzelődésére hatva, kieszközölhetné, hogy a parasztság többsége, a választásoknál megtagadja papságát, az orosz és hivatalnokait, nem is említve ama hatást, melyet a francziák iránti aránylag még új, de azért létező rokonszenv gyakorol.

De ha a hihetetlen csakugyan megtörténék, akkor is következő

volna az eredmény : Oláhországban, melynek érdeke és rokonszenve az egyesítés mellett szól, mind a négy rend általános többsége az uniót pártolandja ; Moldovában szintén ezt pártolja az ugynevezett intelligentia és befolyás többsége, t. i. a papság és nagy birtokosok.

E tényben már is van ki mintegy jelölve az utóbbi fejlemények iránya, s az osbornei látogatás a keleti ügy megoldásánál korszakos fontosságot nyert.

Ily véletlen fordulat, melynek horderejét csekélyleni színlés, vagy tudatlanság volna, az európai kérdések közt most elősorba állította a Moldova és Oláhország unioja sorsát, s a párisi békét aláírt hatalmak egymásközi helyzete jelenleg sem látszik olyannak, minő a béke érdekében, melyre korunk fő sulyt helyez, kívánatos volna.

A hatalmak helyzete az unio kérdésében¹, ha nem csalódunk, a következő :

Oroszország határozottan akarja az egyesítést. Miklós czár uralkodása alatt ez az eset alkalmasint nem került volna elő; mert a boldogult czár az európai conservatív politika fejének tekinté magagát, s bár Oroszország nagyságára rendkívül sokat tön, s bár a szultán elégtületlen alattvalóit olykor czéljaira fölhasználta, nem kedvelte a panszláv párt azon terveit, melyek a románok számára is bizonyos épen nem conservatív és Europa mostani földabroszának épen nem kedvező szerepet jelöltek ki. Azon Párisból visszajött egyének, kik most a választásoknál nagy szerepet játszanak, a néhai czár akaratjából bujdosnak ki hazájokból. Miklós czár népszerűsége a dunai tartományokban mély alapokon nyugvék. Az orosz megszállások esetében, boszankodott ugyan a megszállás sulyát érző aldunai tartomány; de ha a kivételes állapotnak vége lön, mint aprili hó, elolvad a harag és visszatér a rokonszenv. E ténynek két nevezetes oka volt: egyik, hogy Moldova és Oláhország szintugy mint Szervia, Miklós czárnak és az ő elődének köszönte minden szabadságát, azon békekötések által, melyeken nyugvék a fejedelemségek autonómiaja, s melyek Oroszországot tevék, a dolgok természeténél fogva, e vívmányok kezesévé; a más i k o k, hogy a keleti hit privilegiumainak — szintén békekötések alapján — a pétervári udvar volt egyedüli biztosítója. Szóval: a czár vala istáppja a Dunafejedelemségekben a nemzetiségnek, polgári szabadságnak, hitnek. De a közelebbi háboru a pétervári udvar helyzetét egészen megváltoztatta. A szent szövetségnek vége van. Miklós czár conservatív szerepét más uralkodó vette át, vagy ha nem is azt, legalább Miklós czár befolyását az európai kabinetok irányára. II. Sándor ministerei nem ez ugy nevezett német iskolából valók, s inkább hajlanak a specificus szláv irányok felé. Érvénytelenekké váltak a hires békekötések, melyeken nyugvék a Dunafejedelemségek szabadsága, s érvénytelenekké a keleti hit privilegiumaira vonatkozók is. Most a Dunafejedelemségek autonomicus élete, s a törökországi keresztynék vallásszabadsága a párisi szerződést aláírt hatalmak közös biztositéka alatt van. II. Sándor czárt többé nem genirozzák az európai conservatio kívánalmai; multja nincs ezekhez kötve. Ellenben érdekében

fekszik, hogy a Dunafejedelemségekben új és erős alapokat vessen az orosz befolyás számára. A historiai alapok a szerződésekkel együtt temetve vannak. A mi számára tartós rokonszenvet biztosítna oly vivmány lehet csak, melynek megszerzését főleg nagy részben neki, későbbi mególtalmazását pedig — a geographiai helyzetnél fogva — kizárólag csak neki köszönhesse az aldunai tartományok népe. Mihelyt ezt elérte, megint oda emelkedhetik, hol Miklós czár egy csoport békekötés és garancia által állott. Ilyen vivmány az unio. Oroszország jelen helyzetében igen helyes tapintattal karolta fel e kérdést. Annál is inkább, mert Ausztria, ki az aldunai fejedelemségekben természetes versenytársa, saját helyzete fölfogásából eleitől fogva idegenkedett az uniótól.

Ausztria nem akarja a fejedelemségek egyesítését; mert a Dunatorkolat körül minden tömörebb alkotás a magyar korona által egykor hirt aldunai tartományok sorsát másként döntené el, mint a hogy oly birodalom érdeke hozza magával, melynek valódi ereje a Közép-Dunán nyugszik s határait Keleten legezészerűbben a Balkan zárná be. Ausztria azért sem tűrhetné az uniót, mert a létesült egyesülés és a nemzeti független kormányzat, a nálunk lakó oláh ajku népet elszakadási vágyok felé téríthetné, s a Daco-romániai ábrándokat divatba hozná. Végre a bécsi kabinet azért sem pártolhatná az uniót: mezt az egyesült aldunai román államnak élére, ha nemzeti fejedelmet állítanak, ez — követve az érdekek rendes vonatását — szivben s tettben orosz vazallá lesz; ha pedig idegen házból való fejedelmet állítanak, akkor minden valószínűség szeriint, az orosz czár német rokonai közül valamelyik lesz azzá, s a fejedelmi székbe lépésekor a keleti hitet veszi föl.

Poroszország akarja az egyesítést. Nem könnyű megfogni, egy német nagyhatalom miért szeretné, hogy a Duna alsó részén a német befolyás kiküszöböltessék, s a német-ellenes irány erős támaszkodási pontot nyerjen. A tény azonban igaz, s így csakugyan kell valami indokának lenni. A régi orosz barátságot említik némelyek; mások az ausztriai versenyzést a német birodalmi befolyásra nézve. Mondják, hogy Oroszország odaadná Ausztriának a fejedelemségeket ha neki meg a dán-német hercegségeket adnák; de a berlini kabinet eddigi tettei senkit ily gyanura nem jogosítanak.

Törökország nem akarja az egyesítést, s ha mégis rá fog állni, akkor esudálnunk kell stoicismusát, melylyel a halál elébe tekint. Nemzetek pusztultak el; de ritka volt azon helyzetben, hogy fölhasználásának ügyfolyamát hűn lerajzolva láthassa maga előtt. A török, midőn beigtatják az egyesült román tartományok fejedelmét — természetesen a porta védhatalma alatt — a fejedelmi székbe, előre szemlélheti az egyesült déli szláv tartományok kikerekedését, a szegény és élni nem tudó Görögországnak Macedoniával, Thessaliával és Epirussal gazdagodását és a többi successorok osztozását Egyiptomban, Tunisban, és más helyeken. Igaz a párisi congressus garantírozta az ozman birodalom területi épségét, s kétségtelen, hogy e biztosítást őszinte szándékból tevő, s komolyan akarja most is; de vannak oly fejtemények, melyek az igé-

reték megtartását lehetetlenné teszik, s hiuvá minden törekvést az adott szó mellett. Ha a törökbirodalmi keresztyén elem autonomicus mozgalma nagy mérvekben indul meg, akkor a hatás és visszahatás törvényeinél fogva a keresztyénség a mahomedanizmus összes föllépésével fog a török birodalom minden partján találkozni. S mily kicsiny a keletindiai háboru minden iszonyaival és eredményeivel együtt e nagy conflagrációhoz mérve!

Szárínia akarja az egyesítést, mert haragszik Ausztriára, s e perczen a francia barátságtól többet vár mint az angoltól.

Franciaország uralkodója, III. Napoleon császár, akarja az egyesítést. Okai egy kevesé homályosak. Nem azért akarja kiválólag, mert Ausztria vágyait Olaszországban, a Fekete-tengeren a Duna torkolatánál és az Al-Duna folyamán — a párisi félhivatalos lapok után ítélve — nem nagy rokonszenvvel látszik kísérni. Kiválólag nem is azért akarja, mert Oroszországot szeretné lekötölni, ámbár tagadhatlan, hogy I. Napoleon hajlama I. Sándor czár iránt, III. Napoleonnak II. czár iránti előzékenységeben mintegy a nagybátyától szerzett örökségként jelenkezik, s csak az angol szövetség mélyen érzett szüksége által nyer korlátokat. Az Ausztria és Oroszország körüli nézetek, ugy vélem, csak másodrangu szerepet játszhatnak a francia császár azon politikájában, mely az uniót felkarolta. De meg kell vallani, a többi okok is csak másodrendűek. Például egyik ok az lehet, hogy az oláh a románfajok közé tartozik, mint a francia, s a Párisban mulató bojárok már a juliusi dynastia alatt meglehetősen tudták a francziákban e nemzeti rokonszenvet mozgásba hozni. 1848-ban Lamartine, ki akkor a köztársaság élén állott, igénybe is akarta venni az oláh nemzetiséget, mint fermentationalis elemet III. Napoleon alatt is bizonyosan bír a francia nemzetnél némi népszerűséggel azon eszme, hogy a románok számára a törökbirodalomban minél előnyösebb helyzet készítessek, s a francia császár a népszerű irányt a külpolitikában igen szereti, ha a belpolitikára zavarólag nem hat, s ilyen természetű kérdés az unio. Még ezenkívül van egy másodrendű ok, mely a császár nézeteire befolyhatott. IV. Henrik óta, ki egyébiránt örökös háboruban élt, III. Napoleonig nem volt uralkodó, ki propylaemokat akart volna az örökbéke számára építeni, s a ki azt hitte volna, hogy a nemzetközi jogkérdések és érdekutások ügyeiben lehet oly ítélőszéket alakítani, melynek döntvényei előtt meghajoljon Europa. A francia császár congressusok nélküli kényelmetlenül találja magát, s nemcsak azért, hogy e gyakran megújuló követgyülések mindig csak az ő tekintélyét emelik; de azért is, hogy azokból rendre az europai szövetség-gyűlés bizonyos neme fejlődhetnék ki, a jelentékenyebb hatalmak sergeinek közös és arányos reductiójával. Nagy föladat, melynek létesítését inkább lehet óhajtani, mint hinni. A császár, mint némely jelekből gyanítható, e célra előkészítő lépésnek tekinti: Európa földabroszának egy europai congressus által eszközözendő békes revisióját. A dán-német herczegségek vitálya, Olaszország ügyei, s a török birodalom sorsa: mind a hatalmak ezen tanácskormányában volna eldöntendő.

A francia császár még a párisi béke pontjainak tárgyalásakor kedvet érzett a függőben lévő kérdések megoldásához nyulni; de e merész terv, főleg Anglia ellentállásán, megtört, miután Anglia, nem hitte, hogy általa valamit nyerhessen, és nem akarta, hogy Franciaország bármit nyerjen. A szövetségesek aggodalma a többi kormányok bizalmatlansága III. Napoleont kedvenc eszméje elnapolására birták. A függő kérdések fölött tartott congressusi szónoklatok és a jegyzőkönyv minden eredménye, a nápolyi király ellen foganatba vett félszeg szabály, mely a be nem avatkozás elvét megsértette, s a beavatkozás előnyeit nem használja, gyümölcseit nem szedi. Ez tanulságul szolgálhatott volna a jövőre, s ennyiben jó oldala is van. De III. Napoleon ellenkező hatást gyakorolt, mint remélhető vala. Most még több vágyat táplál a függő kérdések fölötti congressusokra, a béke állandósítására ismét szeretne revideáló követgyűlésre szert tenni. Ine még egy mellék ok, mely Franciaországot az unio pártolójává avatta.

Anglia nem akarja az uniot; de valamint III. Napoleon szüntogy Palmerston kormányai is inkább csak mellék okokból foglalt magának a Dunafejedelemség kérdésében álláspontot. Redcliffe lord, egy századnegyed óta tartja ugyszólván védelme alatt a portát. Ő nem olyan nagykövet, mint a többiek. Ő Anglia képviselője Stambulban; de még azonkívül, a közelebbi váltságig, tetteg a zultán első ministere volt, s ma holnap ismét azzá lehet. Redcliffe lord néha nem engedelmeskedik kormányának; de neki rég megszokott engedelmeskedni a török kormány. E viszonyból foly, hogy a lord, a mennyire angol patriotismusa csak engedi, egészen törökbarát, s a török birodalom föntartásában saját politikai bölcseségének probakövet, nevének maradandóságát látja. Redcliffe meg van győződve, hogy Törökország bir fejlődési, ujjaszülemelési képességgel. Ennélfogva gyűlöl minden tervet, mely gyöngítésre és földarabolásra czéloz. A keleti ügyekben szerzett roppant ismeretei, aristocratiacus magas helyzete, azon körülmény, hogy Palmerston a Redcliffe családjának s főleg a nagy Canningnek köszönheti leginkább — saját talentumán kívül — előmenetelét, és azon félelem, hogy a hazájába haraggal visszatérő lord képes volna a ministeriumot megbuktatni, elég indokok arra, hogy az angol kormány a stambuli követ szemüvegén át tekintse a keleti ügyeket. Redcliffe ellensége az unionak, s ez az egyik a miért Anglia sem pártolja a két fejedelemség egyesítését. Ide járul a méltányosság, melylyel Ausztria iránt viseltetik s a hit, hogy az unióból csak Oroszország vonna hasznot. Ha oly megoldást lehetne ki gondolni, mely az egyesítést az angol kereskedelmi politikai érdekek szempontjából is óhajtandóvá tegye; akkor a londoni kormány könnyen változhatnék a Dunafejedelemség jövője iránti nézeteiben, miután mostani helyzete is inkább csak opportunitás szerinti.

Az eddigeből látható: hogy a hatalmak közül csak Törökországnak és Ausztriának van nagy oka az uniot ellenzeni, s csak Oroszországnak van nagy érdeke az uniot keresztülvinni. Azonban a mint most a kérdés áll, világos, hogy épen azok fogják az egyesítést vagy nem-egye-

sítést eldönteni, kiket e tárgy csak másodrendűleg érdekel. Ha a moldvai és oláhországi választások az aug. 6-ka előtti szellemben történtek volna; akkor a porta oldaná meg — Ausztria és saját érdeke szerint a kérdést, az ellenvéleményű hatalmaknak ürügyök sem lenne az uniot sürgetni. De most már III. Napoleon és Anglia közti egyenkedések tárgyává vált. Ha Anglia az unio ellenzésétől el fog állni, akkor okvetlenül létesül az unio, s minden akadályozás vagy ellenszegülés siker nélküli. S viszont ha Napoleon fölhagy az unioval, akkor az unio sárba bukik, s Oroszország sokkal óvatosabb leend, hogysem onnan egyhamar fel is akarja emelni. A harmadik eset volna a legveszélyeselebb — mert europai háborut vonhatna maga után — ha t. i. mind Napoleon, mind pedig az angol kormány mostani nézeteik mellett maradnának.

Épen ezért bir fontossággal az orosz czár és a francia császár stuttgarti találkozása. Horderejét nem lehet csekélylenünk, ha sajnáljuk is, hogy az tulajdonkép Németország gyöngeségén épül. Stuttgartban a Dunafejedelemségek kérdése szőnyegre fog hozatni, s miután Anglia teljes megnyugvással tekinti a két császárnak egy csoport miniszter és diplomata kíséretében tartandó összejövetelét, azt kell gyanítanunk: hogy már Osborneben történt Anglia és Franciaország közt a Dunafejedelemségek egyesítése iránt oly közelítés, mely az orosz czár érdekeivel sincs ellenkezésben. Alkalmasint a dán-német herczegségek ügyei is alkalmat fognak szolgáltatni a két császárnak eszmeeserére. Tudjuk, hogy a holsteini rendek gyűlése a dán kormány alkotmányjavaslatát majdnem egyhangulag elvetette. Ezen eredmény előre látható volt. Az ügy folyama, német szempontból tekintve, szintoly egyszerű mint bizonyos. A dán kormány tán még egyszer és utóljára fel fog szólítani, hogy a német jogoknak eleget tegyen, mely felszólítás, ha visszautasítatnék, a megfelelő előterjesztés a német szövetségi gyűlésen azonnal megtörténik. Sőt az sem lehetlen — mint közelebbről a „Hamburger Börsenhalle“ mondja, hogy a bécsi és berlini kabinet a Daniávi differenciát nem akarják az eddigi lassu uton vezetni a végeldöntés felé, hanem már elérkezettnek hívén az alkalmas pillanatot a német szövetséggyűlés illetékességének igénybe vételére, a szövetséggyűlési szünnapok letelte után, rögtön benyújtandják mindkét részről előterjesztéseiket. Valószínűleg Rechberg gróf ez okból kapta az utasítást, hogy a szünnapok közelgő vége miatt ne hagyja el Frankfurtot. Átalában a német nagyhatalmak szilárdul el vannak határozva minden külbefolyást ezen ügytől távol tartani, hogy a holstein laenburgi vitély mint tisztán német kérdés tárgyalathassék. De a másik fél t. i. a dán király épen ellenkezőre törekszik, s Londonban Párisban és Pétervárott teljes erőfeszítéssel azon leend, hogy a nevezett udvarok közbenjárása által kellemetlen helyzetéből kiragadtassék, s a dán-német herczegségek ügyét europai kérdéssé tegye, még mielőtt egy megkísértett invásio vagy a herczegségek forradalmi mozgalma által az egész különben is europai kérdéssé válnék.

Lehet, hogy Dánia nem sokára alkalmat szolgáltat Poroszországnak az Orosztól távozásra és Ausztriához közelítésre; lehet, hogy a her-

czegségek kérdése a berlini kabinetet a Dunafejedelemségek irányában foglalt állásából taszítja ki; lehet hogy a stuttgarti találkozás, ellensúlyozásul a német uralkodók összetartását fogja eredményezni; lehet, hogy a német népek keblében a német nemzet szakadozottságának érzetét élesebben költi fel, mint első perczen gondolható: mindez megtörténhetik; de az ellenkezője is. Nem ok nélküli tehát a németországi journalistika aggdalma, nem felesleges a gyanu, melylyel sokan a stuttgarti találkozást kísérik. Korunkban kevés embernek van joga a politikai ügyekhez szólani és a befolyással együtt csökkent a részvét is. A drága érdekek fenyegetve a nélkül, hogy valaki valami iránt lelkesedjék. Midőn egyesek veszik át a mindenről gondolkozást, a stuttgartihoz hasonló találkozások dönthetnek oly kérdések fölött is, melyek máskor érintetlenül maradtak volna.

A keletindiai ügyről s egyéb kérdésekről közelebb.

KEMÉNY ZSIGMOND.

IRODALMI SZEMLE.

ZEUGENVERHÖR ÜBER DEN TOD KÖNIG LADISLAUS von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457. Eine kritische Zusammenstellung und Würdigung der darüber vorhandenen Quellenangaben von FRANZ PALACKY. Prága, 1856.

Csehország nagyérdemü történetirója Palacky Ferencz, kinek irodalmi munkásságát Csengery történeti tanulmányai részleteesebben jellemzik, felebbi dolgozatában azon elemzési éllel, melyet benne ismerünk, de helylyel-közzel némi beteges élességgel is azt ügyekszik bebizonyítani, hogy a mi V. Lászlónk kora és véletlen kimulását, mely nemcsak a magyar birodalom, hanem Csehország és Ausztria történetében is válságos fordulópontot képez, természetes halálnak, az úgynevezett bubo-pestisnek kell tulajdonítani, hogy tehát a tizennyolcz éves fejedelem se Podiebrad, se Rokyczana, se más valamely kelyhes dühöncz által nem gyilkoltatt meg.

Annyit bebizonyított szerző — mit egyébiránt részemről eddig sem vontam kétségbe — hogy azon számtalan funeraliák közül, melyeket a középkor századaiban méregnek tulajdonított a közvélemény, V. László halálát nem tulajdoníthatja annak historiai positivitással a történetiró, hogy ez legalább is „non liquet”-et köteles mondani, sőt hogy nem fog túlságos pyrrhonismus gyanujába jöni, ha egy lépéssel tovább menvén, egyenesen kinyilatkoztatja, hogy a ránk maradt bizonyítékok mérlegezése után, nem akar, nem tud hitelt adni a mérgezési insinuatiónak. Ama bizonyítékok közül majdnem külön mindeniknek megvan a maga értéke; a legesleggyarlóbb szerintiünk Lambl Vilmos Duzsan tudor úr orvosi epikritikai értekezése László király betegségéről és haláláról, melyben ezen széptüzi, gondolom még fiatal orvosdoktor a typhus elméletéből meríti védveit. Látván ugyanis mily ingatag lábón áll a historiai bizonyosság, a maga tudományának gazdag bizonyossági tárházából ritka bőkezűséggel,

mint a koldusbot candidatusainak szokásuk, juttat a mi árva Cliónknak is. Szép dolog szemlélnünk, mint kél az egyik tudomány segédére a másíknak; de mi tagadás benne, nekem ezen értekezés olvasása közben eszembe jött az angol bíró, ki a jury tagjainak lelkökre kötötte: hogy tartsák res judicatának az orvosi vélemény mindenik állítását, ha azt másúnnan merített védvekkal is bebizonyíthatni.

Egyébiránt, akár természetes akár erőszakos halállal mult legyen ki László király, annyi bizonyos, hogy életének végnapjaiban közte és Podiebrad között a viszony oly feszült volt, hogy szintekkor közte s a kelyhesek közt, annyira elmérgesült az ügy, miszerint nem csodálkozhatni, ha a király rögtöni halálának hírére nemcsak a könnyen elbóduló tömeg, hanem higgadt államférfiak is Podiebrad vagy Rokyczana részéről „megelőzdi játékok” láttak az eseményben. Azt sem tudom, hogy a magyar rendek, midőn Podiebrad levelét olvasták, melyben ez őket magának a királynak halála napján értesíti, miszerint felséges fejedelmök és urok László „lefizette a természet adóját”, (debitum carnis persolvit) — hogy „pesztilenciában” halt legyen meg, mit öt nappal később a bécsiékkal tudatott, arról még most semmi szó — mondom, azt sem tudom, hogy a magyar rendek nem fogtak volna-e ama levél olvasásakor hasonló valamit sejdíteni, ha akkor lelkökben még tér marad egyébnak, mint e gondolatnak: a testvérül fogadott Hunyadi kivégeztetésének ez a díja. — Palacky ur szerint a mérgezési insinuatio hitelre talált, mert Aeneas Sylvius és Eschenloer tolmácsokul szolgáltak neki; mi ellenkezőleg úgy vélelksziünk, hogy a gyanu oly nagy volt a társaság bizonyos rétegeiben, miszerint lehetetlen lett volna helyet nem találnia amaz emlékiróknál is.

A mondottakhoz képest azt sem hiszem, hogy a nemzetiség eleme, a cseh és német nemzetiség közötti ellenszenv oly hatalmas tényező lett volna e vitakérdésben letelejétől fogva, mint szerző véli. De mit zárszóul a nemzeti idiosynkrasiák visszasz játékaról a történetírás mezején általában, jelen értekezéséhez ragasztott, azt nem akarom említetlenül hagyni. Bár mi kéllemetlen legyen azon néhány szó — így ír — mely még hátra van, — kéllemetlen nem annyira hallani, mint mondani — mégis ez alkalommal sem fogok az igazság bátorságában szükölködni. Én a cseh történet régiebb korszakaiban, melyeket nagyrészt német forrásokból kellett merítenem, mert cseh források vagy épen nem léteztek vagy csak aligalig bugyogtak, gyakran kénytelenítve láttam magamat, ónémet krónikások állításait, midőn ezek akár magokkal, akár a dolgok természetével, akár a másúnnan kivilágolt tényálladékkal ellenkeztek — kivált ha nemzeti előítéletek s nemzeti önhiútság avatkoztak belé — való értékökre visszavezetni. Ekkor előállottak a Knollok, a Dümmlerek, és feljajdultak, hogy szítom a németek elleni gyűlöletet, vagy hogy legalább előítéletes véleményektől tettem magamat függővé. Dümmler kényelmes úri ember lévén, a németet a német által — idem per idem — bizonyította be, a mi Cosmasunkat, ha útjában állott neki, hazug fizkónak szítta, s más szláv forrásokat, a pétervári szent Venczel-legendát például, épen ignorálta, sat. — Értem Palacky úr indignatióját. A Dümmlerek hasonló tu-

datlansággal és hasonló szemtelenséggel viselték magokat a magyar történetírás irányában. De tegyük szívünkre kezünket. Viseltettünk-e más részről, mi magyar és cseh történetírókul, eddig legalább viszonylagos méltányossággal egymás iránt? Nem győz-e a cseh íróknál mindannyiszor a cseh, valahányszor a magyarral összekap? vagy legalább nincs-e mindannyiszor ő mellette a jog, az igazság? És ha kölcsönösen úgy írjuk történeteinket, megközelíthetjük-e a magasztos czélt, melyet a bécsi akadémia minapi közgyűlésében, mindnyájunk meglelégedésére, Chmel az ausztriai, a cseh, a magyar történetírónak kitűzött?

Sz. L.

BIOGRAPHICAL ESSAYS, by Thomas Babington MACAULAY, (Frederic the Great. Bunyan. Goldsmith. Johnson. Barère.) Leipzig, B. Tauchnitz, 1857.

FRIEDRICH DER GROSSE, von Th. B. Macaulay. Halle, 1857.

Nagy Fridrik jellemzése Macaulaytól 15 évvel ezelőtt jelent meg először az Edinburgh Review-ban, mint essay Campbell munkája fölött: „Nagy Fridrik és kora.“ Azóta több kiadást ért Angliában, s az angol vasúti könyvtár legkedveltebb művei közé tartozik. A continensen csak közelebb jelent meg a Tauchnitzféle kiadásban; s német fordítása is most látott először világot. A „Budapesti szemle“ jelen füzetete terjedelmes kivonatban ismerteti e munkát, s ez okból mellőzendőnek tartanók e rovatban külön szólni róla, ha közelebb oly nagy zajt nem üt vala megjelenése Németországon. Érdekesnek tartjuk ez okból a német kritika szempontjaival röviden megismertetni olvasóinkat.

Maga a fordító indítá meg a harezot.

„A porosz nép kedvencz hőstét, ugymond, — „Németország legnagyobb emberét Luther óta“ tulságos szigorral ítélte meg a nagy angol történetíró. Oly világitásban adja jellemét, mely mellett hibái és gyöngéi nagyon is szembeütlők; azon oldalokat emelvén ki főleg, melyek leginkább ártnak nagy nevének. Előtérbe állítja erkölcsi gyöngéit, nevetségessz színben tünteti föl különzségeit. Kétségkívül, mond fordítónk, ép itéletének és művészi előadásának köszönheti leginkább a derék történetíró hatását; olykor azonban nagyon is vadászsza a hatást, s a forma iránti tekintetnek alárendeli a tárgyat. Szándékosan használja a legkiáltóbb színeket; s olykor a hűség rovására halmozza föl antithesiseit. Így a jelen esetben. Német fordítónk még nagy Fridrik atyját is védi az angol történetíró ellen, a lutheranizmus erkölcsszigorával mentvén durva kényuralmát; s hogy Poroszország megalapítóinak mindenben kivívja dicsőségét, magát Poroszországot alázza le. Macchiavelli jellemzője, ugymond fordító, tudja, hogy nincs a politikai moralnak oly codexe, mely minden népre, minden időben érvényes volna; de a porosz állam és nép természete távolabb állott az angol író felfogásától, mint az olasz élet jellemvonásai. „Fridriknek oly nép fölött kelle uralkodnia, mely parasztokból és katonákból állott.“ Kömnyü az angol történetírónak morali-

salni, a hol a hazafiúi, nemzeti érdekek nem ellensúlyozzák a magán érzelmeket. III. Vilmos, angol király, sem egészen mocsoktalan és legkevésbé szeretetreméltó jellem; s mivé emelte őt az angol történetirő! Fridrik, a porosz állam alapítója, pedig szintazon nagy eszmék képviselője a németiségre nézve.

Igy a fordító, ki a hazafúság türelmetlensége ellen — mint mondá — szükségesnek tartá menteni magát, midőn Macaulay munkáját a német közönséggel megismertette.

A bírálók közt legtulságosabban néhány porosz író, legalaposabban Smith Julian támadta meg a nagy angol történetirő jelen munkáját.

A Grenzboten szerkesztője a legragyogóbb műnek mondja azt, mely Macaulay tollából kikerült. Egy munkájában sincs ragyogóbb színezés. Csupa élet és virulat e rajz. Rendkívüli finomsággal és a lángésszel határos tehetség biztos ösztönével minden apró vonást fölkeresett Macaulay, a mi által compositióját emelhette: de nem politikai, hanem tisztán művészi érdek vezette őt a színek keverésében. Fridriknek Voltairerai viszonyát fogta föl, mely szempontból e két nagy szellem meglehetősen kicsinynek tűnik föl; s a nagy király költői mulatságát tevő vázlata központjává. Ugy csoportosítja a tényeket, hogy a hét éves háboru csatái csak mellékes dolgoknak tetszenek, az odák és epistolák a főek. S a csataképek festése közben lord Clive életirője ugy moralizal a hódításról, mint Elihu Burrit, a békeapostol, az olajággal. Úgyesen csoportosítja a tényeket, a melyek előadásába illenek; s elhagyja, a melyek nem illenek abba. Nagy Fridrik, szerinte, a világ legnagyobb zsarnoka. „Ha, ugymond bíráló, zsarnok, a ki akaratát, minden akadályok ellenére, keresztül viszi: a legtöbb nagy ember zsarnok. A nagy emberek azonban abban különböznek a zsarnoktól, hogy önmagokon szintugy tudnak uralkodni, mint másokon, s hogy akaratuk határozott józan czélra tör, míg a zsarnok önmaga is rabja szeszélyének, másokat is rabjaivá akar tenni.“ (Bíráló, mint látszik, nem ismeri azon zsarnokokat, a kik a népeket erővel boldogítani törekszenek, akaratuk ellenére; nem tudja, hogy a szeszélyt gyakran helyettesíti valamely rögeszme.) Mi Fridrik kedélytelenségét illeti: megjegyzi bírálónk, hogy egy nagy ember sem igen lágy kedélyű (?). Csak szigorú, kérlelhetlen, sőt érdes jellem alapíthatá meg a porosz államot. „Azonban, mond végül a Grenzboten, — mint művész, mint szellemdús és elmés író igen magasan áll ez értekezésben Macaulay; csak hogy phantasiája erőt von történetirői lelkiismeretességén, a mi rosz jel volna, ha más nagyszerű művei nem tanusítanának ellenkezőt. Angol történeteiben s e történetekből merített essay-iben honszeretete és egészséges, gyakorlati érzéke, mely a concret viszonyokat, a melyek közt él, összefüggésökben fel tudja fogni, megóvták őt elmessége és képzelme kicsapongásaitól.“

Megvalljuk, „jól esik azon kényszerűségben látnunk a német kritikát, hogy a rideg tárgyilagosság fölött a hazafiúi előadás elsőségét kell vitatnia. Jó lecze szomszédainknak, a kik más nemzetek történetei elő-

adásában tanúsítják nemzeti érzelmöket, míg saját hősiüknek, nagy Fridriknek, mindez ideig nem akadt közöttök méltó életirója.

DEUTSCHE GESCHICHTE vom Tode Friedrichs des Grossen bis zur Gründung des deutschen Bundes, von Ludvig HÄUSSER. Vierter Theil. Berlin, 1857.

Becses mű, mely valódi német alapossággal nemzeti érzelmet, s a tények megítélésében gyakorlati, mondhatni államférfiúi felfogást párosít. Ápolja a nemzeti érzelmeket illusiok nélkül. Szerző mindent megolvastott, a mi tárgyára vonatkozott, államiratokat, történeti műveket, emlékiratokat, átlapozta a hírlapokat is azon korból, a melyet vázol, s ezek fölött számos új forrást is nyitott a levéltárakban, tisztek, államférfiak és írók hátrahagyott kézírataiban, melyek új világitást vetnek a kormányok és népek érzelmeire, indokaira s majd a tábornokok hadi tanácsába vezetnek bennünket, majd a diplomaták törekvéseit leplezik föl. A közelebb megjelent IV-ik kötet is gazdag ily érdekes és új közlésekben a csatákat, alkudozásokat, a különböző néposztályok nézeteit illetőleg. S a szerző éles észszzel különzi el a mi fődolog és pusztán esetleges vagy mellékes, a mi maradandó hatású és a mi csak átmeneti, való és valótlan. Nem elmesség, szellemdússág vagy a kritikai bonczkés villogtatása által akar ragyogni, mint amyi más német történetíró: de józan, ép ítélletével teljes bizalmat ébreszt maga iránt. Kár, hogy a míveltség- és jogtörténeti oldalt kissé elhanyagolta. A ki bármely nép életét valamely egyes korszakból egészben, szerves alakulásában akarja festeni: az erkölcsök és társadalmi viszonyok ismertetését, az egyház, irodalom és művészetek s az államot átalakító (köz- és magánjogi) eszmék történetét nem mellőzheti. Häusserről nem mondhatjuk ugyan, hogy teljesen mellőzte mindezen mívelség-történeti elemeket; nemcsak a népek érzelmeivel, hangulatával megismertet, hanem olykor a családi viszonyokba is bepillantannak enged: adatait mindazáltal e részben nem mondhatni teljeseeknek, kielégítőeknek. Nem önálló, külön részét teszik ez adatok az előttünk fekvő műnek, csak a külpolitikai történetek világitására szolgálnak. Mi a mű alakját illeti: e részben hiányzik szerzőben a költői kenet. Történeti mű csak úgy lehet forma tekintetében jeles, ha együtt dolgozik rajta az emlékezet, ítélőtehetség és képzelem. Szerzőnkben túlyomó a tiszta, világos, de száraz értelem. Jól vannak elmondva a részletek, de úgy vannak egybeillesztve, hogy nem mondhatni a művet egyöntetűnek: Azt sem mindig tudja, mit hol kell elmondani. Mindezek mellett is kétségtelen haladásnak tekinthetjük Häusser művét a német irodalomban. Stylusa nem merev, hanem természetes, folyékony, eleven s minden szó, minden kifejezés érthető egészen szerző utógondolatáig. Olykor képekkel is találkozunk, melyek erős vonásokkal jellemeznek. Általában szerző jellemrajzai egyes népfajokról, államférfiakról, hadvezérekéről sokszor igen pontos, hű daguerreotypek. Oly előnyök, melyek nem csak hasznos, de egyszersmind kellemes olvasmánynyá teszik Häusser munkáját.

LES CONTEMPLATIONS PAR VICTOR HUGO. Paris, 1856.

Becsesebb versgyűjtemény évek óta nem jelent meg a francia irodalomban.

Három részre oszthatjuk e gyűjteményt: bölcselmi ömlengések, polemia, családi érzelmek.

Azt mondák hajdan: a költő születik, a szónok lesz. Kinek jut eszébe azt állítani, hogy történetírónak és filosofnának is születik valaki? A multak ismeretét s az örök igazságok értését hasztalan keressük bármely bölcsőben. A legnagyobb tehetségek is tanulásra vannak kárhóztatva, ha a történet dolgokat akarják elbeszélni, vagy az ember és istenség viszonyait fejtegetni. Hugo Victor azt hitte, a bölcsелеm is olyan adomány, mint a költészet.

A családi érzelmek inkább megihlették költőnket, mint a polemia és bölcsелеm. Mihelyt azon térre lép, melyen az „*Ō s z i l o m b o k a t*“ találta, tüstént visszanyeri tehetsége egész erejét, egész ösztönszerűségét, szabadságát. A családi tűzhely örömeit és fájdalmait énekelvén, a versek ömlednek ajkairól, a képek magoktól ötlenek mintegy föl, magoktól sorakoznak. *E g y s z e r ű s é g é s n a i v s á g*: két oly forrása a költői emotionak, melyből nagyon ritkán merít korunk költészete. Hugo Victor érintett költeményeiben minden művészet elenyészik, maga szól mintegy az érzelem: sajátlag a legnagyobb művészet. Megmutatfa költőnk, a mit *A r a n y* költeményei szintén tanúsítanak, hogy a család szintanyai, színtoly dús anyagot nyújt a képzelemnek, mint a legégőbb szenvedély.

Hadd álljon itt mutatóványul e rövid költemény, melyet költőnk leánya esküvőjén irt:

„Aime celui qui t'aime, et sois heureuse en lui.
— Adieu! — sois son trésor, ô toi qui fus le nôtre!
Va, mon enfant béni, d'une famille à l'autre.
Emporte le bonheur et laisse-nous l'ennui!

Ici, l'on te retient; là-bas, on te désire.
Fille, épouse, ange, enfant, fais ton double devoir.
Donne-nous un regret, donne-leur un espoir,
Sors avec une larme! entre avec un sourire!“

Mintául mutathatunk az oly költeményre is, mint a „*Revenant*.“ *Planche Gusztáv* méltán helyezte ezt költőnk „*Fantomes*“-jai fölébe. (*Les Orientales*). „*A Fantomes-okat, ugymond, a képek gazdagsága és eleveníse ajánlja, de a költő semmit se hagy az olvasóra, minden érzelmet kifejez, a melyet ébreszteni akar. A „Revenant“-ban csak vázol, jelöl, érint; s az olvasó egészíti ki, a mit a költő kezdett. Amott hangzatos és áradó nyelv; itt concis és mégis dallamos.*“

Azonban a fájdalom kifejezésében nem mindig oly szerencsés költőnk, mint az öröm kifejezésében. Igen is fenn ezélez, ritkán talál.

GRUNDRISS DER ORGANISCHEN CHEMIE VON DR. LIMPRICHT Professor der Chemie zu Göttingen. Braunschweig bei Schwetschke & Sohn.

Ezen munka a szerves testeket a lángeszű Gerhardts rendszere szerint adja, ki megszünt ugyan élte legjavában a tudomány zászlóját vinni, de rendszere a francziáknál és angoloknál a legméltóbb elismerésre és követőkre talált, mint a mely szerint a szerves vegytan napról napra növelkedő anyagát a legáttekinthetőbb módon rendezhetni, s azok összefüggését a legtisztábban kimutathatni. Németországban, daczára, hogy a legelső (már már öregedő) tekintélyek ellene vannak, a fiatal nemzedék melegen karolja fel, s ezen munka az első, mely rövidebb alakban adja Gerhardt szerves vegytanát. Minden más könyv, mely a német irodalomban az utolsó években megjelent, oly rendszer szerint van írva, melynek csillaga már letűnt. — 1 kötet. Ára 6 ft. Sz. J.

LEHRBUCH DER CHEMISCH-ANALYTISCHEN TITRINMETHODE, für chemiker, Ärzte und Pharmacenten, Berg- und Hüttenmänner, Fabrikanten, Agronomen, Metallurgen, Münzbeamte etc. von Dr. Fridrich MOHR. Braunschweig, Druck und Verlag von F. Vieweg und Sohn.

A vegytan ezen most rendszeresülő ágát egész öszveségében ez a munka tünteti fel legtökéletesen. A francziák ugyan az alapítói s mesterei ezen eljárásoknak, de a jelen munka szerzője is tett több feltalálást a terj-elemzés terén, melyeket az egyéb ismertekkel rendszeresen öszveállított, s bővítve a készülékek leírásával s lerajzolásával Viewegnek kiadás végett átadott. A ki ezen kiadó könyvtárusnak természettudományokra vonatkozó munkáit ismeri, annak elég biztosíték a „Vieweg und Sohn“ firma arra, hogy a kiállítás meglepőleg szép. Ez áll minden onnan kikérülő műről, áll erről is. — Mohrnak ezen munkája világirodalmi fontossággal bír a vegytan terén. 2 kötetet fog tenni. Eddig megjelent az első s a másodiknak fele, s ezek ára öszvesen 5 ft. Sz. J.

HAZAI VADÁSZATOK ÉS SPORT MAGYARORSZÁGON: Írták : gróf Andrásy Manó, báró Orczy Béla, báró Podmaniczky Frigyes, gróf Sándor Móricz, Szálbek György, báró Wenckheim Béla és gróf Festetics Béla. 13 nagy és 12 kisebb színezett műképpel. Pest, Geibel Arnin sajátja. 1857. Alírási ára : 30 pf., bolti ára : 40 pf.

A sportirodalom nem tartozik ugyan lapjaink körébe, de mégis lehetlen e műről nem emlékeznünk, már csak azért is, hogy kifejezlessük örömiünket. Aristocratiánk a politikai téren soha sem tagadta meg nemzetiségét, sőt ápolni és emelni igyekezett. E tekintetben nem illethette s nem illetheti jogos vád. Vajjon ugyanezt tette-e a társadalmi téren és házi körében, egészen más kérdés. Azonban nem akarjuk fölszaggatni a már hegedni kezdő sebeket, épen midőn az örvendetes változás mind erősebben nyilatkozó jelenségeit tapasztaljuk. Az újabb időben a legelfogultabb is meggyőződhetett arról, hogy aristocratiánk a társadalmi téren és házi

körében is magyar kíván lenni. A keletkező sportirodalom is e szellem
lüktetése. Ezelőtt harmincz évvel még azok is külföldieskedésnek nézték
a sportot, kik különben belátták e nemes és férfias multság soknemű
hasznait. Ma már a sport egészen nemzetivé vált, s kivált fiatal sportsma-
neink igyekeznek a nemzeti irodalom terén is életjelt adni. Nem rég ala-
pitották a „Lapok a lovászat és vadászat köréből“ czimű folyóiratot, s
most már megint oly művel lépnek ki, mely salonaink asztalainak fődíszé
lesz. Valóban e diszalbum mind művészeti, mind irodalmi tekintetben be-
cses hozomány. A képeket magyarázó szöveg mindenkit meg fog lepni.
Sportmaneink sok szerencsével forgatják a tollat. Czikkeiken elfogulatlan
könnyedség, mondhatni társasági báj ömlik el, melyhez ha több írói gond
és kitartás járul, igen jótékonyan fog hatni irodalmunkra, mert könnyen
megalapíthat bizonyos gentlemani modort, melyet divatlapjaink annyira
nélküleznék. E mellett itt-ott ügyesen kivitt genreképekkel találkozunk,
s több helyt kellemesen hat reánk némi humoros kedvcsapongás. S mi jól
van eltalálva a magyar sportman hangulata, kit multságai közepett is
meglep egy-egy komoly indulat és méla elborongás. Ez utóbbinak tárgya
nem egyszer Széchenyi, az ő arczképére nyílik az album czimlapja is.
Kell-e mondanunk, hogy sportmaneink öt választák eszményképül, s tö-
rekvéseik méltánylására mondjunk-e még többet?

A

BUDAPESTI SZEMLE

ÜGYÉBEN.

Czélja e vállalatnak : figyelemmel kísérni a tudományok és szépművészetek jelen állását hazánkban és hazánkon kívül. — A tudományok oly gyorsan fejlődnek minden irányban, hogy a művelt közönségnek a világirodalomban évenként megjelenő becsebb munkákat megszereznie is lehetlenné vált. A tudományok fejlődésének eredményeivel ez okból másutt is hasonló szemlék ismertetik meg a művelt közönséget, ugynevezett „essay-“kben, melyek a rövid hirlapi cikkek és a könyvirás közt foglalnak mintegy helyet; s míg a hazai vizsgálódások eredményeit kellemes alakban vezetik a közönség elé: a jelesebb külföldi munkák tartalmát, kritikai felfogással adván, a termékenyítő eszméket tömegestől ültetik által az irodalomba. Sehol sem annyira szükséges foglalkozás, mint nálunk, hol a nagyobb külföldi munkák közül csak ritka jelenhet meg fordításban.

S míg ekkép közvetítő állást foglal el a Budapesti szemle a tudomány és a művelt közönség, a külföldi és a hazai irodalom közt: szakembereinknek is módot nyújt, hogy izléssel törekedjenek párosítani a tudományt, s a tudós nyomozás és anyaggyűjtés egy nyomon haladjon a feldolgozással.

A világirodalmat a tudomány majd minden ágában rövid, de tartalmas bibliographiai ösmertetéssel kísérvén, útmutatásul szolgál ugyan e vállalat a szaktudósnak is: főleg mindazáltal a művelt közönséget tartja szem előtt. A nemzet értelmiségét igyekszik tájékozni azon eszmékről, a melyek határainkon innen és tulnan foglalkodtatják a szellemeket, mozgásban tartják a világot, s megtestesülvén, az emberiség előhaladását eszközlik minden irányban. A polgárisodás ez irányeszméi nélkül nem tarthatja fön nemzetünk azon állást, melyet a birodalom népei közt eddig elfoglalt. Szükség azonban,

hogy a mint a nemzeti irodalomtól vön első lendületet s azzal együtt fejlett nálunk évtizedek előtt a közélet: ezentúl is nemzeti irodalmunk legyen azon közeg, mely által a polgárisodás újabb vívmányai-
val megismerkedik a művelt közönség. A tudomány köz kincse az emberiségnek: de e forrásból saját szükségéhez képest merit minden nemzet. S ha az elv általános: az alkalmazás többször eltéréseket mutat. A tudománynak nincsen hazája: de azért saját jelleme van minden irodalomnak, melyet a nemzet geniusától kölcsönöz. Meritvén az emberiség ama közkincséből szükségünk szerint, mi is törekszünk megóvni irodalmunk saját jellemét.

A tudományos mozgalmakon kívül azonban a világ politikai eseményeit is folytonos figyelemmel kíséri szemlénk. E részben a journalisticánál magasabb, mondhatni történetirői állást foglal el, földeitvén a kérdéseket a történet és nemzetközi jog szempontjából, s min érdekeinket is latba vetvén az események hordereje megítélésében.

Az igaz és jó terjesztése mellett az izlés nemesítését is feladatául tekinti e vállalat. Midőn ez okból szépirodalmi rovata regényeket és nagyobb beszélyeket hoz első rendű hazai és külföldi íróktól; s kivételesen epicus költeményeket is közöl: fölmutatja egyszersmind a szépirodalom jelen állását hazánkban és a külföldön. Mig azonban a külföldi szépirodalomnak csak legnevezeteseb termékeiről szólunk: a hazainak mozgalmait folytonos figyelemmel kísérjük. E szakban nem csak irodalomtörténeti, széptani tanulmányokat, jellemrajzokat és életiratokat fogunk közölni, hanem évszakonként rendre szemle alá vesszük a szépirodalom külön nemeit. E szemlék kritikai irányuak lesznek a lehető kellemes és szép formában. A kritika formájának azon nemét ohajtjuk megalapítani, mely a tárczák szellemdús de a legtöbbször csak mulattató és felületes, s a részletes kritikák kimerítő, de ritkán általános érdekű s majd mindig fárasztó modora közt áll. Nem annyira részletekbe bocsátkozunk, mint általában megjeleljük a szellem utját; nem annyira egyes művet vesszünk bonczkés alá, mint általában az irányokat mutatjuk fel, jellemezve és csoportosítva a költöket a méltánylat és hibáztatás különböző fokain, oly szempontból, melyet költészetünk jelen állása nyújt és jövője kíván. Méltányolunk minden jogos költői iskolát és egyéniséget: egyszersmind azonban megjeleljük a különbségeket, az árny- és fényol-

dalt, a tehetség kisebb vagy nagyobb erejét s azon viszonyt, melyel mindenik a költészet eszményéhez áll, mely szerintünk az „emberi“ és „nemzeti“ összeforrott kivánalmából folyó elveken emelkedik. Hasonló eljárást követünk a nemzeti színházra nézve is. Eleinte csak a drámáról szólunk, az operának s általában a zenének, valamint más művészeteknek csak később nyitván rovatot. Nemcsak eredeti színművet bírálunk, hanem idegent is, nemcsak magára a műre szoritkozunk, hanem előadásáról is szólunk: ez utóbbiról azonban csak nevezetesebb alkalmakkor. A drámai költészet és színművészet magasabb érdekeit kívánjuk szolgálni, melyeket a napi lapok kénytelenek elhanyagolni. Az általános dramaturgiai kérdéseken kívül figyelemmel leszünk a drama és színesz, nemzeti kivánalmaira, melyeknek érvényt szerezni szintén föladatunk.

Nem kis föladatok: de azon tekintélyes erők csatlakozása, a kik már csak eddig is minden szakból szövetkeztek e vállalat támogatására, azon reményre jogosít bennünket, hogy viszonyaink közt, a lehető legjobban képesek leszünk megfelelni célunknak: gyűlöttja lenni a régibb tudományos erőknék, iskolája a fiataloknak.

Ujabb időkben a népies irányu vállalatok kisebb terjesztették az olvasó közönség körét. Azonban az irodalom azon ága is csak ugy hathat üdvösen, ha van, honnan merítsen, míg a tudományos irodalom hanyatlásával szükségkép elsilányulna, naponként tartalmatlanabba, üresebbé válnék.

Jól tudjuk, hogy a komolyabb irányok lassabban hódítanak közönséget, mint azon vállalatok, melyek főleg a nagy közönség időtöltéseül kínálkoznak, gyöngéit legyezik s előítéleteinek hizelegnek: s előttünk az irodalom és tudomány érdeke fontosabb tekintet levén minden egyébnél, meg sem indíthatók e füzeteket, ha báró SINA SIMON úr ó méltósága, értesülve tervünkről, önként nem ajánlkozik vala vesztességünk fedezésére. Annál nemesebb tett, minél inkább távol van tőle, irodalmunk előmozdításán kívül, minden mellékcél. A nemes báró talán elveszettnek tartaná a napot, melyen jót nem tesz. Nemes szívét mindenki rég ismeri. Az ajánlat, melyről e sorokban is értesítők a közönséget, azon tettei közé tartozik, melyek nemzeti szükségjeink mély felfogásáról tesznek bizonyosságot.

Midőn azonban érintett hazafiui ajánlataért a tisztelt bárónak

köszönetet mondunk: legyen szabad kifejeznünk azon reményünket, hogy e szép példa csak annál nagyobb részvetre buzdítja a közönséget.

A vállalat terjedelme a közönség részvételéhez képest növekszik. 80 nagy 8-ad rét tónél azonban az első évben sem adunk kevesebbet.

Az egész mű, mint fenebb irtuk, 10 nagy füzetben, fog megjelenni.

Előfizetési ár a 10 füzetre 10 pengő forint; félévre, 5 füzetre, 5 pengő forint.

Az előfizetési öszletet a „Budapesti szemle“ kiadói irodájába (Pest, széputcza, 3-ik sz. a.) vagy Pfeifer Ferdinánd vagy Ráth Mór könyvkereskedésébe kéri beküldeni a

SZERKESZTŐ.

VERBŐCZI ISTVÁN
ÉS
VERANCSICS ANTAL.

(Adalékok a XVI-dik század politikai és irodalmi történetéhez.)

I. Frangepan Ferencz, Zápolyának a lengyel királyi udvarnál követe, 1528. januárius 23-án Petrikowból ekkép irt Verbőczi Istvánnak, Zápolya kancellárjának : „Nem győzöm eléggé csodálni, mit akar a ti veszélyes és átkos hanyagságtok, melyhez ti, különben vajmi bölcs férfiak, oly következetességgel ragaszkodtok, mintha az volna véleményetek, hogy semmit sem tudotok arról, mit mások rólatok végeznek, abban áll a fő állambölcsesség, a fő boldogság. Én már annyi izben adtam leveleket a királyi felséghez, adtam tekintetes és nagyságos urasághoz, kinek tiszte volna azokra válaszolni; én annyit könyörögtem, esdekelttem, rimáncodtam nektek, annyit róttalak, szidtalak benneteket, hogy miért nem viseltek gondot ügyeitekre, tinnen, tinnen, tinnen ügyeitekre, melyeket mi itt képviselünk, hogy miért nem tudjátok velünk, magatok, saját magatok érdekében, mit művelők vagytok, mint folynak dolgaitok : de mind hijába. Mi legyen oka e gyáva hanyagságnak, nehéz felfognom. Gyanítom mégis, hogy egyik e kettő közül. Ti t. i., kiket én nem akarok fából, kőből gyártottaknak tartani, de kiket talán oktondiaknak kell mondanom, vagy nem biztok bennünk, s vélvén hogy árulókká válunk, mihelyest ügyeiteket tisztán látjuk, ezekről semmit sem akarkot

velünk közleni; vagy pedig — tekintetes és nagyságos uraságod engedelmével legyen mondva — fogalmatok sincsen arról, mint szoktak országos ügyek államférfiak között tárgyalatni. Ha az első áll, méltánytalanul bántok velünk. Mi annyit fáradoztunk, annyit izzadoztunk, annyit költekeztünk eddig értetek; mi annyi ellenséget lázitottunk magunkra, vizen, szárazon annyi veszélynek tettük ki magunkat a ti érdektekben, — s töletek ez volna érte a fizetés? Egyebet érdemeltünk. Mert nem szabad ugyan magunk ügyében ítéletet hoznunk; de annyit mégis irhatok: mi urunknak, király ő felségének, se itt, se másutt nem voltunk kárára, de csúfjára sem, hanemha mennyiben ti ebbeli hanyagságtok által bennünket mindenki előtt csúffá tettetek. És részemről mégis ilyen gyanakodásban akarom eljárastok okát látni, mert erős dolog volna, feltennem rólatok a második okot. Felséges urunk ügyei itt rosszul állnak, igen rosszul. Az urak nagyobb része Ferdinándhoz szít; segédet ne várjatok innen. Ferdinánd követei sürgetten sürgetik, hogy még azon lengyelek is, kik már jelenleg szolgálják királyunkat, hivassanak vissza jószágvesztés büntetése alatt. Fognak-e célzt érni? nem tudom; én ellenezni fogom szerényen és szerénytelenül; de arról és annyiról meg lehet győződve uraságod: ezek itt megannyian kétségbeestek urunk jövődjé iránt, s Ferdinándhoz pártoltak. És mindez azért történt, urunk ügyei — bármit mondjanak mások — azon egyetlenegy ok miatt jutottak tenkre: mert Ferdinánd követei, kikhez minden harmadik, negyedik nap királyuktól új-új futár érkezik levelekkel, itt csodálatos dolgokat hirdetnek a mi királyunk megveretéséről, Bodó Ferencz úr fogságba eséséről — mely bár ne lenne való —, és annyi egyébről, mik ha igazak-e, hamisak-e, nincsen tudomásunkra. Mondják, hogy Radics az ő felekezetökhöz állott; hogy a mi királyunk ide s tova bujdosik néhányad magával; hogy már nyomában vannak, kik őt — mit Isten távoztasson s ellenök fordítson — maholnap kezökre kerítik. Igaz-e mindez? kérdezik tőlünk a lengyel urak. S mi mondjuk ugyan, hogy lehetetlen hitelt adnunk e híreknek: de nincsenek leveleink, melyekkel e hijábalóságokat megczáfolhassuk. Leveleket költeni pedig, ahhoz nincsen kedvünk, mert egyszer, kétszer célzt érhetnénk ugyan e fogás által, de harmadizben már nem; s végre legvalóbb állításaink sem találnának hitelt. És hogy őszintén szóljak: nem bánom, ha szegénynek tudnak

noha nagy czímet viselek, de nem akarok hazugnak tudatni. Gondoskodjatok ezentúl jobban ügyeitekről, nagyobb éberséggel, mint eddiglen; fenmaradástok forog kérdésben. Én ha Magyarországból örökre kizáratom, találok ezer helyet, hová magamat megvonhatom, hol, mint eddig, szegénységben és nyomoruságban élhetek (a követ ferenczes volt), mit osztályrészülv választottam magamnak. De titeket, ha onnan kiszorultok, talán nem fognak örökségeitek, hivatalaitok Magyarország határain túl kísérni. Gondoljátok meg az isten szerelmeért, hogy istenben, jogban csak az éberek, csak a munkások lelnek támaszt. Urunkon, a királyi felségen nem csodálkozom annyira; rajta csak sajnálkozom, mert a mily tömkelegbe ő került, abban könnyen megfélelkezik azokról, melyekre én uraságotat e levelemben figyelmeztettem. De neked, uram, ki ő felségének oldalánál vagy, neked inkább kellene a közgondokat sziveden viselned. Bocsássa meg uraságod, ha irásközben netalán kicsapongtam: elkapott a méreg, mely hébe-korba ezen hanyagságtok miatt azt sugallja nekem, hogy becsületes ember ovakodjék, tőletek nehéz ügyben valamely fejdelemhez követül küldetni, mert csak szégyen, gyalázat leszen jutalma. Ajánlom magamat tekintetes és nagyságos uraságotnak. Éljen kívánságához képest minél boldogabban. Ha nincsen pénzetek futár fizetésére, fordítsd uram e czélra, mit különben szombati nap ebédre s vacsorára fognál fordítani: hiszen az nap kis pénzen vett kenyérrel és ingyen merített vízzel is beéred.

A mi követünk éles tollal szeretett írni. A született nagyúr gögje és a kolduló barát cynismusa egyiránt érzik ki e levélből. Hasonlatos leveleket, — csakhogy kevesebb volt bennök az epe s több a szeszély — irt néhány évvel később Rómába a bibornokoknak, mikor mentségére kell vala kelnie egy bajosan menthető dolognak: a Zápolya által a mohácsi mezőn Szolimán jobbjára illesztett csóknak, melyért János királyt és párthiveit átok alá fogta a vatikán.

II. Verbőczy Lengyelország határszélén a Homonnaiak uradalmaiban időzött királyi urával, midőn Frangepán felebbi levelét vette; Bébék Ferencz ekkoron szedte el tőle Tornát, a minap nyert fejedelmi adományt. Ezen körülmény talán múltó perczig zsibbasztólóag hatott buzgalmára, melyben egyébiránt valamint magánpolgári becsületességében, hosszú életén át nem volt hégag. Ha ehhez még hozzáadjuk bokros ismereteit, mind a

cánoni és császári mind a hazai jog mezején, s bámulatos szónoki képességét, a ciceroi *vir bonus, dicendi peritus* egyik mintapéldányát vélhetőnk magunk előtt látni, De ha államférfiúi működését vesszük szemügyre, minden lépten nyomon a rövidlátás és nyegleség megdöbbenő jeleivel találkozunk, a gyásznak, mely az ország fölébe volt jöendő, első rendbeli tényezőivel. Ő az elbizottság maszlagával tartotta jól a nemzetet oly korszakban, midőn ezt nyomoruságának érzetére, bűnbánó magábaszállásra kellett volna birni; ő botor volt hinni, hogy a gravitatioi súlyt kénye kedve szerint a nemzet egyik osztályáról a másikra helyezheti, s hogy a kormányt, az urak elkerülésével, az urak ellenére, első sorban vagy épen kizárólag a nemességgel vitetheti, azon nemességgel, mely politikai erkölcsiség dolgában vajmi kevéssel volt tisztesebb az uraknál, s mely politikai belátás dolgában még valamivel rövidlátóbb volt mint maga Verböczi; ő, az egyszerű ugocsai nemes, a soha fegyvert nem öltött 'notarius', utóda vágyott lenni a Zápolyáknak, a Perényieknek, a Báthoriaknak a nádori méltóságban, balgán megfeledkezvén arról, hogy a nádor nemcsak első bírója az országnak, hanem egyszersmind fővezére a hadaknak, s hogy közbenjárásának korona és nemzet között csak dynastiai állása adhat súlyt. A hézagot holmi nyegleségek által vélte kipótolhatni; az által például, hogy magát a nádorság kiáltó félreismerésével a nemzet nádorának és 'szolgájának' irta. Mily dőre gondolat lett legyen Verböczit nádorrá tenni maga Zápolya megismerte, midőn ignorálván a bitorlást, őt a mohácsi vész után kancellárrá nevezte, s nádort a lindvai Bánffiak nemzetségéből adott híveinek. Az új kancellár egy ideig nagyocská befolyással volt a külügyekre, de miután politikai láthatára ez irányban is keskenynek, eljárása visszásnak mutatkozott, rövid idő múlva — ha a török viszonyokat kifogjuk — csak külső tanácsosa volt a királynak; a belső tanácsosok, azok, kik valósággal vitték a külügyek kormányát, kivált Laski és Utissenics, Brodarics és Frangepan, Statileo és Verancsics voltak. Az utóbbioknak nem annyira politikai mint irodalmi munkásságát, s ezt is csak részben, akarom e helytt megismertetni az olvasóval.

III. Verancsics Antal, mint magát ifjabb éveiben, Verancsics Antal, mint magát később, hogy nevét könnyebben ejthesse ki a magyar, írta, született 1504. május 29-én Sebenicóban. Ősei

Bosniából, midőn a tartomány török járom alá került, Horvátországba menekültek, honnan a tengerparthoz szállván le, a nevezett dalmát várost választották tanyául magoknak. Velence, melyet Sebenico ekkoron uralt, nemesekül ismerfe a Verancsicsokat, s ezek csakugyan a város tisztesebb, műveltebb lakosaihoz tartoztak; az olasz polgárisodás, mely akkoron mint jelenleg az adriai tengerparton virágszönyegként szövődött a szláv alaprétegek fölébe, atyját, Ferenczet, által meg általhatotta. Vele halálaiglan olaszul levelezett a mi Antalunk, ki egyébiránt, mert anyja Statileo Margit, Statileo Mihály traui polgár leánya, inkább szláv ajku lehetett, anyai nyelvének az illírt mondja: „én tudnillik mind a magyar nyelvet magaménak mondhatom, melyet a többiek mellé tanultam, mind az illírt, mely nekem anyai nyelvem.“*) Még kisdéd korában Trauba küldték anyai nagybátyjához Statileo Jánoshoz, kitől első oktatását nyerte, de midőn ez rokona, a szintén traui születésű, és Ulászló udvarában Bakácssal versenyzett Beriszló Péter veszprémi püspök ajánlására Magyarországhban nyert alkalmazást, visszakerült Sebenicóba a szülői házhoz, s itt a deák és görög nyelvek elemeibe avattatott Elio Tolimero által, kiről egykorú ügy vélekedtek, hogy *catullusi venustas* ömlik el versein. Tanítványa egyébiránt ennek titkait nem leshette el tőle, mert a tíz éves gyermeket már Magyarországon találjuk, hová nagybátyját, Statileoót, ki neki imént a scardonai káptalannál kanonokságot szerzett, Beriszló Péterhez követte, itt mintegy növendék-pecuniumul a somogyi főesperességet nyerendő**). Beriszlót Veszprém főpapi székén Ulászló Dalmát-, Horvát- és Tótországok bánágával is feldiszítette. A püspök a bánágnak nemcsak díszét kereste; a mily önző volt Bakács, oly áldozatra-kész levén Beriszló, éveken át erős karral oltalmazta a törökök ellen a végeket, pénzsegélyt a szentszék nyujtván neki e czélra. 1514., midőn Antal hozzá Veszprémbe érkezett, a pórháború zajlott az országban. Mint a

*) „*Quippe qui et linguae hungaricae compos sum, quae mihi est accessoria, et illiricae, quae genuina est atque vernacula*“

**) Tudom, hogy Antal, öseséhez Mihályhoz adott egyik levélben (Katonánál XX, 1322. l.) írja magáról: „*In Hungariam adulta iam aetate adductus*“; de az itt következő: „*én jó részét ez dolgoknak szememmel láttam,*“ az *adultus* szó alatt csak serdülő, nem felserdült kort enged velünk értetni.

korona egyik főtiszte ő is felparancsoltatott Dózsa és cimborái ellen; a gyermek Verancsics vele volt a bodrogi táborban, s elszörnyűködött a ráczok kegyetlenkedésén, kiket az urak a pórok ellen küldöttek, s kik oly remény fejében, hogy „az urak Nagyszegedet adnák nekik kobzásra szolgálatjokért“ Dózsáékkal versenyeztek az iszonyatosságokban. „Meges egy kevés helyen — írta negyven évvel utóbb krónikájában — az ráczok dolgát hozom elé, kit tikegyelmek meghígyen: én jó részét ez dolgoknak szememmel láttam. Ez ráczok az időben annyi vérontást, dúlást, fosztást tőnek Bácsmegyében, Bodrog vármegyében és egyéb tartományokban, annyi szegén népet, apró gyermekeket, leánzókat, asszonynépeket, firfiakat vágának le, hogy az Eroses király ideiben lett ismeg olyan nagy vérontás. Mert én szememmel láttam az dúlott morhát, láttam, hogy az gyermeket kivágták belőle. Mert mint Eroses király ideiben, az ráczok az gyermeket lábánál fogva felvetették, tíz darabot is csináltak benne.“

— A magyar akademiának b. Eötvös József által életbe léptetett, s közvetlenül az ő vezérlete alatt működő történelmi választmánya máris sajtó alá bocsátotta e krónikát, mely az 1514-diki pórhadat más, habár nem kevésbé gyászos világitásban fogja láttatni, mint Istvánffi és társai. E helytt csak annyit akarok megjegyezni, hogy Verancsics, mint hú unokaöccse Beriszlónak, ki Bakácssal folyvást ellenségeskedésben állott, a kuruczhadnak gyilkos elfajulásaért a felelősséget kivált Tamás bibornokra s az urakra hárítja, „kiknek bine vala, hogy az szegínsíget így felköltvén, meg nem tudák őket szerivel vezérteni arra, a mire őket indították vala“; s hogy rosztól elfojtott, sőt ki-kitörő nehezteléssel és megvetéssel említi, urak és nemesek mint állottak boszút veszélyökért az özves pórságon. „Végre egy Rákost títete László király — így ír — kire mind az egész Magyarország felgyülenek Budára, az Rákos mezeire, mind urak, nemesek, érsekek, püspökek, hogy mivel az községet ez feltámadásaért igen sonyorgatják. Az Rákos mezein akkora vígezük, hogy az jobbágy rabja legyen az nemes embernek, és földről ne legyen szabad elmenni, hanem birja az ura vele, mint rabjával. És hogy száz pénz ára kentöst feljebb ne viselhessen, — e végzésről törvénytárunk semmit sem tud — és több efféle nagy sok nehézségeket rejájok, ki mind Isten ellen vala, megszerzinek. Mikoron immár az

dolgot az Rákoson elvigeztik vóna, akarának az vígezist megír-
ván, által Budára felvinni. Holott sokan az nemes nípek egy ha-
jóban által akarának az Dunán menni. Azonban az Úr Isten egy
nagy ködet hertelensíggel ereszte reájok, úgy hogy nem kezdnek
vala az Dunán látni, hogy ha alá vagy felmennek vala. Az rév-
szeket verni kezdik. Azonban a víz az hajót alótti Szentfalva
felí Pestnek felöle az molnokra (malmokra), és ott az egyiken
által az hajó akada, megállá és mindjárást elburúla, és az hajó-
ban való nép két személylyel, Kalanday Gyergygyel és Vidffy
Ambrussal, — nógrádi alispán korában Mátyás VI-dik végzemé-
nyének kiadója — kik fő választott kevetek és erre furdalók va-
lának, mind a szerzisekkel az Dunában veszínek, senki közülek
ki nem szalada. Az szerzist osztán más emberek beszílik be László
királynak.“ E hang nem a Verböczi hangja, ki hármaskönyvét
épen a pórháboru után rekesztvén be s terjesztvén az országgyü-
lés elébe, a jobbágnak akkori kivételes helyzetét munkája által
állandósította; e hang élesség dolgában tetőpontját éri, midőn
említvén a sarnói ütközetet, melyet a király s az urak hadai Szi-
nánbeg szendrői szandzsák ellen veszítettek, szól ekképen: „Szi-
nánbeg az fegyvereseket, mint egy barmot, ugyan elhajtató; tíz
terek, mondják, száz fegyverest hajtott előtte. Ilyen szerencsáta-
lan lón az had az magyaroknak. Oka pedig e vót az Úr Istentől:
mert az községet körmes bestiáknak nevezik vala, az ő testeket
Sarnó alatt az bestiákkal megetette.“

IV. Mondottam, hogy Verancsics tíz éves volt a pórháború
kitörésekor. Ilyes események korán érlelik meg a szemlélőt. Midőn
hat évvel később a törökök nem gondolván a fegyverszünettel,
Beriszlót Korenicz és Bihács között véres ütközetben megverték
és megölték, a tizenhat éves Antal érettségének érzetében res-
teltette a fenytéket, mely alá őt Statileo, akkora felső-örsi pré-
post s Lajos király titoknoka voná vala. Ezen fenyték emléke,
mely, úgy látszik, a józan fegyelem határain túllépett, s általában
a zordonság, melylyel gyámtyja utóbb is íranta, a már rég eman-
cipált teljeskoru férfi iránt viseltetett, iratá vele még 1555. feb-
ruárius 6-án Konstantinápolyból testvérének Mihálynak: „A jó
elméket segíteni kell és a nemesb-érzelműeket szabadabban kell
nevelni, nem mint bennünket nagybátyánk Statileo nevelt vala,
kiket ő halálaiglan s a mi öreg korunkig nyomorgatott és homály-

ban ügyekezett tartani. De most már nyugszik az Úrban, s mi adjunk hálát az adományokért, melyeket vettünk, Istennek, nem az embereknek.*) Ilyesek levén Statileo nevelési maximái, ki egyébiránt hébekorba legalább a műzákkal szeretett nyájaskodni — példa reá szülővárosa védszentének életrajza: „Vita di s. Giovanni Ursino“, mely az ő költségén jelent meg nyomtatásban, — nem csoda hogy Verancsics szívéből örvendett, midőn a nagybátya őt, ötven arannyal egy évre, Páduába küldte, iskolai tanulmányainak a híres egyetemen folytatására és befejezésére. S egy ideig csakugyan itt találjuk Antalt, de Statileo, kit 1526-ban Lajos király óbudai préposttá nevezett, öcscsét csakhamar visszaparancsolta, előbb Bécsbe, majd magához Budára, talán mert módját nem látta az ifju vér hullámzásait a távolból ellenőrizni, talán mert az országnak őt is bukással fenyegető cataclysmusában a költségeket sokallotta.

Annyi bizonyos, hogy alig ragadta magához a főhatalmat Zápolya, midőn Verancsicsot már szolgálatában látjuk, mint egyik titoknokát, ki 1529-ben fogalmazta a levelet, melylyel János Ferdinándot párbajra hívta; s hogy midőn 1530-ban Roggendorf Budát vívta, Verancsics benn volt a várban királyi ura mellett, ki neki e tájban — Statileo már erdélyi püspök levén — az óbudai prépostságot adományozta; ezentúl tisztelendőnek és főtisztelendőnek czimezték őt itt benn és odakünn, ámbár áldozárrá csak számos évvel utóbb szenteltetett. Ebbeli előmenetelét nemanyira nagybátyjának, mint Brodarics István szerémi püspöknek köszönheté, ki Ferdinándtól, még ennek királylyá koronáztatása előtt Zápolyához állott, s ki épen oly szolgálatra-kész, oly nyájas volt mindenki iránt, a mily marczonának szeretett talán még inkább látszani mint lenni Statileo. Valamint utóbb Zrinyi Miklós, a bán és költő, magát

*) Ezen levél, melyet Verancsics, Statileo halála után írt, midőn a zsanok natybátyától őt jó-rosz már egyiránt nem érheték, melyben az ötvenegy éves férfiú hoz ítéletet, ki most maga is ifjabb rokonainak gyámja volt, s ki ennél fogva csak a zordonságot, nem a szigort roszalhatta, sokkal többet bizonyít, mint Antalnak Gyulafehérvártt 1540. mártiusban Mihályhoz adott levele, mely — úgy látszik — azért iratott, hogy Statileo szemé elébe kerüljön, kinek haragját a levélirő ezáltal is lefegyverkezhetni vélte. Magában értetik, hogy Statileoót mindemellett nem kell épen Saturnusnak tartani, ki öcseseit örömeit felfalta volna, s hogy a grávis öreg nem gyönyörködhetett az ifjukor ledérségében.

„mind magyarnak mind horvátnak“ érzé: úgy érzé magát a mi Verancsicsunk, mindamellettt hogy dalmát eredetét ezentül is fennen hirdeté, ekkor már magyar állampolgárnak, nemcsak mert ifjává, férfitá magyar földön fejlődött, mert ennek fejlődését [szolgáltá, hanem azon viszony emlékénel fogva is, mely szülőföldjét századokon át a magyar koronához füzte. Fényes tehetségei nem sokáig maradhattak rejtekben. Alig volt huszonhat éves. s már követül küldetett Zsigmond lengyel királyhoz, követül három izben a boszniai beglerbéghez, két izben a velencei signoriához. 1531. s 1532-ben VII. Kelemennél találjuk Rómában, hol az olaszul, mintha olasz volna, beszélő ifju dalmata a szent collegium több tagjainak figyelmét voná magára. Visszajövet háromszor egymás után Lengyelországba ment ismét követül; majd újból Rómába III. Pál pápához; majd Párisba, Westminsterbe, Bécsbe, Ferencz, Henrik, Ferdinánd királyokhoz; az elsőhöz két izben. 1536-ban ősszel haza került a harminczkét éves férfi, tapasztalásban gazdag, mint csak kevesen János király udvarában; ismeretekben gazdag, mint akkor Budán, Nagyváradon, Gyulafehérvártt János király kormányának székhelyein senki.

V. S ismeretei nemcsak az államviszonyokra vonatkoztak: lánglelke a polgárisodás, a tovább-fejlődés mezején megragadott mindent. Ő egyike volt a forrás, pezsgés e százada legfényesebb képviselőinek. A hullámok tudnivalóképen sehol sem emelkedtek oly magasra mint a hitvallási mozgalomnak zajló tengerén: a mi Verancsicsunk nem maradhatott hideg néző; sympathiái csakhamar meg voltak nyerve a mérész gályának, mely a wittenbergi reformátorok sorsát vitte az örvény felett. Magában értetik, hogy a haladás hevében is mérsékre és harmoniára törekvő lelkülete, hogy kényesebb izlése őt közelebb hozták Melanchthonhoz, mint Lutherhez, kitől egyébiránt az előtte mindig quantitas incognita maradt német nyelv is elszigetelte. Midőn Alberto Fortis a mult század nyolczadik tizedében a Verancsicsok sebenicói levéltárát átvizsgálná, Erasmus Rotterodamusnak egy levelét is találta a kincsek között, mely Antalhoz volt intézve, s mely, úgy látszik, Sebenicóban maradt, midőn innen a többi irományok Magyarországra kerültek; — noha az is lehetséges, hogy a bárgyuság ott vagy itt elsikkasztotta; a Verancsics által Melanchthon dicsőítésére irt epigrammát hasonló sorstól a versgyűjtemény rájája menté

meg, melynek részét tette, ámbár ezt is jámbor de bárgyu kéz a magasztalt személy nevének kitörlése által ügykezett érthetlenné tenni. Ideirom a verszetet, úgyis mint a szerző deák költemé-
nyeinek egyik példányát:

De imagine Philippi Melanchthonis.
Ora Melanchthoni pinxit Dürerus ad unguem :
Solo animo, motu, voceque imago caret.
Frontis at expressit tanto splendore vigorem,
Divina ut possis dicere mente virum.
Namque oculi, cervix, facies et denique tota
Illius hac muta vivit in effigie.
Quodque animo, motuque caret, nec fatur imago,
Absolvit nondum nobile pictor opus.

Hajlama a reformációhoz iratá Verancsicscsal, midőn az 1534-dik nyáron Ferencz francia királyhoz követül menne, végrendeletébe e sorokat: „Nekem, ha meghalok, fényes temetést senki se rendezzen, érettem misét senki se mondjon. Pénzemből segitsetek a szegények kórházán. Én megelégszem, ha elnyugodhatom az Úrban.“*) S ezen hajlam még tizenöt évvel utóbb is meg volt benne, mert 1549. július 15-én Gyulafehérvárról ekkép ír Pomarius Kerestélynek: „Leveled végén bajaidat emlegeted, melyeket egy-némelyektől az evangeliom miatt kell elviselned. Erre csak annyit mondok: tartsd dicsőségednek, hogy méltónak találtattál Krisztus nevéért szenvedni. Aztán, nem vagy magad: szenved veled számos választott, kik egész nap ostoroztatnak a valóság miatt. De Isten ki hív marad ígéreteihez, nem fogja az övéit elhagyni, s azokat kétségkívül megkoszorúzandja, kik derekasan harczoltak. Ehhez képest, miután a pályára kerültél, úgy szaladj, hogy utóljérjed az illetőket, úgy küzdj, hogy tied legyen a babér, s ne félj azoktól kik a testet megölik. Ezen út az élethez vezet, halált nem ismer. Isten veled.“**)

*) Mihi, si moriar, pompas sepulchrales aut missas fieri nolo ulla. Hospitale pauperum juvetur. Ego contentus ero, si in Domino moriar.“

***) In calce epistolae calamitates tuas lamentaris, quae tibi a quibusdam propter evangelium irrogantur. De his hoc solum dixerim, ut glorieris quod dignus factus es pati pro nomine Christi. Neque enim solus is es, patiuntur tecum et alii electi multoties die flagellantur propter veritatem. Deus tamen, qui in suis promissionibus fidelis est, non deseret suos, eosque

Hiba volna mindazáltal innen következtetni, hogy még húsz évvel később is, midőn már Magyarországnak főérseke volt, szive rejtekében a reformációhoz szíttott. Meglepő ugyan, hogy a már tizenhat éves főpap, a már húsz s egynehány éves áldozár*) még mindig nem mondott misét; hogy Draskovich György pécsi püspöknek, ki őt e miatt megróttta, válaszolá: miszerint egészsége romlásával Konstantinápolyban a keresztyénségnek békét szerezni olyas áldozat, mely felér a miseáldozattal; s hogy végre is az első misét 1569. december 5-én csak kényszerítve mondá — „kénytelenítettünk misét mondani, mely valóban az első volt részünkről **”) mert a nuncius azzal fenyegetődött, hogy máskülönbem nem fogja őt a szentszék az érsekségben megerősíteni. Ezen vonakodás azonban, ha nem csalódom, csak némi áhitatos szeméremnek, némi lelki idiosyncrasiának — ha e szó itt helyén van — lehetett eredménye: a reformátorok irányávali közösség már fel volt bontva. Tudnunk kell ugyanis, hogy igen sokan, kivált az egyházi renden levők közül, a reformáció elveinek minél szélesebb alapon ohajtottak diadalt mindaddig, míg remélhető volt, hogy ezen elvek egyházi szakadás nélkül fognak életbe léptethetni. Midőn e remény meghiúsult, midőn Trientben az anathema esto kimondatott, kötelességöknek tartották inkább legbuzgóbb vágyaikról lemondani, mint még részökről is öregbiteni az egyház alapfalában tátongó rést. Aztán, mit Lamartine napjainkban magáról mondott: „én sokat utaztam, jobbról balra, balról jobbra a religio és politika mezején, — azt mi Veranesicsről is elmondhatjuk, ki szintoly „impres-

procul dubio coronabit, qui legitime certaverint. Igitur postquam productus es in stadium, sic curre, ut comprehendas, sic certa, ut bravium consequaris, et nihil timeas eos, qui corpus interficiunt. Haec via ad vitam ducit, mortem non habet. Vale.“

*) Veranesics legujab életirója hibásan állítja róla, hogy 1550-ben december 8-án lett áldozó pappá. Az oklevél, melyre hivatkozik, arról semmit sem tud. December 8-án kelt ugyan, még pedig 1551, nem 1550 (datum feria tertia in festo conceptionis beatissimae virginis Mariae) de azt nem mondja, hogy Veranesics az nap, vagy épen egy évvel azelőtt szenteltetett fel áldozárrá, hanem mondja ezt: „ipsum ad sacros clericorum ordines usque ad gradum presbyteratus inclusive in hac ecclesia nostra cathedrali (albensi transsylvana) a n n i s s u p e r i o r i b u s promotum et ordinatum fuisse testamur.“ Az időnek e határozatlan megjelelése kissé különös.

**) Coacti sumus celebrare missam, quae revera contigit nobis prima.

sionabilis' volt mint amaz, de kinek érzelmein és cselekedetein, azonkép mint amazén, életének legkülönbébb szakaiban is a humanitás aromája érzett meg mindenha. Innen van, hogy a magyar katolikus egyház primási székén is eretnek-üldözővé úgy nem lett, mint nem lón soha azzá császári ura Maximilián, kinek eljárása a vallási ügy körül éles ellentétet képez Rudolf és a két Ferdinánd eljárásával. Fenmaradt egyikét dorgáló levele az érseki urodalmakban székelő lelkészekhez, de ezeket is vagy azért írta, mert a Draskovichok s a Telegdiék nem hagytak békét neki, vagy talán épen azért, hogy dorgálásai által őket súlyosabb csapások elől, melyeket különben mások rájuk fogtak volna mérni, megóvja.

VI. A Melanchthonra írt epigrammában elragadtatással szól Dürerről, a nagy festőről; Terpsichore, egy rokon művészet műzsája őt hasonló elragadtatásra gyúlasztotta. Fenmaradt Pietro da Carthaginehez, a nagynevű spanyol orvoshoz, kivel, úgy látszik, Rómában ismerkedett meg, intézett olasz sonettója, mely a táncz plastikáját könnyű kézzel fűzi versekbe, s melyet vétek volna ide nem írnom:

Non sei terreno spirt', alma gentile,
 Che si legiadra div' in danza godi,
 O, Pietro da Carthagin', à cui sodi
 Dona vert' honor' è valor non vile.

O che cangiar de pass' in vario stile
 I vidi, quai tu cogl', è spiegh', è inodi,
 È poi risogl' accort', è spieghi, è snodi,
 Volgendo dolce div' in bel monile.

N' ella legiadra men se mov' in danza
 Con gir veloc', è saggi', ardita e pronta,
 Più atta in danzar eh' incorrer Atalanta.

È contrasta con voi, ma non v'avanza,
 Pur ove voi vestigi', et essa in prenta
 De perl' è fior' asai terra se vanta.

Nekem úgy látszik, hogy e költeménynek belső becse is van, értékén kívül, melylyel a műveltségi történezet szempontjából kell birnia azon körülménynél fogva, hogy ime egy magyar krónikairó.

a magyar főpap helyet fog a cinquecenti-k között, ily sonettóval, mely a tánczot, s gondolom nem a frigyes szekrény előtti tánczot dicsőíti. A tárgy rokonságánál fogva álljon itt egy másik olasz költeménye is, melyet különben kirekesztőleg deák versezetei között találunk, s mely a mi Verancsicsunk forma-érzékét tanusító ‚madregale‘ :

Si toltà e la speranza,
 È sì in me cresce ogn' hor il gran disio,
 Che mai pace non trovo al viver mio.
 O, crudel vita, o dispietata morte !
 L' una m' adduce in sin al ultima hora
 L' altra non vol' ch'io mora.
 Così la vita e ria,
 Così la morte e pia,
 Ma la sua gran pietade
 E istessa crueltade,
 Che mi tien vivo à sì málvaggia sorte,
 Tal che potria ben dire
 Chi scorge il mio martyre :
 Che maggior male se trova del morir.

Az írók olvastatni akarnak, költők nem költők egyiránt. János udvarában többen voltak, kik olaszul értettek, de — képzelem — kevésen, kik a sonettók s a madregalék szépségeiben gyönyörködtek volna. Bembo ugyan olaszul levelezett Brodaricscsal, de ottaverimeit alig ha közölte vele ; s Verancsics is, gondolom, eléglé, ha deák elegiái számára nyerhette meg pártfogójának helyeslését. Statileo előtt épen titkolni kellett a szerelmes múzsa e műveit ; ő Zápolyát egy ízben felhivta, foszsza meg Antalt az óbudai s az 1535. óta szintén általa birtokolt gyulafehérvári prépostságoktól, mert a gonosz öccs gyengéd viszonyban áll bizonyos ‚Orsolyá‘-val : a ‚diva danzá‘-nak aposztrofálása hasonló valamire bírhatta volna a nagybátyát. Félek, hogy Verancsics magyar ismerősei közül eredetiben e költeményeket csak Batthyány Orbán olvasta, ki ifjúságában néhány évet Olaszország egyetemein töltött ; a barátság, mely őt e különben vele épen nem rokonlelkű úri emberhez fűzte, csak a kettejükkel közös olasz műveltség kötelékében állott, úgy lászik. Jellemzetes, hogy Verancsics olasz verseit nem mondhatni üres concetti-nek, azok a költői hivatás félreismerhetlen jelenségeit viselik magokon, holott deák versezeteiről ezt nem állíthatni.

VII. De ha kedvesek voltak a szépművészetek Verancsics előtt, mégis nyájasabban semmi sem mosolygott neki, mint a történetírás borostyána. Paolo Jove, a nagynevű nocerai püspök, kinek negyvenöt könyvre terjedett historiája az 1494-en inneni eseményeket tárgyalta, s akkor közkézen forgott Europaszerte, őt hasonlónak merésére buzdította. Korának történeteit, de csak Magyarországra vonatkozólag, készült részletesen megírni, a „birodalom hanyatlásától“, mint mondja, azaz: Mátyás halálától az ellenkirályok korszakáig, ennek összes peripetiáit is idetudva. A nagyváradi békekötés után, midőn annyi öldöklő évet elvégre egy jobb korszak ígérkezett felváltani; midőn remény volt, hogy szükség esetében a keresztyénség özsves fejdelméi fogják János királyt a porta ellen támogatni: ekkor látott évek óta dajkált tervének kiviteléhez Verancsics, s János haláláig, midőn ama remény már rég elpárolgott s az újabb korszak már nem mutatkozott jobbnak az előbbinél, erélylyel volt munkás e téren: „Midőn e gyászos és gonosz időszak eseményeit — írta néhány nappal a király halála előtt Verbóczinek — mennyire elmémtől és csekély tudományomtól kitelik, papirosra vetem, tudni kívánom ezen Majlád- és Balassa-féle összeesküvés egész sorozatát, hogy munkámban s ennek hitelességében ne legyen hézag.“*) E tájban fejezte be két könyvre osztott historiáját: „de apparatus Joannis regis contra Solimanum caesarem in Transsylvaniam invadentem,“ melyhez todalékuul értekezését „de situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae“ írta, s melyet eddig csak hézagosan birtunk, de melyet a Monumenta Hungarica második kötetében, néhány lap kivételével teljesen, s nem másolatból mint Kovachich, hanem a szerző eredeti kéziratából bocsát közre az akademia történelmi választmánya. Ha meggondoljuk, hogy Bonfini, Ranzanus és Tubero munkáik ekkor még kéziratban heverték, mert az elsőnek decasai, s pedig egyedül a három első, csak 1543-ban, a másodiknak „rerum hungaricarum epitoméja“ csak 1558-ban, Tuberonak commentáriusai pedig épen csak a XVII-dik század elején láttak

*) Quum res hujus calamitosissimi et vitiosissimi temporis — quantum ingenii ac eruditionis mihi est, mando litteris, seriem tantummodo conjurationis hujus Majladinae ac Balassinae scire desidero, ne quid operae atque operi meo hujusce rei desit veritatis.

első ízben világot; hogy továbbá Galeottus Martius könyvecskéje „de Matthiae Corvini egregie, sapienter, jocose dictis ac factis“ ekkor szintén még kéziratban lappangott: nem fogjuk Verancsics ítéletét szerfelett szigorúnak találni, ha egy részről krónikáink hitelességét védvén a külföldi írók ellenében, más részről azokat szerfeletti sovanságról vádolja, — „a bőség hiányzik, mert ilyen-mivel senki sem gondol, holott a haszontalanságokat szépen ápolgatjuk“*), — s ha ismét más helytt nem minden boszuság nélkül megjegyzi: „ezen nép tetteinek emlékére épen nem gondoskodik, ha kifogjuk az énekeket, melyek amúgy hevenyében készülve, csak a lakomáknál danoltatnak, hogy ingerül szolgáljanak a vitézségnek s az ivásnak egyszersmind.“**) Ha Verancsicsnak felebb említett historiai dolgozatait összehasonlítjuk, nem mondom Thuróczival, de magával a nagyobbra törekvő Bonfinival és társaival, úgy fogjuk találni, hogy azok a történetírás jóval magasabb fokán állanak. Egy az: itt nem Liviust majmoló iskolamesterrel van dolgunk, hanem művész-szel, ki Liviust érti, ki ennek szépségeit érzi, s közülök egynémelyiket, még a szófüzés palástjának olykor olykor a nehézkességig gazdag redőit is reproducálja; — aztán látni való, hogy ki e dolgozatokat szerzette, az maga is államférfiú volt, azon államé, melynek történetét írta.

Szintén még 1540. előtt készült el a Nándorfehérvár bukását tárgyazó dolgozat, melyet a Monumenta Hungarica között veendő első ízben az olvasó; valamint a szándéklott mű egész bevezetése a magyar rendek czélzatairól Mátyás király halálakor. A művészet kivánalmái itt is megismerést érdemlő mértékben kielégítvék, s az utóbbi cikkelyt még sajátságos élesség is jellemzi; igen ajánlatos tulajdona a történetírónak, ha kellő mértékben tud tartani a fűszer alkalmazása körül. „János herczeg — írja Corvinról — midőn atyja megholt, mintegy húsz éves vala, fiatal s jóeszű ember, és ámbár egyik lába kurtább lévén, sántított, különben szép termettel s királyi arczczal bírt, mind lelki nagysága mind tiszta erkölcesei által mások fölébe emelkedett, napról napra

*) *Ubertas nostris, incuria pene publica, defuit, dum alia curantur nulla in laude reponenda.*

**) *Gens haec nulla in ratione rerum suarum curam atque memoriam ponit, praeterquam in cantilenis, quas tumultuarie compositas in symposiis tantum decantant, virtuti simul et poculis incitamenta facientes.*

eszélyének és hadi ismereteinek bővebb jeleit adta, s egész erővel azon volt, hogy a jóvéleményt, melylyel felőle voltak az emberek, fényesen igazolja. De e jó hírnév ugyan dicsőségére vált neki, az uraknak pedig épen kapni kellett volna rajta, s mindazáltal semmi hasznát se látta a nem szerencsés ifju, ki ha lustának és butának mutatkozik, kétségkívül nem árt neki a törvénytelen születés s a sánta láb, és az urak hajlamát s a királyi polczot talán kivívja magának.*) — Mind ezen dolgozatok azonban, valamint a Zápolya halála után, ugy a szerzőnek Ferdinándhoz állása első éveiben készültek, töredékek maradtak, a Lajos király születésén inneni eseményeket lajstromzó s csakugyan nem sovány magyar krónikán kívül, melynek írásához Verancsics, úgy látszik, első konstantinápolyi követsége idejében (1553—57) fogott vala. S töredékek maradtak kétségkívül egyrészt azért, mert a gyakorlati államférfiú annyit volt kénytelen felnyalábolni, hogy az író érdekei rövidséget szenvedtek miatta; de másrészt, gondolom, azért is, mert Verancsicsnak a szükségképen töredékes emlékiráshoz — ahhoz mit mémoires-nak mond a francia — még inkább volt hivatása, mint az időkort időkor után, egymásba nyúló merész de egyszerű vonalokkal rajzoló, szorosabb értelemben vett történetíráshoz. 1571, két évvel halála előtt, ekkép irt földiéhez, Tranquillo Andreishoz, ki mint ő, egykoron János király titoknoka s Angliában és Franciaországban követe volt, ki mint ő utóbb, Ferdinándot szolgálta a portánál, s öreg korának éveit, a közügyektől visszavonulva, szülővárosában, Trauban, tölté vala: „Felszólítasz és intesz, hogy irjam meg Magyarország jelenkori történeteit, s a kit felszólítasz és intesz, az még nem feledkezett

*) *Erat Joannes cum pater obiit annorum circiter XX, juvenis sane homo et ingenio pollens, et tametsi altero pede subelaudicaret, regali tamen non minus facie, reliquoque statu corporis, quam animi magnitudine et morum candore praestabat, jamque magna et prudentiae et rei militaris argumenta non obscure in dies demonstrabat, . . . elaboratque totis ingenii viribus, ut apud omnes excitatum de se expectationem magnifice confirmaret. Verum omnis ista illius existimationis opinio, sicut ei fuit gloriosa, proceribus vero etiam expetenda esse debebat, ita ad finem infructuosa evenit juveni parum felici: qui quidem si ignaviam et stoliditatem fuisset professus, procul dubio nothi conditio ac deformatio pedis non ei obstitisset, et faventiore ad consequendum coronae fastigium, studiaque procerum emerenda fuisset fortuna.*

meg ebbeli szándékáról, az hajlandó szót fogadni, annak sarkantyúra nincsen szüksége. De mind híjába! részemről az akarat, részedről a buzdítás. Annyi köz- s annyi magánügyet vállaltam magamra az érseki méltósággal: nincs mód benne, hogy írjak. Az írónak magányra van szüksége és visszavonulásra; s én mint alkossak történeti művet, kit az egyház vezérletének, a vallás védelmének gondjai más-más felé vonnak, s kinek a véghely (Érsekujvárt érti) jó karban tartása és őrizettel ellátása is kötelességei közé tartozik, hogy most említést se tegyek az udvarról, melynek szintén időm tetemes részét kell szentelnem, valamint jószágaim igazgatásának is, feltéve, hogy nem akarok jövedelmek nélkül maradni, mik, ha az erényt a gazdagság után helyező jelen század gonoszságát veszszük tekintetbe, első sorban szükségesegek bármely méltóság fentartására, — oly dolgok, melyeket jobban tudsz nálammál, mint ki e viszonyok között dicséretesen forgolódtál. De hogy legalább ne tagadjam meg kívánságodat, tudod, hogy még mindig ápolom az eszmét, hogy naponkint valamit emlékeim közé jegyzek, s hogy semmit sem mulasztok el, miszerint a te és más barátaim várakozásának historiámra nézve legalább jó szándékom által feleljek meg, ha annak tettleg is megfelelnem nincsen módomban.“ E levélből látni való, hogy Verancsicsot a vágy, nevét mint történetíró juttatni az utókorra, egész életén át kísérte, — mert első készülétei ez irányban, úgy látszik, még 1531-re vezethetők vissza, s negyven évvel később még mindig gyűjtött és jegyezgetett e czélra; — de látni belőle azt is: miszerint még csak nem is sejtítette, hogy már addigi deák historiai dolgozatai által, bármi töredékesek lettenek legyen azok, s hogy magyar krónikájának kivált Buda 1541-diki veszedelmét tárgyazó része által, nem is említve megbecsülhetetlen levél-gyűjteményét, melyben, mint a Mihály testvéréhez intézett bevezetésül szolgáló, első levélben maga mondja: „de rebus et tumultibus Hungariae et Transsylvaniae“ sokat olvashatni, — igaz, hogy nem nyújtott szerves egészet, hogy nem felelt meg a történetíró eszményének, mint azt maga magának felállítá, de általuk máris helyet fogott korának jelesebb emlékirói között. Kivált ha conversálásnak és csevegésnek engedí magát oda, — oly sajátság, melyet az ‚epistolae ad familiares‘ magokkal szoktak hozni, s mely őt historiai dolgozatainak írása közben is meg-meglátogatta,

lűktetni érezzük az életet vésűjének alakjaiban, s a korszak egész közvetlenségében lép előnkbe. Hogy Utissenics, a mindenható Pálos jóakaróját magának megnyerje, 1546-ban életrajza írásához fogott. Utissenics, geniusának brutalitásánál fogva, — a szót I. Napolconról használta egyvalaki — érzéketlen volt a toll és eset finom hízegései iránt, a mű torso maradt, s írója, mert a barát őt hatásköréből mindinkább kiszorította, s azért is, mint mondja, — s mi ezt neki szívesen hiszszük, — mert lelkismerete ellenmondott a török további szolgálatának, János Zsigmond udvarából Ferdinándéba ment által. Verancsics nem érte el, mit czélul tűzött ki magának, midőn ama munkácska írásához fogott, de büszkeségében bármi parányi változtatást sem tett rajta, még Utissenics halála után sem: s a magyar történetírás barátja bizonyosan gyönyörűséggel fogja a Monumenta Hungarica-ban olvasni e dolgozatot, melyből elvégre helyes fogalmat merítend magának a barátnak mind családi viszonyairól mind ifju éveiről. Szintoly tanulságos mint meglepő leszen reá nézve megértene Verancsicsnak egy másik dolgozatából, hogy Zápolya 1540. júliusban oly czélzattal akarta Utissenicsot Konstantinápolyba küldeni, miszerint tőle ne csak megszabaduljon, hanem távolléte alatt öszves vagyonát is elkoboztathassa; hogy midőn a haldokló király őt ágyánál szemlélte, rákiáltott: még sem mentél el, gonosz ember? menj el, ne lássalak többé! s hogy a barát csakugyan elment, de csak Dévára, hol addig időzött, míg meghittjei, az orvosok, a királyi beteg halálát tudatták vele. S találhatnánk-e Bakács jellemzésére élethűbb vonást annál, melyet szintén Verancsics tartott fel számunkra, s mely a bibornok-érseknek, egyik tisztéhez intézett, következő levelkéjéből áll: „Tudod, hogy a tengerparti bán, Beriszló Péter, nekem nem barátom; azt is tudod, hogy sokat agyarkodik méltóságom ellen, sőt arra is törekszik, hogy rám ugorhassék és megmarhasson. Légy tehát mindenkép azon, miszerint czélzatait minél alaposabban kitudhassad; s értesíts engem híven azokról; rövid idő múlva alkalmad lesz tapasztalni, hogy fogait bevetem, hogy tehát marásától tartani, már nincsen okom.“ És mily drámai érdekléssel olvassuk Atthinai Deák Simon életvázlatát, kit Istvánffy szerint Gritti 1532 Vizaknán felakasztatott, de ki 1541-ben még élt, élt a szerencse által ríngatva, hogy annál gyászosabb legyen a fejlemény, mely őt néhány

rövid nap alatt öszves vagyonától és egyetlenegy gyermekétől a sors által, Pécs vára és városa parancsnokságától s birtokától egy hűtelen barát által fosztatja meg. „Mivelhogy mindent kell elveszítenem, mit gyermekségemtől fogva hosszas szolgálatom álta magannak szereztem,“ – kiált fel, midőn értésére esett, hogy kincsei odavesztek — „dicsértessék Isten érette, s vigye el bízást a szerencse, a mit hozott!“ de midőn szíve gyermekének haláláról értesült, midőn hívnél hivebbnek vélt barátja homlokán öreg betűkkel volt az árulás olvasható, „nádasi jószágán, a Hernád vize mellett, két mérföldre Kassától a Tisza felé, elszigezelve az emberektől, nyomoruságosan halt meg.“

VIII. Talán még ennél is magasabb drámai érdekekkel bír Verbőczy végnapjainak rajza. S mert a jelen cikkely fölébe e nevet is irtam: ide iktatom fordításban ama rajzot; és mert Verancsics papirosai között Verbőczinek nádorra választatását tárgyaló magyar emlékirat is találtatik, ezt elébe küldöm amannak. Szól pedig ekképen:

„Nem vala sem piac, sem udvar (Hatvanban az 1525. országgyűlés alkalmával), holott mind csak arrul nem szólnak vala, és mindeneknek szája csak azzal vala rakva, hogy a naderspánrul (Báthori Istvánról) levonják a naderspánságot, és mást választanak reá, mert mindenfelé az gonoszakarúk tanácsa elhatott vala, és minduntalan ingörlik vala az községet, hogy azon legyenek, hogy azt ő felsége megváltoztassa, és mást válaszszon rejá. És efféle kiátás és kérés mind óránként inkább elhatalmazik vala, mert az pártolkodók meg nem szönnék vala afféle kiátással; az ország között egyik leszáll vala, a másik feláll vala, és a mit az egyik eleget nem szidalmazhat vala az jámbor úrfiún, azt a másik végezi vala el; és ezenképen ingörlik vala a községöt a gonosz szándéokra és a jámbor nyomoruságára és kisebbségére. Ezek kedig, a kik ezt inkább futják vala, és a község között szólják vala, ezek vótak: Verbőczy István, Glessany Miklós, Ártándi Pál és Nikolai Gergely, ezek az ország között; de az vármegye népei között egyebek sokan vótanak, kik az községet erre tanácskoztatták, kik mindnyájan éjjel nappal egyebet nem miveltenek, hanem csak azt futották, hogy mi módon a jámbort megnyomorítsák és tisztiből kivethessék: ki még soha olyan dolog Magyarországnban nem történt vót, hogy egyikről az naderspánságot levonják, és

az ő éltébe másnak adják. — A király és az urak, a kiknek ez igön ellenök vala, és igön hamisnak tetszik vala, efféle oknálköl való büntetések miá minden bintelen valamely jámbort megnyomorítani, jelesben olyan szömélyt, mint a naderspan szömélyt, törekesznek vala és intik vala őket, hogy ezt ne mívelnék, oknálköl valamely jámbort ne akarnának megnyomorítani, gondolván azt, hogy a naderspán es ő tagjok vóna, és ő vérek vóna, ne kívánák nyomoruságát. A vajda es kedig az urak között ülven a tanácsba, képmutalásképen igön szólott, és intötte őket szóval, hogy azt ne mívelnék: de szívibe sokkal mást gondolt. Az naderspán es kedig mint olyan megbusult ember sirva kenyireg vót mind a királynak és az uraknak mind az országnak, kenyeregvén azon, hogy tekintenék az ő elei régi jó szolgálatjokat, kik mind éltig az országnak híven és jámborul, halálokkal es, vérek hullásával szolgáltanak, ő es kedig gyermekősége ulta fogva híven jámborul szolgált vóna, törvéynélköl ne nyomorítanák meg, és ne kisebbítenék az ő régi jó nemzeti hírét meg, és ő rajta ne kezdenének új törvényt. Lenne törvény rejá; és ha a törvény megterhesítené, necsak tisztit, de fejit es elvennék; úgy es illenék kedig, hogy ő az ő biniért tervény szörint előbb megbintetnék, és valamit érdömlene, vagy meren megnyúzást, vagy négyvágást, vagy feje vételét, azzal bintetnék, és úgy választának azután mást a tisztre, hogy más es tanulna rajta; ha kedig a tervény ötöt megmentenije, ne akarnák oknálköl időnek előtte megnyomorítani. Ezt mind ő maga az király előtt, és az urak előtt, és az ország előtt nagy könyürgésökkal kérte, mind szolgálái által es kérette: de valamennyivel az községet mind király, az urak s mind a naderspán inkább engesztelték vóna, azok annálkább rejá gerjedtenek, és rejá kiátottanak, és a királyra és az urakra futottanak, hogy az ő szavának semmi helyt ne adnának, és semmi törvénylátás arra nem kellene, holott látnák szömökkel, hogy nem elég ember vóna rejá, és addig az ország semmihöz nem akarna állani, sem látni, sem kedig szólani, még nem oly naderspán lenne, ki az ő végezésöket, a mit az ország javára szörzenének, vóna ki megteljesítené és gondját viselné; mert addig mind hejába vóna minden jó szörzés, még nem ember lenne rejá, ki eljárna benne és gondját viselné. Ezzel és efféle dolgokkal, kiátásokkal mind a király s mind az urak kérését és

intését, s mind az naderspán könyergését lenyomták, és nemcsak szóval de még ijesztéssel es megjelentették, hogy soha abba egyebet nem művelnének, hanem más embert emelnének az naderspánságra (annyira eláméltatta vala a községet az egynehány gonosz pártos embör). És azon nap az pártosok közül Ártándi Pál felállván az székre, nyilván megkiátotta: hogy ebbe több halogatásnak nem kellene lenni, sem erre több tanácsot nem kellene várni, hanem más napra, hóta kelvére, gyülne bé az ország, és a ki ő nekik tetszenék jobbnak, ki az ország szök-ségének és a királynak ő felségének gondját tudná viselni, választának el és emelnék fel, ő felségének es könyergének, hogy ne lenne ellentartó benne, engedne kegyelmességgel az ország akaratójához. Erre e szóra mind az egész ország felkiátott hogy: úgy, úgy! úgy kell, úgy kell! és valaki ellentartó lenne, mind fejenkint rajta haljunk meg. Báthori István menjen ki enné, ne tegyen visszavonyást ett az országba, ha ki nem akar menni, ugyan ottan szállásán hányják konczonként.“

Miután a szerző elmondotta volna, hogy következett éjjel a király szállását hívei „az uratlan (egy es uraktól nem függő) nemes nép gyermekével, a kik csak ő magoktul gyültek oda látni a gyülésnek végét“ őriztették; s hogy Báthori István „éjjélkor nagytitkon, nagy búval, bánattal es siralommal Hatvanbul kimegyen, es legelőbb Cserépvárába, azután Ecsed várába megyen“, — ekkép folytatja:

„Más napra kelvén, az ország, főképen kedig az pártolkodók . . . választnak közzölök négyet, kít eszösbnek véltének, es az ország szavával kenyeregnek királynak, hogy ne tartana ellent az naderspán-választásba, ki ilyen nagy szök-ség vóna az ország es az ő felsége javára, kít ő felségének mind fejenkint meg akarnának szolgálni, es hogy arra az ország ő felségétől kegyelmes választ várnának. Király látván mind az urakkal, hogy ha ellent tartanának es benne, csak hejába való dolog lenne; . . szabaddá hagyák őket, választani, a kít akarnának, esakhogy olyat választának, ki elég lenne rejája, es az ország es a király ő felsége gondját tudnája elviselni, es hogy ő felségének hírré temnék, ki tetszenék nekik, hogy ő felsége es szólhatna róla mind pap, paraszt*)

*) „Paraszt“ itt ellentétben a „pap“-pal, „világi“-t jelent. Tehát e helytt: „mind pap, paraszt jobbágyok“ = egyházi es világi rendek.

jobbágyokkal. Azok ezt hálálván, az ország képében királynak megköszönik, nagyvigan megtérnek, és az országnak a király jóakarátját és az urakét megbeszélik, hogy mind ő felsége s mind az urak akaratosok vónának rejá, és ő felsége kegyelmesen engedött vóna az ország kívánságának. Ott a pártosok nem kicsin örömbe lesznek, és nem sok késedelömmel és tanácskozással (mint ki imár akkor régön nálok el vót tekélve és végezve) választják Verböczi Istvánt naderspánná, kít sem nemzetiről sem arra való tudományáról*), sem vitézségéről, sem arra való értékéről a naderspánság nem illetött vóna, ki akkor még csak az nemes rendön vót, és főbiró vót az ítéletbe. De a mi végre választották vót az ötöt választók, magoknak jó végre választották vót, hogy az ő erejivel és autoritásával az ő kívánságoknak inkább eleget tehessenek; az ország között felkiáltván: kít tehetnének vagy kít választhatnának jobbat, kegyelmesbet, igazbat és vigyázóbbat, kinek az ország és az község romlása inkább fájna, és ki inkább tudná az ország szabadságát és törvényét (nekünk kedig oly kell), mint Verböczi uramat ő kegyelmét? Mi szükség nekünk mind éltig olyat naderspánná tenmünk, kinek még tanulni kell? Nem jobb-e, olyat tönnünk, ki mindönt tud és mást es taníthat? Válaszszunk valaha a mi tagunkbul es, necsak mind az régi úr nemzetből naderspánt, kinek fájjon az szegény nemes nép gyermekí nyomorusága. Erre e szóra mind az egész országgyűlése felzendöl nagy kiátásokkal: úgy, úgy, úgy atyémfiai! tetszik, tetszik, ötöt választjuk, ő kegyelme megérdömlí. Ez voks mind vármegyékről vármegyékre megyen, és nem sok taláztatik benne, ki ellent tartott vóna benne (mint kiket a pártosok régön mind elhajtottak vala), az egész ország voksa mind ő rejá leszen: ott ötöt rejá választják, ő ott nem létébe, ki akkor az nap mind szállásán vót, értvén imár jól az ő maga dolgát, nem ment vót bé. Akarták hogy az kimondásba és felemelésbe mind király s mind az urak benne lennének az ország között (a mint illének es lenni), és hogy ő felségének es mind pap és paraszt jobbágyokkal, ha tetszenék, választott népektől megizenik, hogy ő nekik egyéb senki nem tetszenék Verböczinél, ki mindönképen elég le-

*) Magában értetik, hogy nem a törvények ismeretének hanem azon tudománynak hiányát érti a szerző, melyet Frangepan felebb az államférifiban megkívánt.

hetne ez ilyen tisztre, és hogy könyürgenének ő felségének, hogy méltóltatnék ő felsége es mind az urakkal egyetömbe hóta kelvére országa közzé jünni, és az naderspánságot ő felsége kimondatni. Ez e választás jóllehet mind királynak mind az uraknak, főképen kedig az régi úr nemzetbelieknek igön ellenök vót, jelesen a Báthori atyjafainak; de látván, hogy ezt vissza nem vonhatnák és hogy ellene sem állhatnának, jóváhagyák, és király mind az urakkal az ország közzé menni eligyérközík mind az urakkal össze. Kire az ország hóta kelvére az szokott helyre, az váras végére, a mezőre, mind fegyveres kézzel gyűlnék ki, mert féltek azon, hogy talám lenne oly az urak közzől, vagy a Báthori atyjafiai közzől ki ellent fogna tartani, hogy az olyaténokra rejá támadjanak. Király es azt látván mind az urakkal, magoknak félvén ök es, a mint jobban lehetett és többen mehetének ki, úgy mentek ki, király háta megött állván mind az egész ő udvara népe fegyverekkel. Mert minden ember gonosztul félt; vajda es kedig mutatván az ő hivségét a királynak, hátrahagyva az ő rendit, mint egy köz szolgálja, királynak háta megött állott mindaddig, még az naderspánságot kimondotta. És midön ott lött vóna mind az király az urakkal, és az ország es teljességgel begyült vóna, az ország képébe az pártosok közzől Ártándi és Glessányi kenyeregnek, hogy ő felsége méltóltatnék az naderspánságot kimondatni Verbőczi urannak, a mint ő felségénél el vóna végezve mind pap, paraszt jobbágyival egyetömbe, és mind az országnál es, az ő felsége hiveinél. Király és az urak hagyák Korlátkövi Pétörre a hopmesterre az naderspánság kimondását, ki előállván, a mint imár hozá tanult vót, az naderspánságot Verbőczinek király ő felsége képébe, az urakéba, és mind az országéba nagy sok szóval, mint annak szokása, és dicsíretökkel és idvözlésökkel mondja ki. Kin Verbőczi István nagy szomorú képet mutatván, először királynak ő felségének és mind az uraknak, azután mind az egész országnak nagy hálát ad, és megköszöni a király kegyelmességét, és az urak jóakarátját, és az egész ország ő hozá való illetén szeretetét. Kezdi azután kérni mind királyt és az urakat, azután az egész országot, hogy ötet ezzel ne bántanak, mert ő nem es érdömleni ezt e tisztöt, elég sem vóna rejá, el sem tudna benne járni; végre képmutalásképen sirva es kezd kenyergeni, hogy ő felsége mind az urakkal és az

egész országgal tekintének az ő jó, jámbor és hívséges szolgálatját, ne akarnák kisebbségét és nyomoruságát, mert ő tudná elégtelen vótát hozá, és hogy sem ő felségének sem az országnak nem fogna az ő tiszti szerint szolgálhatni, hadnák ötet az ő rendin, választanának az naderspánságra olyat, a ki arra elég vóna, és mind ő felségének s mind az országnak szolgálhatna. Efféle képmutalás szörint való maga-mentésök egynehány rendbeli leszön; de másfelől az ő párti igön kiátották: nem akarjok, nem akarjok! egyebet sem ő felsége, sem az urak, sem az ország nem választ! Ha tudnák, mondván azt neki, hogy elég nem vóna te kegyelmed rejá, nem választanak kegyelmedet rejája, kegyelmed ne vonja magát az ő felsége és az egész ország szolgálatjátul. Azonképen a király képében es az urak kérték, hogy békességés lenne benne, mert ezt ő felsége mind egész tanácsával és országával elvégezte vóna, és ebbe egyebet nem akarnának. Ott es meg nagy sirással, mintha ő neki semmire nem kellene, és kedve ellen vetnék rejá, megköszöni és megmarad rajta, könyeregvén mind királynak mind az uraknak és egész országnak es, hogy ha imár egyebet nem akarnának, hogy tanítanak hozá és segítség lennének nekie, hogy mind ő felségének mind az országnak kedvek szerint szolgálhatna, hozá tanítanak és segítenék. Ott az egész ország nagy sok idvezletökkel és ivetésekkel felemelik háromszor egymás után az naderspánságra; és aztután király elejibe az urak közzé állván, az régi szokása szörint az országnak az naderspánságra rejá esköttetik; és a meglevén, király és kegyelmességet hozá mutatván, kezét nyújtja neki; és ott király kezét és az urakét nagy alázatossággal fogja. Azt elvégezvén onnét szállásokra oszolnak, níkiek nagy örömmel, a kiknek a kellött kedveknek, némelyek kedig, a király és az uraknak na gyobb részével, titkon nagy szomorúsággal mennek szállásokra, jelösben az Báthori atyjafiai és baráti, kik bánták az ő rajta lött oknálkül való nyomoruságot. Az új naderspánt kedig onnét az országbeli főfő nemesek és az urakba es egynehányan nagy serreggel kernyülveszik, és nagy dobszóval és trombitaszóval szállására késérik nagy örömmel, mert a vajda trombitásit és dobosit és minden szörszámát oda hordták vót az ő szállására.“

Az olvasó előtt, úgy hiszem, ismeretesek Császár Mihály és Spervogel naplók, s a szentszék és Velence követeinek leveleik a

hatvani gyületről; a kézirat, melyből e töredéket vettük, kiegészíti ama feljegyzéseket; magyar nyelven levén szerkesztve, mintegy közvetlen, bensőbb érintkezésbe hoz bennünket az eseményekkel; s államférfiutól származván, helyesebb világításban látatja velünk a személyiségeket. amazok oly nézetre vezethették az olvasót, hogy Verbőczy bábu volt Zápolya kezében, midőn a nádorságot felvállalta, emeből, kivált ha az egész mű leszen előtte, ezt nem fogja következtetni. Egyébiránt, mint ezt másutt bővebben fejtegetem, Verancsics valószínűleg nem szerzője e dolgozatnak, ámbar kétségtelenül közelebbi viszonyban állott szerzőjéhez. Verancsics rajza kevésbé érdes fogott volna lenni, mert ifjabb éveiben Verbőczy által pártfogoltatván iránta hálára érzé magát kötelezve. Véleményünket a következő dolgozat is igazolja, mely Verbőczy végnapjait tünteti fel előttünk, mely kétségtelenül Verancsics műve, s mely ámbar Verbőczynek, az államférfinak belátását nem igen hirdeti, ovakodik élessé válni, sőt az ember és hazafi jó tulajdonait egész készséggel ismeri fel az aggastyánban.

IX. Jovius szerint Izabella kivált Utissenic tanácsára küldötte volna fiát Szolimán táborába, tehát Budának török kézre kerülését is közvetve a barát okozta volna. Verancsics tagadja az állitást, s Joviushoz intézett, tehát deakul szerkesztett czáfolatában ír ekképen:

„Utissenic és Petrovics Péter nem merték e lépést tanácsolni, csak Verbőczy István királyi főkancellár és Török Bálint, (hogy Batthyáni Orbánt s a rácz Ucsárevics Pétert most ne emlitem) makacsúl víva a kétkedőkkel, okoskodást okoskodásra halmoztak, s a habozókat elvégre nézetőknek megnyerték. Hinni kell Szolimánnak, mondák, bízni kell benne, a gyermeket, az országot nem kell félteni tőle. S közülök mindegyiket más más ok birta e véleményre. Bálint támaszkodván azon nagyszámu katonai barátságokra, melyeket a végek törökeivel kötött, midőn Ferdinándtól Zápolyához visszatért, s reményt táplálván hogy a töröknek kegyelméből Magyarország kormányára fog szert tehetni, János halála után, fiának és özvegyének érdekeit, a szokottnál inkább látszott ápolni. . . Verbőczy más ösvényen ugyanazt tanácsolta. Ő hatalmas szónoklatu, nagy, sőt rendkívüli tekintélyü, elmére egyébiránt inkább csupasz és egyszerű, mint ravasz és ügyes férfiú volt, s az úri rendből valók közül akkor a legesleg jámborabb,

miért is szerfelett hajlandó himni a török gonoszságnak. Aztán három ízben levén mint követ Szolimánnál, Jánosnak barátsági és szövetségi viszonya ama zsarnokkal, az ország özsves állapotáról s a fejdelem gyermekeinek örökösödéséről vele kötött szerződések, a nagyhírű Lasky Jeromos után csaknem egyesegyedül Verbőczy művei voltak. Bizván tehát az őszinte aggastyán a török esküibe és hitleveleibe inkább mintsem kellett volna, mert Mahomed törvénye ellenségnek mondja a keresztyént, kit büntelenül szabad hamis eskü és hitszegés által megcsalni, maka csul a nagyúr becsületessége mellett szónokolt, és csaknem egymaga hitette el a többiekkel, hogy bizton lemehetni Szolimánhoz. Szegény, rövid idő múlva bekövetkezett halálát is ennek köszönhetette. Mert midőn a hitszegő zsarnok által Budán marasztatott, hogy magyar törvényt lásson földicire, szabadabban kezdte őt szidalmazni, s magát annak mondani, kinek ha nem adnak hitelt, midőn Szolimán emberségét hatalmasan hirdetgette, Buda, az ország feje nem fogott volna megbukni. Mert alig töltött két hónapot új tisztében, midőn három nap alatt, bélfájdalomból, melyet Szolimán basa, az első budai vezír ebédjének köszönhetett — méreg következtében, mint sokan gyanakodtak — meghalálozott.

E gyanú okának felderítésére elmondom részletesen a történetet. Verbőczy buzgó hive volt vallásának, mit cselekedetek által is bővebben tanusítandó, majdnem évenként, kit s mennyit lehetett, a török rabságból kiváltott. Azon rabok közül, kiket minapi követsége alkalmával Konstantinápolyban magához váltta, s kiknek a császár engedelmével szabadságukat is visszaadá, egy jó nemes házból valót, tisztül tartott magánál, mint kiben a jó erkölshöz ügyesség is szövetkezett. Egy nap hintóba ülén, mert közben-közben a köszvény bántá vala, s hajlott kora miatt már nem igen lovagolhatott, tanácsba ment a basához, törvényszolgáltatás végett. Midőn ennek házához közelednék, számos védencke által környezve, a basa őrei, mint kötelességük tartá, s mint azt urok parancsából naponként tenni szokták, a jeles férfiú fogadására siettek, de nagyobb számmal mint közönségesen, s a zavarban Verbőczyt még csak nem is üdvözelve, ama tisztre vetik magokat, hajánál fogják, s meghagyván neki, hogy nyakát meztelenítse, az utca közepén, mások iszonyatos bámulására fejt veszik. Majd gyorsan, minden szó nélkül, visszatérnek vártájokba.

Midőn már holtan feküdt a nyomorú, Verbőczy a zajra, fejét kinyujtván a hintóból, kérdi: mi baj? még csak nem is gyaníthatva az elkövetett büntettet. De mikor a meggyilkoltnak itt fejét, ott törzsökét mutatták neki, s a tettnek okát senki sem mondhatta, erősen feljajdult, s mellét csapván kezével, Turkovicsot, ki azon évben városi bíró volt, és a hintót gyalog kísérte, hangosan magához híván: ez gázság! kiált fel, s parancsolván, hogy a nyolcz lovas hintó rögtön megforduljon, lakára készül visszamenni. Alig hagyta oda az utczát, midőn a hírnökök egymást felváltván, kérik, ne gondoljon a történettel, őt s az övéit nem fogja baj érni, tehát fel se vegye a gonosz szolga halálát, ki azt megérdemelte, mint a basa bővebben fogja fejtegetni, szabad levén az árulót, törvényes eljárás közbenjövetele nélkül is megbüntetni. Verbőczy sokáig vonakodott visszatérni, dühből inkább, a hitetlenek gázsága miatt, mint félelemből; lármát ütött a piac közepén, hogy gonoszságok gonoszságokra halmozódnak, hogy az erőszak törvényt és rendet bont, hogy a császárnak, az igazságos fejdelemnek, ilyesekről nincsen tudomása, hogy a császár tisztviselői semmirekellő rosz emberek. Végre barátjainak intésére, s mert okos ember lévén, maga is általlátta, hogy további ellenállás veszélyt hozhat reá, hogy majd erőszakosan fogják a basához vezetni: szót fogadott. De midőn a terembe lépett, noha a basa a többi tanácsosokkal felkelt előtte, s őt nyájasan és tiszteletteljesen kérte: „fogjon helyet“, ritka bátorsággal s nagyobb mint senátori lélekkel visszautasította a felhívást, mondván: hogy mindaddig nem fog leülni, nem fog közügyekben részt venni, míg számot nem adtak neki, szolgája mért gyilkoltatott meg, míg amaz ártatlan embernek az ő — Verbőczy kisebbségére — szolgáló halálát meg nem boszúlta a törvény. S mert igazságos fájdalmában nem tudta magát mérsékelni, és oly szavakra fakadt, melyek szégyenpironságot vontak a basa és ülnöktársainak arczaikra, mindketten mindinkább haragra gyúladtak, kivált mert bár mint erőködtek a törökök, Verbőczy nem fogott nyájaskodásuk, nem mutatkozván olyasoknak a gyilkos tett mentségére felhozott okok, melyek bevehetők lettek volna. Az ügy függőben maradt, s a felek haraggal váltak el egymástól. S midőn Verbőczy lejött a lépcsőkön, mondják, átkozódott egynékik ellen, a nélkül hogy valakit megnevezett volna, de keserű panaszt emelve álnok-

ságuk miatt. Barátjai ezt feljegyezték, s talán nem épen helytelenül az volt a vélemény, hogy tisztársait, Utissenicset és Petrovicsot vádolta, kik őt veszélyek közé, a szorosba ejtették, s magok szabadságot szereztek magoknak.

Más nap, tartván a basa a császár neheztelésétől, kinek méltányosságát és kegyelmességét mind önmaga és a magyar nép, mind a királyfi s a budai polgárok iránt, sohajtozva s annak kinyilatkoztatásával magasztalta Verbőczy, hogy a vett sértést nem fogja elszenvedni, hogy a budai basának nem áll hatalmában a császár alattvalóin garázdálkodni, s hogy a kegyetlen ember nem fog sokáig rajtok uralkodni, ha ő — Verbőczy — életben marad: jöttek, kik Verbőczyt engeszteljék, s neki mindent ígérjenek ez ügyben, a mit csak kívánhat. Mind hijába. Verbőczy meghagyta szolgálóinak, hogy szereljék fel szekereit, s rakják fel butorait és öszves holmiját, ő kimegyen Budából. Úgy történt, mint rendelé vala. S íme hozzá sietnek a basa meghittjei, s egyek édes szóval és válogatott okokkal, kérik, intik, ne távoznék, mások leemelik szekereiről a holmit, s azt, elűzván a szolga-gyerekeket, a házba magok hátán czipelik vissza, igérvén, hogy ezentúl valamennyi kívánságainak teljesülését fogja látni, csak viselje el türelmesen a már elkövetett vétséget; Szolimán basa általában a keresztyén lakosok s névszerint az ő embereinek ügyeiben semmiféle rendszabályhoz sem fog nyúlni, mielőtt tanácsát és megegyezését kikérte s megnyerte volna.

Verbőczy, ekkép lefegyverkezve, kibékült a basával, noha inkább színre mint valósággal; s hogy is lehetett volna különben, mikor ő a nagyúr, titkos parancsából a tisztelet örve s a szabadság neve alatt derekas rab volt Buda városában! — Nehány nappal később a basa, mit gyakrabban szokott tenni, ünnepélyes ebédet adott, melyhez őt vendégül kérte. Fényesen fogadtatott; s a lakománál, sok pohár bornak a császár jólétéért, János fiának szerencséjéért s a magyar nép boldogságáért, többszörös felköszöntések alkalmával, kiűritése után mérget nyujtottak neki, mely azonnal hatván, őt megölje még mielőtt vádjait beküldhetné a császárhoz. S ez majdnem nyilván történt, oly annyira nem gondoltak a czégyeres büntetnek köztudomásra jutásával.

Hazament még jókor, s az nap és következett éjjel semmiféle fájdalmat sem érezett, talán mert a mérégnek időre volt

szüksége, hogy testét által meg általhassa. Más nap délben beleit fájlalta, s fokonkiut, mielőtt estveledett volna, szavának hangja elhalt, s teste annyira feldagadt, hogy mind feje, mind nyaka, mind kezei és lábai, s ezeken névszerint az ujjak kikeltek formájokból; tömlőnek vagy idomtalan hústömegnek mondhatnád a testet, melyhez száj és körmök amugy kívülről odabiggyeszvék. Bámulással és sajnálkozással toltek el a körülötte levők, s megannyian a hitszegő népet szidalmazták. Így folyt le a harmadik nap is; s ekkor a basának rendeletéből már török strázsák őrzötték a ház kapuját. viisszaszorítók az összesereglett népet, mely nagy számmal gyűlt együvé az undok büntett megtekintésére. Az éj leszállott, s reggel felé elhúnyt a haldokló. Nagy gonddal készületek történtek a holttestnek hitvallásunk szerinti eltemetéséhez. De ők e végtiszteletet is ellenőrizték; erőnek erejével jelen voltak a halottnak a koporsóba fektetésénél, s erősen megparancsolták, hogy ennek a temetési szertartások alkalmával nem szabad nyitva lenni, miszerint a szörnyü halált ne szemlélhesse s tőle el ne szörnyükdhessék a tömeg.

Vagyonát és javait nem bántotta a török, öszves holmiját, s a mije csak volt aranyban, ezüstben, pénzben, ruházatban, azt szabad volt minden rövidség nélkül Imre fiához kivinni. Tisztei és védencei, s kik őt bérért szolgálták, valamint barátjai is Budát odahagyhatták bántás nélkül. Igaz azonban, hogy mindjárt halála után öszves szekrényeit és butorait a basa parancsából kikutatták a törökök, s mennyi török levelet és okmányt találtak, annyit lefoglaltak. Ez egy vonás elégséges hitszegő eljárásuk megítélésére. A halotti és temetési pompát egyébiránt nem vonták meg a jámbortól; a basának engedelmével még a szomszéd falvakból és városokból is begyülekeztettek a papok, a mennyi csak túlélte a minapi csapást, s mintha sebet semmiféle ellenségtől sem vett volna Buda vára.

Amu törvényszerüleg megváltott, s magának a császárnak engedelmével szabadon bocsátott embert pedig azon okból gyilkolta meg oiy dühösen a kegyetlen fajzat, mivel nem örömet látja, hogy nyelvét értő és erkölcsiibe avatott személyek legyenek közöttünk. Attól tart, hogy a fogások és csalárdságok, melyekkel irányunkban él, felfedeztethetnének s cselszövényeik akadályoztatnának. Mit e boldogtalan emberben is gyanitván, kiről t. i

mert Verbőczi hivatalos magas állásában őt nem bocsátotta el magától, mint a vele együtt megváltottakat, feltették, hogy urát mind ezekről értesítvén, képezzé teszi a török gonoszság, a mieink ellen szőtt ármányok kijátszására. Ez okból elveszítették őt, s elveszítették gyalázatosan és álnokul Verbőczit. Es mi hol szidjuk a töröknek hitetlenségét, hol pedig hánytorgatjuk ismét hűségünket irányában, mert megengedi, hogy tenger veszély és aggodalom közepett szabadságot hazudó viszonyban élösködhessünk.

SZALAY LÁSZLÓ.

LEGJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

III.

VOGEL EDUÁRD UTAZÁSA.

A 1849-ben Richardson vezérlete alatt kiküldött expeditio már harmadik évét tölté Közép-Afrikában. Barth és Overweg rendkívüli sikerrel folytatók Borno országból tett kutató kirándulásait, s 1852 augusztus haváig Adamauát, Muszgot, Bagirmi, Ká-nem, Gudséba országokat, a Tszád tavát s ennek szigeteit járták vala be. Ezen utóbbi kirándulásaikról küldött jelentésök karácsony táján érkezett Londonba. E jelentésökben többi közt úgy nyilatkoznak, hogy a Tszád tavánál legalább egy évet szándékoznak tölteni, mielőtt tovább indulnának. Jól érezték, hogy amaz ismeretlen nagy világ kellő megvizsgálására két ember elégtelen, de alig merék óhajtani és remélni, hogy új bajtársakat küldjenek segítségökre. Dr. Petermann azonban kívánatosnak látta, hogy legalább egy kiképezett csillagász küldessék utánuk czélszerű eszközökkel, mert Barthnak a helyek csillagászati meghatározására se elegendő ismerete és gyakorlata se kellő eszközei nem voltak. Felszólítá fiatal (23 éves) barátját, dr. Vogel Eduárdot, a lipesci polgártanoda jeles igazgatójának fiát. ki ekkor Londonban, a bishop-féle csillagdában a híres Hind mellett segédül volt alkalmazva, nem volna-e kedve Afrikába, a Tszád tava vidékére el-

menni. Vogel már régen vágyott valami nagy utat tehetni, oly vidékre, hol „még valami érdekes dolog volna teendő“ s azért mindjárt késznek nyilatkozik az áfrikai vállalatra. Petermann tehát Bunsen lovag porosz követhoz fordult, ki az áfrikai expedíciónak lelkes előmozdítója vala s kinek szava az angol kormány előtt sokat nyomott, hogy Vogelt az illető helyen ajánlaná. Bunsen mindjárt felkarolta a tervet: Vogelt elsőben Anglia legjelesebb tudósaival ismertették meg, kik mindnyájan igen kedvezően nyilatkoznak felőle, azután Russel János akkori külügyérhez folyamodtak. Russel külügyér s majd a többi angol kormányhatóságok is helybenhagyják a tervet s megajánlák Vogelnek a szükséges eszközöket és költséget. Ekként dr. Vogel már 1853 febr. 19-kén indulhatott el nagy utjára. Két társat is adtak mellé az angol királyi mérnöki testből, hogy segítségére és szolgálatára legyenek.

Vogel febr. 19-kén estve indult Southamptonba s ugyanaz nap reggel Overweg halálának váratlan híre érkezett Londonba. Barth azon jelentésében azt is írta, hogy, jóllehet most egészen magára maradt, mégis Timbuktuba fog utazni. Ezen s egyéb előre nem látott körülményeknél fogva dr. Vogel megmásmint utazása tervét. A helyett t. i. hogy, mint eredetileg szándéka volt, a Zahara sivatagon át lehető gyorsan Kukába sietett volna, hogy ott Barthhoz csatlakozzék, csak a következő év elején ment oda s még akkor sem találá ott Barthot, ki még mindig Timbuktuban volt, s mint híre járt, ott meg is halt. Ezzel azonban Vogel utazása még nagyobb jelentőséget nyert, mert így önállólag működött s nemcsak az elődei által tett fölfedezéseknek csillagászati alapját vetette meg, hanem új fölfedezéseket is tett. Barth-tal csak 1855-ben találkozott s példája által lelkesülve új kedvvel és bátorsággal indult fölfedezései és vizsgálatai folytatására. Legujabb időben híre járt, hogy Vádajban halálát lelte, de Petermann nem alaptalanul reméli, hogy e hír hamis. Itt közöljük a mit levelei után eddigi működéseiről tudnak.

1853 marc. elején Maltán át Tripolisba érkezett, hol az angol konzul, Hermann ezredes által igen szívesen fogadtatott. Tripolisban többféle oknál fogva hosszasabban kelle mulatnia, de idejét jól használa, magát a lovaglásban, lövésben, állatok kitérésében stb., két kísérőjét a csillagászati eszközök használásában gyakorolgtatá, azután delejességi s más vizsgálódásokat is tett.

Végre a szükséges készülétek már meg voltak téve s indulni akart, midőn sétalovaglás alkalmával, lova felbukván, lábán sérülést kapott, hogy több napig ágyban kelle maradnia. Jun. 18. Read alkonszult kíséretében elhagyta Tripolist, karavánja már előre indult vala az araboknál nagy tiszteletben álló Warrington Frigyes, a volt angol konzul derék fia vezérlete mellett. A forró homok sivatagon nyár közepén utazott keresztül, talán első az európaiak közül, mert ezek rendszeren márcziusban teszik ez utat. Természetes, hogy a forróság igen nagy volt, a hőmérő az árnyékban $92-100^{\circ}$ Fahrenheit $= 33\frac{1}{2}^{\circ}-38\frac{7}{9}^{\circ}$ C., a napon pedig 120° F. $= 49^{\circ}$ C. is mutatott. Tizenöt napi járó úton csak három helyütt találtak kutat, már pedig oly vizet inni, mely öt napig börtömlőben volt, nem igen kellemetes dolog, s nekünk fogalmunk sincs róla.

Útja Mürszukba eltért attól, melyet Barth követett; ez t. i. Tripolisból a keleti hosszúság 13. és 14. foka között (Grenwichtől) utazott Murszukba, Vogel ellenben mindjárt keletdéli irányt követvén a szélesség 32° alatt átkelt a hosszúság 14-dik, majd 15-dik fokán is, s azután a 15-dik és 16-dik fok között tartott délnek s csak e szélesség $27^{\circ} 30'$ alatt fordult ismét nyugotdélnek s ekkép érkezett Murszukba. Tripolistól mintegy 12 mflndnyire délre 2100—2200 láb magas hegylánczolat emelkedik, mely nyugotról északkeletre vonulván a tenger partjáig terjed. E hegylánczolat nyugati részét Dsebelnek, közepét Ghuriánnak, végre keleti s északkeleti részeit Tarhóna s Messzeláta (Miszráta) hegységnek nevezik. Vogel úgy találta, hogy mihelyt az ember a tripolisi kerteket elhagyja, azonnal a pusztasivatagra jut. A Tarhóna hegység, melyen számos római omladékok találnak, felül egészen kopár, sziklás és víz nélküli, déli lejtőjén azonban csergedeznek vízerek s vannak zöldellő helyek.

A Tarhóna hegységtől délkeletre a Beniolid völgy terül keletről nyugotra mintegy 3 mflndnyire. E völgyet, melynek főleg déli lejtőjén számos bazalt szikla van, szép palma- és olajfaligetek borítják, melyeket 27 forrás öntöz; két oldalán számos falu van, melyekben az urfella népséghez tartozó arabok laknak, kiknek sok tevéjük van.

Beniolidtól délre vonuló völgyben haladván a $7\frac{1}{2}$ mflndnyire levő Szofedsin völgybe jut az ember. Ez délnyugatról északkeletre húzódik s valami 2 mflnd. széles; északon alacsony homokdombok,

délről mészhegyek határolják. Ezek a Zemzem völgytől választják el. A Szofedsin völgy az esős időszak alatt majdnem egészen elöntetik; a Ghadameszbe vivő úton levő Szentán helységtől kezdve szabálytalan félkörben majdnem a Szidra tengeröbölhöz huzódik el, s az egész tripolisi kormányzóság legtermékenyebb része. Felső részén kivált figyelemre méltó, közepén árpa és buza, a tenger felé datolya-pálma terem. A déli oldalán emelkedő mészhegységben az Enfád forrás van, melyet római maradványok környeznek.

Vádi Szofedsintől délre néhány mértföldnyire Vádi Zemzem (Vadi-völgy), azután Vádi Beids van, mindkettő a Vádi Szofedsinnal majdnem egyenközüleg délnyugatról északkeletre vonul. Odább délre Bondsem helység van várdával, mely az északi szélesség $30^{\circ} 34' 58''$ s a keleti hosszúság $15^{\circ} 31' 45''$ alatt van. (A hosszúságot Greenwich-től számítva, ettől a párisi délkör $2^{\circ} 20' 22''$ -nyire esik nyugotra.) Beniolidtól Bondsemig schol sínes lakott hely és iható viz kivevén a Szofedsin völgyet s az Enfád kutat. Bondsemben számos forrás van, de vizök sok keserűsöt tartalmaz. Egyébiránt Bondsem főleg azért nevezetes hely, mivel ez az egyetlen felé az első hely, hol már nincsen bolha, mely az északi szélesség 31 fokán túl nem terjed. Bondsem már Fesszán kormányzósághoz tartozik.

Túl rajta hegyesebb vidék kezdődik, s délkeletre mintegy 3 mfdnyire távolságban a Bazin nevű mész kúphegy van, melyet már Macqueen és Oudney is megemlítettek; odább valami 7 mértföldnyire hasonló kúphegy emelkedik, melynek neve Khiema, azaz sátor. Ez közvetlenül a Khormut el Mhalla, vagyis Bunage völgy előtt áll. Azontúl megint kövecses sivatag kezdődik, melyet kelet felől hegység határol. Odább északészaknyugatról déldélkeletre huzódó hegláncz emelkedik, melyen túl a Bondsemtől első forrás van, melynek neve Tmád el Tar. E forrástól délre mintegy 5 mfdnyire Szokna városa van. E jól épült várost mindenfelől hegyek környezik; 2500 lakosa meglehetősen jól érzi magát. A terjedelmes kertekben sok datolya s mindenféle gyümölcs terem. Vizben sincs fogyatkozás, de a 40 kút vize langymeleg ($88\frac{1}{2}^{\circ}$ F. = $31\frac{1}{2}^{\circ}$ C.). Szokna szomszédjában még más 3 jelentékeny helység van.

Szoknától délre a Szuda vagy Szode (fekete) hegységek emelkednek, melyek egyik harántvölgyében a jó vizű Godfah for-

rás van. De a mintegy 6 mflid. széles hegység egészen kopár, sárgás homokkőből áll, mely vasas tartalma miatt barna színű, a nap sugaraiban pedig sötétkék színt ölt. Élő lény nem lakik a Fekete hegyekben, s ridegségöknél fogva a hold valamely tájékához hasonlítanak. E hegyektől délre a Ben Afien sivatag terül egészen Om el Abied-ig, mely a Godfah forrástól valami 20 mértföldnyire esik. Azon Ben Afien sivatagon se vizet, se növényt, se állatot nem találunk, a földet mindenütt sókéreg borítja. Egyes só-posványok már Szokna vidékén fordulnak elő, a Fekete hegyeken túl pedig egész Murszukig szakadatlan sókéreg nyúlik el.

Az említett Om el Abied-vidéken több forrás van iható vízzel, de lakott helység nincsen. Ettől délre mintegy 6 mflidnyire Szebha van (az ész. szél. $27^{\circ} 2' 34''$ s a kel. hossz. $14^{\circ} 47' 15''$ alatt (Greenwichtől), hajdan 4000, most 400 lakost számláló helység. Innen végre Rhodoa falun át Murszukba, Fesszán mostani fővárosába érkezünk.

A fesszáni pasaság, mint tudva van, még a török birodalomhoz tartozik; 15 járásra szakad, melyek között Bondsem a legészakibb, Getruhn Tegerrivel együtt a legdélibb. Az összes 15 járásban csak 98 lakott helység van, 10864 fesszáni s 1025 arab családdal, tehát mintegy 54000 lélekkel. Murszuk jelenleg a legnagyobb város 2800 lakossal (ezek közt 650 rabszolga s 240 főnyi török őrség van). Szokna a második város 2500 lakossal.

Murszuk az ész. sz. $25^{\circ} 55' 16''$ s a keleti hossz. $14^{\circ} 10' 15''$ alatt (Greenwichtől; Páristól ellenben $11^{\circ} 49' 53''$ alatt) fekszik mélyedésben, melyet lankásan emelkedő fővenymagaslatok környeznek. Terjedelme mintegy fél mflidet tesz, agyagfalakkal s kerek és szegletes bástyákkal van környezve. Három kapuja közül a keleti a főkapu, délfelől nincsen bejárás. Az angol konzul háza, a pasa szállása, az új és nagy katonatanya, az őrház, a vásártér stb. meglehetősen csinos külsőt kölcsönöznek a városnak, de legnagyobb része gyéren van népesítve s omladozik; azután a nagy szárazság s az északoldalán levő sómedencékből felszálló rosz levegő miatt a hosszabb ottmúlás kellemetlen és egészségtelen.

Murszukban élénk kereskedés foly, évi forgalma mintegy 200,000 pft-ra rug. A kereskedés fő cikkei: a só, a Bornóból bevitt horgany, melyből a nők sulyos kar- és lábperczeit készíttik (Murszukban évenként vagy 3000 mabubért (6000 pft) kél el)

borostyánkő és rabszolga. A horganyt 25—30 fontnyi tuskókban árulják, mázsája 30 pftba kerül. Vámház csak Murszukban van. Az Afrika belsejéből Fesszánon át Tripolisba szállított minden árucikktől 12 százaléknyi vám szedetik, kivéven a rabszolgákat, kikért fejenként csak 3 mabub (5pft. 30 kr., -- mintegy 5 százalék), s az elefántcsontot, melytől csak 3 százalékot fizetnek. Tripolisban azután újra szednek vámot, szintén 12 százalékot, az elefántcsonttól is, de a rabszolgáktól csak 10 százalékot kell fizetni.

Adó fejében egész Fesszánban a szultán számára 659,500 török piasztart (körülbelül 60,000 pft) szednek, azonfelül az egyes városok még évenként 7500 piasztart fizetnek azért, hogy saját birájok (kádi) lehessen, s 11,820 piasztart az összes közvetett adók fejében.

Murszukban tulajdonkép esős időszak nincsen, azonban télen, tavasszal s néha ősszel is futóesők vannak olykor. Erős eső elrontja az agyagból épült házakat s a datolya-ültetvényeket, azért azt szerencsétlenségnek tartják. Valami 12 év előtt 7 napig tartó eső volt Murszuk vidékén s annak következtében vagy 12,000 datolyafa jutott tönkre. A nyugati és északnyugoti szelek a leg-erősebbek, de rendszeren a déli és keleti szelek uralkodnak. Igen gyakóriak a forgószelek.

Murszuk vidéke légmérsékletét illetőleg a hőmérő december havában s jan. első felében napkeletkor 42°-ra ($F=5\frac{1}{2}^{\circ}$ C.) száll alá, sőt ittott éjjel meg is fagy a víz. Hó nagyon ritkán esik. Tripolis vidékén szokott harmat lenni, de Szoknán túl a harmat is megszűnik.

Egész Fesszán nagy sóbánya. Murszuktól nyugotészakra öt szikso-tó van a Ramle nevű rémitő sivatagon, melyen a finom futóhomok a hegyek, völgyek és mélységek vad tömkelegét képezi. És pedig a futóhomokból feltornyósított hegyek 500 és több lábnyi magasságra is emelkednek. E sivatagon csak a legnagyobb bajjal lehet utazni. Vogel csak sátorával, főzőedényeivel és némi természettani eszközeivel, összesen 350 fontnyi pogyászszal indult oda s e teher elszállítására a homokbuczkákon keresztül öt teve kellett s így is 18 órában csak $2\frac{1}{4}$ mfdet haladhatott.

Az említett sziksotavak a Sergi (nyugoti) és Cherbi (keleti) völgyek északi oldalán vannak. Kissé odább ugyancsak a völgyek északi lejtője mentében pálmafák vannak számos forrással s több

falual. Egyik tónak neve: Bahr, el dud-féregtó. Ebben t. i. igen különös féreg él, melyet már Oudney is megemlített (Artemia Oudneyi). Csinos alkotású, fényesen veres színű, $3\frac{7}{12}$ párisi vonal hosszú s $1\frac{3}{12}$ vonal széles állatka, mely uszáskor testét úgy mozgatja, mint a kigyó s 11 vagy 12 pár lábával igen gyorsan evez. Mikor hőség van, a mélységbe ereszkedik, reggel pedig és estve a víz felszínére kerül. A belföldiek kártonhálóval fogják e rákféle férget s vele együtt számtalan légy-lárvát is, melylyel a tó egészen megtelt, azután veres datolyával keverik s ezzel együtt péppé törik, melyet hús gyanánt esznek. A féreg sós izü s erős heringszaga van.

Murszuk közelében vannak gyümölcsfa-ültetvények, kis kertekben némi gabnát és főzeléket is természetnek, de roppant bajjal. A sóval átjárt földre t. i. két hüvelyk vastag ganéjrteget raknak, s ebbe vetik a gabnát. Száz négyszeg rőfnyi kertecske megöntözése egy embernek naponkint 12 órai munkát ad, s ezért aztán a termés negyedrészt kapja. Télen árpát és buzát, nyáron gozub-ot (kölesféle), és gafuli-t (tengeri) természetnek. A tengeri fejeit letörik, mielőtt megért, és sütve eszik. Mennyi bajba kerül ott a földmivelés, már csak abból is megítélhetjük, hogy minden egyes gozub és gafuli fejet csinosan font kosarkával fednek be, hogy a vad galambok hozzá ne férhessenek,

Murszuk vidékén legszebb fa a kurno (somféle), melynek magassága a 80, terjedelme pedig a 3 lábat is eléri. A Sergi és Cherbi völgyekben mézga-akác is terem, mely azonban kevés mézgát izzad, s ezt az arra menő arabok szorgalmasan leszedik s megeszik. A Cherbi völgyben Dserma helységnél a szenna növény vadon terem; más vidékeken is előfordul, főleg pedig Air országban nagy bőséggel. De leveleit már nem igen szedik, mert a szennakereskedés a nagy szállítási költség s vám miatt majdnem egészen megszűnt. Nevezetes a harmala növény, melyet az arabok gyógyszerül használnak, főleg a szembajokban. Tavasszal minden arab elnyel néhány félig ért magtokot óvószertül a szembaj ellen. A harmala az északi parttól kezdve Fesszánig terem. E vidéken igen bőven terem a kaloczin nevü tökfaj is, melylyel a struczok táplálkoznak. De az arabok gyógyszerül is használják a tököt, magjait pedig a tibúk megpörgölve eszik, miután elébb 12 óráig vízben áztatták, nehogy oly keserü legyen.

A cseregalagonyánkhöz hasonlító tüskés bokor is terem a nevezett vidéken. Gyökereinek kergét az arabok a bőr cserjezésére s veresre festésére, fájának szenét pedig lőpor készítésére használják.

Némely európai növények is előfordulnak, nevezetesen a napra forgó, mely 8—9 lábnyira is nő s a murszuki kertek földszé. Magját megeszik. De e vidék legfontosabb növénye a datolyafa. Már a tripolisi kormányzóságban igen nagy hasznára van a lakosoknak, annál inkább Fesszánban. Itt minden ajtó, ajtófélfé és palló datolyafából készül; szegényebb emberek csakis pálmaágból rakott kunyhókban élnek; a rendes tüzelőt is a datolyapálma ágai nyújtják. A szegény emberek $1\frac{1}{2}$ s 2 mfdnyiről hozzák az ágakat a városba s itt két csomót, mennyit az ember elbir, egy piaszterért (mintegy 4 kr.) adnak el. A datolya eledelül szolgál embernek és állatnak; a teve, ló, kutya, mind datolyát eszik. Még a datolyagyümölcs csontármagvát is beáztatják s így adják a baromnak. Mert e vidéken nincs fű vagy más takarmány, kivévén valami kevés szagos lóherét (melilotus), melyet kertekben természetnek nagy fáradsággal, azért igen drága. Egy maroknyival két piaszterbe kerül. Murszuktól északra 25 mfdnyire esik a legközelebb hely, hol a teve elegendő legelőt lel. *)

A datolyafa ellenben roppant mennyiségben terem; midőn Abd el Gelil Szoknát ostromlá (1829), emberei által 43,000 datolyafát vágatott ki, s mégis még vagy 70,000 maradt meg. De termésök általában véve nem sok; száz nagy fa egyremásra 40 mázsa datolyát terem, s e mennyiségnek ára helyben 17 pft. Tripolisban azon mennyiség négy annyiba kerülne. A datolyát föl metszik, azután a földön terítik ki, hogy megszáradjon s ha kőkeménynyé lett, akkor a homok alá temetik. Ekkép két évig is megmarad, de 18 hónap mulva rendszeren férgek esnek belé, melyek lasankint minden húsát lerágják.

Egyébiránt a datolya igen hevít, azért az utasok nem örömet élnek vele, mivel sokat kell rá inniok. Legjobb s legízletesebb, ha árpalszttal téstává gyuratik. Ha a pálma legbelső leveleit, a szívét kivágják, az odúban zavaros, édeses nedv (lagbi)

*) Azért Murszukban nagyon kevés barom van, az egész városban p. o. csak két tehén volt, melyek közül egyik a pasáé volt. Kecske egy sincs. Juhot a 12 mfdnyire levő Vadi Sergiből hoznak.

gyül össze, mely hűsit s gyenge hasmenést okoz. Nehány óra alatt erjedésbe jut s megsavanyodik, s ekkor igen részegítő. A megért gyümölcsből szörpöt is készítenek, melyet főleg a bőrtöm-lők olajállókává tételre használnak, de bort (arógi) is égetnek belőle. A pálma aprilis elején virágozik. Mesterségesen termékenyítik meg. E végre a nővirág-bugát hegyes bottal kinyitják s azután egy csomó hímvirágot szúrnak közzéje. Ez az egyetlen fárad-ság, melybe a datolyafa kerül. Egy hím-pálma 100 nőpalmára elég.*)

A datolyafa meglehetősen erős és szívós, de vastag rostjai miatt nem lehet vékony deszkákra fűrészelni, azért az ajtókat és ablaktáblákat csak ketté hasított tőkéből készítik. A fiatal ága-kat beburkoló síkhéjből jó kötelet vernek. A fiatal datolyafák átjárhatlan sűrűséget képeznek, mert leveleik rendkívül kemények és hegyesek s a fiatal fatörzsből mindenféle számtalan ág nyulik ki. Évenként új levélkoszorút hajt a pálma, a legelső pedig elhal, de magátul le nem hull, azért ott, hol e száraz ágakat le nem sze-dik, az egész törzs be van velök takarva. A felnőtt datolyapálma 40–70 láb magas s 100 évig is megél.

A datolyafák gyümölcse nagyon sokféle, mindegyiknek külön neve és beceje van. Csak Murszuk környékén 37 féle datolyát talált Vogel. Külsőleg nem igen különböznek a fák, s gyakran magok az arabok sem tudják előre megmondani, ez vagy amaz micsoda fajta gyümölcsöt fog teremni. A gyümölcs aug. második felében érik meg.

Vogel utja közben gondosan ügyelt arra, a különböző gyü-mölcsefajok meddig teremnek délre, az egyenlítő felé menve. Tri-polisban bőven terem a narancs, citrom, gránátalma, fige, sz. já-noskenyere, eperfa, baraczk, őszi baraczk, mandola, olajgyümölcs, opunczia és bor. (Ez utóbbi különösen Inszalatában, négy mfdnyire Lebdatól délnyugatra terem, és pedig igen erős és iható.) Alma és körte is van, de vizenyős és rozsz. Jó körtefaj rendszeren két három év alatt tökéletesen elfajul. Cseresznyefa csak három volt Tripolisban. De görög és sárga dinnye igen bőven terem; a görög dinnye 150 fontot is nyom. Tripolisban még a burgonya is terem, gumói igen nagyra nőnek s jó ízűek. Gesztenye már nincsen.

*) Nem „öntözik fáradtságosan“ mint némelyek állítják. Trágyával tele rakott lyukba ültetik s legfőlebb az első hat hónap alatt öntözik a csemetét; utóbb a víz inkább árt neki, mivel a földben levő sót feloldja.

A felsorolt termesztési növényekből Murszukig (a szél. 25° 55') terjed: a gránátalma, fige, őszi barack, mandola, dímye és bor. A szőlő a fesszáni szikso-tavak környékén igen buján terem; a venyige apró levelű s a gránát- és a figefákon kúszik fel. A laza, nagyszemű kék szőlő leggyakoribb. Egyes almafák a Vádi Siati-ban (a szélesség 26° 30') fordulnak még elő, de gyümölcsüket nem lehet enni. A narancs, citrom, pisztác, sz. jánoskenyere a Tarhóna-hegyeken nem terjed túl s csak a mintegy 12 mfdnyi partszegélyre szorítkozik. Az olajfa Beniolidban, a Tarhóna-hegység déli oldalán szünik meg, ugyanott az utolsó opuntia vulgaris is terem. Az eperfa Szoknáig terjed (a szél. 29° 4'), a sárga barack Szebhá-ig (a szél. 27° 3'). Vádi Sergi-ben (a szél 27°) van ugyan még olajfa-csoport, de nem terem gyümölcsöt.

Gyapotszerje itt-ott Bondsem (a szél. 30° 35') kertjeiben fordul elő, és pedig a gossypium arboreum és herbaceum; de legfőleg néhány maroknyi gyapotot nyerneik ott. Vadon sehosem nő a szőlő.

Dr. Vogel Murszuktól okt. második felében bucsuzott el s Gertruhban egy hetet töltvén, nov. 4. Tegerribe érkezett. Gertruhban látta a Bornuból érkező rabszolga-karavánt. „Mőst — úgy mond — látám először, hogy micsoda a rabszolgaság és rabszolgakereskedés! Összesen 4—500 rabszolga volt. A tibúk kényszerítik a szerencsétlen rabszolgákat, kik nagyrészt leányok s 12 éven aluli gyermekek, hogy fejeiken 25 fontig való terheket hordjanak, ennek következtében legtöbbnek egészen elment a haja s a fej bőre teljesen le volt dörzsölve. Ez által sok tevé kimélnék meg s az egész roppant csapatot csak valami 35 tevé kíséré. Tegerrig valamennyi rabszolga bilincsre van verve, nyakukon vaskarika, melyhez jobb kezök bőrszíjjal köttetik. Megnött emberek, milyen legfőleg tizenöt volt, Murszukig vannak bilincsben. Mindnyájan csaknem egészen meztelenek, vagy a leghitványabb rongyokba voltak takarva; Murszukban a pasa törvénye kényszeríti a kereskedőket, hogy minden rabszolgának sapkát s inget adjanak. A sivatagon keresztül tett 70 napi út nyomoraihoz még a legkegyetlenebb bánás is járul; a legtöbbnek testén a kegyetlenkedés világos jelei voltak. Mihelyt a tevékről leveszik a terhet, a rabszolgák azonnal kénytelenek a gozubot és gafulit fa mozsárban lisztté törni, mely munka rendszeren három négy óráig tart.

E lisztet aztán vízzel s kevés sóval sűrű péppé főzik, s ebből áll egész táplálékuk.

Mivel Bornóban a rabszolgák ára igen csekély, azért semmitse gondolnak egyesek életével. Midőn a karaván odább vonult, egy fa alatt oly embert találtam, ki betüszterint a csontig ki vala aszva s végvonaglásban az éhhalállal küzde. Egy kis húslevest adattam neki s erre ismét föleszmélt s nemsokára inkább jellel, mintsem szóval tudunkra adhatá, hogy már három napja mitsem adtak neki enni, mivel sebes lábán többé nem járhatott s a botütések meg nem gyógyíthaták. — Nehány órányira Gertrulntól délre, három napal utóbb egy rabszolga tetemét az ut szélén találtam, félig megéve a sakáloktól. Két kísézőmmel gödröt ástam s így eltakarítam a szegény ember maradványait. De csaknem minden lépten nyomon találtam emberi csontot, mi eléggé tanusítá, hogy ez a rabszolga-karaván útja.

Az ide hozott legtöbb rabszolga Bornóból vagy Szudanból való ; az 500 közül csak három fellata leány volt, mintegy 14 éves, kik nagy mélaságuk által azonnal feltűntek. Midőn hozzájuk közeliték, megkértek, vegyem meg őket, s midőn ezt vonakodtam tenni, kérdék, vajjon nem tetszenek-e nékem. Mondák nekik, hogy vallásom tiltja, hogy rabszolgát vegyek, arra ezt jegyzék meg: „vallásomnak csakugyan jobbnak kell lenni, mint a mohammedánság.“

Tegerri a fesszáni pasaság, tehát a török birodalomnak is legdélibb pontja. Ezt elhagyván Vogel, a tibúk vagy tedák országába jutott. Az út rettenetes vidéken vitt keresztül, 150 mflldnyi térségen egyetlen fűszálat sem láttak, mindenütt csak homok és fekete homokkő vala. Simotizenben, mely Bilmátul 7 mflldnyire esik északra, az első fákat láták Tegerritől kezdve. E rémitő sivatagon keresztül tett utazását legjobban írja le utasunk édes anyjának irt levelében, melyet azért terjedelmesebben közlünk.

„Asenúmma, Tibuország. 1853. nov. 26. Épen most találtam embert, ki késznek nyilatkozott, leveleimet Murszukba vinni, s nem tehetem, hogy néked az első és egyetlen levelet, melyet halandó valaha Asenúmmából (oasis a Zahara sivatag közepén) kapott, ne küldjem.

Murszuktól idűig igen bajos utam volt, 15 napig semmitsem láttam, mint homokot és eget, a legkisebb fűszál sem mutatkozott. Most hála Istennek! már csak húsz napi járásnyira vagyok a Tszád tavától s a pon-

pás, zöldellő Bornótól, s bizton remélem, hogy az új évet Kukában fogom tölthetni. . . .

Oly jól vagyok, mikép a körülményeknél fogva csak lehetek, csupán kissé bágyadtnak érzem magam, mi nagyon természetes, ha meggondoljuk, hogy hús napig egymásután naponkint tizenhárom órát lóháton kellett ülnöm s a mellett minden éjjel két óráig őrt állanom, s táplálékul csak rizst s bizonyos fajta buzadarát vízben főzve, s néhanéha egy maroknyi datolyát kaptam. Itt már elég húsunk van, de csak a levét eszem, mivel gyomrom elgyengült s itt inkább mint bárhol óvakodni kell, hogy nehéz emésztésű dolgot ne egyék az ember.

Ha csak egy pillantást vethetnél e homoktengerre s pálmaszigetkéire s fekete szikláira, melyek mindenütt meztelenül és kopáron merednek föl, s ha engemet láthatnál, majdnem feketére sütve a naptól, s félig arab, félig európai ruhában sátram alatt a földön hasalva, míg e sorokat írom! Mert egész bútorzatom egy tábori székből s egy mátráczból s két szalma gyékényből áll; asztalomat már régen sátorvezölöpökké s tüzelővé kellett elváltoztatnom.

Miután az állatokat oly nagyon szereted, két lovam, egy szürke és egy pej, sok örömet szerezne néked; oly szelídek, hogy mindenüvé követnek, mint a kutyák, s mikor eszem, bizonyosan eljönnek egy két datolyaért stb.

Tegnap a tibui szultánt, kinek országában most vagyok, hivatalosan meglátogattam. Kis agyaggunyóban él, mely pálmaággal van fedve, s oly szobában fogadott, melyben rajta s az ország nagyjain kívül még két kecske és egy ló is szállásola. Ő felsége alacsony nádpadon ült, kék zubonyba öltözve s roppant nagy és roppant piszkos turbánnal a fején. Egyenest feléje menve kezemet nyújtám neki, jeléül, hogy őt nem ismerem el magam fölött álló személynek, — min a jelenlevő tibúk nem győztek bámulni, — s kérdém, hogy szolgál egészsége. Ő viszont azt kérdezé, hogy van Anglia királynője? s biztossá tett, hogy országán minden aggodalom nélkül utazhatok keresztül, miután mindent, a mi csak tőle kitelik, meg fog érettem tenni. Igen örült azon, hogy egyes embert akarok Murszukba küldeni, mert ez az első egyes küldött, ki ez utat valaha megtette, s megígéri, hogy minden levelet, melyet netán Kukából fogok küldeni, biztos alkalommal majd tovább küldi. Azután nagy örömeire veres burnuszt és kaftánt, egy darab gyolcsvásznat, veres sapkát, két borotvát s néhány darab szürke kalikót ajándékoztam neki. Ő meg viszont, mihelyt

sátramba megtértem, tizenkét nagy tál főtt rizst s egy kövér juhott küldött, mit embereim, egy órába sem telt, elnyeltek.

Itten irásom folytatását vagy tizenkét tibnúó szakította félbe, kik inasom pillanatnyi távollétét használva sátramba tolakodának s kiktől csak nagy bajjal tudtam megszabadulni. Mindenikének négy darab varrótűt ajándékoztam, mi őket egészen elragadta. Az itteni asszonyások orruk jobb szárnyában nagy gombot viselnek'veres korálból, ruhájok pedig egy darab kártonból áll, mely körülbelül egy rőf széles s három rőf hosszú s melyet testök körül pólyáznak. Egyébiránt mezők fényesen fekete bőrből áll, melyet szertelen olajozás által szépiteni törekszenek. Hajuk számtalan apró fonadékba van fonva s ezekről is csepeg az olaj.

Igen kényelmetlen és nyomasztó dolognak találok, hogy itt épen semmi pénz sínes forgásban; mindent kaliko-darabokkal kell fizetni s az örökös méregetés s metélgetés igen terhes.

Asenúmma helység nagy és meredek kőszikla tövén épült. E szikla egészen ki van odúzva, mert a lakosoknak menedékül szolgál, mikor az innen nyugotra lakó tuareg zsvány arab népségtől megtámadtatnak. Ily megtámadás rendszeren csaknem minden második évben történik s ekkor a tuaregek mindent elhúrezolnak, a mit csak lehet; a férfiakat levágják, a nőket és gyermekeket rabszóra fűzik. Tuareg uraimék ránk is fenték fogúkat s három éjszaka egymásután úgy aludtam, hogy jobb kezemnél a revolver, bal kezemnél pedig kettős esőví puszka vala.

Az időjárás itt nagyon kiállhatlan; örökös északkeleti szél és por, mely a napot elhomályosítja; reggel 8 és délben 30 Réaumur foknyi meleg van! Igaz! ugyan találd ki, mit adok az embernek, ki e sorainat több mint 120 mfdnyire viszi oly sivatagon keresztül, melyen a növényzetnek nyoma sínes, s azután ugyanezen úton vissza is kell mennie, s e mellett tevéjét és magát kitaratania s életét minden perczen kockáztatnia? — Mindent összevéve három porosz tallért fizetek neki!“ stb.

Vogel azután folytatá utját s Bilmán keresztül 1854. jan. 13-án Kukába érkezett. Utjában mindenütt meghatározá a nevezetesb helyek földirati fekvését s tenger színe fölötti magasságát; a hol lehetett, delejességi vizsgálódásokat is tett. Magassági vizsgálódásaiból és méréseiből kitűnik, hogy a Zahara sivatag korántsem alsík (lapály) mint sokan vélik. Ugyanis Tripolistól kezdve általában emelkedik a föld, a Tszád tava és Kuka felé pedig ismét alacsonyodik. A legnagyobb emelkedést Tripolis és Kuka kö-

zött az északi szél. 22° 36' alatt el Vahr-nál találta utasunk. Tegerritől kezdve odáig a föld 1400 párisi lábnyi magasságról 1920 lábnyi magasságra emelkedik s a dombok 2350 láb magasak. El Vahrtól kezdve lassan megint alacsonyodik a föld a Tebu oázis felé, mely 1030 lábnyira van a tenger színe fölött, sőt a bilmai sótelepek csak 940 lábnyira vannak. Azután Diblánál jelentéktelen magasodás van, ezen túl pedig az Agadem völgy ismét csak 940, a Tintumma puszta 910, a Belgahseferri forrás 860 lábnyi magas; innen megint 1030 lábnyira domborodik a föld, de azután a Tszád tava felé lassan ismét alálejtődik. A Tszád tava környéke egészen sík. A tó tükre 800, Kuka városa 840 lábnyira van a tenger színe felett. Tripolis 47, a két mfdnyire levő Ainszára lép 69, a Tarhóna hegység legmagasabb helye 1426 lábnyira emelkedik a tenger színe fölött. A Tarhóna és Fekete hegyek között a Bondsem völgye egészen 191 lábnyiig süllyed; a Fekete hegyektől fogva a Tszád taváig 800 s illetőleg 910 s 2027 láb között változik a föld magassága.

Azalatt hogy Vogel a sivatagon keresztül utazott, Kukában forradalom ütött ki, melynek folytán Amur fejedelmi székétől s arab vezirje: Hads Besir, életétől fosztatott meg. A vezir minden hatalmat magához ragadván nagy önkénnyel uralkodott s még a szultán testvérjeit és atyafiait is elnyomta. Végre Abdelachmám, a szultán legidősb testvérje föllázadt s a gyenge Amurt könnyűszerrel lemondásra bírván, kivégezteté a vezirt, ki 130 gyermeket (80 fiút s 50 leányt) hagyott hátra. Ez 1853 novemberben történt. Az új szultán azonban szívesen fogadá Vogel, sőt 150 lovas 12 mfdnyire küldött elébe, a városba pedig 3000 lovassal kísértette. Azután is nagyon udvarias volt Vogel iránt s marhát, gabnát, mézet és vaját busásan küldöze néki ajándékol. Mégis némi gyanúval viseltetett az expeditió iránt, melynek tudományos célját fel nem foghatá.

Vogel mindjárt Kukába érkezte után tudósítá övéit szerencsés előnyomulásáért. Leveleit a szultán tevés emberrel küldé Murszukba, s már febr. 20-án Lipcsében vették szülei. Soha tudósítás oly rövid idő alatt nem érkezett Európába Áfrika belsejéből.

Kuka állítólag a kanúri nyelven ekként nevezett baobab fáról (*Adansonia digitata*) kapta nevét, de e fa nem terem Bornó-

ban, s Vogel Kukában csak egy udvaron látá néhány törpe példányát. Utasunk három hónappal az erős időszak után érkezett oda, azért az egész földet elperzselve találá. „Képzelnem sem tudjuk magunknak — ezt írja — mi szörnyü az itteni vidék. Ki forróövi bujaságot keres, rettentön csalatkozik. A meddig csak a szem e rideg, poros síkságon ér, semmitse lát, mint az idom-talan óriási selyemkrepint (*aselepias gigantea*). Szorgalmas keresésem daczára az első öt hét alatt csakis 75 különböző növényfajt találtam. Az erdőségek többnyire csak két fajta akác- és tamarindfákból állanak, a legyezö vagyis dumpálma csak a Jeu folyónál fordul elő. Minden fa és cserje tövises. Leginkább felötlött nekem a *ficus elastica*, melyről egy utazó sem emlékezett. E fa a kacsukot szolgáltatja, de erről mitsem tudnak a lakosok, jóllehet a fa minden udvaron s uton utfélen terem.“

Gyümölcs és főzelékben is nagy fogyatkozás van, s a bornóbeliek leginkább hússal élnek. A hús nagyon olesó, két varrótüért, melyek ára mintegy 3 fillér, egy tyúkot, egy speciestalléron két juhot, két talléron nagy ökröt lehet venni: — A föld nem volna terméketlen, az indigo, gyapotcserje és dinnye vadon terem, rizs és buza is bőven teremne, ha a lakosok a földmiveléssel foglalkoznának. De a helyett inkább rablójáratokat tesznek a szomszéd országokba, hogy ott egy sereg rabszolgát, többnyire 9—12 éves gyermekeket összefogdossanak, kiket azután a tebu s arab kereskedőknek kaliko, burnuszok, só, nádméz s egyéb holmiért eladnak. E cserkereskedésben 10 éves fiú körülbelöl 5, azonkoru leány pedig 7 talléra becsültetik.

A Tszád tava csak roppant terjedelmü mocsár, melynek partján a mondhatatlan sok szunyog embert és lovat halálosan kínoz. Kuka valami 2 mfdnyire nyugatra esik a tótól, azért ott már kevesebb a szunyog, de annál több a légy, melyet a falakon ezerével ide oda futkosó apró gyíkok kapkodnak el. A fákat kaméleonok népesitik. Bogár és lepe kevés van, annál több hangya és természetalkmatlankodik, mert minden gyapjú és vászon kelmet össze rágsálnak. Mérges kigyók, skorpiók, s békák, melyek átmérője 3—5 hüvelyk, elég bőven fordulnak elő.

Elefánt és viziló a tónál roppant mennyiségben tanyáz. A párduez és oroslány ritkább. Igen gyakoriak a nagy vaddisznók (*Phacochoerus*), melyek az erdön barlangokban tanyáznak. An-

tilopok és gazellák is bőven fordulnak elő. A tó mocsáros partjait vad bivalyok uépesítik, melyeket bőrük és húruk miatt vadásznak.

A kukai fekete asszonyságok hajukra roppant sok vajat vesztegetnek, számtalan apró fonadékba fonják, melyeket fejük közepén egy taréjba egyesítnek, mely a dragonyos sisak taréjához hasonlít. Néha apró fürtöket is viselnek köröskörül, melyek akkorák, mint a fúró forgácsai s a sok rákent vaj miatt oly szilárdak is. Metszőfogaikat veresre, szemfogaikat feketére festik, úgy hogy mikor szájokat kinyitják, saktáblára emlékeztetnek. Karjaikat és arcukat indigóval kendőzik, minek folytán bőrük igen furesa kékes színt ölt.

A Tszád taváról igazán azt mondhatjuk, hogy a sok víz miatt nem látjuk; a partjain elterülő mocsárok oly szélesek, hogy szabad víztükrét csak távcsővel lehet a láthatár végén kivenni. — Vogel nemsokára Kukába érkezte után sárgalázba esett s 9 napig eszmélet nélkül feküdt. Végre azonban föleszmélt s azután maga gyógyítá magát kalomellel és chinínnel.

1854. márcz. vége felé már annyira felgyógyult, hogy a bornói szultánt Muszgo ellen intézett hadjáratában kísérheté. Ezt részint azért tette, hogy az alkalommal élve az országot láthassa, részint hogy a szultán hajlandóságát magának megszerezze.

A bornói fejedelmek már régóta szoktak időről időre Muszgoába beesapni, hogy az országot kirabolják s lakosait rabszolgául elhurcolják. Ez alkalommal nagyobb sereg kerekedett föl mint valaha, mert vagy 22,000 lovas s 15,000 tevé- és ökorhajcsár 3000 tevével és 5000 ökörrrel indult el Kukából, úgy hogy a tábor egész várost alkota, melyen kívül a szultán s az ország nagyjai sátorai külön falvakat képeztek a hadjáratot kísérő sok nő miatt. A szultán 12 nőt s 30 rabszolgát vitt magával. Az út délkeletnek vitt Diksa, Delhé helységeken, Vaza s Adisen vagy Adisam tartományokon s végre a muszgóok földén keresztül az ész. szélesség 10^o-ig. A muszgóok mind délre menekültek vala, sehol sem mertek az ellenséggel szembe szállni, csak a bokrok között leselkedtek itt-ott a maradozókra. Az ellenség az elhagyott helységeken csak gafulit és dohányt talált. Sokan az üldözött muszgóok közül a Tubori tó mögé menekültek családostul és barmostul. Ott bátorságban vélek magokat. De az ellenség, bár sok

ember- és lóvesztéssel, átgázolt a vizen s valami 1200 rabszolgát s 3000 darab marhát ejtett birtokába. A merre csak a rablójárat vagyis embervadászat jutott, minden feldulaték tüzzel és vassal. A Sári folyó nyugati ágán átkelvén több mint 2500 rabszolgát s 4000 darab ökröt ejtettek birtokukba. Iszonyu kegyetlenségeket követtek el a szegény elfogott muszgókon és tuborikon. A férfiakat mind levágták és pedig gyakran a legborzasztóbb kínzásokkal végezték ki. Egyszer 36 embert hoztak a táborba s estve mindegyiknek elnyiszották bal lábszárát a térden s jobb karját a könyökön s így hagyák a szerencsétleneket, míg el nem véreztek! S még ennél is borzasztóbb kínzásokat követtek el a kanembuk. „A muszgó — írja Vogel — egészen meztelen járnak, de elég jó gunyhóik vannak s igen érzékenyek az eső és hideg iránt. Már pedig minden estve oly vihar volt, melyet azelőtt soha sem láttam vala; előbb forgószeél támadt, mely a sátrakat feldönté, azután pedig valóságos özönvíz szakad az égről. Ez így vagy három hétig járta, s ez idő alatt testemen egy szál sem maradt szárazon. A tábor rendesen véghetetlen posvány volt, melyen gyalog egy lépést sem lehetett tenni. Már a boldogtalan foglyok kénytelenek voltak 2—3 hüvelyk mély vízben fekünni s az időjárás minden egyéb mostohaságát eltűrni, a nélkül, hogy csak egy rongyot is adtak volna nekik, a mivel didergő tagjaikat betakarhaták. Egy nő útközben lebetegedett, inget adtam néki, hogy szegény csecsemőjét belétakarhassa; de alig hogy elfordultam, ura máris elvette tőle az inget, mint tulajdonát. — Azért a vérhas és himlő oly rettenetes dühhel tört ki a foglyok között, hogy a 4000-ból alig 500 érkezett Kukába, a többi mind odaveszett! Hét nyolcz éves fiut 20 garason lehetett a táborban venni.“

Tudományos tekintetben Vogel e kirándulása alkalmával több nevezetes tényt állapított meg. Már Barth és Overweg a Kukától délkeletre terülő földet nagy síkságnak irták le, Vogel szabatosabb vizsgálódások nyomán ezt mondja: „Az egész föld, melyen átvonultunk (mintegy 50 mflndnyire), néhány elszigetelt magaslat kivételével, terjedelmes, erdős áradmányi agyagföld-síkság, mely az ész. szél. 9° 30'-ig seholsem emelkedik magasabbra mint 900 párisi lábnyira a tenger színe fölött. Nem kételkedem benne, hogy egykor ezen egész medenczét a Tszád tava borítá el. Mintegy 15 mflndnyire a Tszád tavától délre (az ész. szél. 11° 23' alatt)

a Vaza nevű, rendkívül szabályos harang alakú gránit sziklacsoport van, melynek általános magassága 1220—1460 lábnyi, s mely körülbelül egy □ mfdtet foglal el. E sziklák majdnem függőlegesen nyulnak föl a teljesen lapályos földből. Ott találjuk az Agadem kúttól kezdve (az ész. szél. 16° 52' 16" alatt) az első köveket. Az agedemi porhanyós fővénykövek s a Vaza gránitsziklák között pedig majdnem 90 mfdnyi köz van s ekkora a nagy áradmányi síkság Afrika szívében.

„A Fellata-hegyek is (az ész. szél. 11° alatt) gránitból állanak, de viszonylagos magasságuk sehohsem nagyobb 380 lábnál; nyugotdélnyugoti irányban Mandara felé húzódnak.“

Az ész. szél. 10° alatt Vogel hatalmas belföldi tavat látott, mely délre elláthatlan messzeségre terjedett, s melyet Tubori-tónak nevez.

Ugyanis vagy 8 mfdnyivel odább délre jutott, mint Barth és Overweg s így fölfedezé „a nagy belföldi tavat, melynek számos szigetét pogány népek lakják, s melynek nyugoti oldalán szép erdőkkel borított gránit kúplánczolat emelkedik, északról délre vonulva. A hegyek és tó a tubori lakosokról neveztetnek el“ stb. Sokan e fölfedezést görösövön át nézván, a Tubori tónak nagy terjedelmet és jelentőséget tulajdonítottak, noha Barth és Overweg, bár állítólagos fekvésétől nem messze jártak, egy szóval sem említik. Petermann igen alapos okokkal bizonyítja be, hogy ez nem állandó tó, hanem csak nagy láp vagy mocsár, mely a forróv alatt szokásos esőzések idején mind mélységre mind terjedelemlre nézve roppantul növekedik. Barth és Overweg a száraz évszakban jártak ott, azért csak egyes posványokról és sekély folyóerekről emlékeznek, Vogel pedig a május elején kezdődő esős évszakban járt ott, azért talált oly tavat, melynek hosszát 15, vagy épen 50 mfdre becsüli. Ezen roppant elöntések más tény is felvilágosítanak. Európában sokáig hitték azon mesét, hogy a Tszád tava valami folyó által a Kvórába ömlik. Utóbb azon közlő folyamának az úgynevezett Tsadla vagyis inkább Benue folyót tartották. Most már Barth, Overweg és Vogel kutatásai nyomán meglehetősen biztossággal következtethetjük: hogy a Kvóra (Niger) s a Tszád tava vidékeinek vizválasztéka a Muszgotul délre eső Vúlia tartományban van. Ennek keleti oldalán a Szerbénél vagy Arre fakad és északnak folyván a Sári folyóba, ez pedig a Tszád tavába öm-

lik. Másfelől Vúlia nyugati oldalán a Kebbi folyó ered, mely nyugotnak folyván a Benue-vel egyesül. De azon térség, melyen a két vidék vízválasztéka van, majdnem tökéletesen vízszintes, s nagy áradásoknak van kitéve. Az esős évszakban tehát azon helyen roppant tó támad, mely a Kebbitől a Szerbénélig terjedvén, a Kvóra folyamvidéket a Sárival s illetőleg a Tszád tavával mulólag csakugyan összeköti, miszerint az ottani rendkívül csekély vizesésnél fogva nem volna lehetlen dolog, az évnék bizonyos szakában csónakon a Benueből a Sáriba s Tszád tavába eljutni.

A Tubori tava környékén a gyönyörű deleb-pálma roppant erdősegeket képez, a Bornutól délre eső erdőket különösen az óriási figefa-fajok jellemzik. Ezek koronái néha 90—100 lábnyi átmérőjük. Hosszú, alácsüngő léggökökerek gyakran a földig érnek s azután új fák sarjadzanak ki belőlük. Muszgóban selymet és dohányt is találunk. Ez utóbbit hihetőleg az arabok hozták be.

A tubori nők egész öltözete csak abbul áll, hogy hátul, nem pedig elől, lombos ágat kötnek fel derekuk körül kapesolt szíjjal. Hogy elől meztelenek, azon mitsém szégyenkeznek, de a „frak farkához“ hasonlító lomb nélkül a világért nem mutatkoznak. Szépségük növelésére felső vagy alsó vagy mindkét ajkukat átfurják s a lyukba nagyobb és nagyobb fadarabot dugnak, melynek vastagsága utoljára oly nagy, hogy átmérője 12—15 vonalnyi. E fapeczek arcukat szörnyűn eltorzítja, azért a muszgó nőket 3 találnál többre nem is becsülik. A férfiak vagy egészen meztelenek, vagy bőrdarabot kötnek oda, szintén hátul, mint nálunk a bányászok szoktak. Fegyverök vagy durva láncsa, vagy csak do rong. Élelmök leginkább halból és gafuliból áll, de az egeret, békát s mindenféle hullót is bőrostul szöröstul megeszik.

A muszgók házai kerek, agyagból épült, öt láb magas gunyhók, kúpos s igen sűrűn és szépen font szalmafedéllel. Többnyire 4—5 ily gunyhó áll együtt, s mellettök a sövénykerítésben clég rendes fü-, fa-, szalma- és gabnarakások vannak. A gabonán kívül különösen sok dohányt termesztenek, s főleg a nők szakadatlanul dohányoznak. Egy férfinak négy-öt felesége van; a fiúgyermekeket eladják, mihelyt az élelemnek szükében vannak.

Vogel azután jul. 19-én megint clindult Kukából, s Kanó felé tartott. Mintegy 30 mflndnyire északkeletre Kanótól s 50 mflndnyire nyugatra Kukától Bundi város mellett sűrű erdőben véletlenül a

Timbuktaból hazatérő Barth-tal akadt össze. Ez megszabadítá őt a mindig alkalmatlankodó angol kísérijétől (a másikat már régen haza küldte vala), s átadá néki a szokotói szultántól kapott ajánlóleveleket. Vogel húsz napot töltött Barth társaságában, azután az örvendetes találkozásból új kedvet és lelkesülést merítvén, folytató útját, s a Benue vidékre utazott. Mandarában életveszélyben forgott. Az ottani szultán t. i. a bornói szultán ösztönzésére fogásra vetette őt. De a vezir, kinek szeme baját meggyógyította vala, kiségité őt a bajból. Azalatt a bornói szultán, a feljebb említett Abdelachmám ellen lázadás ütött ki, melynek folytán ismét az angolok iránt barátságosabb Amur helyezteték vissza előbbi méltóságába.

Vogel 1855 első felében sok bajjal és veszélyvel bejárta a Kuka, Szalia s Benue folyó közötti országokat s meglátogató Jakobát és a Bantsiországot, hol még soha europai ember nem járt. Jakobába érkezvén, a szultán táborába ment, mely mintegy 16 mfdnyire északnyugotra esett a fővárostól. A szultán t. i. már hét év óta visel háborút az ottani pogány népekkel, s a táborból lassankint fallal kerített város lett, melynek neve Szanzámi Bantsi. (Némelyek Bantesinak írják.) Egyszer kémjáratban vett részt. Az ellenség lest hányt, s a kémjáró csapat egyszerre méregbe mártott nyilzáporral fogadtaték. A fellaták legott futásnak eredtek, s Vogel maga maradt. De miután puskagolyója az egyik üldözőt leterítette, a többi rögtön elszaladt.

Szanzámi Bantsi igen egészségtelen helyen van, s Vogel nemsokára hasgyuladást, azután pedig negyven napig tartó hasmenést kapott, melynek folytán annyira elgyengült, hogy midőn marc. végén a szultán táborát otthagya, kénytelen vala magát lovához köttetni. Jákokába érkezvén, kísérijét is, kit azért hagyott vala ottan, hogy a további utazásra szükséges készületeket megtegye, nagyon betegnek találta. Tüstént tovább indultak Adamaua felé, s april. 30. átkeltek a Benuén ugyanott, hol Baikie megfordult vala: egészségök mindjárt helyreállá, mihelyt a Szudánban is egészségtelen volta miatt elhírdedtJakoba környékéből kijutottak. Vogel azután a Benue mentében haladván, mintegy 25 mfdnyivel alább újra átkelt a folyón. Azután a Jo vagy Jeu és Gongola folyókat követé egészen forrásaikig.

Mindezen ismeretlen vidékekről igen érdekes tudósításokat

küldött. Bautsi országban durva szemcséű gránitból álló több hegység, s ezekben sok ólom és horgany van, de réz és ezüst nincsen. A bautsii szultán elrekesztette az ólobányákat, s csak olykor ásat ki csekély mennyiségű olmot; azért ez nagyon drága. A belföldiek porrá zuzzák, és szemöldjeiket festik vele, mi a különben is uralkodó szembajokat előmozdítja. A horganyt épen nem ássák ki. A Jakotától keletre levő fővénykőben vasat is találnak, de ón, réz és ezüst ott sincs. A tót a rétségeket borító 20—21 láb magas fű hamvából nyerik. Mikor t. i. a fű elszáradt, meggyújtják, azután a föld felső kérgét levakarják, kilúgozzák, s e lúgból főzik ki a só. Ez langyos s nem igen erős, mégis elég drága, mivel vele nemcsak Bautsi ország nagy része, hanem a Benuétól délre eső országok is élnek.

Jakoba, Bautsiország fővárosa, (a Jako vagy Zsako népségről nevezik így, a fellaták és afnük pedig Garún-n-Bautsi-nak hívják), az ész. szél. $10^{\circ} 17' 30''$ s a keleti hosszúság $9^{\circ} 25'$ alatt (Greenwichtől) fekszik nagy gránit felsíkon, mely 2500 láb magas a tenger színe fölött. Területe öt mfdnyi terjedelemben egészen miveletlen, mert köröskörül a legfuresább alakú gránitszalak és sziklák borítják, melyeket többnyire vakitón fehér kvarczkúpok koronáznak. A város felé lassan alább sülyed a föld, úgy hogy az esős évszak alatt köröskörül nagy mocsár támad. Maga a város is tele van kisebb nagyobb gödrökkel, melyek állóvízzel szoktak megtelni, s melybe a meghalt rabszolgákat és dögöket hányják.

Bautsi hegyes vidékein a száraz köd igen gyakori, mely néha 4—5 napig az egész vidéket elfátyolozza. míg nem erős vihar lecsapja. Jégeső Vogel ott tartózkodása alatt kétszer esett Bautsiban.

Jakobától délre emberevő népségek, a nyem-nyem-ek s tångalék laknak, kikkel a mohammedán belföldiek sem igen közlekednek. A nyem-nyem gyűjtőnév s körülbelől annyit jelent mint emberevő. A tångale népség a legvadabb s legerősebb és a Benue partján emelkedő hegységben tanyázik (odább azon helytől, hol Baikie megfordult). E népek még függetlenek s csak a gombai szultán szokott olykor közöttük hajtóvadászatot tenni. Midőn Vogel hozzájuk közeledett, azonnal futásnak eredtek; de néhány üveggyöngy és apró kagyló megnyugtató őket. Vogel azután szóba

eredvén velök, jóindulatu, beszédes és ajándékaiért igen háladatos embereknek találá. „Nem igaz, hogy saját betegeiket felfalják; történetesen két embert láttam falvaikban meghalni, s úgy talál-tam, hogy betegeiket rendkívüli gondnal ápolják. Haláluk után az atyafiak a szokásos jajgatásra fakadtak, s egész éjen át siratták őket. Ellenben a háborúban elejtett ellenségeiket megeszik; a mell a főnököt illeti, a fejet mint legroszabb darabot a nőknek adják. A gyöngédebb darabokat a napon szárítják s a szokásos lisztkásá-val együtt eszik meg. Ha élelmök kifogy, gyermekeiket adják el a fellatáknak; 10 éves fiúért rendszeren 3 ökröt kapnak, (egy ökrö-nek pénzbeli értéke mintegy 3 pft). Ott voltam, minden ökröt vágtak; a zsirját mindjárt felolvasták s hihetlen mennyiségben megitták.“

A Jakobától délre lakozó népségek mind ugyanazon vallás-sal bírnak. Istenségök neve Dodo. Ez úgy látszik a meghaltak lelkeinek bizonyos összeségét jelenti. E Dodónak rendszeren limi vagy gyapotfacsoport alatt mindenfelől elzárt gnyhókat szoktak rakni. A környező fák közötti közöket is elrekesztik s csak egy kis nyílást hagynak meg. A gnyhóban felül három águ karó van, melyre három cserépedényt raknak. Ugy hiszik, hogy Dodo min-dig e gnyhóban lakik, csak mikor a gafüli megérik, jár ki az erdőre, hogy ott hét nap és hét éjszaka táncoljon. Csak ez idő alatt merik a férfiak a szentséget megközelíteni (a nők sohasem mehetnek a gnyhóba) s ekkor tyúkot, lisztkását és sert áldoznak, melyeket az említett edényekbe tesznek.

Vogel rendszeren e dodo-gnyhókban szállásolt, mert ott senkisémet bántá. A faluban is minden ház előtt van háromágu karó, s rajta bögre, melyet időről időre serrel töltenek meg. Csak arra kérték Vogel-t, hogy e bögrét ne bántsa. A főnök háza előtt ma-gas pózna van, melyre a vadászaton elejtett vad s a leölt marha alsó állkapcsát aggatják, különben szerenesétlenség érné őket. A halottakat ülőhelyzetben ássák el fejig, s hét napig úgy hagyják. Ezalatt valóságos sirboltot építenek, 20 lábnyi hosszút s 4—6 láb szélest és magasat. Hetednap levágják a halott fejét; a derekat sok gyékényre rakják, hogy kényelmes fekvése legyen, (különben azt hiszik, feljár a halott) s a sirboltba tevén, ennek három bejá-ratát gondosan berakják. A sirón azután szalmacsomókból bizo-nyos emléket állítanak s e mellé temetik az elvágott fejet is, a

férfiakét szalmába takarva, a nőket fazékban. A kunyhót, melyben valaki meghalt, mindjárt elhagyják.

Azon népségek is, melyek a mohammedán vallást követik, még mindig ünneplik aratás idején a Dodo ünnepét. Dobosoktól kísérve fejről és övéről alácsüngő gafülidelekkel ékesített ember jelenik meg, s kísérői kis adományokat gyűjtenek számára.

A gólyát nagy tiszteletben tartják. Midőn Vogel egyszer gólyát lőtt, mindjárt az összes lakosság ott hagyá a falut.

Utasunk a Benuében igen különös csetfajt talált. A hausszak ajuh-nak nevezik. Csak magas vízálláskor költözik fel a Benuén. E csethalat következőleg írja le:

Farka: vízszintes, lapátképi, két uszószárnya, három hármasan tagolt csonttal, melyek rövid orrba végződnek, mindjárt feje mögött van: feje hegyes; felső ajka meghasadt; szája rendkívül kicsiny. Öt láb hosszú példánynak feje 18 hüvelyk hosszú, 15 hüvelyk magas, a szájnnyílás pedig 3 hüvelyknyi volt. Orrlyuka előre irányult, a száj hegyétől csak 3 1/2 hüvelyknyire van, igen kicsiny, fekete. Vízlelvő lyuka nincs. Nyeldekklője kemény, nyelve odanótt, felső és alsó állkapcsában mindkét oldalon 6 ormóju s 3 gyökü, az inyhúsból csak egykét vonalnyira kiálló öt zápfog van. Metszőfoga nincs, e helyett kemény rövid sertéje van. Színe sötétzürke, hátán fehéresszürke; hátát egyes durva veres szőr fedi. Tíz lányfi hoszúra is nő, a Benutéól elöntött lépokban él, a víz apadtakor a tengerbe költözik. Mikor a víz növekedtével megtér, rendszeren 1—2 fiút hoz magával, melyek akkor 3—4 lányfiak. Csak füvet eszik, halat sohasem. Igen kövér, zsirja és húsa jóízü, a disznóhoz hasonlít. Nem gyakori s azért nagy ünnepet és lakomát csapnak, ha egyet kézrekerítenek. Csontja oly kemény mint az elefantcsont, s gyürüt készítenek belőle. Orvosságul is használják úgy mint zsirját.

Ezek Vogel utolsó tudósításai eddigelé. Levelének végén mondja, hooy Vádaiba készül menni. 1857 febr. 24-én Barth Londomból azt írta Vogel igazgatónak Lipcsébe: „Tisztelt úr! Bravo! Dicsőség a bátornak! Kedves Eduárdja valóban benyomult Vádaiba. Sokat kell majd szenvednie; az bizonyos. Vad nép az. Ő az első európai. Keményen bánnak majd vele; de had reméljünk. Én is átvergödtem, s ő bator, ügyes ember. Legyen velem együtt a legjobb reménységben! Legközelebb bővebb tudósítást

várok. Ha csakugyan áldozatul esnék, mitől Isten őrizze meg, ez volna az ő dicsősége; valóban dicső halált halna. Remélem nemsokára többet hallok s akkor mindjárt írok.“

Nemsokára ezután előbb a berlini „Zeit“, majd más hírlapok is azon szomorú hírt közlék, hogy Vogel a vádaji szultán által lefejeztetett, és pedig a vádaji kereskedőkön a tripolisi angol konzul meghagyására Murszukban elkövetett sérelem miatt. E hír alaposságán mind Barth, mind Petermann kételkednek, amennyivel inkább, mivel az angol kormány mindeddig legkisebb hivatalos tudósítást sem kapott arról, hogy angol és vádaji kereskedők között valami perlekedés forgott volna fenn, mint a hírlapi közlésekben állittatik. Adja Isten, hogy Vogel minél előbb egyenes tudósítás által nyugtathassa meg szüleit s az egész mivelte Európát.

HUNFALVY JÁNOS.

Z O R D I D Ő.

(TÖRTÉNETI REGÉNY.)

II.*)

A történetben, melyet elbeszélünk, Elemér és Barnabás diák jelentékeny szerepet játszanak. Nem lesz tehát felesleges olvasóimnak az egyik multjából annyit közleni, a mennyit Pista és Dani bácsi tudnak, a másikeből pedig, a mennyit Dorka nem titkolt el.

A dobokamegyei deákok nemcsak Werböczy, a híres rokon kedvéért, de belső meggyőződésből is Zápolya pártján állottak, s több táborozásban vettek részt: mert nem volt Pista bácsi lába mindig köszvényes s Dani bácsi keze mindig bogos.

Harezas hajlamuk legmagasabb fokra 1532-ben hágott, mi dőn Szulejmán császárt a mohácsi térről Kőszeg faláig kísérték, bár az ozmánok ellen nagy gyűlölettel viseltettek.

Ha minden török oly vitézül küzdött volna, mint a két Deák, akkor Jurisics alkalmasint kapitulál — legalább ezt hitte nemcsak a nagyuraimék várnagya, de számos jóismerős' —; azonban másként történt. Jurisics nem adta föl Kőszeget, s a nagy Szulejmán september 27-kén megszüntette az ostromot, másnap még virradat előtt fölszedte sátrát, s dulva, pörzselve fordult Stájerország felé.

Dani bácsi szerencsés volt, mert még a vár körülvétele előtt

*) Az első szakaszt lásd az első füzetben.

Budára küldetett, hogy száz portyázóval az Esztergom vivását megszüntető Grittihez csatlakozzék.

De bezzeg Pista bácsinak mindig nézni kellett az égő falvakat, a tatárok és szerencsenek fosztogatásait.

Álmában is tüzet, reszkető aggokat és patakban folyó vért látott.

Végre az előcsapatok a stájer hegyekbe mélyen elmerültek, a sereg zöme is átlépte Szulejmánnal hazánk határát s Pista bácsi szabadabban kezdett lélegzeli, mert a pusztító vihar idegen vidékekre vonult, s mert ő is visszatérhetett néhány magyar huszárral János király seregéhez. Fel is fogadtá, hogy egy són egy kenyeren soha sem fog harcolni a törökkel. Lelkiismeretét égette a sok hamu és üszök; pedig ő soha sem vetett kanóczot az eszterhára, soha sem fojtott a füstbe jajgató árvakat. De tették mások, s ő együttjárt e másokkal, kik pogányok és fosztogatók voltak. A mint visszautaztában a nagy ármádia utócsapatának derekával is találkozék, szive egészen megkönnyült. — Istennek hála! már nem fognak éjenként a faluházak fedelei vezér szövetekül szolgálni; nem kell az utczákon óva vezetni lovainkat, hogy a legyilkolt csecsemők és aggok hullájára ne tapossanak: istennek hála! megmenekedtünk „a duló és perzselő“ dandártól, mely a nyert zsákmány ötödéért üzi rémitő hivatását.

E gondolat Pista bácsi arczáról letörölte a gond és aggodalom sötét színét.

Vidámon, majdnem negédesen ügetett huszárai élén.

De ime, alig ezer lépésre, előtte tűzbe borul egy helység.

A lég csendes volt, a szél nem jött a pusztítás segítségére, még a por sem mozdult meg, még az avar sem ingott, mindenik ház külön lángolt, s a füst karsu oszlopokban szállt föl a hideg, könnyű és tiszta láthatárra.

Bősz ellentéte volt a szép őszi nap nyugalmanak a vad zaj, mely a szerencsétlen faluból tört ki.

Megint „dulók és perzselők“! sóhajtott Pista bácsi és szitkozódtak huszárai.

A legénységnek kedve csattant, minden török frigy és védelom daczára, a világhódító szultán martalóczait a préda mellől szétugrasztani, s nem igen vevék számításba, hogy a kifosztott és legyilkolt község Izabella királyné csecsemője helyett Fer-

dinándot uralja. Pista bácsi fölbuzduló természete mellett is birt annyi belátással, hogy — a közmondás szerint — ne vessen a kútba oly követ, melyet aztán senki sem tud kiemelni.

Mellékútra térité tehát katonáit, a zsákmány alá ejtett helységet ki akarván kerülni.

Haladtak is a horpadásos és csavargó hegyi ösvényen, de az egy dombról egészen visszagörbedt a falu tulsó végéhez.

E dombról Pista bácsi a következő jelenetnek volt tanuja.

Csinos alaku és ernyős tornáczu faház égett; a fedél gerendái a padlazatra kezdettek hullani, helyenként betörve azt.

A tornácz lépcsője előtt tisztos aggastyán fuldokolt vérében. Mellette két deli férfi harezolt, már lankattan és sebekkel terhelve. Nem a vivók kardja, de biztos helyről irányzott tegez vesseje ölte meg az egyiket. A másik férfi alig tizennégy éves gyermeket látott most maga és az elhullott rokon mellett küzdeni. Ijedten lökte hátra baljával e — mint sejteni lehet — reá nézve mindennél drágább alakot, s mig ezt tevé, rést talált a martalócz a halálos döfésre. Bálványként állott a tornáczon és a vérfagylaló történetnek lebüvölt, mozdulatlan, élő-halott tanuja volt egy éltes nő, fehér merev arczal, fehér megbomlott fürtökkel. Midőn pedig a martalóczok a három halott testénél erőtlenül, de hős lélekkel küzdő gyermekre tevék kezöket, a bálvány éledni kezdett, kiterjeszté karját, s hirtelen megfordulva egy fülesendítő sikoltással az égő ajtónak rohant, eltűnt a füstfelleg és lángözönben. Senki se látta többé.

A borzasztó jelenet oly gyorsan be volt fejezve, hogy Pista bácsi ki sem ámult, midőn már a törökök a fogoly gyermeket az utcán hurezolták.

Most „megáljt“ kiálta ingerült huszárainak. — A ki életét szereti, ne merjen motszanni.

Akarta is, nem is a legénység a parancs megtartását. Szereték Pista bácsit, tudták mi a katona törvénye; de dühösök voltak a pogányokra és sajnálták a falu népét. A törökök figyelmét sem kerülte ki e hangulat, a mi okon el sem mulaták a mieinkkel farkas szemet nézni. Ha sokáig tart így, még kitör a zivatar. Ennélfogva Pista bácsi a mit száz szóval volt szokás eligazítani, egygyel kívánta. Tüszőjéből kivett 50 aranyat, s előmutatván, — adjátok ide ezért a rab gyereket, szölt teljes bizalommal ajánlatának sikere felől.

De nagy álmélkodására hallá, hogy 100 aranyon alul a martalócok nem alkusznak.

Vontatva nyult tüszőjéhez, attól tartván, nehogy hiányozzék abban a szükséges öszlet; azonban örömmel tapasztalá, hogy egy-pár arany még felül is marad.

Mig a díjt számlálta, messzünnön dörgé valaki: — Dzsemil aga maga veszi át tőletek a rabot száz aranyon.

Pista bácsi ráismert a dörgő hangu egyénben a vitéz agára, kinek oldala mellett harczolt Kőszeg falainál, s kit csak imént a dombról látott a martalócok rablása korlátozásán működni.

— Nemes aga! kegyelmed jó szivéről sok dicséretet hallottam minden nyomon. Kérem, hagyja nálam az árva fiut.

— Nekem tetszik a gyermek: válaszolta röviden és tört magyarsággal a török.

— Vegye nagylelkűsége fejében e pisztolyt tőlem.

Pista bácsi ritka szépségű pisztolyt adott az agának.

— Fogadja barátságom jeléül kegyelmed az én kedvelt fegyveremet. De a gyermek nálam marad.

Az aga még szebb, még drágább pisztolyt nyujtott Deák Istvánnak.

— Nem elég, hogy a hatalmas császár „duló és perzselő“ csapatai kiirtották az egész családot? hát még e gyermek is rabbá legyen?

— Hasonlón bántak az én családommal is Török Bálint portyázói: válaszolta Dzsemil. Kegyelmed pedig ügyeljen huszárraira; mert különben legott összekoczczannak a hatalmas padisah seregeivel.

Pista bácsi látta, hogy nincs veszteni való idő, s katonáihoz akart menni; de utját kezdék a martalócok állani, szidalmazva őt, kutya gyaurnak és fenyegette.

Az agán volt most a rend fentartásának sora

Dzsemil a legvakmerőbb martaloc fejéhez úgy csapta az ajándékba nyert pisztolyt, hogy szédülten bukott földre.

Hökkenve vonultak vissza a többiek; Dzsemil Pista bácsit a háborgó huszárokig kísérte.

— Oly fiatal és oly bátor voltam, mint rabom, midőn Török Bálint fogságba ejtett, szólt most az aga. Keserü a rabság kenyere, ha tiszta búzából sütik is. A szörbett nem izlik és a

rózsaolaj elveszti szagát, midőn lábunkon csörög a bilincs. A márdárdal sem szól szívünkhez, mihelyt tudjuk, hogy hazánk egéről csak a felhők repülnek börtönünkig. Bajnok atyám Karamániából jött a Szávához, midőn Török Bálint a várat, hová küldeténk, mély béke idején földulta. Engem rabbá tón. Jól ismerem, magyar urak! hogy néz ki tömlöczötök. Egyébiránt ha kegyelmed majd pénzhez jut, s annyi váltságot fizet e gyermekért, a mennyit érettem vett föl Török Bálint, számolhat, hogy szabadon fogom bocsátani, föltéve, hogy a fogságban nem kap jobb nevelést, mint én Török Bálintnál.

Dzsemil rabszolgája Elemér volt. . .

Barnabás diák története titokszerűebb s tán borzasztóbb is. Dorkának iszony villámlik sötét szeméből, s arcát minden vércsepp odahagyja, ha valaki csak távolról is czéloz bizonyos évekre, bizonyos körülményekre, s bizonyos névre. Midőn pedig Sylvester napja közelg, s a marczona tél hóval fedi a mezőt, jéggel a patakokat, megindulnak a vénasszony könyvei, s arcának barázdáin sűrűn omlanak le. Minél nagyobb a hideg, minél felhőtlenebb az ég, csikorgóbb a szánút, nyugodtabb a természet, tündöklőbb a csilagok fénye, tündéribb a hold világa, hallgatagabb az éj, ünnepiebb és szebb a korány: Dorka keblében annál erősebb vihar küzdött, annál aléltabb és bánatosabb arcczal lép ki hálókamrájából a gyülölt új év elébe. Ezt a napot nem állhatja. Ez a nap őt néha leveri és ágyba szegzi. Dani bácsi rég megjegyezte, hogy az öregség szembetünőbb jelei mindig Sylvester éjén mutatkoztak Dorkánál. Ősz fürtei tömegestől akkor léptek elő, sovány fehér arca akkor váltott sárgaviasz színt, csengő hangja akkor kapott rezgést, dereka ismeretlen terhek alatt akkor hajlott végkép meg, kezében a kulcsesomó azóta csörömpöl, és Sylvester éjén kezdődött Dorka mellén az a liderecnyomás is, mely álmából rövid időközökkel fölébreszti, s alkalmasint a vízkór előhírnöke. Pista bácsi a karácsoni ünnepek körül már kezdi figyelmeztetni a családot és cselédeket, hogy hagyjanak békét Dorkának, ne boszantásák őt, ne háborgassák szobájában, vegyék el tőle a kamara-kulcsot, igazítsanak helyette minden dolgot. Majd rendbe jön ugy is kedve és egészsége, s akkor kipótolja a mit mulasztott.

Miért vannak a vénasszony életében válságos napok? e kérdésre egész pontossággal se Pista, se Dani bácsi nem felelhetnek.

A mit tudnak ebből áll : Mielőtt nagy rokonuk Werbőczy István a szokásos törvényeket összegyűjtette, rendezte és a kinövésektől megtisztította volna, sokkal zavarosabban folytak az ügyek, sokkal több önkény történt, mint az után. Még a királyi udvar birái sem figyelték jól meg az eljárási formák természetét, s néha úgy mondattak törvényt a vádlottakra s úgy hajtották végre az ítéletet, hogy az egész ország füle megesendült bele, s vidékről vidékre bizonyos nyugtalanság terjedt az ember fejének és vagyonának biztonsága iránt. Az is előfordult, hogy a hatalmas úr vagy hadvezér, kivált ha az uralkodó gyöngé volt, önkényesen hozott ítéletet a királyi udvar birájának hatósága alá tartozó ügyekben is, s a mi hiba el lön követve, később jóvá sem lehetett tenni.

Isten tudja, mi része volt e visszaéléseknek azon homályos történetben, mely Barnabás diák atyját, mint honárulót, életétől és birtokaitól megfosztotta.

Pista sokat hallott a kivégzett úr gazdagsága felől.

Dani bácsi azt rebesgette, hogy Barnabás diák tán a Héder-varyakhoz is rokon. Mások ily magas összeköttetésünek nem képzelhették a szegény diákot; de kétség alá sem vonták előkelő származását. Aztán arról sem volt meghasonló vélemény, hogy a kivégzett honáruló uradalmaiba előbb erőszakkal ült be a testvéröcs, s utóbb Ulászlótól újadományozást nyert.

Barnabás diák anyja a lakadalom után hat héttel örülten viték férje hullájától Dorkához, ki neki nénje és fiatal, de gyermektelen özvegy volt.

Majdnem kilencz hó telt el, midőn a tébolyodott nő örökre behunyta szemét, s csecsemője először látta a világosságot.

Dorka a koporsó és böleső közt állva, fölemelt három ujjal esküvé az Atya, Fiu és Szentlélek nevére, hogy utolsó filléréit is rákölti és nem fog addig nyugodni, míg a csecsemő vagyonát, s az apa becsületét vissza nem szerzi. Bár ne esküdött volna! Pere lön elég, pénze is elfogyott; de az újadományozást megsemmisíteni és a honárulási bűn mocskát letöröltetni nem tudta. Az egyikben a bitor öcs hatalmas befolyása, a másikban egy nagy név varázsa gátlá. Dorka koldusbottal vette nyakába a világot, s Barnabás diák pennás ember levén, ittott szerzett magának, és mellékesen nagynénjének is, kenyeret könyörületből vagy munka után. Jobb sors csak akkor derült rájuk, mikor Dorka a Deák István és Dániel úr vendégszerető

várába telepedett le, s midőn kevéssel utóbb Barnabás a szomszéd kolostorban állandó foglalatosságra talált, s hogy több hányatásnak kitéve ne legyen, az egyházi életre akarta magát végkép szánni.

A multból nyert ennyi értesítés mellett ismét fölvehetjük történetünk fonalát.

Junius első napjainak egyike derűlten virradt meg. A hajnal arany sugáraival az égen, gyémánt harmateseppeivel a füven, bíbóiból most fakadt rózsáival a kertben, s dalos madaraival a zöld lombok között oly búbajos volt, hogy alig lehetett szépségeit élvezve emlékezni az átvirrasztott éjre, s a lélek, mely a csüggedést, mint nehéz bilineset, hurezolta magával a hajnalszürkületig a fris, a balzsamos, a mosolygó tavaszreggelen egyszerre visszanyerte erélyét, tevékenységét múra, hitét a holnap iránt, bizalmát a gondviselésben.

Elemér eloltá gyertyáját.

Forró homlokáról a hűves szellő lecsalta a sötét merengés árnyait. Szemei és arcvonalai megint eleven, negédes, kalandori kifejezést nyertek. Ajkaira ismét megjött a mosoly, mely az örömet üdvözlé, a veszélyt megveté, s annyi gyöngéd és szilaj érzést fejezett ki, a mennyi csak egy merész, fogékony, mindent szeretettel átölelni, és magától büszkén eltaszítani egyaránt kész kedélyben támadhatott.

Pista és Dani bácsi, kik a reggeli harangozáskor találkoztak vele a tornáczon, a vár számos vendégei, kik csaknem éjfélig voltak vig szeszélyeinek bámulói, oly kellemes társalgónak találták őt, mint eddig soha. Pedig Elemér, egymásközt szólva, a török rabsághól kiszabadulása óta a múlt éjjel érzé először, mi a bánat, mi a küzdés, mi a lemondás, mi a képzelet fellegvára romjaiban, mi a szív izekre szakítva, mi a szerelem remény, mi a dicsvágy, azt szentesítő magasabb érdek nélkül. Szerencsés a fiatal kor, mely a benyomásokat a mily gyorsan veszi át, oly hamar veti tovább!

Dorka nem volt fiatal.

Nála sem aludt ki a mécs egész viradatig.

Az orgonafa, mely az ő és a Dora szomszéd szobájának ablaka közt terjeszté ki ágait, a múlt éjjel érdekes vendéget fogadott galyai

közé. Egy csalogány érkezett a holdsugártól vezetve oda. Nem tudom, hol hagyta és miért hagyta el párját? De kis kebele tele volt bánattal és dallal, s minthogy szívítikainak elregelésében semmi illem vagy világi tekintet nem korlátolá, az egész kert meghallotta féltékenységének, csalódásainak és növekedő szerelmének történétét. Dora szóról szóra újra elálmodá, a mit a dalártól hallott; melle a szüz lepel alatt nyugtalanabbul emelkedett; ajkára édes mosoly, szempilláira reszkető köny vonult, s midőn fölbredett, nem bírta elhatározni: vánkosain szője-e tovább álmait, vagy nyílt szemekkel a kert rózsalugasaiban?

Ellenben Dorka a csevegő madárnak tulajdonitá, hogy folyvást körülé ólálkodék a lázas aléltság mákonyával az álom; de midőn a behunyt szemhéjak a halál testvérének jótékony érintéseit várnák, visszarezzent, tova tünt az. Hasztalan oltá el Dorka a méceset, újra meg újra meg kellett gyujtania! A vén asszony, ágyában hanykolódva, s a karszéken virrasztva, a lármas madarat vádolá vörös szeméért, még összébb fonyadt, még színetlenebb arczáért. Pedig a csalogány nélkül is ébren töltötte volna az éjet, s csak annyiszor sohajtották vékony, vászonfehér ajkai: szegény Dora. Oh, miért nem pótolhatom nála az anya helyét! Miért tart bohó nénikének! Miért fog holnap vagy holnapután vigasztalásom oly kevéssé hatni reá, mint tanácsom tegnap vagy tegnapelőtt! Boldogtalan percz volt az, midőn az i d e g e n közénk jött lantjával és kalandor szívével!

Dorka restelte a hajnal kora jöttét is.

Miért nem hosszú az éjszaka, ha álma sincs! Miért nem feledi magát a földön addig, míg elménk a kedvelt arczoktól elszokik, míg a sötétségben oly rég kerestük és nem szoríthatjuk meg kezét annak, kit szereténk, hogy midőn végre fölvirrad, már nem is tudjuk: hányan voltunk s hány nincs többé közöttünk.

A vén asszony a szokottnál későbbben lépett ki szobájából. A mint a kamarába ment, hogy a szakácsnak a szükségeseket átadja, keze közt a kulcsok hangosabban reszkettek, s zörejükben valami megdöbhentő, valami óva intő volt, ... legalább ő úgy hitte. Le is tevő az áruló érzeket egy hombárra. Nézte de nem látta a sok lisztet, tojást és szalonát, a mit a szakács fürgén magához vett. Akart volna még többet időzni a kamarában; de nem talált rá okot, s midőn a tornáczhoz visszaérkezett, hol már Pista és Dani bácsi a tisztel és jobbágyokkal komoly dolgokról vitáztak, boldog volt, hogy

most az egyszer senki sem állott vele szóba, s hogy észre sem vették, midőn a lépcsőn saját köntösében megbotlott.

— Vajjon miért akar ma Dorka Óváriékhoz menni? kérdé ebéd után Pista bácsi.

— Hát valóban akar? tudakolta Dani bácsi.

— S öcsémuram! nem hallá?

— Nekem nem jelentette.

— Hozzám fordult az engedelemért.

— Éh! s nem mondott kegyelmednek semmit szándéka felől?

— Ugy vélem, öcsémuramnak beszélte el.

— Igen nagy tévedésben van, kegyelmed.

— Ej!

— Ej! hát min jártatja Dorka eszét? pattant föl Dani bácsi.

— Házunkkal nincs barátságban Óvári uram.

— S a mi rokonunk, a nagy Werbőczy István ellen mindig torzsalkodott.

— Felesége meg azt mondá Doráról, hogy nincs elég ügyelet alatt.

— Ki ne volna ügyelet alatt? Óvári uram felesége Batthiányi Orbán urfira kacsingat.

— Azt mi nem tudjuk, kedves öcsém!

— Nem is rágalmazok én senkit; de az Óváriak Majláth ezinkosai.

— Hazafiságukról magam sem dicsérem.

— Gritti elrabolt ékszereiből építették az orrunk elébe a várat, a hol most laknak.

— Nincs az a mi orrunk előtt, öcsém. Egész mértföldre fekszik tőlünk.

— Minek töri hát roncsolt testét oly hosszas uton Dorka?

— Ne bizgasd öcsém! nem tesz ő semmit helyes ok nélkül.

— Az igaz, Dorka jámbor, becsületes asszony,

— Tiszta színarany.

— Hej! valami bántja őt most,

— Én is szomorúnak találom. De mi baja lehet?

— Tudja, kegyelmed, némelyikünkön nehéz malomkóként fekszik az élet.

— S terhe némileg csak az oly vig kedély által könnyül, minő a mi derék Elemérünké.

— De hová is tünt e fiu közülünk?

— Vendégeinket tartja szép szóval. Már az igaz, mi nem is tudnánk Elemér nélkül lenni.

— Ugy hozzá szoktunk.

— Csak ne parancsolná hamar magához a mi rokonunk Werbőczy István.

— Remélem örökre nálunk feledte őt: végzé a társalgást Dani bácsi.

Ezen optimismus annyira tetszett Pista bácsinak, hogy nevetében majd kicsordult a köny szeméből.

Az alatt Dorka fölnyitá szekrényét s egy aranyat, nyolecz talért és néhány denárt számlált össze.

Volt néhány halpérez-vékony ezüst darabja is Zsigmond császár képével, s olvashatlan betűkkel.

Külön rongyba takarva talált még két zechinára, mely Törökországból vándorolhatott hozzánk Gritti rövid kormányzósága alatt.

Ennyiből állott vagyona, s kevésnek hívé azt bizonyos tervnek, melyet elméjében forgat, létesítésére.

Most reszketni kezdett keze.

A mit akart, az ő szive szerint, szentségtörés volt.

A mit akart, azzal félszázados emlék vesztené el zománczát, a kegyeletet s értékére nézve vásári áruvá sülyedne, melyet karátra venni, pontoson megbecsleni és kifizetni a kalmár dolga.

Elkövesse-e Dorka, saját kedélye ellen, az iszonyu merényt?

Megkisérlé, de ujjai vagy erőtlenek voltak, midőn a selyem zsinort illeték, vagy a jeggyűrüt, mely a vén asszony keblében úgy elvolt rejtve, mint a koporsóban a halott, kit egykor elragadtatással nevezett férjének, — látatlan kéz védte, míg lehetett, az idegen szemek elől-

Dorka esóválá fejét.

— Majd az uton, ... majd ha a szekeren leszek, ... majd Óvári uram őkegyelme előtt, ... majd midőn a tallérokat zörgeti,

... majd akkor kiviszem én a gyűrűt. Igaz, gondolá megint Dorka, szegény Barnabás számára nem lesz aztán semmi elzálogosítani való. Ha valaha az élet utain találkozni fogna a szerencsével, melyet nevééről sem ismer, s ha mondaná az neki: egy marék pénz árán bevezetlek a világba, hogy tanulj remélni, szeretni, megbocsátani, — oh, istenem! hol van akkor az a marék pénz? Jegygyűrűmmel eltűnt örökre! De minek is lépjen Barnabás valaha a világba? Lehet-e a megvetéssel szeretni, a kétségbeeséssel remélni, a gyűlölettel megbocsátani? A ki már őt a világba küldené, csak a bűnbe taszitaná. Maradjon ő az egyház védszárnya alatt. Ha valaha szerzetessé lehet, ha a kolostori magány egy-egy emlékkal egy bánatot, egy boszutervet kiolt kebléből; ha a bűjt, ima, szeges öv és a fenyühasábokból rakott ágyvankos összetöri jellemét, hogy újra alkossa: akkor boldogabb lesz, mint eddig volt, mert kibékül az istennel! Ugy van, nekem most csak Dorától kell a veszélyt eltávolítnom; Barnabás jó kezekbe került. Őt nem féltém. Jegygyűrűm árán Elemér fegyvert vásárolhat magának. Lovat nagyuraimtól kapott, s az uti költségre kijut az én kész pénzemből.

Dorka a magyar aranyt, a zechinát, a tallérokat, Zsigmond császár apró pénzeit és a denárokat még egyszer összeszámitván, úgy találta, hogy ennyi kincscsel könnyen lehet Budára és Werbőczy Istvánhoz érkezni. Csak ki kell az alkalmat lesni a várba surranásra. Azt majd eligazítja az idegen, a ki Dora szívébe is oly könnyen tudott lopózni.

III.

A férfi szobája keveset bizonyít jelleméről s belélete történetét is ritkán árulja el.

De a nőt megítélheted abból, a mit lakása küszöbén belül látsz. Miként arczát a tükör, minden tárgy, melyet maga köré vont, hűn másolja le kedélyét.

A cella, hol Dora alszik, egykor tán oly édesen látta szenderegni a lemondó szerzetest, mintha a szigornak, melyet ez háromféle esküvel fogadott, csak kéje volna és semmi terhe. S viszont, hányszor nem voltak a néma falak a kötelesség elleni titkos harc és a végzettel elégtelen szív kitérésének tanui! Erény és gyön-

geség fölváltva kerestek menedéket e keskeny, e mély ablaku, hives és homályos szobában.

A mióta Dora lakása lön, derültebbé vált a nélkül, hogy szent komolyságából veszített volna. Az ablakba virágedények költöztek, a falon koszoruzva függ a lant; de a térdelő pultján ott van az imakönyv, és az ágy felett az ércfeszült. Kis asztal és himző ráma van helyezve azon fölkébe, melyet a könnyü, átlátszó és hófehér föggönnyel el lehet zárni, s mely az ablakfal szélességeig terjed. Oly sugár alak, minő a Doráé, kényelmesen foglalhat helyet az asztal előtti széken, s munka, gyermek-vágyak és a serdült lány álmadozása közt úgy töltheti el a gyors órákat, hogy külön szokában vélheti magát, míg Dorka a föggönnyön tul rakosgat, tisztogat és zsémbel a komornára.

Dorka szereti a rendet, s növendékénél is mindent saját helyére tesz le; de miután a vénasszony eltávozott, Dora szelesen, könnyelműen egy kevés változtatáshoz fog, s míg egyet ide, mást oda mozdit, a széparányosság és nemes izlés varázsa terül el mindenüvé, keresetlenül hódít mindenütt, s csak a gyakorlott szem veszi észre az eszközöket, mikkel az öszhangzás érzéke öntudatlanul érte el czélját. Dora alig volna képes számot adni arról is, hogy a butorzathban a választékosság micsoda neme s a rendezés mily módjai takarják be sűrű fátyollal a szükkölködés jeleit, de a nélkül, hogy a keresettség és fényüzés kétes benyomását költenék föl barátneíban, kik néha meglátogatják, mint szokás, az ócsárlási vágyat magokkal hozva. Dora nem részesült az anyai növelés szerencséjében. A felügyelet hiánya nála egyegy gyermek ötlet, egyegy helytelen de bájos sajátság által észrevehető s Pista bácsi és Dani bácsi többször hallák már, hogy leányuk kiképzésére elég gondot nem fordítottak! de ha a háztüznéző Dora szobájába be találna lépni, a szüziesség, szemérem s az ártatlan kedély igézetével találkoznék, s eszébe sem jutna: hogy rég a sirban porlik az a vigyázó szem, s az égbe szállt az a szerető lélek, kit a leány gyermekeknél se az apa, se a legtökéletesebb idegen nő nem tud, még a leghűbb örködéssel is, pótolni.

Dora szobáját jól fedezett s alig észrevehető falajtó választá el a Dorkáétól.

Ez nappal többnyire esukva, éjjelenként pedig, ha csak a vénasszony kivételes szeszélye nem jön közbe, mindig nyitva van

Azon nap estéjén, midőn Óváriéktől haza tért, Dorka igen fáradtnak mondá magát s a szokottnál sokkal korábban feküdt le.

Dorának kellett a vacsora-készítésnél a felügyelőnőt s az asztalnál a háziasszonyt képviselni. S minthogy történetesen feleséges és leányos vendégek, még pedig az uri rendből, érkeztek, Pista bácsi köszvényes lábaira kitelhetőn szük és kényelmetlen csizmát huzatott, Dani bácsi majdnem úgy begombolta mentéjét, mint urabátyja, s mintketten ha nem is új, de eléggé sujtásos ruhában, és ha nem is komoran, de eléggé összeszedetten vacsoráltak. A serleg lassabban ürült ugyan; azonban a társalgás mindig friss folyamatban volt; mert a háziúr kötelessége Pista bácsinál az alkalmatlan helyzetbe jutott láb keserű tiltakozásait elnémitá, s ugyan e kötelesség Dani bácsit érzéketlenné tevő még azon újságvágy iránt is: vajjon Óvári miről beszélt Dorkával és Óváriné mivel kívánt árnyékot vetni Dorára? Elemér az asztal végén szintén iparkodott környezetét a mennyire csak lehet mulattatni; de arcvonalain a szomor sajátságos játéka vegyült a szeszélylyel s hangjában és modorán, midőn enyelgett is, volt valami megindító, majdnem csüggesztő. Dora figyelmét nem kerülte ki az ifju magaviselete, s azon magyarázhatlan hatáznál fogva, melyet a kedély gyakorol a kedélyre, a kedves leány mindig nyájasabb lőn barátnéihoz, alázatosabb a nénék meg a vén urak iránt, s tán többet is beszélt, mint hajdon fővel — az akkori nézetek szerint — illendő volt; de minden jókedvének, minden mosolyainak daczára keblében méla érzések támadtak, hasonlók az őszi levélhullás, és az őszi szél halk zúgása miatt keletkezett hangulatunkhoz, mely, a helyett, hogy sötét képekkel népesítené meg lelkünket, az enyészet, hervadás és halál szelid ábrándjait szövi örömeink közé, a helyett, hogy bánat volna, inkább csak határozatlan vágy a bánat után.

A vacsora, bár elég későn, de a nők kedvéért a szokottnál korábban végződött.

Pista és Dani bácsi most az egyszer meg valának e változással elégedve, s Dora, miután még a vendégek kényelmére vonatkozó intézkedések körül is a szükséges ellenőrködést végzé, kifáradtan tért, a komorna kíséretében, a hálószobába,

Mindjárt beléptekor szemébe kellett ötlenie, hogy a Dorkához vezető ajtó csukva van.

Gyöngén érinté kezével a kilincset, de eredmény nélkül.

A zár elő volt tolvá.

— Talán roszul lett Dorka néni? kérde a komornától. Mikor vacsorára mentem, még nyitva volt az ajtó, és a néni egy kereveten igen csendescn szendergett.

— De később én a kisasszony szobájában találtam a térdelő előtt.

Dorka néni, Dorka néni! nem beteg-e? tudakolá aggodva Dora, a kulcslyukra téve ajkait.

— Csak pihenni akarok, kedvesem! Feküdjél le és aludjál te is.

A komorna hamar végzé kötelességét s az ágy hófehér vánkosain a gyönyörű lány ébenfekete gazdag fürtei, esipkék közül félig kiemelkedett arczéle, a takaró által nem egészen befedett mellének kerek, ingerdús és tökélyes formái, meg a környökig szabadon hagyott s csábító szépségű kar és mesésen parányi kéz, együtt oly szép képet rajzollhattak volna előmbe, hogy annak hűt másolatával akkor sem ajándékozhatnám meg az olvasót, ha szavak helyett színekkel tudnék és pedig művészileg esetelni.

Dora nem húnyta még be egészen szempilláit, midőn úgy rémlett, hogy egy ajtó halk nyikorgását hallja.

— Dorka néni csakugyan beteg: e gondolat elűzte a lány félszenderét.

Később a falajton át suttogást vélt hallani.

Már ismét a kulcslyukon akart átszóllani, hogy a néne állapotáról bizonyosságot nyerjen, midőn leirhatlan csodálkozására Elemér hangját vélte a suttogásban fölismerni.

Dorka sokkal szigorúabban tartotta magát bizonyos illemi szabályokhoz, hogysen Elemért nappal is másként fogadta volna magánál, mint megbizások végett, vagy ha az öreg uraktól volt hozzá küldve. Különbem sem látszék, legalább Dora nézete szerint a néne elég előzékenységgel, sőt — ha a gyöngédségre a kimély, telenség vádja alkalmazható volna — elég elnézéssel viselteni ezen derék ifju iránt.

Mit jelenthet tehát a szokatlan látogatás e szokatlan időben.

Elütötte a tizenegyed s a suttogatás néhány percz óta tart.

— Istenem! tán Pista atyus beteg; szent ég! tán hirtelen valami baj érte édesatyámat! Ily gondolat elég volt arra, hogy Dora

fölemelkedjék ágyából, s már feledve mindent, Dorkához akart átkiáltani; midőn Elemér ajkáról halkán, de érthetőleg hallá nevét.

Dora szive erre oly erősen kezdett verni, mintha az ablak előtt az orgonafára, hol a csalogány tegnap dalolt, most a villám sulytott volna le.

Csak hamar Dorka elfojtott zokogásának töredékei érkeztek alig sejtethő alakban a lány ágyáig. Aztán valószínűleg egy szekrény zára nyílt föl lassan s a másik perezben — a mennyire kivehető volt — Elemér és Dorka a folyosóra mentek.

Idő telt bele, míg a vén asszony visszatért, hogy sohajok közt feküdjék nyoszolyájába.

Bár mennyire föl volt izgatva a történetek által a lány idegzete, a fiatal évek és egészség megkivánták a pihenés adóját. Éjjél után nem sokára eljött az álom, s a lány szemei a hajnalsugárokkal egyszerre nyitak meg.

Fölbredéskor elfogúlva érzé szivét, mintha egy rosz sejtlem vagy egy nyugtalan visszaemlékezés szoritaná azt összébb és mindig összébb.

Zavartan tünedeztek föl elméjében az éj rejtélyes történetei, s mikor épen külön akarta választani az álmot és valót, a kertben halk, de tisztán kivehető ének zendült meg.

Dora Elemér hangjára ismert.

Az ifju nem lehetett messze a vár azon szögletétől, hol az orgonafa vendégein kívül csak Dora, Dorka és Dani meg Pista bácsi régi fegyverei laktak.

A rövid dal tartalma ez volt:

„Csendesen folyj, édes csermely ! a liget
Füzei közt könnyü habod mért siet ?
Még felköltöd, ha az ágat, mely lehajlik, ringatod,
A fűben a CSAESKA tüeskö, fűszkében a madarat.
S lassan érintsd, kérve kérlek, medred alján a követ.
Mert zajoddal ott a bérezen a viszhangot fölvered.
Minő zsvaj, minő lárma ! Csendesen
Folyj medredben, hogy aludjék kedvesem.

Harmat ragyog a virágon. Csak most ne
Lopózzék egy gyáva könyesepp szemembe !
A mit érzek rejtse tőle s a mit érez tőlem el,
Áthatatlan fátyolával szemem arezon minden jel.

Vándorbotom nehéz volna s nekiünk nehéz az élet,
 Hogyha tudná, mint jnádóm, és ha tudnám, hogy szeret.

Ezt a szót mi ki nem ejtők! . . . Csendesen
 Édes csermely, hogy aludjék kedvesem!"

Dora, midőn az ének megszűnt, az úgy vánkosába temette arcját.

Mintha egy láthatlan kéz nyult volna szívéhez, hogy kiszakítsa ezt kebléből, a boldogsággal együtt!

Számára a bűvészet egész világot épített föl, és döntött ugyanazon perczben rommá.

A gyermekből rögtön leány lett, s a lányból szerencsétlen hölgy.

Érzé hogy szeret s hogy szerelme külvált a reménytől, mielőtt még vele találkozott volna.

Miként függ össze aynyi kín és kél? nem tudá sejteni.

Könyjei megindultak s elfojtott zokogása erősebben tört ki

Elemér még egy röpke tekintetet vetett az ablakra, melynek függönye le volt eresztve, s azzal a kertből oly gyorsan távozték, mintha üldöznek, mintha nyomában volna a megbánás, hogy az első tétovát fölhasználva, és örökre visszatartóztassa kitözött céljától.

Az udvaron Dorka várt reá.

A vén asszony ős fürteit főkötővel sem takarta. Pongyola öltözéke, a virrasztás által még inkább elványolt vonalai, a sovány összeesett test, a vékony kék ajak, a sietség és szorongás által majdnem eszelősségig bizar mozdulatok, a reszkető kéz és áll, a cerszinü hólyagos szemek szögleteiből az arczredők közé szivárgó nedv, mely tán a részvét könyecsepeje volt, de a hüves reggeli lég miatt is támadhatott: mindez együtt oly hatást tön Elemérre, mintha a keresztuton boszorkány lépett volna elébe, hogy áldásával átkot vagy átkával áldást kössön a hosszú, a kétes kimenetelü vándorlathoz, melyet a végzet akaratánál fogva most meg kell kezdenie.

A szegény aggnő figyelmét sem kerülhette ki e kellemetlen benyomás.

Dorka néni, szólt Elemér, a pénzt, melyet kegyelmed adott, kölcsönnek fogom tekinteni, és százszor vetem koczkára életemet, csak hogy hamar visszafizethessem.

— Elemér, Elemér! sópánkodék a nő, nincs semmi bizadal-
mad irántam. Te azon is kétkedsz, hogy Dora boldogságáért ta-
nácsoltam távozásodat.

— Dorát megérdemelni lehetetlen; de kezét birni, ha sze-
relme enyém volna...?

— Akkor is lehetetlen, Elemér! A Deák-család tekintélye-
sebbjeink közé tartozik, s rokonságban áll azzal a nagy ural-
lal, kinék te pénzen megváltott szolgálja vagy. István és Dániel ő kegyel-
mök szeretetűt háládatlansággal fizetéd-néd-e vissza? Évekig mun-
káltak megszabadításodon, s te azért akarsz várakban lenni, hogy
legdrágább kincsöktől megfoszszad? Gyujtsd inkább rájok az
éppületet!

— Ibrahim, a szultán barátja, az ozmán birodalom kormá-
nyának első embere, és a hadseregek fővezére, rabgyermek volt, sze-
gény görög szüléktől származott. Tudom én ezt. Hallottam azt is,
hogy Athinai Simonnak atyja Batthyány jobbjága, míg ő or-
szágnagy és főrangú családba házasodott. De, Dorka néni, milliók
közül csak egyet emel a végzet ily csodálatosan.

— Könnyebb egy leány fejét elkábitani, mint nagy emberré
lenni; ezt én is hiszem. De lásd, Elemér! István és Dániel nagyurai-
mék a te egyetlen jőtevőd.

— Igaz, igaz, Dorka néni! szólt az ifju.

A lóakolhoz értek, s Elemér nyergelni kezdé az ajándékban
kapott mént.

— Dorka néni! ugy-e kegyelmed nem fog engem Doránál
leszöllani.

— Koporsóm szélén állok; de még senki sem vádolt ál-
nokossággal.

Elemér szorosabbra vonta a nyeregszíjakat. — Dorka néni!
ha kérők jönnek a házhoz, mondani fogja-e: ez az ifju gazdag,
deli és régi család ivadéka! Mondja-e: Dora, a te apád s nagy-
bátyád vén, beteges s ha behunyják szemöket, ki fog rólad
gondoskodni?

Dorka megdőbent és hallgatott.

Az ifju pedig ismét a jászolhoz köté lovát.

— Kegyelmed, szólt az istáló küszöbén, ugy-e azt a mesét sem regéli el, hogy Budán vagy az operencián túl valahol szép arát vezettem oltárhoz? Vannak szelid holdas éjszakák, midőn az egész természet reszket a kék és boldogság mámorától; midőn a virágos tavasz illatának legbódítóbb részeit adja át a szellőnek, hogy maga a lélekzés legyen idegeink csábitója, s midőn a madárdal beszéddé válik és az álmodó szívet az élvezet titkairól világosítja föl. Ilyenkor az eltemetett szerelem sirhantjai is egyszerre a vágyak virágáyaivá válnak; akkora termékenyítő ereje van az érzékiség langy-meleg légkörének. Talán csak perczekig tart a bűvölet; de határozhat az élet sorsáról. Dorka néni mindig Dora mellett van, s mondani fogja-e valaha neki: Elemér könnyelmű, ma szeret, holnap feled?

— Soha sem! zokogá a vénasszony egyiránt félvén, hogy igen sokat ígér, s hogy, ha nem ígér mindent, Elemér megmásítja szándékát és nem távozik.

— Néném! mondá most az ifju az akolból kivezetve páripáját, a várnagytól halottam, hogy Barnabás diák volna kegyelmed bálványa, fogadott fia, kényeztetett beczéje. Igaz-e?

— Miért kérded fiam?

— Kegyelmed, mind hallom, minden asszonynál többet szenvedett, s így valóságosabb is. Tudni akarom tehát, kívánja-e, hogy tegye az isten Barnabás diákat százszor szerencsétlenebbé mint engemet, ha ígérését néném valaha megszegné?

Dorka nyárlevélként reszketett.

— Mit válaszol néném?

Dorka az ifju határozott tekintetére veté könyes szemeit. — Legyen, mint te mondád! rebegete alélt, elfojtott hangon.

Elemér a kengyelbe tévé fél lábát, s kezét a nyeregkapára.

— Én, szólt ekkor, jó uraimék előtt nem akarnék hitvány szökevényként tűnni föl. Értésíteni fogom tehát őket Budára mentelem felől.

— Csak négy vagy öt napig ne! esdeklett Dorka.

— Nem nyargalnának utánam, ha ma vennék is leveletem, de — de isten őrizzen — hogy kegyelmed akaratját megszegjem.

Gyorsan a nyeregbe veté magát.

— Az ég áraszsza malasztját Dorka nénémre! mondá most Elemér. Kegyelmednek sokat köszönök. Nem mertem volna hinni

hogy Dora szeret; nem mertem volna remélni, hogy még a világon oly helyzetet foglalhassak el, mely biztosíthassa számomra az imádott lány kezét! néném mind kettőről fölvilágosított. Köszönet ezért a szerelem és dicsvágy nevében!

Elemér sarkantyút adott lovának, s egy pillanatra a várkapu leeresztett dobogója előtt volt, s a várnagy időt sem vehetett megkérdeni: ifju úr mikor jön vissza?

Dorka törzsúrast érzett szívében e búcsúvétel minden szavára.

A szegény nő nagy veszélyt akart a háztól elhárítani, s most rémulten hallá, hogy a veszély csekély volt; de az ő segítségével aligha nem fog utóbb óriássá nőni. Tehát ő fedezte föl Dora szerelmét az ifjunak! Ő buzdítá a bátortalant a lány kezért küzdelemre! s midőn el akart szakítani egy erősnek vélt viszonyt, akkor szilárdítá meg! Jóltévoit keserüségtől törekvék megóvni, s beavatkozása fog a családnak, melyet életénél is inkább szeret, igazi keserüséget okozni! Fömládozta testvére gyermekének, az ő fogadott fiának, utolsó filléreit; fömládozta az egyetlen erekljét, a néhai, a mindig siratott férj jegygyűrűjét: s miért?... hogy egy kalandornak alkalmat szerezzen Dora kezéhez közelebb jutni, s a Deák nemzetség büszkeségén mélyebb és mélyebb sebeket ejteni!

Elemér nyilatkozata ily gondolatokat ébresztett a vén asszonyban.

Sejtelmes félelem környékezte, s mintha a földbe gyökereztek volna lábai, alig tudott tovább mozdulni a helyről, honnan Elemér elvágatott.

Mig künn ez történt, azon leeresztett függönyü ablakon belül, melyen a vándor ifju tekintete egy órával előbb annyi éddel és fájdalommal csüggött, a jámbor Dorka, ha benyit, szintén elég alkalmat talált volna aggodalmakra, bánatra, s talán önvádra is.

Dora, midőn kisírta könyjeit, midőn az ágyvánkások közül fölemelte arcát, mindjárt magára ölté reggeli pongyoláját, óva hárintá félre az ablak leplét, s szemeivel az ér mellett, a kis pallón, a kert távolabbi részein, a hegyek magaslatain, a fellegek közt, a hol a madár jár s a hol a képzelet, keresett, keresett valakit, kiről bizonyos volt, hogy nem fogja többé meglátni. Halottainkal

is így vagyunk. Tudjuk, mily kétségtelenül megszűntek élni. Látuk a koporsó bezárását, halottuk a temetési éneket, ismerjük a fris hantot, mely alatt nyugszanak, s mégis a gyászmenetből visszatérve, a mély fájdalom feledékenységevel nyitunk a szobába, hol annyiszor találkoztunk velök, s megdöbbenünk, hogy miért nincsenek most ott, miért nem ülnek a karszékben, nem nyujtanak kezet nekünk, nem mosolyganak felénk.

— Csakugyan elment Elemér! sohajtá a lány.

Mellén összefogta kezét, gondolkodott, mintha az élet legmélyebb titkaiból akarna talányokat lehüvelyezni.

Rendre eszébe jutott minden czélzás, a mit időközönként Dorkától hallott, s a minek akkor elég értelme nem volt. most mély jelentésüvé vált.

— Elemér soha sem fog visszajönni! rebegék ajkai.

Ekkor érzésein győzedelmeskedve, szempilláiról letörlé az utolsó könyvet, egy ezüstkapesos imakönyvet nyitott ki, s hosszason imádkozott,

De megint kételyek támadtak keblében; elméjét megint talányok ostromlák.

Dorkához sietett. Nyitva találta az-ajtót, üresen a szobát.

— Ezt így képzeltem! mondá magában.

A fegyvertár előtt elhaladva csigalépesőn szállott le a kertbe, hogy rövidebb uton érhesen az épület másik szárnyához, hol Elemér szobája volt.

A nap már elég magasra emelkedett, s bizonyosan a vendégek közül többen voltak már fölébredve. De ez eszébe sem jutott Dorának. Elemér ajtója elébe lép, s kezét a kilincshez nyújtja. Ekkor a remény, a szemérem, a női féltékenység alakjában siet hozzá, s rezzenti őt vissza.

— Hátha nem ment el! e gondolat Dorát megfosztá erejétől.

Az akkori növelés szerint a házvezetés kötelességeihez gyermekkorában kezdett a lány szokni, s Dora az Elemér szobájában — mikor ez távol volt — ablakokat igazítottatott ki, bútorokat rendezett, suroltatott és Dorkával együtt mindenről intézkedett, a mi a csinra és kényelemre tartozik. E gazdasszonyi tiszt, úgy hiszem egy lányt sem tesz bátrabbá, mint a minő különben volna.

Ő ismerte Elemér szállását, a nélkül, hogy ott valaha együtt találkoznának.

S ha most mégis Elemér benn lenne,

Az hihetetlen!

Azonban reszkető kézzel nyitá ki az ajtót.

A lant az üres szobában volt, s azon kevés könyv is, mely az ifju minden kincsét tevé.

Dora egy ismeretlen betűkkel irt nagy kötetet nyitott föl, s az öröm sikoltása tört ki ajkain.

Három elszáradt ibolya volt a könyvben, s most nem találta ott.

Hogy miért őrizé Elemér a tavasznak még a hó alól szakított első zsengeit, azt Dora a mult napokban nem értette; de, hogy miért vitte el magával, oh! ezt ma már tökéletesen tudta.

— Az én ajándékom! sohajtá a bú fellegei közül is ragyogó tekintettel.

Pista bácsi, ki a tornáczon a gazdasági ügyeket bevégezte, tudván, hogy a nők hosszasan öltözködnek, időt vett magának egy száradni kezdő, de igen ritka szépségű baraczkfa megnézésére. Fejét nógatva sajnálkozik a haldokló növényen, s tán ajkán zsémb is csusszant ki a hanyag eselédekre. Mikor épen rosz kedvének javában volna, meglátja az Elemér szobájából kilépő Dorát, s ujjával magához inté.

— Hát te mit kerestél ott?

— Elemér elutazott, szolt Dora szokott őszinteségével.

— Mit? riadt föl az öreg úr, botjával ütegetve a köveket, Megint elbarangol. Alig pihent meg nálunk, s újra nyakába vette a világot! Hüüm! már látom, hogy únja magát közöttünk. Fialtal czimborákra akadt, s miatta a két öreg ásithat ezen bagoly fészekben a mennyit tetszik! Nem oda Buda, Elemér öcsém! — puffogott Pista bácsi —, más táncz is van, mint a melyre kegyelmed a nótát fujja. Meglásd, leányom Dora, ki fogok én ezen kóbor ficzón kapni. Még ma titkos parancsot adok a várnagynak, hogy midőn közelebből Elemér utra készül, várja be szépen, míg a kapu előtt van, s akkor hirtelen vonassa föl a dobogót! He, he! majd kaczagunk aztán a várnagy humorán és Elemér fogságán. Ha pedig a mi lantos barátunk ismét útra akar kerekedni, az udvari kovácsnak majd fülébe sugja Dorka, hogy nyilazza jól meg a ló lábát. Beszélek én erről Dorkával, ha! ha! ha!

Az öregnek neveltében köny csordult ki szeméből, s e miatt nem vehette észre, hogy Dora pilláin is csillog valami.

— De, nehogy eláruld tervemet, leányom! szólott ujjával fenyegetőzve az öreg. Mert Elemér félreérthetné a tréfát, ha tudná hogy tőlünk kerül. Azt hinné, erőszakot akarunk rajta elkövetni. Zsarnoknak képzelhetne, kik jogunkkal és helyzetével visszaélünk. Pedig mi szeretjük őt. S eszünkbe sem jut, hogy szolgálk, . . . de nem is a miénk. Nagy rokonunk Werbőczy István sok pénzen váltotta magához,

Pista bácsi nevetve távozott,

— Szüleim szolgálának tartják őt! Minden úgy van, a hogy képzeltem. De Pista atyus nem folyt be eltávolítására. S vajjon édes apám vett-e abban részt? Mit gyanithattak? Istenem! hisz, én is csak most gyanitom szivünk egész titkát! Erőt, erőt! menyeyi atyám!

Dora komor, összeszedett tekintettel ért szobájába.

Az ablakmélyedékben foglalt helyet, s mintha templomban volna, meghajlott fővel ült, ajkait majdnem észrevétlenül mozgatá, arcza perczenként fehérebb lön, s vonalai a merengés fátyolán át mindig bágyadtabbak, szebbek, átszellemültebbek valának.

Dani bácsi jött nagy zajjal.

Sarka után erősebben csapodott be az ajtó, mint máskor.

— Az átkozott garabonczás diák! Alig penget el egy nótát a mi hajlékunkban, s tüstént idegenekhez megy lantolni. Hát mi-csoda ez a vár, hogy nyargalva fut ki belőle, mintha sülyedéstől féltene? Megrepedt-e alapja; roskadnak-e falai, vagy párkányáról a halálmadár visít-e álmaink közé? Mi nem tetszik Elemér úrnak a mi becsületes házunknál? Tán, nem is tudod, Dora, hogy megint elment.

— Tudom, édes atyám! szólott a lány nyugodtan emelve föl szemeit.

— Tudom, tudom. Nem kell azt így mondani leányom. Vagy te, vagy Dorka a hibás. Nem jártatok eléggé kedvében Dorka bizonyosan gyöngédtelenül bánik veled, te pedig keveset tanulsz tőle. Ha a háznál nem becsüljük eléggé, ne esodáljuk, ha idegen helyen keresi, a mi nálunk hiányzik. Még a vendégszeretet iránt is rossz hirbe jövünk. Majd azt fogja mondani a mi rokonunknak, a nagy Werbőczynek, hogy Deákék gögösök, lenézők.

Ne mond előttem, Dora, egyszer se mond, Elemért szolgának! Affélével ne mentsd magad. Szolga! Mit szolgál? Nem predikálta-e a mult karácsoni ünnepeken a kolozsvári tisztelendő ur, hogy Ésopus és Empedocles szolga volt' ugyan; de megért tiz urat? Jelen voltál te is. Hallhattad. Én azt mondom, Elemér megért tizenegy urat.

Dani bácsi atyai intéseit és dorgálásait végezve, sarkon fordult, s mint rendesen midőn kedvetlent kénytelen mondani, választ sem várva, gyorsan távozott.

Bezzeg nem volt gyors a Dorka bejövetele!

Nem halaszthatta tovább, különben lappangása felötlenék, s ez az ok, a miért most végre megjelent.

— Hova küldötted Elemért? kérde Dora hideg, kimért, felindulás nélküli hangon.

— Ő akart, szivem! menni, . . . de hallgass erről, gyöngyalakom! ez titok, . . . az istenért ne mond meg senkinek! . . . ő akart menni Budavár védelmezésére és a haza szolgálatára.

— Olyan vén asszony s egy fiatal leány előtt hazud! szólt Dora esodálkozással csapva össze kezét. Boesánat néném! tevé rögtön hozzá, látva a mély hatást, melyet kiméletlen bánása az öregre gyakorolt. Ne haragudjál illetlen szavaim miatt. Én a világgal ismeretlen vagyok; de tán rövidebb idő alatt, mint képzelnéd, meg fogom érteni a rugókat, melyek a férfiak cselekedeteit vezetik, s melyek a mi akaratainkat kormányozzák. Szeretném tudni, édes Dorka, hogy micsoda nézeted van Elemér sorsa felől? A mult ősszel még török rabságban szenvedett. Gyermekekora óta az inség kenyerét ette. Egész családját valami nagy és vérengző háboru alatt Pista atyus szemeláttára irtották ki. Apjának, testvéreinek, nsgyatyjának más királya volt mint nekünk, . . . ugyanazon király, ki, a mint hallám, a mi királynénktől el akarja Budavárat foglalni. Elemér ellenünk nem harcolhat, azt jól tudom. De hát miért akar az ő atyja, nagyapja és testvérei királya ellen harcolni? Ha távozni kívánt tőlünk — s erre lehetett elég oka —, miért ment épen a táborba? Miért nem várta valahová megvonulván azt az órát, midőn szabadon mehetett volna Werbőczy bátyánkhoz, a ki az ő ura, a ki iránt kötelességei vannak?

A vén Dorka ilyen kérdéseket nem várt a gyermek Dorától, s nem is lehetett a felelettel hamar kész.

De szemei merőn és tudakolón függettek rajta s kénytelen volt válasza gondolni.

— Szívem! mondá végtére, sokkal igazabban, mintsem eléggé óvatosan, szívem Dora! Elemérnek ki kell magát tüntetni, hogy neve legyen?

— Neve! ismétlé a leány, gondolkodó arczczal, neve?

— Igen, Dora, neki hirre, névre van szüksége. Becsültetni akar, tekintetet kíván magának szerezni.

— Hogy nyájas, előzékeny, szíves, nemes érzésű, hogy retteg a büntől, szereti az erényt: azért, ugy-e nem becsülnék őt? Elemér, ha korona volna is fején, alázattal hajlanék meg az oltár, a vén ember és a szenvedő előtt. Ő ha az országot porában egy alélt nyomorékra találta, tüstént leszakítá királyi palástjának bársonyát, hogy bekösse a vérző sebeket; de, ugy-e, se a felsőbb dolgok iránti tiszteletet, se a könyörület nem szerez valóságos hirt és nevet? Ugy-e a kinek név kell, az a halál torkába megy? S ezért volt Elemérnek szüksége Budavár alá sietni?

— Istenem! te most mindent oly különös színben látsz! sohajtá Dorka koczás-kék kendőjével szorgalmasan törölgetve szemeit.

— S végtére is, mi az a név? Szolj Dorka, ha te jobban tudod. Talán épen ez a keleti gyöngy, melyet ujjaim közt tartok. Egy vakmerő ellopta a tengertől. De hányan maradtak a mélységben, a kik hasztalanul keresték? Láttad-e kápolnánkban azt az oroszlán-vermet, hol a vadállatok Dániel kezét nyalják? Vajjon hányat téptek szét az előtt? Vajjon hányat pusztítanak el, míg egy csudatevőnek ismét hizelegni fognak? Dorka mond meg, nem oroszlánveremből hozzák-e ki a nevet azok, a kiknek nincs? S Elemér csakugyan Budavár alá ment? Neked bizonyosan kell tudni. Hisz! Magad küldéd őt... De istenem! mennyit fecsegünk mi most együtt, s az alatt vendégeink békétlenül várnak a reggeli és társaságra. Kérlek, vedd ki a ruhatartóból a búzavirág-kék bársony vállat, s azt a világos selyem rokolyát, mely, mint mondád, rajtam legszebben áll. Fürteim közé a gyöngysorokhoz virágokat tűzünk. Kellemes akarok lenni. Még eddig nem jutott eszembe, hogy nekünk és van fegyverünk, melylyel, ha jól forgatjuk, nevet szerezhetünk. Oh! az a név kiegyenlíti a születés közti különbséget is. Ugy-e Dórka? De hisz én jó házból születtem!

Bölcsőmet te ringattad Dorka néni. Ugy-e ez nem volt közönséges bölcső? Csak a tegnapi öltözetemet add hát ki... azt az egyszerűt, Istenem, mennyit fecsegtünk! Még a fejem is megfájult bele. Ne félj Dorka, nem beszélem én el atyuséknak, hogy te küldötted Elemért Budára. Őt vissza nem hozhatnák; téged elhajtanának. Maradjon a mi titkunk a tréfa, a mely eszedbe jutott. A várban most egy szolgálóval kevesebb van, mint eddig volt. Semmi baj. Nemde, te is azt hiszed, hogy Elemér szolgál? Lehetett volna fejedelem, ha szépség, erő, sziv és ész trón volna, melyről, mint magasságról, a kisebb helyekre alátekinthetnénk; de mit tehetünk róla, ha Elemér ... szolgál? Szíuj egy tört... csak a hajam közé, Dorka! hogy ne homoljék szét. Neked gyöngé kezded van; nem sérthetsz meg. Mindig szerettél. Tudom, zokogva sírnál, ha meghalnék. No de én egészséges vagyok, ... fiatal és egészséges. Ugy-e, Dorka! csak az évek véníték az embert, s a sziv tele csak akkor kezdődik, ha az idő keze az utolsó virágot már letépte arczainkról?... Szolj! Én tapasztalatlan leány vagyok, s ezentúl kell tanulnom ... még a szenvedést is; de azért nyugton lehetsz, nem árullak el tégedet. S mily hamar öltöttem föl a kellemes társalgás közt. Sietek a vendégekhez. Mosolyogj, Dorka! légy nyugodt.

A lány megdöbbenésig derült arczezal távozott.

Dorka a térdelő elébe borult, s összefogott kézzel zokogá: Istenem! engedd, hogy még az éjjel meghaljak, ha annak, mit jó szándékból tettem, rosz következései lesznek!

IV.

Elemér a friss derült reggelen, mely fellegtelen, ragyogó napot ígért, Gorbó felé vette útját. Paripája a legszaporább iramlók közé tartozott, s most először jött gazdájával ellenkezésbe. Máskor a mint távoztak úgy lön sebesebbé haladásuk. Elemér szeretett hamar célhoz jutni. A tér és idő közét, mely vágyát a teljesüléstől különválasztá, igyekezett minél keskenyebbre szorítani. Midőn hazaindult a fecske szárnyaival kívánt a várba repülni; midőn onnan ismét elment, a madártól vagy gondolatától kölcsönzött volna gyorsaságot, ha csak azért is, hogy aztán va-

lamivel előbb térhessen vissza azon fedél alá, hol Dora élt, s hol egy egész család fogadta oly örömmel, mintha idegen helyett rég ismert barát és szeretett rokon érkeznék meg. Most, oh! most a paripáról omlott a tajték a zabla miatt. Elemér mihelyt az öreg várnagy a kaputól elvonult, csak lépésben akart haladni. Ellenben a tüzes véri ló, a régi szokáshoz tartva magát, midőn tágulni érezte a zablát, azon reményben, hogy urának kivételes szeszélye megszűnt, rögtön iramláshoz fogott; de mindannyiszor fájdalommal tapasztalá nagy csalatkozását. Pedig honnan képzelhette volna a szegény pára, hogy a fontolva haladás saját érdekével is öszhangzik; hogy most már igazán messze kell utazniok; hogy aligha harap többé azon puba édes fübe, mely a várkert lankáin oly gazdagon tenyészik; hogy aligha köszönti vig nyerítésével jászoltársát, Pista bácsi szürkéjét, és aligha csipkedi meg a másik szomszédnak, Dáni bácsi pej kanczájának, állát, midőn ez falánk szentelenséggel akarja ő-előle elhuzogatni az illatos szénát és a kövér vadlencsét! S ha az egyszerű fölfogású állat saját érdekeinek sejtelméig sem emelkedhetett, ki vehetné tőle rossz neven, ha nem tudta kitalálni.: hogy Elemérnek most gyakran vissza kell nézni a vár feledére, a várkert gyümölcsfáira, a várkápolna keresztjére, a kereszt utolsó csillámára, s midőn ez is eltűnt, a galambra, mely a vártól repül erre felé, a báránnyelűre, mely könnyű ezüstszin testével a vár körül röpdés, és a menyboltózat azon részére, mely alatt a vár fekszik? Hát még ahhoz az eszmére miként juthatott volna egy közönséges ló, hogy meg kell állania, mert Elemér előbb Dora keblén, most még a fűben egy igen szép gyöngyvirágot látott, s mert oly alaku somfa néz alá a martról, a milyen Dani bácsi kertjében van, még pedig köröskörül paddal befoglalva, hogy a csendes alkonyokon leülni, beszélgetni, álmodozni, dalolni lehessen? Mennyi ok egyesült tehát, hogy a szegény paripa emberséges szándéka mellett is megboesáthathatlan hibákat kövessen el! Szigoruan lakolt érettök. Egy mértföldig sem haladtak, midőn reszketegséget érzett testén, lábai fáradtabbak valának mintha igát vont volna, kétszer megbotlott, többször kapta föl fejét, s a sarkantyú miatt finom tiszta szőrén már vér serked, mi ismét a visszahatás törvényeinél fogva szemeit lángolóbbakká, szeszélyét bokrosabbá teszi, s egyegy szilaj nyerítés hangzik ajkairól. Ez vala azon válságos időpont, midőn a

paripa a súly után ítélve, melyet hátán hord, még himni akarta ugyan, hogy gazdáját viszi Gorbó felé; de a bánásmódot szemlélve, már kétkedni kezdett: vajjon nem idegen zsarnok ül-e a nyeregben, kit a hegyi út mély árkába dobni hasznos is törvényes is volna? Tervének kivitelére, a lovag ügyessége miatt, kevés kilátás mutatkozott ugyan; de mikor volt, kivált az oktalan állatoknál, a szenvedély pontos számító? Szerencséjére, a szegény ló, épen midőn indulatai féket akartak veszteni, sorsán valami végzetszerű könnyítést érzett. Mi okból történt az? igazán szólva még távolról sem gyanítá. Pedig az ok igen egyszerű vala.

Elemér költői kedélye t. i. a változó benyomásoknak nem állhatott sokáig ellene.

Oly szép délelőtt volt, mintha a természet megmutatni vágyott volna, mennyire tud, ha akar, kellemes és ígésző lenni.

Az erdő minden lakosa érezte, hogy ünnepnapja van, hogy több öröme számíthat mint máskor, s hálából a cser tetejéről a rigó legharsányabb dalait füttyölé, a galagonya ernyője közül a vadgalamb legkedélyesebben bűgött, s még a jó kedvű kakuk is, minden favágónak és pásztor lánynak, ha meg sem kérdé, legalább száz évet jósolt. S mily fürgén ugrik a mókus Elemér szeme előtt egyik ágról a másikra, mily furesán torzítja fel bőbitáját a banka, mily gyorsan kopogat a fa kérgén a harkály, s mily nagyúri megvetéssel tekint a szirtdarabról e hóbortos nép tréfáira a varju! A hegyi ér csattogott, zugott, s aláhullva fehér foszlányai-val verdeste a mészkövet és vörös agyagot: de midőn kitombolta magát a simább hegytéren virágos partokat áztatott, ragyogó tükréhez csalta a szitakötőt, a kék lepét és a tarka szárnyu pillangót, s miután a nap sugáiraival eleget mulatott, megint a homályos erdőnek fordul, tán csak azért, hogy Elemérnek megmutassa a harasztot, honnan a dámvad kiugrik, s azokat a parton hagyott lábnyomokat, melyekről a vadász a szarvas közellétét gyanítaná. Elemér nem maradt érzéketlen a természet, a tájék, a környezet kellemei iránt. Annyi mosolygó arcz — s minden fűszál, minden falevél vidám tekintetű volt — rendre édes melázattá olvasztotta föl az ifju bánatát. Ha az erdőben a vörösbegy, a rónán a pasirta énekelt, ő is füttyölt valamit a madárdal közé, most egy görög halász románczából, melyet éjente a Marmora-tengeren, majd egy régi magyar hegedős lakadalmi danájából, majd pedig azon

szerelmes versekből, melyeknek költésére — bár mint tagadná — Dora tündéri, termete, kis keze, piros ajka, mély tűzű szeme és igéző arcának beszédes vonalai lelkesítették.

Az erdős vidék szépségeit már gyakrabban szakították meg zöld vetések, csordától, ménesektől lepett mezők, magános házak, népes falvak. Sürgött, mozgott, pezsgett az élet mindenfelől. Munkások törülték homlokukról a verítéket, s ültek takarékos ebédhez, hangzott a kovács pörölye a helység szélén, deli katonák vágattak el Elemér előtt, s az ablakok rostélyá mögül csinos leánykák néztek lopvást azokra és még többet reá. Meg kell vallani, kevéssé harciosa volt Isabella királynénak, ki jobban ülné a lovat, mint a hogy a Dani bácsitól ajándékban kapott almás-szürkét Elemér; de aztán egész megyéket is föl lehetett volna kutatni, míg Elemérnél szebb daliát tudnának a mezei hadak számára toborzani. Nyulánk de erős alkatu ifju volt, a legnemesebb arczéllal, nyílt magas homlokkal, vállain lobogó aranysárga hajjal, nagy sötét-kék szemekkel, és szőke, de a naptól egy kevéssé megpirított arczán különös vegyületével az erélynek s a majdnem asszonyias kellemnek. Valószínű, hogy homályos születésű apa gyermeke: de modorában és kifejezésén annyi úri és leigéző volt, s oly szépen vegyült össze a vidám és könnyelmű szeszély, az önérző, bátor s negédeségig kalandori jellemmel, hogy egy régibb kor lovagjait juttatta azoknak eszébe, kik regéket hallottak a keresztes vitézekről s a vándor leventék felől, kik a választott delnő színét mellőkre tűzván, a széles világba indultak fölkeresni a veszélyt és szívők bálványának kecséit dalokban hallhatatlanítani.

De ezt tán felesleges is volt most említnem; miután alig lehető, hogy a lányok, kik Elemér közeledésekor bámuló arczula-
taikat ki-kidugták az ablakon, muló kíváncsiságnál egyéb-
bellel ki-sérték volna lovagunkat, s még kevésbé lehet fölteni, hogy a Dorát imáló Elemér merengéseit e csába szemek, e csinos szerkezetű fők és hamis arczok oszlatták volna el könnyű fellelként.

A mi őt földeríté, összes hatása volt a gyönyörű természetnek, a derült napnak, a mozgalmas és mosolygó életnek.

Az elválás fájdalma állandón zsongott kedélyében; de a tevékenység és dicsvágy érzete is fölébred, hogy a lány epedések közé erősebb hangokat vegyítsen. A mint nyiltabb lön a tájék, a láthatár is, melyet elméje bekalandozott, tágabbá vált. Ha az emlé-

kezet Dorához vonta vissza, új és büszke remények ragadták pályáján tovább. Ha a szerelem hű ecsettel rajzolta elébe a lány kedves képét, a diésvágy merész körvonalakkal vázoló a táborn sátraival, küzdő bajnokaival, s a kiérdemlett babérokkal. S az ifju ellentétes álmái közé beincselegte magát az élet is, az új benyomások ezer apró hatásaival együtt. Alig haladt az egen a legmagasabb pontig a nap, midőn Elemér, most ábrándozva, majd élvezve a perc örömeit, egészen meg volt elégedve sorsával, s csak azt sajnálta, hogy egy vén asszony s nem ő találta ki a módot, egy idegen s nem saját maga szerezte össze az eszközöket, melyek által a hirrel, kincsessel, a közbecsültetéssel együtt lehet, még pedig a legrövidebb idő alatt, Dora kezét megnyerni.

— Gyakran láttam, hogy a vérengző állatokat leigézi az ember szeme, és visszadöbbsenti, midőn támadásra készülének. Ilyen megbabonázható fenevad a halál is. A ki bátran elébe lép, a ki szeme közé néz, az elől hunyászkodva vonul tovább. Az élet titka a kockáztatás mesterségéből áll.

Épen midőn Elemér ily különöz nézetet választott jeligéül, lödodobogást és kardzörejt hall háta mögött.

Visszatekint.

Egy tökéletesen fölszerelt lovag közeledett hozzá.

Aczélsisak volt fején áll-lánczczal leszoritva, s hátratolt arczrostélylyal. Baljában a főtől kezdve egész törzsét fedő paizs. Oldalán török szablya, mely a ló hátulsóbb részeit folytonosan ütögeté. Kezében hosszú láncsa, kékselyem lobogóval. Mellén oly domboru vért, mintha a rák hátáról leszedett teknő szolgált volna a fegyverkovácsnak mintául. Elemér a köz elgőnek jobb karján vaslemezt, méne nyakán és szügyén vékony aczélhálót vett észre. Szóval, a mindig közelebb érkező úgy nézett ki, mint a törökháborúk óta egy tökéletesen fegyverzett magyar lovas-katona szokott. De a gyakorlatlan lovaglás, a nagy ipar, melyet a továbbhaladás eszközzésére kifej, eléggé tanusíták, hogy ujoncz még, s hogy oly osztályból lépett a haza védelmére, hol vagy az ekevassal, vagy a singgel vagy az írotollal foglalkoznak.

Elemér vállán puska volt, övében rövid, kétélü vadászkes.

— Jobb hasznát vehetném a koma fegyverzetének, mint ő valaha fogja: gondolá az ifju, s megint előfordítván arczát, tovább lovagolt.

— Tengerkék dolmánya van, sárga göndör haja, süvegén darutoll. Ki az ördög hozta épen az én utamba, s épen ma? ezt gondolá ugyan akkor a pánczélos férfiú.

— Szeretném tudni: hány ezer ily rossz lovas verné szét Ferdinánd seregét Budavár alól? ötlik Elemérnek eszébe.

— Ez a kujon már holnap reggel el fogja beszélni, mily állapotban talált engem. De itt két ágra szakad az út. Tán balra tér a czudar.

Míg a jól fegyverzett bajnok így elmélkedett, Elemér a jobb kézre eső útnak fordult.

— Nini, ez a kalandor jobbra megy. S már most mit tegyek én? De hát vádolhat-e az a vedlett róka, az a fogatlan várnagy, ha rám ismer valaki? Én nem ígértem, hogy kiszúrom a szemét annak, a ki arcomra tekint. Miattam ugyan születhetett volna vakon az egész világ, sőt némán is; de, ugyesgéljen! arra nem vettem föl havi díjt, s nem ittam áldomást, hogy az útasok közül egyet is vakká vagy némává tegyek. Kötötte volna ki e pontot a vén róka világos szavakkal; akkor egészen más volna. De így mit bánom én, ha a titok világosságra jön; csak én hallgassak róla.

Ezzel a pánczélos férfiú szintén jobbra fordult.

— Hihetek-e szemcímnek? gondolta most Elemér, ki történetesen visszatekint. Az a nagy száj, narancs-sárga arczbőr, vastag orr, nyirt bajusz, kiálló pofacsont és mézsárosnak való termet, a megszólamlásig hasonlitanak hozzá. Nem... nem... az lehetetlen. Honnan kapta volna a lovat? Miért öltöznék pánczélba? Mit csinálna azzal a szablyával?... Ej! hogy is tudok ilyen bolondságot képzelni!

Elemér többé vissza sem nézett.

— Nyelje el a föld! Ugyesgéljen! ez a Deákék lantosa! Valószínűleg nem törik ki holnapig a nyaka, s mindent el fog árulni. Bánja a manó!

Legalább tíz perczig haladtak egymástól egyenlő távolságban.

Az út szélére csinos vendéglő könyökölt, oszlopos fatornáczezal, négy ablakkal, füstölgő kürtövel, hívogató tekintettel.

— Itt jól fogok lakni, s a kövér ürüczombra egy egész kupa vérpiros bort nyelek le: vigyorgott a pánczélos bajnok még szé-

lesebbre vonva száját... De mi a hé-kő! folytatá, hisz, az a bárázdabillegető is oda megy!

Elemér a vendéglő tornácza előtt egy darabont kezébe veté a zablaféket, hogy jártassa meg a lovat.

— A kehes, vézna várnagy — okoskodék most a paizsos és karvasos férfiú — szerződésünkben nem kötötte ki határozottan, hogy inkább koplaljak, mintsem oly korcsmába térjek be, hol ismerős ül az asztalnál. Ha tehát a titok időelőtt kerülne vilá-gosságra, az ő lelkén szárad minden felelősség. Bánom is én!

Ily gondolat közt ügetett bajnokunk a kapuhoz.

— Csakugyan a hóbortos Barnabás diák! mondá magában a tornáczról Elemér.

— Ugysegéljen! ez a sehonnai lantos! mormogta a nyereg-ből Barnabás.

(Folytatjuk.)

KEMÉNY ZSIGMOND.

A TĒNGER,

MINT A

TERMÉSZETTAN TÁRGYA.

M. F. Maury, Physical Geography of the Sea. — Németül: Die physische Geographie des Meeres. Deutsch bearbeitet von Boettiger. Leipzig, 1856. Nagy 8-adrét.

„Mi közünk nekünk, száraz belföldi embereknek, a tengerrel?“ Ez a végzetes ellenvetés hangzik fülembé, s mint egy bajosan hágható meredek halom tornyosul értekezéseim ezime s mondanlóim közé. Aggodalmam tulzottnak látszhatik most, midőn utca, hegy és völgy is viszhangzanak a természeti tudományok magasztalásától.

Most, midőn folyóirataink, naptáraink és népkönyveink szerkesztői olvasóik körét vélik tágítani, ha a természet nagy és kis műveit, bámitó és érdekes jeleneteit tárgyazó ismertetésekkel, elmélkedésekkel gazdagítják gyűjteményeiket. Most, midőn a realismus önhittén száll szembe a humanismussal s a „real“, attilába öltözve ünnepélyes magatartással nyújtja a gyalut és vésőt, a czirkalmat és Galvani oszlopát a magyar ifju kezébe. Ugy van ez mind és aggodalmamat nem oszlatja, hanem — növeli. Mindazon chriákon és magasztalásokon át, melyekkel nálunk a természeti tudományokat igyekeztek elméletileg megkedveltetni — mintha lehetne valamit nem azzal foglalkodóval megkedveltetni — egy eszme vonul át és ez, bármely rhetori mesterséggel, hol leplezetten, hol cifra sallangosan legyen elmondva, sem több sem kevesebb, mint — a has. Csak egyikét mutatom be ezen leplek-

nek, diszitményeknek, czafrangoknak, melyről a többit is, mint embert barátjáról, megismerhetjük: a tudományoknak elkülönzését életre- és nem-életrevalókra. Amazok más szóval reál, s ismét mással exact tudományok közé számítják kiválólág a természeti tudományokat. Vegyünk próbaköre egy pár vonást, lássuk mikép igazolják a tények e nézetet. Egy tudós *microscopicus* kristályok szegleteit méregeti végnélkül, a *Carex* sertéit vagy a bolha és cserebogár körmeit számlálgatja. Egy másik poros krónikákból, levéltárak korhadó okleveleiből a miveltség fejlődését, emelkedését és hanyatlását, nemzeti sajtáságok, nemzeti érzület alakulását törekszik kitanulni. Vajjon melyiköknek van nagyobb hatása, haszonvehetőbb befolyása az életre? Hogy ez tulzottnak, élére állítottnak ne lássék, többet mondok. Elvezetem a kétkedőt egy rendszeres könyvtárba. Egész hosszú sor könyveket mutatok neki a természetiek osztályában, húzzon ki kénye szerint egy kötetet, húzzon ki tizet s ha végig lapozva, csak egyetlen egy vonást is lel a legbuzgóbb realista vagy exactista, mely az „életre“ vonatkoznék, akkor — hadd vesztettem legyen peremet. De forduljunk más osztályhoz, teszem, a nem exact historiaihoz. Itt meg aligha egyet lapozand, melyben oly eszme ne bukkanjon elébe, melyből az emberiségre — tehát az életre nézve — ha közvetlen nem, legalább szükségképi eszmetársulatnál fogva, hasznos tanulságot vonhat.

De más oldalról az is igen igen kétséges, hogy a természet-tudományok — minden hasonlítás nélkül a többiekkel — az élet anyagi érdekeinek, szóval: a hasznak szolgálatában állanak. A gazdasági- és műipar minden — alig teszem hozzá, lényegesebb vagy főbb — fogásai ki valának találva, mielőtt a kémia vagy physica nyújtották volna azoknak elméleti segédöket. Az elvetett mag kikelt Egyiptomban, ugy mint Görögországban s Italiában physiologia nélkül s a tyrusiak ném tudták ugyan a Murexet Lamarek szerint sorozni a rendszerbe, hanem azért mégis festettek vele. Ugyan csak a phoeniciaiak nem vártak Berzeliusra az üveggészítéssel s Hanno nem kértett tanácsot Newtontól vagy Laplacetól, mikép hajózza körül Áfrikát; pedig nem vala mágnestűje. Droz, Kempelen, Vaucanson és Arkwright meglehetősen roszul állották volna ki a szigorú vizsgát az „analytica mechanicából“ a párizsi polytechnicumban; és Watt egyszerre találta ki a javított gőz-

gépet s a gőz elméletét. Mondjam-e, hogy a vasút és gőzhajó nem a természettudósok sugallatára, hanem — ellenmondásuk daczára született; holott másfelől az aërometria elméletei nyomán készülő Ericsongép s a galvanismus mechanikai használata maig is embryojokban vannak? Tán szükségtelen lesz ezeket vagy több ilyenket emlegetni s röviden megjegyezve, hogy a természeti szintugy mint más tudományoknak meg van az ő saját önálló becsők, méltóságok, hogy azok a szív és ész táplálékai, mint a vastagabb eledel a hasé. A tudomány nem befektetett tőke, nem elvetett mag, melynek termését várjuk, hanem élvezni való kamat, a miveltség díszvirága, melyet gyönyörünkre szánt a minket szerető gondviselés, — ezeket megjegyezve, mondom, őszinte vallomást teszek, hogy ismertetésem után a tengerről sem a gabonát olcsóbban termesztetni nem lehet, sem a búza ára fel nem rug, sem gyáriparunk fel nem virágzik, s általában az minden ipari vagy kereskedelmi vállalat keletkeztetésére vagy könnyebbitésére merőben haszontalan lesz.

Hanem azért mégis érdekes a tenger ismerete természettani szempontból mindazok előtt, kik nyers anyagi hasznot nem várnak belőle. Hiszen, minden cosmopolitai ábránd nélkül közös honunknak nézhetvén a föld kerektségét, avagy közönyösök lehetünk-e az iránt, mi történik annak három negyedén, minő törvények igazgatják az iszonyu terjedelmű vízsíkság nyugvó tükrét vagy fodros hullámain, rendes folyamait, apályát, dagályát, vagy szélháborította tornyodzását? Közönyösök-e azon közlekedtető eszköz iránt, mely a polgárisodás fejlődésénél fogva nélkülözhetlenné vált élelem- és ruhaszereinket, csemegéinket és cziczomáinkat hozzánk juttatja? De még szorosabb kapcsolatban is áll velünk a tenger: a meleget, mely a zordon tél fagyát elviszi, s kies tavaszt hoz, az esőt, mely réteinket, vetéseinket felfrisíti, neki köszönjük; egész időjárásunk oly szorzat, melynek tömegesebb, állandóbb tényezőit a tenger adja s a száraz csak a módosító, változtató elemeket nyújtja hozzá. Már csak az a magasbról való belátás is, mit a természet nagy háztartásába e tárgy vizsgálata által nyerünk, fölbreszti az érdeket s méltán igényli a figyelmet.

A dolog érdekét emeli még némileg az, hogy a „tenger tudománya“ egészen újszülött — majdnem keresztelő-ünnepélyében részeltetem az olvasót, midőn vázlatosan ismertetem. Tengert il-

lető, tengert tárgyaló ismeretanyag s ismerethalmaz igen is volt már, és temérdek volt, mert a hajók annyi ezrei nem nyom nélkül hasgatták három-négy évszáz óta az Ocean síkját; de a hajósnaplók és logkönyvek tömkeleges zsbkamrájából Maury kapitány hozá ki a tenger tudományát, mint Sophroniskus fia a sophisták szórszálhasogatásaiból s a világfiai zavaros eszméiből a józan philosophiát. Épen azért a világért sem tökélyes az, de már kísérletében is vonzó; igen is, mert nem vonzóbb-e egy sokat ígérő gyermek szemlélése, kinek jövődjét szivárványszínekkel festi ki phantasiánk, mint egy elaggott öregé, kinek lefutott pályája már a közönséges és mindennapi dolgok érdektelen tengerébe merült.

Merüljünk mi is egyszerre az Oceán mélyeibe. Egy jelenet vonja itt különösen magára már hosszas idő óta a tapasztalók s hallásból tudók figyelmét: — a Golfi folyam.

Igen is, az Oceanban, melylyel képzelődésünk földrajzi leczkénk óta az állóviz eszméjét társítja, „egy hatalmas folyam van. Minden kiasz és az nem apad ki, a legduzzadóbb árák dagasztják és nem hág tul partjain. Partjai s ágya hideg víz és folyama meleg. Kútfeje a Mexicói öböl s torkolata az éjszaksarki tengerekben van. Nincs a világon egy hömpölygő vízfolyam, mely felséges nagyságában hozzá hasonlítható lenne. Folyása sebesebb, mint a Missisipié s az Amazon folyóé.

„Vize a Golftól a Carolinai partokig indigókék. Oly élesen kiválik ez, hogy a szem folyvást kísérheti azon vonalat, melynél a közönséges tengervízzel határosul, sőt láthatni, mikép úszik fele a hajónak a Golfi-folyamban, fele a közönséges tengervízben,“ mythologiát tudónak a különváló két lángot juttatja eszébe, mely Eteocles és Polynices holttesteikből lobogott fel a közös máglyán. Mi több, ezen folyam nem hogy magasabb helyről lejtőre folya, sőt a tenger a Floridai szorosnál mélyebb, mint a carolinai partoknál, úgy hogy oly hágón foly fel, melynek emelkedése 1000 ölre csaknem egy lábnyit tesz. Ez a körülmény egyszerre elejti azon okot, mintha ezen folyam a tengerfenék lejtőségéből credne, mi különben is ellenkeznek a hydrodynamikai elvekkel. Szintoly kevésbé kereshetni azon okot a passzátszelek nyomásában is. Ez ellen szól egyszer az, hogy több mint 700 mértföldnyi folyásában, jöllehet hol szélesedik, hol keskenyedik — (Carolina partjai-

nál 18 mértföldnyi széles) — de mint egy olajfolyam sehol sem vegyül a többi tengerrel, hanem irányával mérsékleti különbségét is megtartja. Másodszor megczáfolja ama hiedelmet az, hogy a Baffin-öbölből egy hidegvízfolyam jő vele szembe, s midőn találkoznak, emez — a Polárfolyam — ketté válik s a Golfi folyam mellett kétfelől halad délfelé. Ennek pedig semmi segítő szele nincs, sőt emezek rendes iránya többnyire ellenkezik vele, s egy nagy része a mélységben halad elé, hová a szelek ereje soha sem hat. A sarki folyam temérdeksége feléri a Golfifolyamét.

Különösnek látszhatnék, ha a feljebb érintett has-elmélet nem magyarázná, hogy ezen oly nevezetes jelenet egész folyása kikutatása végett soha egy hajót se küldtek el, midőn az ugynevezett éjszaknyugoti (Grönland s Amerika közötti) áthajózás kipuhatólására annyi milliót s annyi beces emberéltet áldoztak. De ugy van; a Golfifolyam egész pályája a tudomány haszonkeresetlen érdekét illető kérdés, — hadd fejtsék meg a tudomány emberei, a hogy birják, azzal az indiai út nem rövidül. Egyszerűen hát datumokkal jelelt üres palaczkokat hánytak belé, s a mint ezek történetesen itt vagy amott a partra jutottak, ezen pontok egybevetéséből nyomozták ki a folyam irányát, hosszát, terjedelmét — a hogy lehetett. Ezen adatokból azon meglepő tanulság jő ki, hogy az Atlanti tengerből mindenfelől a Mexicoi öbölbe tódulnak a vizek s ezen meggyült tömeg elfolyása a Golfifolyam. De miért gyűlnek, miért tódulnak oda s mi okozza az aránylag keskeny, csupán vízfénckkel s vízfalakkal korlátolt, egyedüli csatornán való elfolyásukat: — erre a feleletet még csak kisebb vagy nagyobb valószínűségű vélemények közül választhatni.

Az emlitém nyomozás kísérleti módon történt; a másik, mindjárt mondandó módon egészen tudományi és elméleti. Az Atlanti tenger közepett az ész. szélesség 20 és 45 fokai közt van egy rengeteg folt, néhány ezer □ mértföldnyi terjedelmű, mely oly sűrűen van tengeri hínárral (*Fucus natans*) fedve, hogy ez az ott áthaladó hajókat gyakran nagyon hátráltatja útjukban. Midőn Columbus fölfedező útjában erre bukkana, társai nagyon megrémülének, azt vélve, hogy ott a hajózható tenger határáig jutottak. Némi távolságra úgy látszik, mint egy rét s elég szilárdnak, hogy rajta sétálni lehessen. Ily hínárdarabokat nem egyszer látnak a Golfi folyam szélén a víz által hajtva. Tapasztalhatjuk, ha egy

vizes medenczébe könnyü testeket, polyvát vagy parafa darabkákat vetünk, s a vizet örvényes keringésre hajtjuk, hogy azon testcskék lassankint a keringés középpontja felé húzódnak s állandóul ott maradnak, mint legnyugalmasabb helyen. Ilyen foltnak látszik a Sargasso-tenger (ugy hívják a mondott területet az ott levő hinárfaj portugali nevééről) egy oly örvény középpontja, melynek medenczéje az Atlanti tenger. Ott lelé már Columbus, mint említők, s 50 évi tapasztalás bizonyítja, hogy határai ennyi időszak alatt maig nem változtak. A Golfi folyam hát végetlen kariában kering, s a kivetett palaczkok is ugyanezen tényre mutatnak.

Ezen örvény különböző részei nem egyenlően szembetűnők, se ugyanazon nevet nem viselik. A Golfi folyam, melynek sajátosságait érintők, a floridai szorostól, Észak-Amerika partjait mellékelve New-Foundland szigeteig tart, s ott merőbe keletnek halolva megszűnik észrevehető lenni, ámbár nem egy ízben vetette ki a bele dobott palaczkokat s más elragadott lebegő testeket Irland partjára. Egy más része Europa és Afrika nyugoti partmellékén mutatkozik Irlandtól a Zöldfoki (Cap Verd) szigetekig. Egy harmadik körülbelöl az egyenlítő táján hömpölyög nyugotra Afrikától Brasilia partjai felé, s innen a Caraibi tengeren át a Mexicoi öbölbe. De mindezek se a körülök való tengervíztől élesen el nem válnak, se rohamuk nem oly erős, mint a Golfi folyamé. Hogy erről képzetünk lehessen, egy kis számítást kell tennünk.

Földünk forgásánál fogva minden test bizonyos gyorsaságot, de a földön lévő helyzeténél fogva különbözőt vett fel, nyugotról keletre törekvő irányban. Az egyenlítő alatt 1471 lábnyi (egy másodperc alatt) ez a gyorsaság s annál kisebb, minél távolabb esik az illető pont az egyenlítőtől észak vagy dél felé. Ezen gyorsaság természetesen sehol sem sejthető, mivel a föld és minden rajta levő testek együtt és egyenlően részesednek benne. De ha akármelyikök helyt maradna, akkor bezzeg szembetűnnék teljes mértékében. Ha például egy a földön kívülről benyuló láthatlan, de hatalmas kéz egy kőszirtot erősen megragadna, a föld és más tárgyak keletre tovább haladván, ugy látszanék a földről nézőnek, mintha azon szirt repülne nyugot felé, holott valóban csak elmaradna elébbi helyétől s a többi tárgyaktól. Ha ellenben a föld állana hirtelen meg, a rajta levő tárgyak repülnének, elsza-

kadozva helyeikről, kelet felé. Az egyenlítő alatt hát ezen repülés gyorsasága oly nagy lenne, mint egy ellőtt puskagolyóé (1400—1500'). Ha pedig nem állana, csak meglassudnék a föld forgása, akkor is épen a lenne a következtése, csak hogy az elrepülő testek gyorsasága épen annyi lenne, a mennyivel meglassudott a föld. No már ezen gyorsaságra nézve az erőtan csalhatlan törvényei szerint tökélyesen mindegy, akár a föld forgása lassudjék, akár pedig a felvett test haladjon — tegyük az egyenlítőtől — oly pontjára a földnek, melynek az egyenlítőtől való távolságához képest kisebb a gyorsasága, és egy bizonyos pontra érkezve, itt már az ennek megfelelő gyorsasággal kell kelet felé sietnie. Egy madárnak p. o. teljes lehetetlen az aequatortól egyenes irányban az északi sarknak repülni. Midőn — tegyük — az északi szélesség 25° -hoz érkeznek, itt akarata ellen is kelet felé kell neki haladnia, még pedig 138 lábnyi gyorsasággal egy másodperc alatt, mert ott ennyivel lassabb a föld felszíne forgási haladása. Minthogy azonban ez nem csak a mondott 25° -nál, hanem reptének minden pontjában történék rajta, tehát az a madár északnak indult röptében egy görbe vonalat írna le, mely hová tovább inkább keletre hajlik és azt folytatva soha sem jutna északra, épen úgy mint a Duna egyik parttól az átellen partnak irányzott csónak azon ponton semmikép ki nem köthet. Épen így történék akkor is, ha az a madár az északi félgömb valamely más pontjáról repülne északnak indulva; valamint történik ez a déli széllel, mely az egyenlítőtől távoztában csakhamar délnyugatívá s hová tovább mindinkább nyugatívá válik. Kicsinyben tapasztalják ezt a délészak irányu vasútakon, hol az északra haladó vonatokban a szekerek mindig hajlandók kelet felé kisiklani a sínekről, s ennél fogva a keleti sínekre súlyosan nehezednek a kerekek. A délre menőkben természetesen épen ellenkezőleg van, mert itt nyugotra nehezlenek a mozdonyok és szekerek.

A Golfi folyam is tehát a természetnek ugyanezen törvénye alatt állván, a mint a floridai szorosból (a 25° -nál) az Atlanti tengerbe átlép, észak felé halad és New-Foundland szigeténél (45°) már 293 lábnyi gyorsaságot kellett hogy nyerjen kelet felé. Ugyde ellenébe áll itt az Atlanti tenger roppant tömege, melyet nem csak legyőz rohamával (bárha nyert gyorsaságának arányos vesztesévével, hanem marad is még neki $2\frac{1}{2}$ lábnyi sebessége

(1467 öl egy órában), melylyel az elébe sulyosodó tömeget odább tolja. Oly roham és oly erő, melyet szerzőnk 3000 Mississippifolyóhoz hasonlít. Az utánszámítástól megkíméljük olvasóinkat.

És itt ismét élénkbe bukkan az eltávolíthatlan kérdés: mi adhatja ezt a rengeteg erőt a Golfi folyamnak. Miután a féljebb érintett két okot elmellőztük, lássuk mennyivel üti meg inkább a mértéket az, a melyet szerző kísért meg.

„Vegyük fel,“ ugymond „hogy egy földünk nagyságu szilárd sima gömb legyen általában 200 öl mélységű vízzel borítva; a meleg minden kútfeje, minden kisugárzása legyen eltávolítva, úgy hogy a folyadék mérséklete épenséggel állandó és egyforma legyen. Ily gömbön a sulyegyen háborítatlan maradna, nem lenne se szél, se folyam rajta. Most már vegyük fel, hogy akkora övezeten, mint a melyet földünkön a térítőkörök fognak be, a víz a felszínétől 100 ölnyi mélységre változzék egyszerre mind olajjá. Ez által a folyadék sulyegyene azonnal megháborodik a mi felvett planetánkon, s folyamok és ellenfolyamok rendszere áll be működésbe — az olaj szakadatlanul elterülő folyamban ömlik a sarkok felé, holott a víz alatta az egyenlítőnek tart. Most tegyük továbbá, hogy az olaj a mint a sarkvidéket éri, megint vízzé változik s a víz a mint a térítők közé behalad, olajjá, úgy hogy megint felhágjon a felszínre s elfolyjon mint előbb. Így minden szél nélkül állandó és egyforma rendszerét nyernők az egyenlítőtől a sarkok felé s a sarkoktól az egyenlítő felé haladó folyamoknak. De mivel planetánkat a forgásától nem fosztók meg, annál fogva minden olajrészeeske (csekélynek tevék fel az ellentállást) keletre irányzott, mindig nagyobb viszonyos gyorsasággal vonulna csigás vonalban (spirale) a sarkok felé, s ezeket mintegy 200 mértföldnyi, egy órai sebességgel kerülné. Vízé változva s gyorsaságát elvesztve aztán egy hasonló, de nyugotra tekert csigás vonalban húzódnék vissza a térítőkhez. Tehát az egyenlítőtől a sarkoknak tartó folyamoknak keleti s a sarkoktól az egyenlítő felé haladóknak nyugoti irányuknak kellene lenni.

„Képzeliük végre, hogy azon költött gömb szilárd bele a mi tengereink fenekének képét és alakját ölti fel, és minden tekintetben hű mássát képezí a tenger sekélyeinek és szigeteinek, a száraz continenseinek és partvonalainak, szabásukban és nagyságukban. Így az inént fejtegetett egyenletes folyamrendszert mindenféle

akadályok, mint p. o. a víz egyenetlen mélysége, a partok kanyargásai sat. fogják zavarni s helyen helyen másfelé téríteni és némely folyamok nagyobbak és gyorsabbak leendenek, mint a többiek. De ezért a folyamok és ellenfolyamok a sarkok és egyenlítők közt mégis éppen úgy megvolnának.“

Szerencsésebb képet alig találhatott volna szerzőnk azon oly fontos és nevezetes természeti jelenséget illető kérdés felvilágosítására. Egyenesen erét tapintja a dolognak: folyadék tömegben keletkező változásokról csak hydrostaticai és hydrodynamicai törvények adhatnak számot. Folyadék tömegben a folyadék részeinek különböző sulyaránya által okozott bomlása a sulyegyennek, az a törvény, mely a legesekélyebb változástól a meglepőbb hatásig mindenén átvonul és mindent magyaráz. Ha egy edényben, — legyen ez kicsiny mint egy ivópohár, vagy nagy, mint a világtenger medenczéje, melynek egyik szélén China, másikon Mexico ül, — ha bárminő edényben, mondom, folyadék van, a folyadék arányosan sulyosb részeeskéinek le kell sülyedniök, s a könnyebbeknek föl kell lebbenniök. Ez a mondott feltétel alatt állandóul létező erő és hatalom, mely egy csészében egy kis forgácsot keringtet, de a tengerben hegyeket hordhat egy helyről a másikra; mert valamint létét amaz egyszerű vonás, a sulybeli különbség teremti, úgy fokozatait egy hasonlókép egyszerű körülmény, a folyadék tömege határozza meg. Ha hát ki tudjuk mutatni, hogy az Oceanban amaz első vonás létezik és szükségkép léteznie kell, akkor szerzőnk elmélete ellen alapos kifogás alig lehet.

A Golfi folyam forrása, mint tudva van, a mexicói tengerből. Földünk legmelegebb egyik táján fekszik, a ráktérítő a közepén vonul át, három oldalról száraz választja a többi tengertől, s a negyedikén is csak szigetek közt nyíló csatornákon közlekedik vele; miszerint csaknem úgy nézhetni mint egy roppant belföldi tót, melynél minden kedvező feltétel meg van, hogy a nap ereje minél magasabb fokra fölhevítse. Fölhevítésének három fő eredménye van. Egy az, hogy a kigőzölgés az által magasra fokozódik, magasabbra, mint a szomszédos tengereken. E miatt felszíne alább is sülyed azokénál, s így a hydrostaticai sulyegyennek, mely azon egy medenczebeli folyadék szigorú színültiségét kívánja, már meg kell bomlani. Második eredmény az, hogy a gőzölgés által a tenger

sós vízből csak a vízrészecskék röppenvén el, a maradék sósabb lesz és ennél fogva halmazállapota változást kell hogy szenvedjen. Ezen változás elégséges arra, hogy azon folyadékot a többi tenger változatlan vizével bajosan vegyithetővé tegye. Hiszen bármi nagy rokonságban vannak is a szesz és szeszés folyadékok a vízzel, mégis tudjuk, hogy illó vigyázattal egy pohárkában bort tölthetni viz felibe, úgy hogy ideig óráig két különböző réteget alkossanak. Harmadik következése végre a fölhevülésnek az, hogy a felmelegült tömeg megkönnyül, még pedig annyira, hogy azt a szaporodott só-tartalom sem hozza egészen helyre. Ime a két utolsó feltétel egészen megfelel annak, a mit a feljebbi hypotheticus képünkben a víznek olajjá változtatása által akaránk érzékitni. S következései is ugyanazok lesznek, t. i. egy észak felé irányzott folyam, mely csak a floridai szoroson át kapván nyílást és utat magának, összeszedett erővel rohan ki azon át az Atlanti tengerbe, s vegyületlenségét szembetűnő s érezhető haladásán kívül setétkék színével is kimutatva jelen meg, mint Golfi folyam.

A mi a felvett hasonlítás másik oldalát, az olajnak újra vízzé változását illeti, az ennek megfelelő változás eszközlése egyszerűen az által történik, hogy a folyam észak felé haladtában mind kisebb mérsékletű klímák alá érkezik s lassan lassan kihűlvén, könnyebbségét veszti s csatornája vízfalai már nem bírják úgy összetartani, sem alásülyedését meggátolni. Azonkívül, a szoroson ugynevezett Golfi folyam pályája végeztével oly helyekre jut, hol esővel, hozzá tehetjük, hogy az északról délre hajtó jég-hegyek olvadtával is jóval több vizet kapván, mint a mennyit ott, a hivesebb tájakon, gőzölgéssel veszti, a sósságbeli különbség is elenyészik, s ennél fogva vize a többi tenger vizével egészen hasonló állapotra jut. A hypotheticus képnek tehát minden vonása teljesülve levén, szerzőnk elmélete az egyenlítői és sarki folyamok képződéséről a legnagyobb méltánylást érdemli, mint a mely az illető tényekkel minden vonásaiban oly bámulatosan meg-egyezik.

Mielőtt e tárgyban tovább mennék, megragadom az alkalmat, hogy figyeltessem az olvasót két ellenkező sajtáságu szirtre, melyek valamelyikébe a természet jelenségeit magyarázó igen könnyen beléütközik, és a melyeken nem kis tekintélyű tudósok is felakadtak olykor. Természeti tényt magyarázni annyit tesz, mint

annak lefolyását, a természet sok más tényeiből ismeretes általános törvénnyel egybehasonlítani s mozzanataik azonosságát kimutatni. Egyszerű tényeknél — ha volnának szigorúan véve ilyenek — könnyűnek látszik ezen eljárás, de bonyolodottaknál, hol nemcsak törvényekhez, hanem számtalan kapcsolataikhoz kell folyamodnunk, bezzeg nem ritkán megszakad az Ariadne fonala. És itt egyfelől tévedhetünk azzal, hogy ha a legelső eszünkbe ötlő törvénnyel vagy törvényekkel, melyek a ténynek megfelelni látszanak, azonnal megelégszünk és magyarázatunkat szigorú kritika alá nem vetjük. Így tévedtek azok, kik a Golfi folyam keletre való fordulását New-Foundland táján, az ottani fővénypadoknak és torlatoknak tulajdoníták, holott ennek okát, mint láttuk, a föld forgásában kell keresnünk; és kérdés, vajjon azon fővénypadok nem inkább eredményei-e a folyamok földműsű erejének, annál inkább, mivel az északsarkai és az egyenlítői folyamok itt találkoznak össze s két ellenkező erő találkozása mindig viszonyos nyugalmat hoz elé. S még ama hibáztatott vélemény osztói közt lelünk oly neveket is, mint a Rennelé és Aragoé. — Másik tévedés e tekintetben úgy történik, hogy ha jól ismert és megállapított természeti törvények helyett gyanításokhoz s ismeretlen erők ismeretlen működéséhez folyamodunk. Ezen hibába esett épen szerzőnk, midőn azon kétségtelen tapasztalati tényből indulva ki, hogy a hajók fenekének rézborítéka a Mexicói öbölben gyorsabban évődik és romlik, ennek okát azon tenger fölhevült és megsósult vize sajátos galvanicus állapotában keresi. Ugyde ez merőben szükségtelen, mivel egy szabatosan nem jellemezhető, tehát ismeretlen állapot nem magyaráz annyit, mint a mennyi világot nyújt az a körülmény, hogy a szóban forgó tengervíz kémiai hatását magasabb mérséklet és a sótartalom megtömtödése a tapasztalás mutatta fokra emelheti. De arra sincs szükség, hogy a folyam vegyületlenségét ama rejtélyes galvanicus állapotban keressük, midőn a feljebb adott okok ezt is eléggé és észélyes kifogáson kívül megmagyarázzák.

Mindez azonban nem csökkenti szerzőnk fő elméletének hitelét, t. i. mely az Ocean súlyegyenének a nap hevítő sugarai által okozott meg bomlásában leli a Golfi folyam indító okát. Hanem egy harmadik hibába esnénk mi, ha azt az elméletet, mely azon egy jelenségre oly szépen és pontról pontra illik, további vizs-

gálat nélkül legott az egész tengerre nézve érvényesnek tartanók. Szerencséjére és szerencsénkre minden, a mit a tenger különböző folyamairól tudunk, merőben igazolja amaz elméletet. Mindenütt az egyenlítőtől a sarkok felé, a sarkoktól az egyenlítő felé vonuló folyamokkal találkozunk; amazok folytukban kelet, emezek nyugot felé hajlanak el. Mindenütt a fölhevített víz sósságában s így tömörségében is változást szenvedett folyamat alkot, s az így megbontott sulyegyent ellenkező folyamok állítják helyre a felszínen vagy a mélységben. Vegyük a Vöröstengert (Arab-öböl) például. „Ezen tenger legnagyobb része eső és folyók nélküli vidéken van. Hosszu, keskeny teknőhez hasonlíthatni. Minthogy esőtlen vidéken fekszik, teméntelen vizgöz fejlík belőle. A kihúzott vizet se eső, se folyó nem pótolja vissza neki.“

Ha a kigőzölgést szerzővel igen szerényen csak félhüvelyknyire teszszük is napjában, az ezáltal meggyűlt só utójára a Vöröstengernek egész medrét megtölthetné sóval. Minthogy pedig ez 3000 év óta nem történt meg, sőt ezen tenger sótartalma kevés századrésszel haladja meg a többi tengerekét, világos, hogy vizét valahonnan vissza kell kapnia. És meg is kapja ezt a Bab-el Mandebi szoroson át, hol két ellenkező folyam halad át egyik a másik felett. Az alsó a Vöröstenger megsűrűdött és alászállott tulsós vizét viszi ki az indiai Oceánba, a felső pedig innen kevésbé sós vizet visz a Vöröstengerbe. Az utóbbinak természetesen felszíni folyamnak kell lenni; mivel a tenger felső rétege, ha szinte itt is foly gőzölgés, esők s a mindenfelé szabad tengervíz által kárpótlást nyer s a téritők közti helyzeténél fogva jobban felhevülvén ez által is szintűgy mint az elébb mondott okoknál fogva, könnyebb. Hasonló viszonyban van a Földközi tenger az Atlanti Oceánnal. A Gibráltári szorosnál oly erős rohammal foly be a tenger, hogy a hajóknak olykor hetekig is kell várakozni, míg nagyon kedvező széllel kihaladhatnak a nevezett szoroson át az Atlanti tengerre. S minthogy ezen szüntelen való szaporodás és a Földközi tenger kigőzölgése daczára, melyet a reá hulló kevés eső helyrepótolni nem bír, még sem lesz évről évre sósabb, a befelé irányzott felszínes folyammal ellenkező folyamnak kell létezni, s létezéséről vannak egyenes és közbevetetlen tapasztalati adatok is. Nem áll ellent az, hogy a Gibráltári szoros maga szintűgy át van gátolva, és a víz mélysége csak

mintegy 160—220 öl, holott kevés távolságra tőle keletre a Földközi tengerben már 900 ölnyinek lelék a mélységet. A szárazon igaz hogy nem foly hegynék a víz, mert csak saját súlyánál fogva esik; de egy megbómlott súlyegyenü víztömegben az örvény alsó része igen kényelmesen haladhat hágónak vagy meredek falnak is felfelé, a mint a többi víztömeg nyomása sürgeti. Mert a hydrostatica fő és ősi törvénye az, hogy „a folyadékok saját elemökben nem nehézlenek.“ De csak addig, míg a folyadék szabad felszíne tökélyesen vízirányos, keblében pedig minden tekintetben a legtökélyesb egyneműség uralkodik. Mihelyt akármelyikben a legparányibb változás történik, legott vége a nyugalomnak, a magasabb folyadékoszlop s a sűrített részecske nehézik és lefelé kezd haladni, tehát a rövidebb folyadékoszlopot s a hígabb vagy gyérebbs részecskéket feltolja. Ha már a változás oka, bizonyos helyén a folyadéktömegnek, állandó, akkor okvetlenül örvény keletkezik, melynek átmérője lehet egy pár hüvelyk, mint egy köveken csergedező patakocska folyamában, de lehet 1000 mértföldnyi is, mint azon nagy folyamé az Atlanti tengerben, melynek egyik széle Amerikát, a másik Európát és Afrikát érinti. Az örvénykarika vízirányosan feketik a víz felületén, a mily alakban képzeljük rendesen az örvényeket; de állhat éllel is a horizontonhoz, mint egy edényben forró vízben tapasztaljuk s mint azok a melyek a Verestenger vizeit cserélik ki az indiai Oceaníval, s a Földközi tengeréit az Atlantiéival. Mindezek az edény nagyságától és alakjától függenek. Szintoly különböző az örvények gyorsasága és ereje is. Mehet cz egy mértföldre egy órában (mintegy 6 láb egy másodperczen), de lehet a szemnek alig sejtethő is. Néhol alig mozdít el egy lebegő tőkét, másutt a legnagyobb hajóknak is küzdeni kell vele. Ezen különbségeket megint egyfelől a folyadéktömeg mekkorasága, másfelől a folyadéktartó alakja — a tengerben a fenék és partok szabása — okozza. Ez a természetesuda nagyszerűsége, hogy a legkisebb számu elemekből a változatok végetlen különbözését állítja elé; nem csak, hanem minden változatnak saját érdekét ad, mindeniket saját célra intézi. Nem állunk itt meg azon jegyzéssel, hogy a teremtő művészet is csak úgy és akkor versenyezhet sikeresen a természettel, ha az imént említett feltételeket teljesíti a maga módjával; hanem tovább haladunk a tengeri folyamok elősorolásában.

Az Indiai Óceán, ha szinte nincs is épen ugy körülvéve földtől mint a jóval kisebb terjedelmű mexicói öböl, mégis fekvésére s körülményeire nézve nagyon hasonlít hozzá. Szintugy a téritők közé esik, és szintugy ki van téve a nagy gözölgésnek. Északról és nyugatról egészen el levén zárva, a vizeit vegyítő örvényeket vagy folyamokat — mert hiszen kitanultuk az elébb mondottakból, hogy tengerfolyam nem egyéb, mint valamely örvénynek szembetűnőbb része — délről és keletről kell keresnünk. Valóban meg is leljük ezeket jelesen két helyen. Az első Afrika keleti partját mellélkelve vonúl délre s Madagaskár s Afrika közt Mozambiki-folyam név alatt ismeretes a hajósok előtt. Igazi iránya nyugoti lenne, csak Afrika partjai kényszeritik hosszába végig haladni mellette, s valóban ott, a hol e gát megszűnik, nyugotnak tart, s a Jóremény fokához jutva, Lagullas-folyam nevet kap. Ez az oka annak is, hogy a föld forgása következtében keletre nem hajlik, mint hajlania kellene, ha déli irányban indult volna; így a mint van csak gyorsasága némi veszteségével éri be. Másfelől azonban az a körülmény, hogy Madagaskárnál összeszorulva nagy erővel kell a szoroson át küzdenie, ezen tájon úgy megnöveli gyorsaságát, hogy fél mértföldnél többre lehet tenni. Ez is meleg folyam, mint a Golfi.

„A másik folyam a malakkai szoroson át menekül, s néhány meleg folyammal szaporodva a jávai és chinai tengerekből, mint egy második Golfi folyam a Philippinek és Ázsia partjai közt átfoly a Csendestengerbe. Itt egy nagy örvénynek kezd és az Atlanti szigeteknek tartva a tengerben, az északamerikai partok felé elenyézik.“ (Azaz: szembetűnő lenni megszűnik.)

„Ezen folyam természeti jelenségei s az Atlanti Golfi folyaméi közt nem egyrendű hasonlatosság mutatkozik. Sumatra és Malakka Floridának és Cubának felelnek meg, Borneo a Bahama-szigeteknek s a csatornáknak is köztök megfelelő elrendezésök van. A chinai partok az egyesült országokéival egyszabásuak, a Filippinek a Bermudas szigeteknek, Japán New-Foundlandnak felel meg. Valamint a Golfi folyamnál, ugy itt is egy hidegviz-folyam megy ellenkező irányban közte és a part között.“ Így hoznak elő hasonló okok hasonló eredményeket.

Nem kísérjük tovább szerzőnket a Csendestenger folyamai kutatásában. Itt ugyanis az inductio eredményei s az ebből ke-

letkező általános igazságok már nagyon bizonytalanok kezdenek lenni, azért hogy maguk a tények is nagyjára homályba borítvák. A Csendestengert nem hasogatják minden éven hajek ezrei, mint az Atlanti Oceánt, a kereskedő világ ezen közönséges csatornáját, s ehhez arányosan bajos a tények gyűjtése. Aztán az indiai Oceán s a Csendestenger mondhatni csak egy víztömeget alkot, mely különböző klímákba elterjedve földünk felszínének felét borítja el. Mennyi különböző elem foly itt be a folyamok módosítására s mennyi tapasztalatnak kell összegyűlni, míg mindezek vagy nagyobb részök szerepét kipuhatolni s rendezni lehetend! A tenger természettana szintoly kevésbé végzett tudomány, mint a többiek, az inductio széles alapján nyugosznak s szerzőnk a legnagyobb érdemet szerző magának, midőn kimutatá azon vezérfonalat, mely a tények tömkelegében biztosan vezet s a melynél fogva a látszó kivételek és rendetlenségek lassankint a szabályok uralma alá vonulnak.

Csak két vonást említünk még a folyamokról, mielőtt tárgyunk más oldalára átlépnénk. Az egyik a mélységben haladó és így közbevetetlen nem látható folyamokat illeti. Emlitém már, hogy tapasztalati adatok bizonyítják azon mélységbeli ellenfolyam létét, mely a Gibráltári szorosban berohanó víztömeggel szembe a Földközi tenger tulontúl sósult vizeit az Atlanticumba kitakarítja. Im' a tény. „Mr. de l'Aigle“, francia kalózkapitány Phoenix nevű hajójával 1712-ben egy hollandi kereskedő hajót úzve a szoros közepén Tanger és Tarifa közt találkozáék vele, egész töltség ágyulövést ada neki s fenekét kilyukasztá. A legénységet megmenté Mr. du l' Aigle. Nehány nap mulva az alásülyedt hajó pálinkából s olajból álló egész terhével felbukkana a Tangeri partok táján, mégpedig több mint két mértfölddel odább nyugot felé azon helytől, a hol elsülyedt volt, egészen a folyam rohama ellenére. Ez sokakat meggyőzött arról, hogy a szoros mélyében egy folyamnak kell az Oceánba vissza felé haladni, különben Centa felé kellett volna hajtódni az említett hajónak s ott bukkanni fel.“ Ezen tényt 1724-ben közlé Dr. Hudson az angol természettani társulattal. Közelebről Mr. Coupvent de Bois tett kísérleteket a Földközi tenger torkolatánál hasonló eredménnyel. Egy más tengerész a Sundban levén egy Fregatte-val, ladikba ültek s kiveztek vele az ottani sebes folyamba, mely őket gyorsan elragadá

magával. Erre ők egy vedret eresztének le ágyugolyóval súlyosbitva bizonyos mélységre, mi a ladikot szerencsésen megállítá és mindig mélyebbre eresztve, utoljára a felső folyam ellenére visszafelé hajtá a ladikjokat. Ezen tapasztalás szerint a felső folyam — mint azon tanu állítá — nem volt 4—5 ölnél mélyebb, s minél mélyebbre eresztették a vedret annál sebesebbnek találták az alsó folyamat. Még az sem elég. Walsh és Lee amerikai hajóshadnagyok (a hely nincs kijelölve) egy fatökét annyira megsúlyosbitának, hogy a vízbe lesülyedjen s erős zsinegen lebocsáták 100—500 ölnyi mélységre. A zsineg felső vége egy könnyű uszódeszkához vala erősítve, mely a vizen lebegjen, s a tökét mélyebbre sülyedni ne hagyja. A tudósítók saját kifejezéseivel élve: — „bámulatos volt nézni, mikép haladott ezen uszókészület szél, tenger és felszíni folyam ellenébe óránként általán véve egy bogot sőt 7 fertály bogot is. A ladikon levő legénység nem állhatá meg, hogy csodálkozásában fel ne kiáltson, mert valóban úgy tetszett, mintha valami tengeri szörnyeteg megragadván a súlyt, a mélységben elietett volna vele. Ide tartozik súlyos erősség gyanánt végre azon általános tapasztalás, hogy szondírozások*) alkalmával nagyobb mélységekben a zsineg soha sem szűn meg leperegni még azután is, ha az olmgolyó feneket ért, és ha erővel akarják megállítani, mindig elszakad a zsineg, s még nem leltek oly erőset, mely ezt a próbát kiállotta volna. Innen van aztán, hogy némely szondírozások nyomán 2 mértföldnyi sőt ezen mesés számot is meghaladó mélységet tulajdonítottak egy s más helyen a tengernek. Parker amerikai hajóshadnagy ilyszerű méregetésekkel foglalkodva Dél-Amerika partjai közelében egykor kiveté az ólmgolyót s 8—9 óra hosszat eregette utána a zsineget, úgy hogy 50000 lábnyinál többet hányt ki. Éjszakára kelve vesztibe kelle hagynia a zsineget, mert a mint a ladikba csak be is akarta huzni, elszakada. Későbbre kisült, hogy az illető helyen csak valami 15,000 lábnyi a tenger mélysége. A zsineget hát valami alsó folyamnak kellett elhuzni; mi irányban, azt nem puhatolák ki.**)

*) Nem akartam ezen európai szó helyett. szükkeblüi magyart faragni. Így a mint van már a társalgási köznyelvben is ismeretes. Mély helyek szondírozása alkalmával vagy egy tengelyén forogható orsófára van tekerve a zsineg, vagy karikába, oly formán mint a vékony spárgát szokták árulni, hogy könnyedén bomolhassék a tengerbe bocsátott ólmgolyó után.

**) Nem lett volna könnyebb mint ezt tenni, ha hirtelenséggel egy úszó

Mindezekből méltán következtetheti Maury, hogy a tenger-súlyegylene fölszíni s mélységbeli folyamok által van fentartva, hogy minden folyamnak meg kell a maga ellenfolyamának lenni, s hogy a tenger egy szerves alkatu test, melyben a keringések oly szabályosan vannak elintézve, mint a vér és nedvkeringés az állatokban és növényekben.

Másik pontja ismertetésünknek a hideg folyamoknak egy érdekes sajátosságát illeti, melyet ha mások nem, gourmand olvasóink bizonyosan méltányolni fognak.

„Úgy látszik semmi sem bizonyosabb jele a hideg folyamoknak, mint a tengeri halak. A Golfi folyamot s határait legegységesebben a cethalak jelölik ki, mint a melyek annak meleg vizét gondosan kerülik. Az amerikai partok hosszában hiányzanak mindazon puhányok és más tengeri állatok, melyek a meleg vizet szeretik s nem létökkel bizonyítják a hidegfolyam jelenlétét, melyről már most különben is tudomásunk van. A tenger elevenítő melegében a Bermudas szigeteknél egyfelől s Áfrikánál a más oldalról lelik nagy bőségben ama kényes cserepeseket (testacea) s ama díszes klárisalakokat, melyek a Carolinai partok hosszában, amazokkal egy szélesség alatt merőben hiányzanak. Hasonló eset van Délameriká partjánál, ott is a hideg folyam csaknem az egyenlítőt éri, mielőtt a legparányibb ágát látná az ember a klarisfának.

„Méltán kérdehetni, vajjon Amerika tengermelléki városai kitűnő halpiaczaikat, frítő nyári tengerifürdőiket nem ezen hidegvíz folyamnak köszönhetik-e. A Földközi tenger mérséklete az Ocean alatti mérsékletét mintegy két fokkal (R) haladja meg, s a hal ott épen nem különösen jó. Másfelől az amerikai partmelléki tenger mérséklete néhány fokkal van a l á b b az Oceanénál, s asztalaik Mainetől Floridáig a legizletesb halakkal rakvák. A „juhfejű“ halat, mely Virginiában s a két Carolinában annyira becsben van, ha a Bahamák meleg Klárispadainál fogják, már elvesztette az izét s fitymálják. Így van más halakkal is; a partnál a hideg vízben halászva felséges izűek, holott ha csak néhány mértfölddel

deszkat erősítvén a zsinaghoz, ezt elbocsátják vala a tengerbe. Úgy de erre nem vala idő, mert, mint a szövegben látók, mihelyt el akarják akasztani, elszakadt a zsinag. Bizonyos tekintetben még becsesebb ez a tapasztalás, mert látszik belőle, hogy egészen szabadon és minden előre netalán elfogadott elmélet befolyása nélkül esett meg a kísérlet.

tovább a Golfolyam széléről a meleg vízből fogják, lágy és izetlen a húsok. Új-Orleans a Floridai partoknál lévő hidegvizekből kapja válogatott halait. Így a nagy Óceánban is. Egy hús vízfolyam érinti Chile, Peru és Columbia partjait s a Gallopagos szigetekig jut az egyenlítő alá. Ezen egész vonalban a legizletesebb halak vannak a világon. De beljebb a Csenedestengeren a Társaságszigeteken, hol a kláris tenyészik s a víz melegebb, igen kevésbe veszik a halat, bárha színeik pompájában s élénkségében a forró öv madaraival, rovaraival és virágaival versenyeznek. Tudom, hogy hajósok, még hosszú út után is inkább ették a páczolt marha- és disznóhúst, mint az ott fogott friss halat. Még nincsenek ugyan teljes számmal a tények, s további vizsgálatokra van szükség, de annyi már is bizonyosnak látszik, hogy némely halak hazája egyszersmind lakóvizük mérsékletét is kimutatja, s hogy a meleg és hideg folyamok azon nagy országútnak, melyeken némely halfajok egy tájról a másra költöznek. — Azon hidegvíz folyam, mely mint feljebb látjuk a Chinai part s azt melléklő folyam közt éjszakeről délfelé vonul, szintugy gyűlőhelye a legizletesebb halaknak, mint az Atlanti Óceánbeli. A halászatot Japánban szintoly terjedelmesen üzik, mint New-Foundlandban, s a legderekabb halaknak mindezen sergeit a partlakók a hidegvizeknek köszönhetik, melyet a tengerfolyamok hoznak oda.“

Így fedezünk fel minden nyomon egy-egy kapcsot, mely a természet bámulatos háztartásának egy és más ágát összeköti. Haj! beh sokszor jó a lelkesült természetvizsgáló azon gondolatra, hogy III. Rikhárddal egy országot adna érte, ha megengednék azon háztartás főkönyvét végig levelezni, hogy egy pillantást vehessen összes rendszerébe! Hasztalan óhajlás! Egy-egy kiadott számolatlevéllel kell megérnünk s ezt is hányszor magyarázzuk balul, míg egyszer hizeleghetünk magunknak, hogy igazi kulcsát meglettük a rejtélyes számításnak. Így volt ez, többek közt a tenger befolyásával is a szárazföld klímájára. Hány földrajzból tanultuk, és hányszor ismételtük azok után, hogy a tenger mérséklő hatással bír a mellette fekvő tartományok időjárására; emlegettük, mikép enyhíti a meleg és hideg szélsőségeit; világosan kimagyarázótnak is hittük ezen jelenséget a víz nagy hőfoghatóságából és csekély hővezetési tehetségéből! Hasztalan figyeltetett a kietlen Labrador, mely a Britt szigetekkel azon szélesség alatt fekvő és tengerek-

kel csaknem szintugy körülvéve, mondhatni örökös télben didereg, midőn az utóbbiak alig ismerik a derék telet; magyarázatunk elégtelenségét nem birtuk sejtteni, míg Maury egy más javított kulcsot nem nyujta kezünkbe. Nem a tenger bir, szerinte, mint tenger, mint tömeges víz, melegítő és hűsítő befolyással; hanem folyamai, a melegek és hidegek, vannak ily erővel felruházva. Nem a tenger az, mely New-Foundlandot örökös ködbe borítja, mely Grönland déli csucsát annyira a mennyire lakhatóvá teszi, mely Norvégia tengermellékének, Irlandnak enyhe teleit okozza, hanem a Golfi folyam. „Ennek legmagasb mérséklete 24° R. 10 szélességi fokot északfelé áthaladva csak egy fokot vesz melegéből s 700 mértföldnyire folyva északnak, még télben is megtartja nyári melegét. Ezen mérséklettel megy keresztül az ész. szél. 40-ik fokán, itt híg partjait áthágva sok száz négyszeg mértföldnyire elterül a hideg vizek színén, s az Océánt egy meleg köpennyel borítja be, mely arra is szolgál, hogy Europa teleit enyhítse. Majd lassabban halad elé, de szabadabban terjesztve elevenítő hatását, a Britt szigetekre bukkan. Ezek megosztják, úgy, hogy az egyik ág a Spitzbergi sarkimedenczében, másik a Biscayai öbölbe megy, de mindenik, tetemesen nagyobb mérséklettel, mint az Océán, megfelelő szélesség alatt. Ily rengeteg tömege a melegített víznek természetesen szelid és nedves légkört kell hogy vigyen magával s innen magyarázhatni, hogy az ottani physicali klíma tetemesen enyhébb mint a mathematicai.

„Csak egy pár helyen s itt is csak közelítőleg tudjuk mekkora lehet a Golfi folyam mélysége s alján a mérséklete; de ha csak annyit veszünk is fel, hogy mérséklete s gyorsasága 200 ölnyire le az, a mi a felszínén, s bevezszük elemül a víz és lég hőfogatósági különbségét, *) kitünik egyszerű számítással, hogy a kiszabaduló meleg azon mennyisége, melyet a Golfi folyam vize az Atlanti tengeren egy téli napon elterjeszt, elégséges lenne a Franciaország és a Britt szigetek felett nyugvó légoszlopot fagypontri hidegről csaknem nyári hőségre emelni.

*) Ennek magyarázata imez. Bizonyos mennyiségű meleg, mely például egy font vizet 10 fokkal melegítne feljebb, ötödfél font levegőt bima ugyan annyira felmelegítni. Vagy térimére vonva: ha légmentesen zárt helyen fagypontri mérsékletű 3000 akónyi levegőbe egy akó 24° vizet betennének, ennek minden foknyi hűtése ugyan akkora fokra hevítné azt a nagy levegőtömeget.

„Minden fölkelő nyugoti szélnek át kell szállni Europa felé haladó útjában a folyamon, tehát elviszi magával azon melegnek egy részeeskjét, az északi téli viharokat enyhítendő. Ezen folyamnak a klimára való befolyása teszi „Erin“t a tenger „Smaragd-szigetévő,” az öltözteti Albion partjait örökzöld köntösbe, holott ugyanazon szélesség alatt az Oceán nyugoti szélén Labrador partjai jégbilincsekbe vervék.“

Most már értjük, miért hogy Új-Yorkban az évi közép-mérték csak 8° R., holott Coimbraiban (Portugalban) ugyanazon szélesség alatt 13°-nál több. Miért hogy a Mexicói öböl, ama forróvizes üst partján Vera Cruzban 25° az évi közép, holott Limában az egyenlítőhez jóval közelebb és szintoly alanti fekvésben csak 18°; igen mert itt a feljebb érintett sarki folyam, Humboldt folyama, hivesít s ugyanennek köszöni Chile paradicsomi klimáját. A China meletti meleg folyam összesürödött gőzei szintűgy állandó ködbe borítják az Alicuti szigeteket, mint a Golfi folyam New-Foundlandot, s a Chinai szintűgy kiterjeszti enyhítő hatását északi Amerika nyugoti partjaira, mint a Golfi az európaiakra.

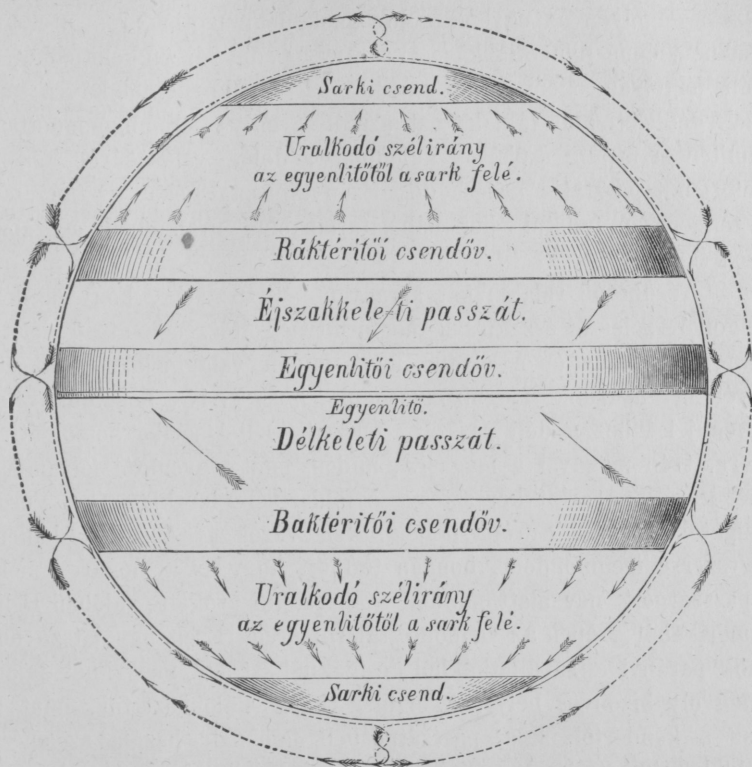
Nem ez a hely arra, hogy mind azt, a mit a tengerről természetani tekintetben eddigelé kipuhathattak, csak röviden is megemlitsük. Itt csak azon főbb vonásokat közölök, melyekben Maury hadnagy az eddigi ismereteket vagy ujakkal, vagy helyesb eszmékkel igazítá. Elhallgatva hát a tenger változó és szélhajtotta folyamait, a sarki fagyokat, jéghegyeket, hullámzást, apályt, dagályt, sat. egyenesen a légkörnek fordulunk, mint a melynek változásai nem csak a folyamoknál, hanem más tekintetben is kapcsolatban vannak a tenger minőségével.

Ha a vízben, melynek mind összenyomhatósága, mind a meleg általi terjeszkedése oly csekély — amaz térímjének $\frac{1}{20000}$ de egy légköri nyomásra, ez $\frac{1}{1000}$ egy fokra — mégis oly hatalmas örvény- és folyamrendszer támadhat a súlyegyen megbomlásával, mit várhatni még a légkörben, melynek változékonysága ama szempontokból oly sokszorosan felülhaladja a vizét. Ezen változások rendszerének fővonásai már meglehetősen ismeretesek, de tudni való, hogy a részletekben mily teméntelen a nehézség és sajátságos, kivételesnek látszó tünemény, mely sehogy sem akar a szabály mintájába férkezni. Szerzőnk itt is oldott egy pár gordiusi bogot.

A nap heve a térítők közt, jelesen azon övezeten, hová napi útja alatt függőlegesen vagy közel függőlegesen esnek sugárai, földet és vizet, a mint találja, erősen felhevít. Ez által a földszinti lég is felhevülvén, kiterjeszkedik, s az ismeretes törvények szerint felhágó vonattá válik. Helyökbe északról és délről más légtömegeknek kellvén tódulni, a légkörben is folyamok s örvények keletkeznek. A folyamok itt is irányuk rövid jellemzésével egyenlítőiek és sarkiak. A sarkiaknak azon része, mely az egyenlítő környezi, passzát-szelek neve alatt már régóta ismeretes. Az egyenlítői folyamoknak hát csak fenn a magasban lehet helyök, ott, a hol alatt a passzátok uralkodnak, a mi pedig a tengeren állandóul és szakadatlanul történik. De mint mondók, csak bizonyos távolságig az egyenlítő mellett két felől, mert ezentúl észak és délfelé, jelesen az ugynevezett mérsékelt övekben, az egyenlítőtől jövő folyamok fúnak déli szelek gyanánt a föld felszínén, a sarkiak pedig rendszerint a légkörnek felsőbb részeiben haladnak az egyenlítő felé. Mindezek külön-külön véve tapasztalati adatok, de lánczolatuk, rendszerök és melyik, hol, mikép megy át a másikba, midőn mindnyájuknak csak azon egy örvény tagjainak kell lenniök: ez az, a mi egy Kämtz, Dove, Lartigue és Horsburgh becses munkálataik után is, még egész tisztába nem vala hozva. Vajjon szerzőnk rendszere minden kifogáson kívül maga a természet rendszere-e, azt eldönteni sem módom, sem hivatásom, de igen is a tudnivágyó olvasót értesíteni róla.

A, mondhatni, közönséges felvétel a volt, hogy az északkeleti és délkeleti passzáton az egyenlítő táján szembe találkozáván, merőben felhágó folyammá válnak, s fenn mindenikök nagyjára megtörik azon tájra a honnan jön, u. m. az északi az északira, a déli a délre. Valának ugyan már korábban is szózatok, miszerint nem valószínű, hogy a dél vagy észak felé rohamot kapott légrésezcskéek nagyobb erő ellenszegülése nélkül gyorsaságukat ne csak elveszszék, hanem még vissza is térjenek, de a mily könnyű volt megmondani, minő utat nem tehet a légrésezcske, szintoly bajos kijelelni azt, a melyet valóban tesz, és csak szerzőnknél láttam ezt határozottan kifejezve s következetes rendszerbe hozva. Szerinte egy levegőatom is, mely egyszer északról délre, vagy ellenkező irányban megindul, többé soha meg nem tér, hanem folytonosan kering a föld körül, mig mintegy világhajóké, eredeti irányban érkezik vissza azon pontra, me-

lyet elhagyott vala. Az egész rendszert legkényelmesben jelenti azon ábra, melyet szerzőnk nyomán ezennel közlünk.



Azt hiszem, az ábra megtekintésére elég világos lesz a légrészecskék útja. Az egyenlítőnél felhágó két légvonal egyik sem tér azon félgolyóra vissza, a honnan jött, hanem egymást keresztezve a déli félgolyói passzát, mint felső (és így a földszinén érezhetlen) folyam az északira, az északi a délre megy át. A két térítőn túl megint keresztezi egymást a két folyam, és már most az egyenlítői folyam alsó, a sarki felső lesz. Mivel pedig a passzát épen maga az egyenlítőig jutó sarki folyam, tehát világos, hogy a térítőkön kívül a passzátnak semmi nyoma s csak egy elég magasra hágó léglabda érezhetné hatását. Az utolsó keresztezés végre a sarkoknál történik, hol megint nem azon az oldalon tér vissza az újra felhágó légvonal, a melyen oda jutott,

hanem az átelleni oldalon, hol az egyenlítői alsó folyamból ismét sarki és felső lesz. Hogy mindezen, eredetileg déli és északi folyamok a föld forgásánál fogva irányukat változtatják, t. i. az északi félgolyón az egyenlítői folyamok délnyugotiakká s utoljára csaknem épen nyugotiakká, a sarkiak pedig éjszakkeletiekké, a déli félgolyón ellenben az egyenlítőiek északnyugotiakká, a sarkiak délkeletiekké válnak, azt azután a miket feljebb mondtam említenem is alig szükség; különben a dolog valóságáról közbevetetlen tapasztalás kezeskedik. Ezen tapasztalásokat tisztán csak a tengereken tehetni, hol háborítatlanabban uralkodnak a szabályos szelek.

Kérdhetné valaki: hát arra van-e tapasztalás, hogy a déli félgolyó szelei az északira s megfordítva költözzenek át? Felelet: van, még pedig épen olyan, mint midőn valakinek megtett utjáról úgy akarunk megbizonyosodni, hogy jelet hozatunk vele. Ilyen jelet hoz a déli passzát: felszedi Déli-Amerika homokját, s felrepítvén magával a magasra, midőn mint egyenlítői folyam ismét leszáll, a sarkit keresztezve a földszíneire lerakja a Cap Verdi szigektől egész Europa beljéig. Nem várok új kérdést, hanem egyszerre megmondom, honnan tudjuk, hogy az a homok, mely „passzátpor“ név alatt minden éven szállni szokott, valóban Déli-Amerikából s épen az Orinoko tájáról ered. Ezen úgy látszó homok parányi apró állatkákból, csigákból sat. áll, melyeknek fajait épen oly bizonyos bélyegekkal meg lehet különböztetni, mint a lent a kendertől, s a passzátporbéli fajoknak hazája az egész föld kerekességén csak Déli-Amerika. — Másik nem épen oly szabatosan határozható jel, melyet az utazó szelek és légfolyamok hoznak magukkal: a gőz, melyet útjukban felszednek s esőalakban lebuktatnak. Minden esőhöz szél irányát visszafelé nyomozva, végre az Ocean egy bizonyos részét leljük azon tárháznak, mely a legkedvezőbb körülmények közt van az illető folyamnak nedvességgel terhesítésére; és ez a bizonyos rész gyakran az egyenlítői délre esik, midőn az esőcsapadék maga északra és megfordítva. Mindezek részletesen s összesen megfontolva legkisebb kétséget sem hagynak, hogy minden levegőrészecske, melylyel valahol találkozunk, a világot egyszer, vagy csigásan tekervényes útjánál fogva többször is körül utazza, míg még egyszer azon tájon találkozhatnánk vele. Nem magyarázza-e már ez is nagy részben

azon nevezetes tüneményt, hogy a levegőt alkotó részeket, akár honnan veszik a próbát, a Dhawalagiri csúcsától a Káspi tengernek az Óceánok színénél alább sülyedt vidékéig, s a fagyos övektől a forróig, oly változatlan egyarányuságot lél az Eudiometria?

Még van valami magyarázni való az adott ábrán, u. m. a „csendek“ övei. Ezek azon helyek, a hol az egymás ellenébe siető folyamok egymást keresztezik, az alsó felsővé, a felső alsóvá lesz. Minthogy ezen működés közben egyik felhág, másik leszáll, nem haladnak vizirányosan a föld felszíne felett, s tehát nem jelennek meg mint szél. Azért is nevezék az egész övet, a a hol a föld körül történik, „csendek“ azaz, szélcsendek övének. Az eddigi physical földabroszokon csak egy ily öv vala látható, az egyenlítőnél kissé északra; szerzőnk a folyamok több rendbeli keresztezéseinél fogva még négygyel szaporította számukat, úgy mint két téritőivel és két sarkival. Mivel ezen folyamok egyike, az egyenlítőnél mindkettő gőzzel és nyirokkal van terhelve, összetalálkozásukat mindig csapadékoknak kell követni. S valóban az egyenlítői csendöv mindig fellegtakaróval is van bevonva s örökös esőviharnak kitéve. A téritői két csendöv hasonlókép esős, ámbár a vizes légfolyam mielőtt oda ér, már elvesztette vizének egy részét, azért az esőzés itt nem is oly özönlő, se nem oly állandó, mint az egyenlítői csendövben. Legkevesebb csapadék jut a sarktáji csendövekre vagy fedőkre, s ott természetesen hó s más fagyos alakban jelen meg. Meg kell jegyeznünk még, hogy ezen övek nincsenek a föld bizonyos övéhez kapcsolva állandóul, hanem akként ingadoznak, a mint a nap járása ingadoz a téritők közt. Hozzánk p. o. nyárban közelebb vonul a ráktéritő csendöve, télben messzebb távozik az egyenlítő felé, s vele az esőzések is, melyek egyébaránt a szárazföld szélzavaró elemeinél fogva nem függenek egyedül a csendövek mathematicai helyzetétől. Átalában a természet a mathematicát, legalább annak durvább, vastagabb elemcít, szolgájának, segédének szereti; de nem urának.

Szólanunk kellene még arról, mi módon történik a folyamok keresztezése: vajjon véghetlen vékony szálakban, mondhatni benső átszűrődés által-e, mint szerzőnk hiszi s szép erősségekkel bebizonyítani igyekszik is, vagy pedig temérdekebb pászmákban, mint a meteorologusok nagy többsége tartja? De ha mindent a mi szép, a mi érdekes ezen természettani leírásában van a tengereknek s

földünk velök szoros kapcsolatban álló elemeinek, úgy magát a könyvet kellene leírunk. Ennek lehetlenségében még csak egy ki-
vonatot közlünk, melyből kitetszik, mikép válik a hajókázás hasz-
nára a tengerről gyűjtött ismeretek halmaza vagy ha tetszik rend-
szere, de nem elmélete, vagy is azon ismeretek tárgyainak, a
tenger és levegő folyamainak a természet általános törvényeire való
vitele, vagy is a szigoruan e nevet érdemlő tudomány.

„Midőn az ember a partról az Oceánra tekint s egy ten-
gerre indult hajót a láthatárnál szemei előtt elveszt, midőn még
azt is tudja, hogy utja célja messze messze, talán a lábellen-
seknél (Antipodes) van, jó rendin azt véli, hogy az egy ösvény-
telen sivatagon halad át; és ha néhány nap mulva egy gyorsab-
ban vitorlázó hajó ugyan azon célhoz érve utáná indul, vagy he-
tek mulva egy másik szembe jön vele, bizony csaknem lehetlen-
nek tartaná az ember találkozásukat, vagy csak azt is, hogy meg-
pillantsák egymást a rengeteg vizsivatagon, vagy pedig csupa
történetnek, ha úgy találna lenni. De valóban nem úgy van: a
szeleket és folyamokat most oly közönségesen ismerik, hogy a ta-
pasztalt hajós oly biztosan megismeri az utját bizonyos jelekből,
mint a rengeteg erdőségben lakó ember az erdei utat a fákba
vágott jeleknél fogva; és a hajós jelei épen azok, a mik első pil-
lanatra a legállhatatlanabbaknak látszanak — a szelek. A rend-
szeres vizsgálatok eredményei megtaníták őt ezen láthatlan jele-
ket a csendekkel egyetemben kalauzok gyanánt használni utja
keresztezéseiben, többfelé válásaiban és csavargásaiban.

„Hadd induljon egy hajó Új-Yorkból Kaliforniába s induljon
később utána egy gyorsabb. Bizonyosra lehet feltenni, hogy ut-
jokban látni fogják egymást. Egy példa sok helyett. Az „Archer“
(Ijász) és a „Flying Cloud“ (Repülő felhő), mindkettő derék és
jól kormányzott vitorlášajó elindula nem sokkal ezelőtt Kalifor-
niába, de a Flying Cloud nyolcz egész nappal későbbre indul el
Uj-Yorkból. Egyiköknek sem vala kedvező ideje utjára. Az „Ar-
cher“ a szél- és folyamabroszokat tartva szem előtt, haladott s az
új marsutát követve a ráktérítő csendövéen keresztül, majd az
északkeleti passzátok vidékén át kereste utját az egyenlítőig; a
„Cloud“ nyomában követte elődjét. A Hoornfoknál utóléré, átadá
a legutolsó uj-yorki hirlapokat neki s meghívá a legénységet a

„Cloud“ra ebédre, melyet — mint az „Archer“ naplója írja — nagyon sajnált amaz, hogy el nem fogadhatott.

„Végre előre kapa a Flying Cloud, Istenhozzádot kiálta az Archernek s eltűnék a nyugoti láthatárt borító sűrű ködben; mert utasítása szerint egy egész héttel hamarabb kellé neki kikötőjébe jutni, mint a Hoornfoknál talált pajtásának. Egyikök sem látott szárazföldet — és mégis a két hajó 1750 mértföldnyi hosszú utat, ha naplóik (Logkönyveik) adatai szerint egy tengerabroszra rajzolóknak, csaknem mindenütt ugyanazon egy vonalat képeznék.“

„A legnevezetesebb minden versenyző utak közt, melyeket valaha szerző hallott, ugyanezen vonalon esett meg. Pompás négy új vitorlás hajó indula 1852 őszén Uj-Yorkból Californiába. Ügyes kapitányaik voltak, s a mint külön-külön Sandy Hookot megkerülék, valóban felséges látvány vala. A hajók nevei „Wild Pigeon“ (vadgalamb), „John Gilpin“, „Flying Fish“ (Repülő hal) és „Trade wind“ (Passzátszél). Illetőleg oct. 12. és 19-kén, nov. 1. és 14-én indulának tengerre.“ — Ezentul részletesen leírja szerző, mikép érte vagy hagyta el valamelyikök a másikat, s általjában utjuk folytát egészen San-Franciscóig s következőleg rekeszti bé tudósítását: „A Repülő hal lön a győztes, áthajózását a kikötőből kiindultától fogva horgonya bevetéseig 92 nap 4 óra alatt végzé be; Gilpin 93 nap 20 óra alatt, a kikötőtől a Pilot (kikötői kalauz) felvételéig; a Vadgalambnak 118 nap kellett; utolsó volt a Passzátszél 102 napra (de ezen utközben tűz ütött ki, melyet csak 8 óra alatt sikerült eloltaniok). — Im' itt három hajó, mely különböző napokon indul czéljoktól ösvénytelen és csaknem 4000 mértföldre nyuló sívatag Océán által elválasztva, egyedül az ég állhatatlan szeleitől függve és mégis, mint posták a rakott útakon egymás mellett haladnak el, és a szelek, folyamok és klimák minden viszályai daczára oly jól vannak vezetve, hogy utólagosan is, miután többet tapasztaltunk s könnyü jó tanácsot adni, alig kaphatni valami hibáztatni valót kormányzásukban.“

Ezzel én is bérekesztem ezikkemet, melynek legutolsó szakasza, azt hiszem, kibékíti a has és „cui bono“, embereit is.

POLITIKAI SZEMLE.

(A keletindiai kérdés.*) Boesánat az idegen szóért, melyel rajzomat kénytelen vagyok megkezdni.

Phantasticusabb eseményt közelebbről aligha fogunk látni, mint a minő a már haldokló keletindiai lázadás volt.

Előjel nélkül tört ki, nevetséges okot használt ürügyül, a hódítók fejenkénti kiirtását tűzte czélül, ázsiai kegyetlenséggel dühöngött, s helyenként szintén szigorú megtorlásokban részesült. A rendező észnek, az összpontosított működéseknek a hadtérén semmi nyomát nem mutatta föl, s magoknak az angoloknak sem maradt idejük terv szerint, s, hogy úgy mondjam, európai hadviseléssel, keresni sikert, vívni ki az eredményeket. Gondolkozásukat megelőzte a szerenese és diésőség. A kalandos vakmerőség, a személyes vitézség ragyogó jelenetei képesek voltak széteszlatni Anglia ellenségeinek azon csalálmát, hogy e nagyhatalom 127 millió népet s akkora területet veszíthet el, s a mekkora kiterjedése van a pyrenaei félszigetnek, Franciaországnak, Belgiumnak, Hollandiának, Poroszországnak és Ausztriának együttvéve; — nem is számítva a véduralom alatt álló tartományokat, melyekből a keletindiai társaság kereskedelme szintén gazdag nyeresémet von, s a melyek a szigetkirályság tekintélyének és befolyásának nem megvetendő támaszai. Néhány napi ostrom, s 14 ezer katonának majd semmi előkészülettel nem támogatott rohama bevette Delhit, a lázadás főhelyét, s a négy anyyi s európailag fegyvermezett katonaság által védett szent várost. A Londonból Keletindiaába küldött fővezér, kinek főadatává lön a hadműködésekre egységet hozni, fején találta a diésőség babériját, mielőtt kezét kinyújthatta volna utána.

A sipahik (sepyok) lázadása elnyomásánál phantasticusabb csak Keletindia meghódításának története, s azon körülmény, hogy egypár ezer idegen majdnem anyyi millő benszülött felett egész biztossággal tudott uralkodni és fog ezentúl is még igen sok ideig, ha tanulságot merit a forradalomból.

*) A földirati és statistikai ismertetést mellőzzük e cikkben, miután e részben külön értékeztet hoz a jelen füzet.

A keletindiai lázadás másik fő jellemvonása azon beláthatlan veszély, melyet tartóssága által idézett volna elő.

A britt kereskedés már is nagy veszteségeket szenved.

A gyapot, selyem, fűszer, indigó, mákony és más termények kivitele tetemesen alább szállott, s a keletindiai társaság segélyforrásait és a britt nemzet értékét érezhetőleg csökkenté.

Az érezpénz a lázadás elnyomására szükségelt intézkedések következtében a rendes forgalomból mindinkább kezdett kivétni, hogy Indiába vándoroljon, és hogy a kereskedelem súlyedése által okozott zavarokkal egyesülve, a londoni bankot a disconto fölebbemelésére kényyszerítse. Mi aztán a különben is válságos viszonyokkal küzdő európai pénzüpiaczokra lenyomólag hatott, s lényeges elősegítője lön azon vigasztalan állapotoknak, mely nyakunkra jött, s a mely erős hiteli házakat bukttatott meg, a kormányokat aggodalomban tartja, és még a kisebb töképenzeseknél s a társadalom alsóbb rétegeiben is naponként rombol le ezégek, zárat be műhelyeket, osztat szét vállalatokat, akadályozza a forgalmat és gyéríti a forgalom eszközeit.

De ezek csak másodrendű bajok, melyek minden háboru és forradalom nyomában szoktak járni. Nagyobb az, hogy a keletindiai lázadás tartóssága megszüntette volna az angol név varázsát Ázsiában. Pedig a britt uralkodást keleten nem a szuronyok száma, nem a gyarmatosításra fektetett súly tartja fen; hanem bizonyos tapintat a kormányzatban, s mindenek fölött azon elővélemény: hogy Angliának ellenszegülni dőreség; mert sikerre nem vezethet, s mindig csak vereséggel végződik.

Továbbá, ha a sipalíki lázadása már kezdetben az osbornei látogatást, Resid bukását, Redcliffe lord megaláztatását, Thouvenel szokatlan eljárását és szertelen diadalát idézte elő: ugyan mekkora csökkenésnek nem lett volna kitéve Anglia európai befolyása is, midőn évekig kényszeritnék gondjait, pénzét, katonáját Keletindia visszafoglalására fordítani?

Különböző vélemény lehet arra nézve, hogy az európai kérdésekkel szemben helyes vagy helytelen állást foglal-e el Anglia, s hogy általában gáncs vagy dicséret illeti-e a Palmerston lord minísteriumát? De, úgyhiszem, van két oly tény, melyre nézve a mívelt emberek nagy többségének egyező meggyőződése van: t. i. hogy az orosz és francia szövetség hosszas európai háborúk alapjául szolgálja; s hogy az alkotmányos Anglia háttérbe szorítása által utóljára is a szabadság és előhaladás ügye szorítatnék háttérbe. Már pedig a sepyok forradalmának tartóssága mellett csalhatatlanul bekövetkezett volna mindez.

Ha Delhi falai mellett az angol fegyver szégyent vall; ha a nagymogul utódja elődeinek trónjáról néhány évig parancsokat osztogathat vala csak bár az északnyugoti tartományok alelnökségében, csak azon téren, mely most a lázadás színhelyét teszi, s a mely egykor az indiai mohamedán uralom középpontja volt: akkor még attól is méltán lehetett volna tartani, hogy az izlámhit, mely fanatizáló erejét még nem veszttette el, a nyert előnyök által túlragadtatva, a cawnporei vérengzést a Ganges és

Junna mentén elkövetett iszonyúságokat ismételni fogja a Nilus torkolata körül, a Megváltó sirjánál, Afrika északi partjain és Elbázsiában, szóval, mindenütt, a hol csak a keresztyének elszórtan laknak s erős ellenszegülésre képtelenek. Midőn a déli szláv és román népek Törökország épségét fenyegető állást kezdenek elfoglalni; midőn azon nagy hatalmak, kik az ozmán uralom megsemmisülését saját érdekeikben rettegik, magok sem tudnak oly szabályokhoz nyúlni, oly politikát követni, mely — bár szándéktalanul — a padisah kormánya függetlenségét, s birodalmának területi épségét ne fenyegetse; s midőn épen ezért a muzulman nép buzgóbb részében a keresztyének elleni gyűlölet mind élenkben kezd lobogni: — ily körülmények közt a mohammedánok győzedelmei Keletindiában, a mohammedánok föllépéseire vezethettek volna mindenütt, a hol a keresztyének kevésbé védett állapotban vannak. Igaz, hogy a Ganges vidéki mohammedánok többsége nem azon felekezethez tartozik, melyhez a törökök: de — ha bir még életerővel — a nagy pillanatokban minden vallás föl tudja emelni hiveit a közösség érzetéig. S a felekezeti buzgóság általános buzgósággá magasodhatik, a midőn az egész vallást s az azzal összekötött erkölcsi eszméket és társadalmi viszonyokat vagy veszély fenyegeti, vagy a haláltól és megaláztatástól menekülhetés reménye kecsgetti.

E tekintetek együtt, úgy hiszem elég világosságba helyezik a sipahik lázadása gyors elnyomásának fontosságát.

De vajjon Delhi bevételével az angolok átestek-e a küzdelem derekán? az a kérdés.

Az 1855-ben bekebelezett Oude (Audh) a hindu dicsőség, vallás és irodalom egykori központja, azon legendákkal és emlékekkel teljes királyság, hol Rama uralkodott, hol a legszebb keleti hősköltemény színhelye van, s hol a leggyöngédebb keleti drámát, Szakontalát, irták, — szóval, a brahminokat lelkesítő Oude készül átvenni a mohammedánokat lelkesítő Delhi szerepét.

Ugy látszik, az egész királyság fegyvert ragadott, s itt fordul elő az első eset arra, hogy a sipahik lázadását a nép forradalma segíti.

Lucknow fölmentésén kívül alkalmasint még egy nagy csata vár az angolokra. De ha meggondoljuk, hogy Delhi bevételében az Európából segélyül küldött katonaság nem vett részt, s ha a lázadás legerősebb elemének a mohammedánoknak megtörését számításba vesszük, minden merészség nélkül kimondhatjuk azon nézetet: hogy mielőtt még a 40 ezer főre menő eurpai haderő, mely Keletindiába indított s részint már meg is érkezett, a hadtérén helyet foglalhat, már guerilla-harcvezető fog süllyedni a sipahik lázadása, s az angolokat a háborunál terhesebb kérdés fogja nyomni, t. i. India megtartásának és újraszervezésének igen nehéz ügye, melyre, fájdalom, Londonban is igen keveset gondoltak, ám-bár nem csekély munkát igényel, s nem csekély áldozatba fog kerülni.

II.

Miután olvasóimat, a magokban csekély fontosságú iütközetek részletes leírása helyett, a sepoy-lázadás okával olajtom megismertetni, kénytelen vagyok a szempontok helyes megválasztása tekintetéből, előrebo-
csátani az angol uralom alá vetett Keletindia történetének rövid vázlatát.

A hinduk*) azon fajhoz tartoznak, melyet Blumenbach kaukazinak, Pritchard iráinainak nevez, s mely régesrégén a Káspi- és Feketetenger közt lakott. Mostani hazájába mikor telepedett le a hindu, azt tulajdonképen senki sem tudja. Annyi bizonyos, hogy ott előbb más népeket kellett meghódítania, oly népeket, melyeknek még létező töredékei nagyobb számra rugnak, mint Magyarország, Erdély, Dalmatia és Horvátország összes lakossága. Miféle népek voltak ezek, még nincs eldöntve. A Hindukus-hegylánczhoz és Kasmirhoz közelebb eső rengetegeken tartózkodók tatáreredetűeknek mondatnak. Szintén tatároknak vélik a Hindostan fensíkjaín rabbá lett néptörzseket, melyek a hindu falvakban elkülönítve laknak, és századok óta a mezei rendőrséggel vannak megbizva. Ellenben a Behartól egész a Dekán keleti partjáig nyuló hegyek közt fészkelő népek (pariák) malaji eredetűek. Itt-ott vannak — bár csekély számmal — feketék is.

Ha nem is tudjuk, hogy Keletindia őslakóit mikor igázták le a hinduk, arról már történeti adataink vannak, hogy őket mikor hódították meg különféle nemzetek.

A régi persák és tibetiek gyakori berontásait mellőzve, nagy Sándor volt az első, ki az Induson átkelve, Punjabot (Pandzsab), melyen Porus király uralkodott, elfoglalta; de mielőtt a Gangesig érkezhett volna, a táborában kitört katonái lázadás miatt, kénytelen volt visszatérni. Halála után, azon vezérei, kik Baktriában fészkeltek be magokat, s a Keletindiába vezető nagy hadiúttat, a Kabul völgyét, birták, jogot formáltak Indiára is, s Menander a Jumnaig (Dszamna) nyomult elő; de épen akkor a prasii **) trónon egy ős uralkodó ült, az indköltészetben innepelt Nanda és Damianti fia. Ez Seleucussal és Antiochussal, kik szintén nagy Sándor teremtményei voltak, szövetségre lépve, Menandert minden követelésétől elűtötte, s az idegen behatásoknak véget vetett.

Annál nagyobb belvillongás támadt a küllellenségtől megmenekült Keletindiában. A királyok egyre ölték egymást, s hihetetlen gyorsasággal építették föl és döntötték meg a trónokat.

Sok nemzedék halt el e polgárháborúkban, melyeknek küzdelmei-

*) 144 millió lélek.

**) India azon századokban 4 királyságból, s e királyságokban számtalan függeni nem akaró hercegből állott. Honvédelmi czélokra nézve egész India szövetségben volt egymással. A szövetség feje a prasii király volt; de úgy látszik ennek még kevésbé szoktak volt az indiai kisebb uralkodók engedelmesskedni, mint régen a választó fejedelmek a német császárnak.

ről csak a költők daloltak; mert a különben művelt hinduknak bölcsői, mathematicusai, építészei, vallásitanitói, csillagászaik és verselői feles számmal voltak; de történet- vagy krónikairója egyetlen egy sem.

Ez a hindu nép sajátágaihoz tartozik.

Idealista létére gyűlölte a tényeket s csak úgy élvezheté, ha a költészet egészen egyébbé alakította át, mint a műve pragmaticailag volt.

Nem mondhatom meg tehát, hogy a ghaznai fejedelmek hódításait megelőző századok folyama alatt, mi történt Keletindióban a királyi székek fölforgatásain kivül. De úgy látszik, nem voltak a polgárháborúk a vagyon és műveltség nagy pusztításaival összekötve; mert a mohammedánok első berontása gazdagabbnak találta a Junna, Ganges és Gogra vidékét, mint a műve ma. A földművelés virágzó fokon állott. A hegylánczok óriás völgyei rekesztettek el vizektől, s mesés kiterjedésben árasztottak esatornáikkal termékenységet a különben kopár tájékokra. Óriás városok horították el Keletindiót, s egyegy bálványképen anyyi gyémánt és ékszer vala, a mennyit a legkicsapongóbb képzelet sem álmodhatott. A zsarnokságot pedig mérséklé, a hogy csak Ázsiában lehetséges, a bramínok közvetítő befolyása, az önkormányzás bizonyos mértéke, s azon erős alapokra fektetett községi rendszer, mely a mohammedán uralmat ki tudta állani, s még az angolok által sem semmisíthették meg egészen.

Mielőtt az idegen hitű hódítók foglalásaira térnék, — kik a X-dik század végén kezdték el foglalásaikat, — megemlítem röviden a hinduk vallásos és társadalmi rendszerét.

Hítők azon alapeszméből indul ki, hogy minden a mi van, eredetét alakilag és tartalmilag egy önmagától létező ok akaratának köszöni. A hinduk tehát főlemelkedtek a monotheismus fogalmára, a nélkül azonban, hogy a sokisteniség vallását e fogalom háttérbe tudta volna szorítani.

Menu, ki — mint közönségesen állítják — legalább 2700 évvel ezelőtt élt, törvénykönyvei által a hindu hit második rendezője lön. E bölcsnek a világ teremtésére vonatkozó nézetei oly gyermekiesek, mint a skandináviai hitregék.

A Vedák és Menu könyvei után két hősköltemény bír a hinduk előtt legtöbb tekintélyvel, t. i. a Ramayana és Mahabharata, melyek a néphit és hitregék gazdag és sokalaku tartalmát foglalják magokban. E hőskölteményekben az isten három alakban jelenik meg, három névvel: mint Brahma, ki teremt, mint Visnu, ki föntart, és Siva, ki fölösztat, szétrom. Ezen három férfialakban képzelt személyiséghez kiegészítésül három nőalak járul: nevek Serasvati, Laksmi és Parvati. Az istenek e hőskölteményekben is ugyanazok, kik a Menu törvénykönyvében említetnek.

A hinduk két felekezetre oszlanak, t. i. Visnu- és Siva-imádókra. Egyikét közülök a föntartás iránti hála, a másikat a rombolás felelme buzdítja imára. A többség Sívának, az enyészet olvének hajol meg; míg

ellenben a hindu műveltség és költészet azon kisebb szám által nyerte gyarapodását, mely Visnu, a fentartás képviselője, számára épített templomokat.

A hinduk hitregéi szerint Visnu már többször von magára emberi alakot, hogy nagy szolgálatokat tegyen a benne hívő népnek. Mint Rama, elfoglalta Dekánt, Ceylont és más tartományokat; mint Krisna a zsarnokokat öldöste le és a Pandus-néptörzsszel szövetségbe lépett a Kurus-néptörzs ellen sőt. Ugy látszik a hindu a nemzeti függetlenség és dicsőség nagyobb korszakait Visnu megjelenése által jelölte ki, s bizonyosan a bramínok buzgóságának, s a nép hitének nagy esökkenésére mutat, hogy se a mongolok hódításakor, se a sepyok mostani föllázadásának alkalmával nem akar Visnu az események vezetésében személyesen részt venni.

Még csak azt jegyzem meg, hogy a hinduk a lélek halhatatlanságát hiszik; de összekötve a lélekvándorlás eszméivel. Az ember midőn testileg megholt, az ég vagy a pokol bizonyos regiojában marad, míg erényei vagy bűnei szerint utóbb ismét emberi vagy állati alakban küldetik a földre. Ezen átalakulási cyelusa akkor végződik be, midőn Brama, a teremtő erő, azon magától létező okban, melynek akarátja által támadt a tárgy és alak, egészen fölolvad és elenyézik, — vagy prózailag szólva, midőn a világnak vége lesz.

Menu törvényeinek nevezetesebb szaka a hindu társadalom rendezésére vonatkozik.

A nép négy egymástól szigoruan elkülönített várnára (kasztra) osztatott, t. i. a bramín, ksatria, vaiszia és szudra rendjére.

A bramín várna tulajdonkép nem volt szoros értelemben vett papi osztály, miután a nyilvános istenítiszteletet nem vezérlé. A bramín kötelessége: erődús éveit vallásos vizsgálatok- és gyakorlatokban, hanyatló korát pedig önmegtadadásban és szegénységben töltöni. Kötelessége továbbá, a többi osztályt a hazafiság és házi élet föladataival megismertetni. Más hindu is olvashatja a Vedákat, de csak a bramín magyarázhatja. A király tartoznék tanácsadóul maga mellé bramínt választani, és az igazságszolgáltatás ellenőrzése a bramín kezébe van letéve. Ezen osztály tagjai a világi kitüntetést és vagyont nem keresnek, nem fogadhatják el. Menu szerint a bramín élete következő stádiumokon megy át: gyermekkor után, élete első negyedében tanítvány, a legalsóbb szolgálatokat teljesíti, s koldulva jár házról házra; második negyedében megházasodik és tanít; harmadik negyedében remetévé lesz, haját körmét nem vágja le, a száraz földön alszik, nem beszél, gyökeret és vadgyümölcsöt eszik. Midőn pedig már a halál párkányához közel jött, s testét a sanyar és évek összerontották, akkor ismét beléphet a világba, tisztességesen öltözhetik, de a szemlélődésen kívül más foglalatosága nincsen.

A ksatria várna a katonai rendet jelenti. Ezen osztályba tartozik a király s minden polgári méltóság és bivatál. A ksatriák kötelessége a népet az ellenségtől oltalmazni, alamizsnát osztani, a Vedákat olvasni, áldozni és az érzéki gyönyöröket kerülni.

A vaiszia várnának rendeltetése a földművelés, baromtenyésztés, kereskedés, ipar és a pénz kamatoztatása.

A szudra várnájának a jóból semmi sem jutott osztályrészül. A szudra a spártai helotához hasonlít, s az élet terheivel együtt az emberek megvetését, s a törvényen kívül helyzetetés minden veszélyét kapta örökségül.

Ezen mostoha sors a szudrát azért érte, mert Brama testének legalsóbb részéből teremtetett. Természetes, hogy, ha valaminek a hinduhitben jelvényes értelme van, akkor a szudra származásáról gyártott tan a hódító fajnak az ősnépek iránti gyűlöletét és megvetését fejezte ki. Mert a szudra várnája a hegylakosokból áll, kik Keletindia első birtokosai valának.

A három főbb várna férfiai az alsó osztályba is házasodhattak; de ha egy bramínrendből való némben szudrához megy férjhez, fia csak a nálának — legalávalóbb halandónak — neveztetett, s ha aztán a fiú magasabb osztályból szerzett magának nőt, magzatai még rosszabb fajtajú lényeknek tekintettek, mint a szülők.

E rövid rajzból látjuk, hogy a hindu nem változtatható hivatását. Születése által volt megszabva életpályája. Született a hittanárságra, bölcseségre, test-sanyargatásra és lemondásra; született a katonáskodásra és államügyekre; született a mezőgazdaságra, iparra és tőzsérkedésre; született végre a közülözöttetésre és közmegvetetésre. Hajlana nem változtatható sorsán, mert várnájából kilépni nem lehetett.

Menu törvényein a gyakorlati élet szelidített valamit, de csak az erkölcsiség megrontása által. A bramín tehette, hogy az öntagadás külszínével ámitsa a világot; a ksatria tehette, hogy nyíltan merüljön az érzéki gyönyörbe, s elpuhulva házaja és a nép védelmezésére képtelenné váljék; de az nem történhetett meg, hogy az erős karu bramínból harezoló ksatria, s az elmékedésbe merülő ksatriából hittani könyveket magyarázó bramín legyen.

Térjünk vissza immár a hindu társadalom rajzától a hódítás történetére.

Mig Indiában a királyságok egymásra támadtak s bomlottak szét, a mohammedán hit egyik felekezete, mely a próféta meggyilkolt unokájának maradékait partolta, a Tigris partján a bagdadi kalifaságot alapította. E győzedelmes forradalom Korazánból indult ki, s a mohammedán birodalomnak csak nyugoti részeit nem hódíthatá meg. Az ázsiai egyeduralk sorsa a gyors elaljasodás, s a bagdadi kalifaság sem említhető kivételként. Harun-al-Rasid gyarló utódai alatt merész kalandorok foglaltak el tartományokat tartományok után. A Számánok — egy török eredetű törzs főnökei — Persia keleti részét hatalmukba ejtették. Ezen új dynastia egyik hivatalnok, a korazáni kormányzó, üldöztetéstől tartva, párthiveivel Afgamistán hegyei közé vonult, épen Keletindia szomszédságába, s ott magának trónt szerzett, s országa fővárosává Gasznát emelé. Gaszna városának török rabszolgából lett uralkodója egyetlen leányát nőül adta egy másik rabszolgának, kinek na-

gyobbik fia a Keletindia történetében halhatatlan emlékü Mahmud szultán.

Ez tizenkétszer ütött be Keletindiába.

Első hadjáratában a lahorei uralkodót verte meg, s kényszeríté adófizetésre. A szegény öreg e lealáztatás miatt életundorba esett. Össze-gyűjteté országnagyait, szépen elbúcsúzott tőlök, a trónra fiát ülteté, maga pedig a nép nagy zokogása közt máglyára lépett, és saját ke-zeivel gyújtotta meg azon lángot, mely porrá égeté.

Mellékesen említem, hogy többnyire minden hindu a lahorei fej-delemhez hasonlít. Ügyetlen a hadviseletben, félénk a viszontagságok közt, szereti az élvét, de hamar hajlik életuntságra, arcvonítás nélkül szenved a kámpadon, s bátran hal meg. Elég példát fogunk erre a se-poyk közt is találni.

A lahorei radsah (király) fia E n u n g p a l országát az adófize-tés alól föl akarta menteni, s háborúba keveredett Mahmuddal. A gasz-nai zultánt a szónokló király által feltüzelt hinduk már megverték; de a király cefántja hirtelen megbokrosodott, s elszaladt; mire aztán az addig vitéz hinduk is rémülten széteszlottak, s Mahmud zultáné maradt a csatatér, és az egész lahorei királyság.

Mahmud elfoglalta Multánt is.

Kilencedik hadviseletében pedig százezer lovas és huszezer gya-log katonával a szent Gangesig nyomult, átkelt a Dzsummán, s délre fordulva Kanudzs falaiig érkezett. E város ronjai most is akkora tért foglalnak el, mint London. A kanudzsai uralkodó, hogy az ütközetet elhárítsa, évi adót ígért.

A gasznai zultán utolsó hadjáratát Gudserát ellen intézte, e fél-szigeten a gazdagságáról híres S o m n a t nevű templom kincseit akar-ván elrabolni. A szenthely védelmére a hindu királyok a szomszéd tartományokból is szép számmal megjelentek, s nagy csata kerekedett, mely Mahmud vereségével kezdődött, de teljes győzedelmével végez-tetett be. Ekkor a bramínok óriás mennyiségű kincset ígértek a zul-támnak, csakhogy a templom bálványképeit kimélje. Ingadozott egy perezig, s aztán fejszét ragadva kezébe, fölkiálta: hadd nevezzen a vi-lág inkább bálványdöntőnek, mint bálvány-árusnak! s ezzel megüté Siva kőszobrát. Vezérei követték példáját, és a bálványok belsejéből omolva omlottak ki az elrejtetett gyémánt, rubin és más drágakövek. A nyert zsákmány kiszámíthatlan értékű volt.

Három évvel utóbb Keletindia nagy hódítója meghalálozott.

Mahmud zultán a mi első keresztyén királyunknak volt kortársa. Neve a keleti világ legünnepeltebbjei közé tartozik. Dicsérik erejét, igazságosságát és nemes jellemét. Fényűző volt s a kincset, a hogy szerzé úgy szórta el. A tudományt és irodalmat nagy buzgósággal moz-dította elő. Bár származására nézve török volt, országa nemzetiségét karolta föl. Tetőtől talpig persává lett. Gasznában egyetemet és könyv-tárt alapított. Az ő pártfogása alatt élt Firdusi, a nagy, költő.

Mahmud utódjai még félszázadig uralkodtak Afganistán, Kabul

és más persa tartományok fölött, s onnan kiüzetvén, Pandsabba tették át trónukat. Székvárosuk Lahore lön. 1186-ban e család végivadáka a gori dynastiától legyőzetett, s Keletindia még veszélyesebb hódítók, martalékává lett. Mert a gori királyház birodalmát nem sokára két török rabszolga szétdarabolá. Egyik Gasznában kezdé uralkodni, a másik Keletindiába költözék, s Lahorét választá állandó lakhelyül. A hinduk csak most érezték, hogy nem mulékony hódításokról, de tartós leigázásról van szó. Sűrűbben támadtak tehát föl, s erélyesebben védték magukat. De a végeredmény még is az volt, hogy a szoros értelemben vett Hindostán egész a Gangesnek tengerbe ömléséig a rabszolga-királyháznak lön alávetve. A rabszolga-házat egy afgán főnök, Dzsellal-eddin követé az uralkodásban. A Dékán egyes részei meghóditattak, de a vezérek lázadása mind inkább divatba jött, s végre a pandsábi kormányzó a főurak általános akaratából királylyá emeltetett.

A választott király erős jellemű, mivel és harezias volt; de nagyobbik fia által 1324-ben meggyilkoltatott, épen midőn a bengali hadjáratból a fővárosba visszatért. Mohammed sáh, az atyagyilkos és trónutód, kora legmiveltebb és legtöbb szónoki tehetséggel bíró egyéniségei közé számíttatik. Sok nyelven beszélt, a keleti szépirodalmat és philosophiát alaposan ismerte, a vallás szertartásait híven követte, az élvezetekben mértékét tartó, a háborúban vitéz volt, s a legyőzettek iránt a körülmények igényei szerint szigorú és kegyelmes tudott lenni. De mindezen jeles tulajdonait értékelemmé tette kedélyének örültséggel határos romlottsága, sivar beesszomja, s határtalan közönye az emberi szenvedések iránt. Birodalmába keblezte Dékánt, s költséges és sikertelen hadviseletet folytatott China ellen. Romlott pénzügyét papírpénz kibocsátása által akarta rendbehozni; de kinstúra utalványait erőszakos szabályokkal sem bírta forgalomban tartani. Új adókhoz volt kénytelen folyamodni, melyeknek terhe alól a rengetegekre vonult a földmivelő nép, s a vad zsarnok, hogy megboszúlja magát, egész katonaságával tartott hajtóvadászatot a boldogtalan menekültekre, a minek következményei éhhalál, járványos betegségek, hallatlan mészárlások és forradalmak valának. Bengül levetette nyakáról a jármot, Dekán nagy része kivívta szabadságát. Mohammed sáh seregében sok mogul volt. Ezek, kapva a közzavaron, pártot ütöttek, s a már idegen jármot nem hordozó Dékánt a magok számára elfoglalták, s belőle független királyságot alapítottak, melyet Mohammed sáh utóda kénytelen volt elismerni.

Harminez évvel utóbb Tamerlán vad esordái beözönlötték egész Keletindiát, s a hinduk sokkal nagyobb kiterjedésű földön látták azon borzasztó jeleneteket, melynek őseink még régebben, IV-dik Béla uralkodása alatt, tanúi voltak. Tamerlán születésére török, mohamedán volt; de magas elméjével a törökök és mongolok egyesítését keresztül tudta vinni, s a világ majdnem oly nevezetes hódítójává és kirablójává lön, mint Dzsingiskán. Tamerlán azon úton, melyen haj-

dan nagy Sándor, ment Kabulba. Az Indusfolyamon Dzsolumnál szállott át, s tüzzel vassal pusztítva ért Delhi elé, hol a hindu sergen győzedelmeskedvén, a városba ment, magát Keletindia uralkodójául kiáltatta ki, s miután e szertartásnak vége volt, a lakosokat lemészároltatta.

E pusztítás majdnem egyidőbe esik a pandsábi választott-uralkodók magvaszakadásával.

Most négy árnyék-király lépett egymás után India trónjára, Tamerlán nevében kezdvén meg az országlást; hanem Delhi falain túl ritkán terjedő hatalommal. Az utolsó közölök magányba vonulván, 1450-ben egy afgán törzsfőnöknek, Bihlolak, adta át az országnélküli trónt.

Bihlól a nagy egyéniségek sorában foglal helyet. Majd minden segédeszköz nélkül toldozá össze a birodalom elszakgatott részeit, s kormánypálcája északra a Himalaya-hegyekig, keletre Benaresig ért el. Unokája, a gőgös Ibrahim, esupa dolyfból elharácsolta a nagyapai szerzeményt. Rokonait t. i., kiknek pedig szabad volt a király jelenlétében ülte maradni, kényszeríté, hogy keresztbe fogott kézzel álljanak a trón előtt. Ezek a meggyaláztatáson boszankodva, fegyvert ragadtak, és segédül hívák Babert, Kabul uralkodóját, Tamerlán rokonát, ki különben is jogot tartott Keletindiához. Ez 1526-ban Delhi elébe vonult, csak 12 ezer katonával. Ibrahim 100 ezer fegyveressel és ezer elefánttal várta. A csata elkezdődött, s a győzedelmes Tamerlán-láz Keletindia urává lön.

III.

A szerencsés Babernek Delhi után Agra nyitá meg kapuit. Az egész mohammedán népség ki sem rántotta többé a kardot; a gyors hódolásban versenyezett minden főnök. Ellenben a hinduk erős ellenállásra készültek, Sagra, a mevori kis király, vezérlete alatt. Négy német mértföldre Ágrától ütközetre került a dolog. Baber megverettet, de a hinduk nem tudván győzedelmöknek hasznát venni, időt engedtek a hódítónak a csatarend helyreállítására. Új ütközet nyílt meg, s a hinduk teljes kudarezával fejeztették be. 1528-ban Baber Bengált is hatalma alá hajtotta. Ez volt végső hadi tette. Baber, kinek fiatal kora a szerelem, dícsőség és veszély oly kalandori jeleneteiből volt összeszöve, mikhez hasonlókat az újdivatu francia regényekben is ritkán olvashatunk, mint férj, apa és lovagias férfi akármely nemzet történetében első helyen állana. Önéletírása a keleti irodalom barátai előtt nagy becsben áll, a kedélyesség, gyermeteg őszinteség és kristálytisza előadás tekintetéből. Különösen finom érzéke volt a természet szépségei iránt, s midőn mint földönfutó ragyogó szépségű feleségével egy lovon utazott be rengeteg pusztákat, csak oly derült és elmés vala, mint Delhi trónján.

Fia Hamuján, bár derék és vitéz ember volt, a lázadások és

külfáborúk közt elvesztvén tartományait és hadi erejét, Indiából kívándorolt, s minden oldalról üldöztetve S i s t a m b a n keresett menhelyet; de a helytartó fogolyként küldé Heratba, hogy oman várja be a persasáh további rendeleteit. A sáh bigott süita volt, s követelé a bujdosótól, hogy a mohammedlit ezen felekezetére térjen át, s erre a sáh egész máglyára való fahasábot küldött hozzá, tudtul adva, hogy ha nem enged, meg fog égettetni. Humaján írásban jelentette ki az áttérést, mire a sáh 12 ezer embert küldé Keletindiába, hogy trónját foglalja vissza. Kabult változó szerenésével ostromolta, míg végre hatalmába ejté. Ezen tartományból néhány évvel utóbb Pandsabba tört, s azt 1555-ben meghódítván, S i r h i n d n e k győzedelmeskedett a hindukon, s Delhibe vonult, hol csakhamar meghalálozott, a trónt fiára, az alig 13 éves A k b a r r a hagyván. Midőn az hatalomra jutott, Keletindiában néhány föllázadt tartomány, s még több függetlenségét kivívott állam volt. Hogy szabadult meg Akbár épen 17 éves korában a mellé rendelt gyámtól, azt ha említném, Corvin Mátyás történetéből beszélnék el egy epizodot. Birám chan úgy járt mind Szilágyi, s hasonló egyéniségnek is látszik. A kormánygyeplőt kezébe ragadó Akbár a hadban és békében, a sok felé szakadt mogul birodalom visszahódításában és szervezésében, egyaránt nagy volt. Újra meg lehetett szegezni a hős Babernek foglalásait, mi nehezebb feladat vala az első hódítás művénel is. Mert a mohammedánokkal és hindukkal egyszerre kellett küzdenie, és számos független vazallnak terjedmesebb országa volt mint az, mely az ő uralmát ismerte el. Folytonos győzedelmei lefegyverezték a pártütést, semmivé tették a hindu és a különféle mohammedán törzsek önállósági törekvéseit, s a szomszéd királyokat is nevezetes tartományoktól fosztották meg. Akbár jóval szélesebb terület fölött lett urrá, mint a keletindiai társaság mostani bitroka; mert a paradicsomi szépségű Kasmir is neki hódolt.

Saját nézetei voltak a hitben, pénz- és hadügyekben, s megkísérté azokat érvényre emelni. Úgy látszik, hogy vagy meggyőződésből vagy politikai okokból, egyeztetni vágyott a mohammedán hitet a hinduval, s közelebb vinni a theismushoz. Minden péntek napon tudományos üléseket tartott, melyen a bramínok a mohammedán hittanárokkal vitakoztak vallásuk formái és tanai fölött. Akbár jól beszélt a sanskrit nyelvet, s lefordította a hinduk nagy hősköteményeit és a Vedák egy részét. Keresztyén papokat szólított föl, hogy Delhiben a görög nyelvet és irodalmat tanítsák. F e i s s i, a tudós mohammedán pedig az evangelium lefordításával bizott meg. A körülméltetés és a Mekkába vándorlás alól föloldozta mohammedán alattvalóit; megtiltotta a hinduknak az özvegyek máglyára vitelét, s engedélyt adott a másodszeri férjhezmenetelre. Egyenlőleg alkalmazott hindut és mohammedánt állanhivatalokra, s a várnarendszert gyűlölte.

Nagyobb horderejűek voltak A k b a r köz- és magánjogi reformjai, s a mostani forradalom valódi okainak fölfedezésére is kalauzúl szolgáltak.

Csak a legáltalánosabb körvonalokkal rajzolom.

Az egész birodalmat 15 tartományra osztotta, ugyanannyi alkirály alatt, melyek számát utódai még 6-tal szaporították.

A s u b u h d á r — alkirály — teljes katonai és polgári hatalommal birt. Minden adószedő s kerületi hadparancsnok egyenesen tőle függött, valamint a tartományi kinstárnok is, csakhogy ez kivételkép a császártól — a nagy mogultól — nyerte a kineveztetést.

E szervezet az alkirályt a belkormányzatra nézve majdnem akkora jogkörrel látta el, a mekkorával azon kiskirályok birtak, kiket Akbár legyőzött. Hogy a köteléknek, mely a tartományokat a közbirodalomhoz esatolta, időfolytával mindinkább kellett tágulnia, könnyű megfoghatnunk. Akbár utódai nem birtak se az ő erélyével se tekintélyével, s az alkirályból minden lázadás nélkül, csak jogterjesztések által, valódi uralkodó lön, ki a nagymogul alatvalójának mondá magát, engedelmesség és hűség nélkül.

Akbar a hinduk ösintézményét, a községrendszert, mely egyszersmind a birtokviszonyok alapja volt, nagy tiszteletben tartotta, s lényeges reformjai által megszilárdította.

Ugy látszik, hogy régen Keletindióban a földbirtok közös tulajdona volt a fejdelemnek és a földesuraknak, kik egyébiránt birtokaikat örökjoggal soha el nem adhatták. Továbbá a földesurak nem állottak elszigetelten; hanem a község gazdasági felügyelete alá voltak helyezve, s birtokrészleteikért az áranylagos jüvedelmet magától a községtől vették át. A község szedte föl az adót a korona számára és saját háziszükségeinek fedezésére. A község hivatalnokai vitték a fiscus és a birtokosok jüvedelméről a számadást. A községi örök köteleessége volt, a helység és a magánbirtok határaitra ügyelni, s a mezei rendőrséget kezelni. Minden községi hivatal bizonyos családban firól fira szállt. Ezenkívül a községnek volt saját borbélyja, pénzváltója, ezüstmivese, papja, csillagjósja, iskolamestere, kovácsa, asztalos, tímárja, fazekasa. S voltak a vagyonosabb községeknek hivatalos szabói, mosonői, orvosai, zenészei és tánczosnői. Minden személyzet határozott részt kapott a magánosok terményeiből. Szóval a község egészen kikerekített önkormányzással birt, egy kis köztársaság volt, mely az állammal lihetetlenül kevés érintkezésben állott.

A helység birtokosait reio t n a k hívták, az adószedőt z e m i n d á r n a k. A reiot földje, ha nagyobb kiterjedésü volt vagy szolgák, vagy kisebb hasznobérlők által miveltetett.

Közbenvetőleg, s a mostani forradalom valódi okainak földéritesére említem, hogy az angolok, kik a birtok természetét európai eszmék szerint fogták föl és a keletindiai jogokkal ismeretlenek voltak, a z e m i n d á r b a n valami l o r d f é l e embert véltek találni. Ennek következtében oly adókövetési összeírásokat készítettek, melyek a valóságos földbirtokost hasznobérlőnek tekintették. Így aztán a szegény reio t t ó l roppant mennyiségü birtok ment át oly egyének kezébe, kik eredetileg semmi mások nem voltak mint a d ó s z e d ő k. Sőt a fogalomzavar még messzebb terjedt az által, hogy az igazi hasznobérlők — kik a tulajdonjogra semmi

igényt nem tartottak — számos esetben az adótabellákban a földbirtokosok sorába csúsztak be. Csak a közelebbi években kezdték az angolok gyanítani az elkövetett hibát, de az általok csupa félreértésből teremtett földbirtokosokat az évek során át háborítlanul élvezett jövedelemtől megfosztani nehéz volt. A történetekben alig van több ily nagy példa a csupa tudatlanságból származott kirablásra, s nem lehet csodálni, ha ezért számos hindu és mohammedán idegenséggel viseltetik a keletindiai társaság iránt.

Akbar, kire most visszatérek, a régi községrendszert következő reformok által szilárdította meg. Minden mivélésre alkalmas földet fölmértetett, osztályozott, s megbecslett jövedelmezési tekintetben. A jövedelem harmadát szabad választás szerint terményben vagy készpénzben fizette a község — s illetőleg annak birtokos osztálya — adóul. A pénzügyi kitudására a terményeknek mindig tízévi középárát vették alapul. Ezen adó változatlan lévén, a régi zsarolásokkal szemben nagy előnnyel bírt, s könnyen hordozható azért volt, mert Akbar temérdek költséget fordított a földöntözésre. Egész havasi völgyeket víztartókká változtatott, melyekből roppant hálózata a mesterséges vízereknek és vízáradásoknak ömlesztett áldást a szárazsággal küzdő térekre. Az angolok sok régi víztartót hagytak elpusztulni, s kevés újat építettek. A keletindiai társaság kormánya alatt Keletindia esalhatlanul szegényebbé lön, mint a XVII-dik század elején vala. E tény oka nem maga a britt nemzet, nem azon nemes jellemű, óriás tevékenységű, és szabad intézményekkel diszlő ország, mely a polgárisodás leghatalmasabb előmozdítója, s a gyarmatosítás mesterségében is mások fölött áll. Anglia Keletindiában nem is gyarmatosított. Azon kereskedelmi társaság, mely Akbar roppant bíradalmának tulajdonosa, napjainkban már másodrendű befolyást gyakorol Keletindia magasabb kormányzására. A board of control, — az ellenőrzési hivatal, vagy magyarul szólva, a keletindiai ügyeket vezető tagja az angol minisztériumnak a fontosabb kérdésekben maga tehet és intézhet mindent. Csak a hová nem akarja ujját bemártani, ott tolja elő a keletindiai társaság Londonban székelő igazgatóságát. Tehát látszólag felelős volna Keletindia szenvedéseier és elszegényüléseért; azonban még sem felelős, mert hatásköre nincs szorosan meghatározva, s mert a belügyekre vonatkozó indítványozásokra nem tart jogot. De talán erkölesileg és törvénytörvény szerint ezekre nézve a directorium felelős? Korántsem. A directorium Pilatusként fogja kezét mindig mosni, s igaza van a mentegetőzésekben; mert az ellenőrzési miniszterrel szemben csak ányékhatalom s mert Keletindia messze lévén, nem neki, de az ott lakó kormányzóknak van egyedül módjában a viszonyokat ismerni és hasznosítani. Ezen kormányzók a közelebbi időkig tisztán kereskedelmi vállalatnak tekintették Indiát. A mi a pillanatra nagy nyereményt ígért, előmozdították; a mi csak későbbi időre vetett volna hasznót, háttérben maradt. A kizsákmányolás, nem a kifejlésztés volt vezér-elv. Alig húsz éve, hogy mélyebb felfogás és neme-sebb irány lön uralkodóvá; de a régi mulasztásokat helyrehozni, a kihalt

erőkben életelevenséget lehelni, a bedugult jövedelmi forrásokat fölnyitni herculesi fáradságba kerül, sok időt, nagy kitarást igényel.

Akbar, mint láttuk, a termény-érték harmadát vette adóul, mi évenként 160 millió pengőforint (ezen öszlet, ha a pénz akkori viszonyát az árukhoz a mostanival hasonlítjuk össze, legalább 1440 millió pengőforintot tesz); ellenben a keletindiai társaság által behozott adózási rendszer a nyert jövedelemnek csaknem 50 százalékját veszi el, s mégis az adót 280 millió pengőnél többre föl nem tudja fokozni.

Mily óriás különbség!

Igazságtalanság volna tekintetbe nem venni, hogy az Akbár után trónra lépő ros z uralkodók, a hosszas anarchia és belláborúk Keletindiát a végrömlás szélére vitték akkor, midőn az angol kereskedelmi társaság a szerény boltokból, és raktárokból a harcmezőre lépett és hódításokhoz kezdett.

Rágalmazás volna állítani, hogy az angolok százszor jobban nem kormányozzák Indiát, mint kormányozták azon függetlenségre vergődött alkirályok, a kiknek birtokait rendre elfoglalák.

De azért mégis igaz, hogy Keletindiának vagy on tekintetében sokkal ragyogóbb kora volt, mint a mostani, s hogy a keletindiai társulat a meghódított roppant birodalom kiállító erejének emelésére nem tön annyit, a mennyi: a jó kormányok szoktak.

IV.

Akbár utódja Selim saját lázadó fiai ellen folytatott háborút. Azután szép neje és a fővezér veszekedtek a befolyás és a kormánygyeplő felett. S uralkodása kezdedétől végéig nem szűnt meg a függetlenségek mindinkább megalapító kiskirályok elleni háború, főleg azon nagy területű földön, mely Dekán név alatt fordul elő a térképeken. Észrevehető volt, hogy a subahdarok (kormányzók, nábobok), kik az erős karu Akbár alatt engedelmeskedtek, most már uralkodni akarnak. Nagyban elkezdődött az országnagyok azon fejtelkenedési törekvése, mely nálunk Corvin Mátyás halála után kisebb mérvekben mutatkozott. Más fenyegető jelek sem hiányzának. Akbár vállásos indifferentismusát, mely a mohammedán és hindu hit egymáshoz közelebb hozása végett volt politikai tanú emelve, erős visszahatás követte. A hódítók és hódítottak közt tágult, töredezett a kapocs. A nagyravágyás csak az erkölcs és kegyelet romjain talált lépcsőket az emelkedésre. Nem volt magas polcz, melyre ne juthasson el, a ki tudott fondorkodni, tettetni, s kellő perczben elárulni vagy meggyilkolni azt, a kinek mindenét köszöni.

Selim utódját, a derék és fényes elméjű D z s i h á n t a trón birhatásáért meggyilkolta a közbecsültetésben álló A u r u n g s i b, s hogy a visszatárlástól félni ne legyen oka, előde fíját, a törvényes trónörökösét, halálra íteltette azon ürügy alatt, mert nem eléggé buzgó mohammedán. A bü n többé a közbecsültetésnek nem ártatott.

Aurungsib 1707-ben halt meg. Fiai és rokonai a trón fölött harcba keveredtek, mindenik támogattatva egész tartományok népessége, és egy csoport nábob, törzsfő, királyi rokon és bitor kiskirály által. A polgárháború alkalmat szerzett sok nábobnak fosztogatásra és függetlenkedésre. Az egész keletind mohammedánismus fegyverbe öltözött, hogy saját vérét ontsa. A hinduk megérkezettnek hitték az időt, hogy az eszeveszett hódítóktól meneküljenek; megérkezettnek a mohammedánismus összeomlását s Menu tanainak diadalát. Még Aurungsib életében föllázadt a marattok törzse, hogy véget vessen a Korán uralmának, s Allah helyébe Brámát léptesse. Siva dsit, a ravasz és vitéz maratt-vezért, e harcziás törzs királylyá koronázta. A szomszédok által rettegett marattok az európai hűbérrendszerhez tökéletesen hasonló szervezetet hozták be magok közé, s Aurungsib halála után, a háborgó és jötehetetlen birodalomban óriási jelentőségre vergődtek. A hová csak elszáguldoztak, a termés negyedét hajták föl adóban, s harczolván a mogul dynastiának majd az egyik, majd a másik trónkövetelője mellett, adó alá tudták vetni Kelet indiának harmadrészét.

Ezen anarchicus viszonyok Nadirnak, Afganistán és Persia királyának ürügyet szolgáltatott az összerongált mogul birodalom megtámadására. Mint mondá, csak a rendet akarta helyre állítani. Pandsába nyomult, s onnan Delhi ellen. Könnyű ostrommal bevette a nagymogulok székvárosát, s úgy kizsákmányolta, mint a sokszor kizsákmányoltat, még senki jobban. Aranyon és ékköveken kívül egész néptörzseket gyűjtött hadutjában össze, s rabul terelte Persiába. Mohammedet gúnyra nagymogulnak nevezte ki, s így a rendet helyreállítva 1740-ben Persiába visszatért. Ez időtájban a Dekán nagy része egy föllázadt kormányzónak, Nisamnak lön királyságává, ki saját nevét ruházta az új birodalomra, s kinek utódai Anglia véduralma alatt most is 10 millió népeségű országgal bírnak. Nisam, a dekáni király, a trónjának hódoló területet alkirályságokra osztotta, meg nem gondolva, hogy azon mód, a mint koronához jutott, utánzásra bírhatja saját hivatalnokait, kiket a tartományok élére helyez. Pedig ez bekövetkezett. Az arkodi kormányzó t. i. fejébe vette, hogy valamint ura-királya elpártolt a nagymogultól, szintűgy ő is elpártolhatna ura-királyától. Ezen arkodi nábob kormányzóságában feküdtek: egyrészt az angol kereskedelmi társulat factorságai Madras városában és Kuddal poreban; másrészt a francia factorságai Pondicherryben és környéken.

Az arkodi kormányzó lázadásakor az érdekelt két európai hatalom egymással ellenkező állást foglalt.

Franciaország t. i. Nisam mellé nyilatkozott; Anglia pedig a nábob — azaz az arkodi kormányzó — ügyének fogta pártját. E közbevegyülés eredménye volt, hogy csakhamar Nisam király, és az arkodi nábob szövetségesei hatalmasabbak lettek magoknál a veszekvő feleknél. A francia kereskedő társaság Nizamtól sok pénzt és földet kapott ajándékban; az angol kereskedelmi társaság segítségét viszont a nábob volt

kénytelen nagy darab földdel jutalmazni. A francziák az európai viszonyok miatt nem voltak azon helyzetben, hogy a nyert előnyöket végig kiszákmányolhassák; ellenben az angoloknak mosolygott a szerenese. Akadály nélkül terjeszkedhettek, s hogy zsákmányaikat biztosíthassák, új meg új foglalásokra kellett ürryvet találniok. Végre úgy kezdék magokat viselni, mintha kereskedelmi faktorságból állammá alakultak volna. A hős Clive vezérlete alatt 1757-ben egy belföldi király s annak szövetségesei ellen megnyerték a *plasseyi* ütközetet. E fényes győzelem pedig a keletindiai angol-uralom alapkövéül szolgált. Clive nagy hadvezér és böles kormányzó volt, s neve dícsőségéhez a proconsulságokkal járó moeskokból semmi sem ragadt. Ellenben Warren Hastings, ki a hódítás művének továbbvitelében az ő utódja vala, se hadvezér, se első rangu államférfi, se tiszta jellemű egyén reputációját nem igényelhette. S mégis éles belátása, sivar erélyessége, a keletindiai viszonyok felől szerzett roppant ismeretei, lelkiismeretlen aljas politikája, de igazi angol érzelme, s hazája iránti heves szeretete által, mely őt gyilkosságra és zsarolásokra minden megdöbbenés és lélekvád nélkül tudta vezetni, — mondom, ez a rosz emlékezetű Warren Hastings a keletindiai társulat hatalma megszilárdítására még tán többet tön, mint maga Clive. Sőt Warren Hastings, ha igazat akarunk mondani, Anglia világhatalmi állásának megszerzésére a legünnepeltebb neveknel is inkább befolyt. De a hindu népen, az emberi jogon és a közérzületen elkövetett merényei miatt a keletindiai kormányzóságtól visszahivatván, a parlament elébe állítottat s bünvádi kereset alá vettek. Ez alkalommal tartá Burke, Nagy-Britannia egyik legnagyobb szónoka, a legnagyobb hatású szónoklatát. Vádolta Hastingsot érdeme szerint és érdemeit feledve. A parlament elismeré, hogy Hastings jó szolgálatot tett a hazának; de egyszersmind őt bünösnek nyilatkoztatta ki. Mi történt később e nagy és gonosz férfival, annak elbeszélése ezúton kívül csik; azonban az angol nép romlatlan kedélyét elegendé jellemzi: hogy a király, ki Hastings roppant szolgálatai iránt elismeréssel volt, áttallott vele nyilvánosan szóba ereszkedni, s a lordok is kerülték őt, ovaodván a közérzület megsértésétől.

Napoleon bukása után az angoloknak bő alkalmuk volt Keletindióban folyvást tovább és tovább terjeszkedni. 1805-től 1815-ig egy talp-alattnyt sem szereztek; de azóta évenként szépen gyarapodtak. A kiskirályokat — akár akartak akár nem — nyugdíjazák. Egyikről azt állították, hogy roszúl kormányoz, másokról, hogy nem elegendé erős joggal ül a trónon. Abban igazuk volt, hogy e kiskirályok gyalázatosan kormányoztak, az sem szenved kétséggel, hogy közülök mindenik szorosan véve bitorló volt; de viszont a keletindiai társaságról is el lehet mondani, hogy rendszeren akkor szokta a kiskirályok rosz kormányzását észre venni, midőn pénztára kiürül, és hirtelen kell azt megtölteni. Így van Oude (Audh) bekeblezésével is a dolog. Az audhi uralkodó ostoba és haszontalan ember; de a keletindiai társaság volt kormányzója — Dalhousie lord — akkor támadta őt meg, midőn a társaság deficitjét alig lehetett fedezni, midőn pénzre és ismét pénzre volt szükség. Az audhi exkirály látván, hogy alóla

egy szép reggel kiszedték a trónt, kérték kezdé a lordot, hogy fizessék legalább vissza a 20 millió pengőforintot, melyet a keletindiai társulatnak kölcsönzött; de azt nyerte válaszul, hogy ne is számítson pénzének még csak kamatjaira is, mert, hisz! az egész öszletet az audhi királysághól szerezte, Audh pedig most már a keletindiai társaság birtoka, s így a 20 millió most éppen azon kézben van, a melyben kell lennie.

Tudjuk, hogy a sepoy-forradalom egyik legfőbb helye Audh, s hogy az audhi király a forradalomban részvétele gyanúja miatt börtönbe vettett. Undorító a sepoyk lázadása, s hiénai kegyetlenségök borzadással tölt el mindnyájunkat: de noha a keletind forradalom sikerülése a polgárisodás végetlen kárával történék; noha Keletindiában a győzedelmes forradalom után gyalázatos anarchia következne; noha Anglia neve a szabadság barátainak ajkairól csak tisztelettel említettetik, s noha a Keletindiai társulat az egészen rossz kormányok közé nem soroztathatik: mindamellett nem mernők Cambridge herczeggel, a britt seregek generalissimusával azt állítani, hogy a keletindiai lázadásnak éppen semmi oka sincs.

A jövő füzetben a lázadás történetét s okainak tömbezését veendik olvasóink.

KEMÉNY ZSIGMOND.

IRODALMI SZEMLE.

HISTORIA. — Szemlénk fôadata: egybekötni az essayirodalmat a kritikai lapok rövid ismertető és bíráló czikkeivel. Az utóbbi fôadatot e rovatban igyekszünk megoldani. A tudományok minden ágára kiterjesztjük ugyan figyelmünket: de különös gondunk lesz kivált a történeti művek ismertetésére. Hol rövidebben, hol hosszabban elmondjuk észrevételeinket minden jelesebb műről, mely a történetírás mezején a világirodalomban feltűnik; vagy oly bírálók és irodalmi közlönyök nézeteit közöljük, kiket és melyeket olyan tekintélyeknek ismerünk, hogy ítéleteik alaposágában és pártatlanságában egyaránt bízhatunk.

Tudni, mit akartak, miveltek és szenvedtek a bennünket megelőző nemzedékek, már magában érdekes tanulmány; s mi örvendeni fogunk, ha hazánkfiái közül minél többeket nyerhetünk meg, hogy e — mivel nemzet rokonszenvére legméltóbb — olvasmánynak szenteljék azon idő egy részét, melyet addig talán kizárólag frívol olvasmányokra fordítottak.

Az emberi élet, mond Franciaország nem rég elhunyt nagy műbirája, keskeny határok közé van szorítva; s a történetírás tanulmánya megtoldja életünket. A mult emlékezete meghosszabítja a jelent. S az ősök tetteiről olvasván az unoka, emelkedni érzi önbecsét, fölhíva érzi mintegy magát, folytatni és bevégezni, a mit atyái kezdetek. Történeti ismeretek nélkül ellenben elveszti a nemzet életiránya delejtűjét. Ha a történetírás — ugymond Planche — a mint ohajtom, de a mit a közel jövőben nem reménylek, népszerű tudományvá lenne, ha csak annyi fáradságot fordítanának terjesztésére, a minővel most a természettudományokat igyekeznek terjeszteni, erős meggyőződéseim, hogy más irányt venne a polgárisodás. Jelenleg minden törekvés az anyagi jólétre irányul. Minek hiányát érzi az újabb társadalom? Ki kell mondanom, az erkölcsi érzés hiányzik benne. A siker aratja a világ tetszését; ki gondol a tettek erkölcsi értékével? A sokaságnak eszébe sem jut kárhoznatni, a ki jótalan eszközökkel boldogul. A „bevégzett tény“ a jog rangjára emelik. Semmi sem íngathatja meg inkább e véleményt, mint a történetek figyelmes tanulása. Ha a multat ismerné a sokaság, nem volna közönyös az újabb események irányában; a mult ismereténél fogva értené a jelent.

A véletlennek kevesebb szerep jutna a kérdések megoldásában; s a kormányi változásokat nem kísérné oly hideg közöny. De, fájdalom, a történetírás nem népszerű napjainkban. Minden figyelmünket a jelen foglalja el. Csak azt tartják bölcsnek, a ki a jelennek él. Jól élni, jól aludni — a legfőbb eszmény, a melyre törekszünk. Jobbá teheti-e jelenünket a historia? — legfőlebb is csak jogaink ismeretére taníthat. Csak az emberi cselekvéseket tanítja megítélnünk. Vajmi sovány haszon, nemde? ... Tudni, mit kell tennünk, mit kell védenünk, mit remélnünk: mi köze a nemzetek jólétének e tudományval? ... Mintha csupán a chemia és mechanica kormányozná a világot, nem azon erkölcsi törvények, melyeket a philosophia és történetírás fejt föl! . . . Ez erkölcsi törvények terjesztésére nincs biztosabb eszköz a historiánál.

Valóban, a historia a legtermékenyítőbb, legüdvösebb tanulmány valamely népre nézve. Ha ismerné — ugymond az idézett tekintély — ha ismerné a sokaság azon eseményeket, melyek az előbbi nemzedékeket forrongásban tarták, ritkábbak lennének a forradalmak. A mely nemzetben kifejlődik a jogérzet, se meg nem lepetik, se nem csügged; hanem a multból tanulságot merítvén a jelenre, biztos léptekkel halad az ész és tapasztalás által kijelölt ösvényen. A történetek ismerete megfűrésztelja a nemzetet. A mely ember mindig fen akarja tartani személyes méltóságát, gondosan őrizi élete minden eseményének emlékeztetőt; s valahányszor elhatározó lépést akar tenni, mindenkor megkérli a multat, mint legbiztosabb kalauzt. A ki e szabályt követi, ritkán van oka pirulnia valamely tettéért. Bármely kísértetnek legyen alávétve, könnyen türi magaviselete eredményeit, mert maga intézi sorsát, nem hagy sokat a véletlenre. Az ily ember és nemzet nincs annyi és oly hirtelen változásoknak kitéve. Nem tudjuk, lesz-e mihamar, hogy a népek fölfogják azon solidaritást, mely a már elhunyt és a még élő nemzedékeket egybefűzi; s megtanulják-e az elveket az érdekek fölött becsülni: — de ha e korszak bekövetkezik, bizonyára roppant hatással lesz ez erkölcsi átalakulásra a történetek tanulmánya. A philosophia, természeténél fogva, soha sem lehet népszerű, míg a historia, elevenen írva, mindenkíhez szól. De a historiának, ha méltó akar lenni egy nemzet figyelmére, nem csupán a kíváncsiságot kell fölébreszteni; szükség, hogy egyszersmind jellemezze a tényeket, a midőn előadja; csak így szolgálhat tanulságul.

Midőn ez okoknál fogva a jó történeti művek terjesztését egyik fő feladatul tekintjük: más felől a történetírás mesterségében is igyekszünk példányokat mutatni föl a jelesebb hazai és külföldi írók jellemzésében, egyaránt levén föladatunk közönséget növelni és írókat.

Mondanunk sem kell, hogy a hazai történeteinkre vonatkozó munkákat különös figyelemre, terjedelmesh ismertetésre, tüzetesebb bírálatra méltatjuk.

Ily mű ismertetésével nyitja meg egyik tisztelt dolgozó társunk ezuttal is jelen rovatunkat.

GESCHICHTE KAISER FERDINANDS II. Durch Friedrich von HURTER, I. K. K. A. M. wirklichem Hofrath und Reichshistoriographen. Erster Band. Schaffhausen, Hurter'sche Buchhandlung. 1857.

Két éve mult, hogy jelen könyv szerzője II. Ferdinándnak és szü-lőinek, személy-, ház- és tartománytörténetét' befejezte. Hét kötet — ennyiből áll a munka — első sorban ugyan a Ferdinánd szülőitől kiindult s általa szenvedelmesen folytatott ellenreformációt tárgyalja, de van benne egyéb is, mi e korszaknak hadi és államcselekményeire jellemze-tes világot vet, ámbár nem tagadhatni, hogy ezen, egyéb' a jelentékeny-ség nélküli adatok futó homokából csak oasisként merül ki néha. Szerző előtt olyan levéltárak is nyitvák, melyeknek használata nincsen minden-kinék megengedve; s ehhezképest az általa első ízben közzétett s ama munka egyes kötetének toldalécul szolgáló okmányok, úgy a szövegnek azon részei, melyek szintén eleddig ismeretlen, de a hely szűke miatt egész terjedelmökben nem közölhetett okiratokon alapulnak, kiválólag értékesek.

Hasonlót mondhatni szerző azon historiájáról, melynek első köteté elöttünk fekszik, s mely Ferdinándnak, a császárnak, a magyar és cseh királynak sat. tizennyolez évi országlását (1619—1637.) fogja tárgyalni. Hurter úr kivált a cs. k. ház-, udvar- és állam-levéltárból sok újat merített, közte olyast is, mi névszerint reánk, magyarokra vonatkozik, s mire a Szemle olvasóit ezzel figyelmeztetni akarjuk. Helylyel-közzel alkalmunk leszen a szerző egyes tévedéseit, a munka nevesebb hézagait is felemlí-tenünk, melyeket figyelmesebb olvasás közben lehetetlen volt észre nem vennünk. Így például a 148-dik lapon nem csekély meglepetéssel olvas-tuk, hogy Mátyás röviddel halála előtt — 1619. januarius 23-án — Bethlent a római szent birodalom fejedelmei közé sorozta, hogy az oppelni és ratibori herczegségeket neki adományozta, hogy Szabolcsot, Szatmárt, Bereget és Ugoesát reá, mint Erdély fejedelmére szállította, sat. Aegri somnia! kiáltana fel az ember, ha nem jőne eszébe, hogy 1619 helyett 1620-at, hogy Mátyás helyett Ferdinándot kell olvasni. Hurter úr a jegy-zetekben a cs. k. államlevéltárra hivatkozik; nézze meg még egy ízben az általa idézett okmányt, teljes lehetetlenség, hogy az 1619. janarius 23-án kelt legyen, hogy azt 'Kaiser Mathias in dessen Gunst er (Bethlen) sich widdersetzte, kurz vor seinem Ende' mivelte volna; hiszen ezen ok-levél nem egyéb annál, melynek alapján a hadaival Bécsig előnyomult Bethlen 1620-nak elején Ferdinánddal fegyverszünetre lépett, mely Mil-lernél, Principatus Gabrielis Bethlen, I. 108 olvasható, s melyet innen munkájának 376-dik lapján, ama fegyverszünetről szólóban szerzőnk is idéz, a nélkül hogy észrevenné, hogy ugyanezen okmányt kétszáz s egynehány lappal felebb már bőségesen analizálta volt, rémségére az ol-vasónak, ki meg nem foghatja, mint vetemedhetett Mátyás császár politi-kai öngyilkosságra, 'kegyenczének', az akkor még a Királyhágón túl békén ült Bethlennek mint vethette oda ok és alkalom nélkül, a német

fejedelmi ezimen s Oppeln és Ratibor birtokán kívül, a magyar koronának annyi fényes boglárait.

Szerző a 154. lapon Bethlennek egy levelét említi, mely 1619. szeptember 12-én kelt a fejedelem debreczeni táborából, kit eleddig szeptember 11-én Kassán tudott a magyar történetvizsgálat. Lehet, hogy a régi s az újabb naptár közötti különbségből származik a discordantia. A levél Thurzó Szaniszlónak szól. „Miután két év óta — írja a fejedelem — hijába fáradozott a béke műve körül, most fegyverhez fog, anélkül hogy nézetei megváltoztak volna. A jesuiták nemesak a csehek, hanem a magyarok ellen is forralnak ármányokat, tánogassa tehát Thurzó őt, a fejedelmet, ki mások felhívásának enged, midőn a hadviselést megnyitja.‘ E levélből némi valószínűséggel következtethetni, hogy Thurzó Szaniszló nem volt egyike azon magyarországi uraknak, kik Bethlent már huzamosabban fegyverfogásra buzdították, reményt nyújtván neki, hogy az öszves evangélikus felföld zászlaí alá gyülekezendik.

A 155-dik lapon szó van 1619. szeptember 10-én kelt többrendbeli levélről, melyek Bethlen által más magyar urakhoz hasonló czélzattal intéztettek (szerző nem nevezi meg őket), s melyek szintén a es. k. államlevéltárban őriztetnek. Ugyanazon lapon a dúsgazdag Széchy Györgynek, most már Bethlen egyik hadvezérének, 1619. sept. 17-én a nádorhoz, Forgách Zsigmondhoz adott levelét olvassuk, következő kivonatkban: „Az evangélikusok a kiirtás veszedelmében forogtak, miért is ő, Széchy, kénytelen volt Bethlenhez csatlakozni. Az ország lakosai hijában emeltek panaszt előtte, a nádor előtt, mint ki csak Pázmány akaratához alkalmazkodott mindenha. Nem a csehek, nem a morvák, hanem a hazának háladatlan fiai fogattak fegyvert Bethlennel és társaival. Ő, Széchy, azért vesztette el a felség kegyelmét, mert találkozott többen, kik őt, György királynak‘ czímezték. Nem lévén képes annyi méltatlanság további elviselésére, mindent magához hajlított Erdélytől Gyarmatig (értsd Balassa-Gyarmatig, nem mint Hurter véli, — ismét megfoghatlanul, mert ekkor Bethlennek még egyetlenegy embere sem lépett át a Vágon, a Dunán, — Erdélytől a Kismarton mellett Magyarország nyugoti szélén fekvő, nem tudom miféle Gyarmatig). Csatlakozzzék a nádor is hozzájuk; vallásában őt senki sem fogja háborgatni. Ha késik a csatlakozással, lakolni fog érette jószágainak vesztésével.‘ — Széchy György, atyja volt a poétáink által hirhedtből híressé alakított Széchy Máriaának. A hiú ember itt nem minden önérzet nélkül említi, hogy találkozott, kik őt — képzelem, pajkosságból — királynak nevezgették. Ismerősei előre látták, hogy Bethlen ambíciója és Széchy önhittsége nem sokáig fognak lépést tartani egymással.

A nádor szeptember 23-án, Bethlenhez, kinek hívei akkor Kassán országgyűlést tartottak, intő levelet bocsátott. Emlékeztette őt, hogy a császár vele békét kötött, hogy a fejedelem czálta közismerésre tett szert s Erdélyt újból felvirágoztatta. Hiszen ő maga segédet ajánlott a császárnak a cselh lázadás elnyomására, mit ez köszönettel el is fogadott. (Czélzás Bethlen sógorának, Károlyi Mihálynak küldetésére Dóczy En

dréhez, Ferdinándnak felső-magyarországi főkapitányához, 1619. júliusban). Ha, mint állítja, a közte és Ferdinand közt kötött szerződés nem volt kielégítő, azon vérontás nélkül lehetett volna segíteni. A fejedelem rosszul van értesítve, ha mondja, hogy a csehek erőszakot szenvedtek vallásuk miatt. Az urak felhívását mi illeti, azok talán zsákmányt szomjazó urak, kiket jobb lett volna a béke szükséges voltára utasítani. Vajjon nem tanácsol-e ovatosságot a török veszély? Térjen meg a fejedelem, ne tegye háború színhelyévé a magyar hazát, ne figyeljen a felbujtók uszítására, forduljon a királyhoz, ez kész jobbát nyújtani a kiegyenlítésre. — A fejedelem, dobronyivai táborából (a Neresznicza vizénél, közel a Garanhoz, Zólyom és Pelsőcz között) october 4-én ily értelemben felelt: „Ferdinánd neve — így ír — már királylyá választatásakor, melyet nem tart törvényszerűnek mindenki, sokakat megdöböntett. Hogy Ferdinánd és háza, iránta, Bethlen iránt, ellenséges indulattal viseltetnek, azt ő, a fejedelem, bőségesen bebizonyíthatná. Hiszen mindig feje felett függött a kard. Csak kérdezze meg saját lelkismeretét a nádor. Pázmány a közelebbi mult országgyűlésen azzal fenyegetődött, hogy külföldi zsoldosok segítségével az evangélikus vallást ki fogja irtani az országból. Majdnem összes Magyarország csak benne, Bethlenben látja végmenedékét. Ő a hatalmas török császár engedelmevel, hitsorsosainak oltalmára fegyverhez nyult annyival is inkább, mivel hat szomszéd tartomány szövetekezett vele e célra.“ (155. 156. l.)

A 158-dik lapon olvassuk, hogy october 31-én, Pozsonyból, Bethlen akkori székhelyéből, huszonhárom magyar úr Erdödy Kristófot és Kassai Istvánt Prágába küldötte pfalzi Fridriknek Csehország királyi székéhez szerencsét kívánni, s hogy az üdvözlő irat, huszonhárom pecséttel ellátva, a cs. k. államlevéltárban őriztetik. Szintén ennek kincsei között találatik Fridriknek november 23-án kelt utasítása gróf Hohenlohe Fridrik számára, ki Bethlenmel Magyar- és Csehországok régi (1608-diki) szövetségének megújítása iránt volt tanakodandó, s találatik Bethlen védlevele december 19-ről Lichtenstein Károly és Eggenberg Ulrik császári biztosok számára, mert a fejedelem ekkor már megnyitotta Ferdinánddal az alkudozást. Szerző Bethlennek Iszkender basához ez időtájban adott olyas levelét is találta a bécsi levéltárban, mely tudtomra ismeretlen volt eleddig, s melyben a fejedelem kérdést teszen a basának: „Iest miért hány neki, kitől évenként oly tetemes ajándékokat kapott; miért tartja öt jó szóval, holott hátmegül ellene működik; ne avatkozzék más ügyeibe, valamint ő, Bethlen, sem avatkozik az övéibe.“ (166. l.)

Az 1619. november 11-én megnyílt s 1620. janarius közepén véget ért pozsonyi országgyűlésről igen keveset, újat épen nem tud a szerző, s Bethlennek Kassán tartózkodására, hol februarius 18-án a Pozsonyban hozott törvényezikkelyeket megerősítette, alig-alig vonatkozik a munka, noha ott martiusban kivált a felső magyarországi urakkal jelentés tanácskozmányt tartott a fejedelem, mint 1620. martius 15-én Ferdinándhoz adott s jelen kötet toldalékában közzétett levele is hirdeti: „Ad utrasque meas per magnificum Stephanum Haller transmissas literas simul et semel

a Vestra Majestate responsum eo tempore accipi, quo cum Proceribus ac Magnatibus super arduas (is) inelyti regni Hungariae praesentes (ibus) necessitates (ibus) in consultationem frequentes aderam us.“ (647. l.) Ezen levél annál fogva is igen érdekes, mert látni belőle a tátongó lézapot, mely a fegyverszünet s a pozsonyi országgyűlés végzeményeinek Bethlenféle értelmezését különválasztotta a Ferdinándtól.

A besztzercebányai conventről, mely 1620. május végétől augusztus végéig huzódott el, s r ely egyike e korszak legjellemzetesebb phaenomeneneinek, Hurter úr mindössze is csak annyit mond el az olvasónak, memmit ez Révaiból, és Klievenhillerből, és Katonából már különben is tudott. Pedig egy kis utánalátás elégséges lett volna, hogy szert tegyen ezen országgyűlés részletes naplójára, mely valamint Pesten úgy Bécsben sem tartozhatik a ritkaságok közé. De ha a besztzercei országgyűlés soráynál soványabb alakban tűnik fel előttünk, annál kielégítőbb a röviddel utóbb bekövetkezett francia közbenjárás vázlatá. Junius vége óta t. i. fényes francia követség volt Bécsben, melynek élén Károly angolúmei herczeg, IX. Károlynak természetes fia állott, s melynek kötelességévé tétetett, közvetítőül lépni fel Ferdinánd és ellenei között, az utóbbiakhoz névszerint Bethlent is odatudva. Ezen közvetítésről eleddig csak igen lézagos tudomásunk volt. Hurter úr ezt kiegészíti, részint a csász. kir. államlevéltár okmányainak, részint egy 1662. nyomtatásban megjelent munka nyomán, melynek czíme: „Ambassade extraordinaire de messieurs les duc d' Angoulême etc. envoyés par le roi Louis XIII. vers l' empereur Ferdinand II. et les princes et potentats d' Allemagne“, s melyet eleddig nem ismertek a magyar történetbuvárok. Hurter úr joggal jegyzi meg, hogy ezen különben nagybecsü munka rémségesen ferdíti el a nemfrancia neveket, hogy Zápolya János vagy Szepesi János helyett „Jancepuivuir“-t, Trautmansdorf helyett, „Transmestor“-t ír sat.; de lám, a jegyzéstevő úr is Bereg helyett ezt írja „Berechet“, Ugoosa előtt ezt írja „Uyoch“ sat.; s mi több, Eszterházyt ő is „Starasy“-nak nevezi, holott ezen álarcz alatt fel kellett volna ismernie ama nevet, tudomására levén más forrásokból, hogy Eszterházy Miklós egyike volt a haimburgi értekezlet tagjainak Ferdinánd részéről, mely haimburgi értekezlet (1621. januarius 25) egyik nevezetes részét tette a francia, igaz hogy sikeretlen közbenjárásnak. (399—411. l.)

A fehérhegyi csata s emek legközelebbi eredményei Csehországra, Morvára, Sziléziára, s alsó és felső Ausztriára nézve végfejezeteibe foglalvák a munka jelen első fogtetének, melyet, mint a felebbiekből láthatni, kétségekivül értékesnek fog találni a magyar történetvizsgáló, de melyből az is kiviláglik, hogy történeti irodalmunk Katonán, Fessleren és Spányikon (!) innen, terra incognita szerző előtt. Különben felhasználta volna, mit ezen évekre vonatkozólag Moesári, Jászai, Kemény, Mikó s mások a közelebb lefolyt évtizedekben napfényre hoztak. A magyar nyelv nem tudásával bajosan fogja magát mentetni, azért, először, mert a mely nemzet historiájáról tudományosan és alaposan akarunk írni, annak nyelvét és irodalmát kellene ismernünk, s azért másodszer, mert valamint

találkozott, ki a felebb elemzett leveleket, melyek részben, mint hiszen magyarul vannak írva, számára lefordította, úgy találhatott volna a nevezett írók munkáinak felismerésére és megértésére is kalauzoló tolmácsot.

Sz. L.

THE LIFE OF MARTIN LUTHER. By Henry Worsley. M. A 2 vols.

A reformatornak — mond az angol Athenaeum — tetőtől talpig lú képét festette e műben az angol író. A wittenbergai barát merész, férfias alakja, nyílt, elszánt arca tiszta körvonalokban áll előttünk. Nem új adatok felhordásában áll e könyv fő érdeme, hanem azon számos, többnyire német munka föllhasználásában, melyek elszórt adatokat nyújtottak, s ez adatok ügyes összeállításában, művészi rendezésében. Az egyes, elszórt vonásokat teljes, élethű képpé egyesítette szerző. Ama német munkák többnyire egyoldaluan fogták föl Luthert; Worsley részrehajlatlanul és teljesen megírta e férfiú köz és magán életviszonyait, rövid, élvezetes modorban. Föllhasználta ugyan a Lutherrel egykoru német és franczia életírókat is, fő forrásai mindazáltal Luther és barátjainak iratai voltak, melyekből az eddigi életírók tévedéseit gyakran helyre igazítja. Worsley semmit se fogad el könnyelműen. S mindamellett, hogy előadásába gyakran beleszővi Luther szavait, röpiratai egyes helyeit, leveleit sőt asztal fölötti társalgásait is: nem úgy tesz mint Michelet, kinek Lutherről írt lapjain inkább Luther maga viszi a szót, mint az életíró.

Luther élete a reformatio története. Ez ismertető sorokban ez oknál fogva felületes vázlatát sem adhatjuk azon életrajznak, mely számos külső és belső küzdelem, s egymást sürően követő nagy események láncolata. Legyen elég tehát egy pár rövid töredéket közlenünk e helyen.

A biblia fordítása egyik főműve Luther életének, nem csak a 11 éves, hanem irodalmi tekintetben is. Az alapította meg a német írói nyelvet. Lássuk, hogyan járt el e feladatban. „Legfőbb gondja volt, — írja Worsley — az „új szövetség“ lefordítása. Luther Wartburgban hajtotta végre e munkát; de a javítást illetőleg, versről versre összeolvasva Melanchtonnal, föllhasználva ennek nyelvészi ösmereteit és magyarázatát egyes szavak és sajtáságos kitételek körül. Általában mindenkit föllhasznált, a ki e nagy munkában segítségére lehetett. Spalatint kérte meg azon „drágalátos kövek“ neve, színe és minősége megmagyarázására, melyeket szent János „Mennyei Jelenéseiben“ említ, s a választó fejedelem egész kis gyűjteményt küldött ily kövekből Wittenbergába. A régi pénzek iránt Melanchton Budaeus franczia tudós művét vonta kérdőre, megkérdező egyúttal barátját, Camerariust és Opercus Györgyöt is. A munka gyorsan haladt. Rövid időn az egész „új szövetség“ fordítása kapható volt másfél forinton. Tizenegy év alatt tizenhétszer adta ki csak a wittenbergai sajtó. Ezen kívül más városokban is sok kiadása jelent meg. S Luther most még nehezebb munkához fogott, — az „ó szövetség“ fordításához. Munkája közben egyszer így kiáltott föl: „ha valaki tudósnak hiszi magát,

kisértse meg a biblia fordítását, azonnal észreveszi tévedését!“ Valóban e föladat oly nehéz volt, hogy csak évek multával létesülhetett a biblia teljes kiadása német nyelven. Mig Mózes könyveit fordította, gyakran lehetett Luthert a mézárászékek körül látni, figyelemmel kísérvén, hogyan nevezik a mézárások az ökor és juli különböző részeit. A madarakra, vadakra és hullókre nézve Spalatint kérdezte meg, kinek úgylátszik, némi ismerete volt a természetrajzban. Az a szorgalom és aprólékos tanulmány, melyet Luther a szent könyvre fordított, ellentétben áll azon gyorsasággal, a melylyel más eredeti műveit szokta írni. Egy héber szó gyakran 3—4 létig is elfoglalta. A javítgatásokat egész életében folytatta, és föl nem hagyott a szent könyv eredeti szövegének vizsgálásával: csak ebben akart maradandó művet alkotni. Egy tudósokból álló társaságot, tudományos zsínatot gyűjtött maga köré, hogy az első, hiányos kiadás hibáit kiigazítsa. E zsínat ezekből állott: Bugenhagen Jonas, Melanchton, Cruciger, Aurolgallus, Rorer György. Az utóbbinak kötelessége volt, följegyezni a kinnutatott hibákat. Minden héten egyszer gyűlést tartottak az Augustinusok zárdájában, s ha valamely tekintélyes tudós fordult meg Witttembergában, meghívták e gyűlésre. Luther e találkozásokra mindig magával hozta azon könyvet, melyben a latin versio, saját német fordítása és a héber szöveg levelenként volt egymás mellé kötve; Melanchton a „hetven tolmács“-nak tulajdonított görög fordítást, Cruciger a héber és chaldaei szöveget, Bugenhagen a sokszorosan átnézett és javított fordítást. A Targumokat és a zsidó rabbik magyarázatait is kérdőre vonták. Előre ki lön tűzve azon rész, melyet a következő ülésen tárgyálnak, s időközben otthon mindenik tanulmányozta. Összegyűlvén mindenikök félbeszakítás nélkül adta elő nézetét egyes helyek fölött. Midőn a héber eredeti valódi értelmét ily módon tisztába hozák: Luther föladata volt, hogy azt a legtalálóbbs és határozottabb német kifejezéssel adja vissza. Ismerve mindazt, a mit német nyelven akkor ismerni lehetett, olvasván hazája költőinek minden művét a legrégebb időköl saját koráig, kellő készséggel birt e tisztre. Arra törekedett, hogy a legrövidebb, egyszerűbb és legáltalánosabban ismert szavakat és kifejezéseket találja meg, szem előtt tartván, hogy fordítását a nép fogja olvasni.“

Szokása volt Luthernek apró elbeszélésekkel fűszerezni iratait, mi bámulatosan egyszerűvé és elevenné teszi előadását. Im egy példája, mily gyöngéd tud lenni a menydörgő egyházi szónok. Jó hírt bevén fíjáról, a következő sorokat írta hozzá: „Hála és szeretet Krisztusban, kedves kis fiam! Örömmel hallom, hogy jól tanulsz és szeretsz imádkozni. Folytasd tovább is, kis fiam; szép vásárfiát kapsz, ha haza megyek. Tudok én egy gyönyörűségés szép kertet, a melybe sok sok gyermek jár; mindeniknek aranyos kabátja van, s szép almákat szednek az almafák alatt; van elég körte, cseresznye és baraczk is; énekelnek, ugrálnak és vígan vannak; szép arany zablás, ezüst nyerges kis paripát is tartanak számukra. Azt kérdeztem egy embertöl, kié az a kert? ki gyermekei azok? Azt felelte, hogy itt oly gyermekek vannak, a kik szeretnek imádkozni, jól tanulnak és jól viselik magokat. Akkor én azt mondtám neki: Jó ember!

nekem is van egy fiam, Luther Jánosnak hívják, nem juthatna-e be ő is e kertbe, hogy oly szép almát, körtét ehessék, olyan szép kis paripákon lovagolhasson s ezekkel a gyermekekkel játszhassék? Az ember azt felelte: „ha szeret imádkozni, tanulni, aztán jól viseli magát, bejuthat a kertbe, s bejöhet vele Lippus és Jost is; s ha együtt jönnek, mindenik hozhat sipot, dobot, hegedűt és mindenféle más muzsikát, s tánczolhatnak és kis nyilakkal lövöldözhetnek!” Erre azt mondtam annak az embernek: „Jó ember! nem sokára visszajövök; s megírom mindezt az én kedves kis fiannak, Jánosnak, hogy szeressen imádkozni, jól tanuljon, jó legyen, hogy bemelessen a kertbe. Csak hogy van neki egy nagynénje is, Lena, kívül együtt kell jönie.” „Jó, mondá az ember, eljöhet; ereddj, írj neki!” Ezért hát, kedves kis fiam, tanulj és imádkozzál szorgalmasan s mond meg Lippusnak és Jostnak is, hogy ők is tanuljanak és imádkozzanak szorgalmasan, hogy ők is eljöhessenek a kertbe. Ezzel a mindenható Isten ótalmába ajánlak. Köszöntöm Léna nénit! Csókold helyettem! Édes apád Luther Márton.” — Hasonló gyöngédségre mutat azon levél, melyet atyja halála híre vételekor írt stb.

Lássuk végül azon arcképet, melyet a szerző Lutherről ad:

„Nagy munkájára lámulatos lelki és testi képességekkel volt Luther fölrüházva. Termetre nem haladta meg a közép magasságot, de tagjai erőteljes alkotásnak voltak. Tekintete nyílt, elszántságot mutató; széles formájú orra gyöngén csaknem sasorra hajlott; homloka inkább széles, mint magas volt, vastag szemöldökkel; ajkai vastagok, szája nagy, szemei fénylők, melyeket a saséihoz vagy oroszlánýeihoz hasonlítottak; haja fekete, göndör, rövid; jobb arczán megkülönböztető szömöres volt. Pályája kezdetén arca nagyon beesett, utóbb kitelt; s élete vége felé kissé elhízott. Testalkata a természettől a legerősebbek közé tartozott. Közöséges testalkat hamar összeroskadt volna példátlan tevékenysége alatt. Luther soha sem érezte magát jobban, mint sok munka és tanulmány s mérsékelt eledelel — a szokott hering és borsó — mellett. Olasz fej egyesült Lutherben német testalkattal. Vérmérséklete és észbeli tehetségei egymásnak megfelelők voltak, s az adományok azon egyesülésével volt megáldva, mely őt képessé tevő föladatának megfelelni. Mérséklete vérmes és melancholiára hajló volt egyszermind. Csupa tűz és elevenség, s mégis türelmes és oly hidegvéri, hogy semmi sem rendíthette meg. Eredeti lángész, kiben a mélyen ható értelem a leghelyesebb józan észszel, s élénk képzelem világos ítélőtehetséggel párosult. A legmélyebben gondolkodó fő s a legegyszerűbb író. Tudományos kutató és élet embere. Nagy olvasottsága volt mind a könyvekben, mind az emberi szívbén; mélységes és mégis gyermeki, fenséges és mégis egyszerű, komoly, lelkesítő és mégis tele humorral. Bár a legnagyobb forradalmak egyikének fő tényezője volt, vak tisztelettel viseltetett a mult iránt. . . . Wittenberga és Németország nagy igazatója sehöl sem érezte magát jobban, mint gyermekek társaságában. S ily különböző tehetségek mellett is meg volt jellemének egysége stb.”

Azonban legyen elég jelen mű ismertetésül e néhány sor.

THE LIFE OF GEORGE WASHINGTON, by Washington Irving.
 — Vol. 4. — The Conclusion of the American War. —
 (Washington György élete, Washington Irvingtől. 4-ik köt. —
 Az amerikai háboru bevégzése.)

E jeles munkának legközelebb megjelent 4-ik kötete egy szomorújátékot, egy pásztori- és egy hőskölteményt foglal magában: André sorsa s Arnold árulása történetét, — Washingtonnak falusi magányába visszavonulását, — s ugyanannak, mint első elnöknek, diadalmenetét egy új nemzet ügykiáltásai s imádságai közepett. Az ezen kötetben leírt események 1780. januártól 1789. áprilig terjednek. Ez időköz a forradalomnak teljesen bevégzett korszakát foglalja magában. 1780 elején Washington táborban volt Valley Forge-nál, féladagokra szorított, kiéhezett, a hidegnek s az ellenség folytonos háborgatásainak kitétetett katonáival. Ez anyagi nélkülözések közepett, a seregnek még veszélyes erkölcsi befolyásokkal, — így p. o. Arnold tábornok kevélységével, erköletelenségével és szeszélyeivel is kellett küzdenie. Ezenkívül a katonai ügyek általában kedvezőtlen helyzetben voltak; déli Carolina fenyegetve volt; Sir H. Clinton Charlestown elé nyomult; a dél veszélyben; az észak semmi segílyt se nélkülözhetett; Washington a szövetség középpontját is csak alig oltalmazhatta meg. — Az önkéntes zászlóaljnak szelleme bámulatos volt; de a papírpénz tetemes értékesülkenése következtében zsoldjuk legnélkülözhetlenebb szükségük fedezésére sem volt elegendő. A fővezér szokott hidegvérűségével s mély belátásával küzdött meg mind ezen nehézségekkel; de alvezéreinek most Charlestownt kelle védniök Clinton nagy hadereje, Tarleton dragonyosai és Ferguson puskásai ellen. Ez utóbbinak nemeslelkűségét Irving különösen kiemeli, mint örvendetes ellentétét az ezen háboruban elkövetett számos kegyetlenségnek. — Charlestown capitulatioja súlyos csapás volt az amerikai ügyre nézve; a britt parancsnok mindazáltal esalatkozott azon számításában, hogy ezen esemény egy jelentésű lesz a déli államok teljes meghódításával. Közön-séges ellenséget elcsüggeszthetett volna e körülmény; de ez amerikai seregben minden önkéntes rendkívüli ember volt, s rendkívüli macacssággal ragaszkodott zászlójához. A legvitézbbek egyike volt Caldwell ama presbyterian lelkész, ki korábbi években szónoklásai alatt egypár pisztolyt szokott tartani szószéke párnáján, s ki — miután egy falunak az angolok által feldulatása alkalmával neje megöletett — boszuvágytól égve, a springfieldi csatában, a katonáknak nem lévén fojtásuk, Watts-féle zsoldárokat hozott a templomból, s osztott ki a katonák közt, hogy azokat használják fojtásul. — A vész-ágyúk dörgése fölébreszté az országot; ezereknint fogtak fegyvert az önkéntesek, — s száz fárasztó út és ütközet után, a függetlenség ügye kedvezőbb fordulatot vett. Az angolok Jerseyből kivonulván, legközelebb az észak-carolinai „skót-irlandiak,” közt folyt a harc; hol Cornwallis lord volt a parancsnok. Irving szokott élénkségével írja le e harcot a carolinai bokrok és mocsárok közt. —

Különösen érdekes epizodot képez, regényes és tragicus színezeténél fogva, az angolokkal vétkes összeköttetésben állott Arnold tábornok és biántársa, André története, mely egyszersmind igen szép színben tünteti fel Washington és az amerikai nép jellemét. Midőn Arnold, biántársa befogatása után, megszökött, — Washington egyik hadsegéde által megküldé Arnold nejének férje levelét, melyet ez a „Vulture“ hajón írt; s egyszersmind arról értesíté a nőt, hogy mindent megtett ugyan, a mi tőle függött, férje befogatása végett, azonban ez neki nem sikerülvén, most örömmel adja tudtára, hogy férje biztosságban van. — André kivégeztetéséből, a mint Irving előadja, kitűnik, hogy Washingtonnak tökéletesen igaza volt, midőn ezen titkos árulás ügyében inkább hallgatott a politika és az igazság, mint az irtalom szavára. Több tábornoka, kiknek tanácsát kikérte, osztozott azon véleményében, hogy a jelen körülmények közt nagyon szükséges, intőpéldául az ellenség számára, szigorúan megtartani a hadiszabályokat. — A megszökött Arnold attól félt, hogy az amerikai nép nejtől áll bosszút büntetéért: e félelme azonban alaptalannak bizonyult be. Míg őt magát az egész ország átkozta bűnéért, míg képe a városok és falvak utcáin át hurezoltatván, megégettetett, vagy bitóra függesztetett, — neje az amerikaiaknak a nőnem iránti lelkiismeretes tisztelete által minden gúny és sértés ellen biztosítva volt. Éj beálltával érkezvén meg a nő egy faluba, hol éppen férje képének megégettéséhez készültek, a máglya meggyújtatlan maradt, a nép nyugodtan szétoszlott, az áruló nejét békében hagyták aludni. — Lafayette jelleme is tüzetesen ki van fejtve a jelen kötetben: önző, de nemes buzgalma, előszeretete a katonai külsőségek iránt, hajlama a fényes hadi csinyekre, s Washington lovaglási ügyességének bámulása. A tábornok tábori életmódjára vonatkozólag sok érdekes részletet találunk. E szerint Lafayette igen jó asztalt tartott; s ebéd után szeretett még sokáig maradni az asztalnál, kellemes társalgás és toasztolás közt. Ily alkalmakkal Washington örömet bocsátkozott némely részletekbe a főbb hadműködésekre vonatkozólag; — de mindig oly szerénységgel és rövidséggel, melyből eléggé kitűnt, hogy pusztán udvariasságból nem vonakodott önmagáról beszélni. — Carolina és Georgia határán a hegylakosokkal folytatott harcok a királyi seregre nézve szerencsétlenül végződtek, a cowpensi csata után Cornwallis mely agyagos mocsárokon át visszavonult, — s kopár és lakatlan vidéken át, az amerikai sereggel versenyt sietett a Dan partjaihoz. A jól felszerelt britt sereg kevesebbet szenvedett, míg a szegény amerikaiak öltözet dolgában igen rosszul voltak ellátva, s közülök sokaknak lábbelijök sem volt. — Arnold természetesen igen nagy aggodalommal várta a virginiai harc kimenetelét; mivel jól tudta, minő veszély fenyegeti őt. Midőn egy amerikai fogolytól kérdé, mit temnének vele honfitársai, ha elfogatnák, — az így válaszolt: „Omek azon lábát, mely hona szolgálatában sérült meg, elválnák s hadi tisztelgésekkel temetnék el: testének többi részét pedig felakasztanák!“ Az eredmény kedvező volt ugyan az amerikaiakra nézve, azonban Arnold megmenekült. Irving élénken és hazafiúi lelkesüléssel írja le a keleten, nyugaton, északon és

délen, szárazon és vizen folyt harcokat, — a santeei dombokon, Camden, Chesapeake, s Yorktownnál; hol Washington maga sütötte el az első nagy ágyút; hol Nelson kormányzó saját házát jelölé ki célpoíntul a tüzereknek, s a hol Cornwallis, mielőtt a halálos harc kezdődött, egy agg gentlemant biztos helyre küldött ki a városból. — Yorktown bevétele Amerikában diadalmas örömeztetést idézett elő; míg ellenkezőleg a britt miniszteriumra ez esemény híre leverő hatást tett. Germain lord, — ki első értesíté arról North lordot, — midőn kérdék tőle, miként fogadta ez az értesítést, így válaszolt: „úgy, mintha szívében találta volna a golyó; karkjait kiterjeszté, s aszobában fel s alá járva vadul kiáltott fel: „ó Isten! mindennek vége!“ — Washington 1783-ban azt mondá a seregnek, hogy „a hadi szolgálathoz megöszült, s most már kezd megvakulni. A januári szerződés felmenté őt a háború fáradalmaitól, hogy miután egy szabad állam alapkövét letevé, „kedvelt Mount-Vernonjában“ a béke párnáján megpihenjen, — „báránnyal körülem“ mint mondá. — Ez átmenetben semmi visszatetsző vagy felöltő se volt. Ő egészen természetes elemében látszott lenni. Neje is, a ki nyugodt méltósággal elnökölt a főhadiszállásokon, s Valley-Forge-ban jelenlétével földeríté a komor téli napokat, hasonló kellemmel elnökölt a mount-vernoni egyszerű asztalnál is. — Washingtonnak mindig, még hadjáratai közepett is, folyvást gondja volt jószága kezelésére; de most egészen a mezőgazdaság és kertészet gyönyöreinek adta át magát; míg ezen nemes nyugalomban azáltal háborított meg, hogy a nemzet kormánya élére lön meghiva. S itt szerző egyelőre búcsút vesz hűségétől; igérvén, hogy kevés piolenés után, a melyre élemedett korának szüksége van, egy másik kötetben még Washington elnöki pályáját s végső életéveit is le fogja írni. A ki a már megjelent négy kötetet átolvasta, ohajtva várja a művészi kézzel írt mű folytatását, melytől — a ki egyszer olvasni kezdi — nem bír megválni.

MEMOIREN DER FÜRSTIN DASCHKOFF. Zur Geschichte der Kaiserin Katharina II. Nebst Einleitung von A. Herzen. Hamburg. 1857.

„Szeretném — írja Miss Catharina Vilmot Daschkoff hercegnéről — szeretném, ha látnátok a hercegnőt nagy birtokán, gazdagsággal és tiszteséggel elhalmozva, a mint sétára megy, vagy jobbágyait látogatja meg. Öltözte egy régi barna felsőruha, az elrongyolásig viseltes selyem nyakkendővel, melyet már 18 év óta hord, s mind halálaig fog viselni kedves barátnője, Mrs. Hamilton emlékére. Valami egészen eredeti van a hercegné megjelenésében, beszédében, cselekvéseiben. A kőműveseknek segít építeni, az út javításához is hozzányúl, takarmányt ad a teheneknek, ír nyomtatás alá, hangosan kezd beszélni a templomban s megigazítja a papot, kis színházában is közbeszól az előadás alatt s rendre utasítja a színészt; orvos, gyógyszerész, sebész, bérlő, tisztviselő, ügyvéd egy személyben. Levelezésben áll testvérével, a ki az államban az első helyet foglalja el, a szerzőkkel, philosophokkal, zsidókkal, költőkkel, fiá-

val, rokonaival, s még elég ideje marad mindenre. Ugy beszél, mint a gyermek, töri az angol nyelvet, s orosz, angolt és francziát csodásan kever össze. Papnak, államférfiúnak vagy miniszternek született.“

„Hogy e kép hű legyen, mond Herzen, hozzá kell tennünk, hogy Daschkoff hercegné, mindazok mellett, a miket Miss Vilnot róla írt, nő volt és maradt egész életében: gyöngéd és magát odaengedő. Az orosz nő, nagy Péter forradalmi eljárása által fölbresztve, ő benne lép ki először előbbi korlátoltságából, tehetséget és részvétet tanúsítva a közügyek, a művészetek és tudományok s az állam újjászervezése iránt. Erélyes tevékenységi ösztön, sokoldalúság, fáradhatlanság, — előkelői növelés s női gyöngédség által szelídítve: ime Daschkoff hercegné jelleme.

Egy udvari bál alkalmával, a mint rendre néhány szót váltott a czárnó a küldvarok követeivel s több udvari nővel, magához inté Daschkoff hercegnét, s mondá neki, hogy a tudományok és szépművészetek academiaja elnökévé akarja őt tenni. A hercegné szólni sem tudott meglepetésében. II. Katalin sok hízogó kifejezés közben ismétlé szándokát. — „Nem, fölséges asszonyom, szolt végre a hercegné, — nem vállalhatok el oly hivatalt, melyet nem vagyok képes betölteni. Ha magamat nevétségessé akarnám is tenni, fölséged méltóságát és ítéletét nem kockáztathatom!“ — A czárnó azon ellenállhatlan rábeszélő tehetséggel, melyet mindenki érzett, a ki hozzá közeledett, akarta elosztatni a hercegné kétségeit. Ez úttal azonban nem könnyen ért ezélt a hercegné minden önzéstelen szolgálati készsége mellett. — „Nevezzen ki fölséged — szolt végre az — mosónői igazgatójának, meglátja, milyen buzgósággal szolgálk fölségednek!“ — Hasztalan volt minden szabadkozás, minden vonakodás: a mit egyszer II. Katalin föltett magában, annak meg kellett történnie, bármennyi aggodalmat, bármennyi álmatlan éjet okozott a szegény hercegnének. S meg kell vallanunk, hogy a czárnó választása ez úttal jól ütött ki. Daschkoff hercegné oly szerénységgel foglalta el székét, mely egészen elozlatta a kinevezés által okozott meglepetést; ritka tapintattal tudta kiszemelni tanácsadóit a tudomány legérdemesebb képviselői közül; s rendező tehetsége hamar rendbehozta az academia megromlott pénzügyi viszonyait stb.

E kitünő asszony Erzsébet czárnó halálától (1742) fogva 1805-ig éber figyelemmel kísérte az orosz ügyeket és ezen ügyek intőzőit; közel érintkezésben állott kora, százada több nagyjával a közélet minden terén. Kell-e bővebb ismertetés emlékirata ajánlására?

DICHTUNGEN VON ALEXANDER PETŐFI. Aus dem Ungarischen, in eigenen und fremden Übersetzungen von Karl Maria Kertbeny. Mit einem Vorwort von Friedrich B o d e n s t e d t. Leipzig. F. A. Brockhaus. 1858. Kis 8-rét. XXII. és 592. l.

Kertbeny szorgalma, buzgalma irodalmunk ismertetésében elvitázhatlan, hanem elvitázhatlan könnyelműsége is, melylyel belekap abba, a mihez nem ért, vagy a mit, ha értené is, meg nem bír. Eddigi fordít-

mányaival nemhogy ismertette volna irodalmunkat, de félreismertette. Ha használt, annyiból használt, hogy figyelmezteté a külföldet, hogy a honnan ő ronesolva oly sokat közöl, ott kell lenni sok olyannak is, a mi, nem ronesolva, bizonyosan ér valamit.

A fenczimzett gyűjtemény dicséretére meg kell jegyezniünk, hogy sokkal kevésbé rossz, mint Kertbeny egyéb ajándékai. S itt az ő saját fordítmányait értjük, nem azokat, melyeket részint változatlanul, részint átdolgozva Dux, Hartmann, Szarvady, Dudumi után vett föl a gyűjteménybe. Tagadhatlan, hogy a fordításban elveszett az eredetinek naivsága és könnyüisége, s ennek helyét általában mesterkélt-ség s nehézkesség váltá fel; hanem az eredeti beese, ha csak annyira mennyire is, a feszes, itt-ott toldozott és — a mi különben még legki-sebb baj volna — versalakilag sem hű fordításon keresztül is átlátszik. Egyébiránt hogy „lapsusok“ (a mit Kertbeny maga lapsuntnak mond az 578-dik lapon) itt is vannak, azon senkisé fog csodálkozni, ha Kertbenyt mint fordítót ismeri. Ezen lapsusokat azonban nem akarjuk sorol-gatni.

A bemutatott művek úgy vannak kiválogatva, hogy a német olvasó elég helyes fogalmat szerezhethet magának a költő lyrai sokoldalúságáról.

A gyűjteményhez Petőfi élet- és jellemrajza van csatolva. Saj-nálmi lehet, hogy Kertbeny itt is megtartja régi szokását s gyakran mesékkel, koholmányokkal keveri a valót, szóval, hogy megvan itt is az adatbeli hűtlenség. Mindjárt az életrajz első pontja hibával kezdődik: a költő születése Félégyházára van téve Kiskörös helyett. Ez adat, igaz hogy csak 1857-nek elején derült ki tökéletesen, de 1857-nek derekán mégis tudhatta volna már Kertbeny is, sőt mint a költő életrőjének kellett volna is tudnia. Közöljünk-e több adatot is annak bizonyosságul, hogy Kertbeny adatai meg nem bizhatók? Elég lesz egyet kettőt fel-hoznunk, — csak például, — mert czáfolatba ugy sem akarunk bocsátkozni. Beszéli többi közt Kertbeny, hogy Dugonics anyját Szegeden mint boszorkányt megégették, a mi hogy mese, évszámokkal kétségtelenné van téve. Mondja alább, hogy Vajda Pétert elutasították a tanárságtól, pedig ő mint tanár halt meg. Megint később a bordali genre kiváltképi sza-porítói között Kisfaludy Károlyt említi, pedig ennek verseiben bordal sincs. — Kertbeny másik nagy hibája, hogy teli veszi száját s nevekkel akar imponálni. Ezen szokásától most sem állott el. — Petőfitől írt cikke egyébiránt általában dicsbeszédi hangon van tartva: Petőfi abban Magyarország „legnagyobb“ költője általában, csaknem mindent ő talált fel, — majdnem még a délibáb is (547. l.). Az olvasó legtöbb köszö-nettel lehet Kertbenynek azon idézetekért, melyeket Gyulainak Petőfiről írt cikkéből közöl. (Ezen közlésekben a „gyermeteg“, azaz „naiv“, több helyt hibásan „kindlich“-nek van fordítva, a mi „gyerme-ki“t jelent). A mit Kertbeny Gyulaitól vesz át, jobban fogja az idegent tájékozni, mint a többi beszéd mind. Méltánylandó (mert nem igen divatos), hogy Kertbeny, midőn Gyulai fejtegetését adja, min-dig meg is nevezi híven a forrást, melyből merít. Nem ily háladatos

azonban Greguss iránt, a kitől a magyar népdal jellemzését s a némettel és szlávval való hasonlatát vette át (541—2. l.).

Bodenstedt előszava semmi említésreméltót nem foglal magában. Azt tudjuk meg belőle, hogy azért van írva, mert a lipesei kiadó csak azon föltét mellett vállalta el a gyűjtemény kiadását, ha a szláv dalok fordítója előszót ír hozzá. gt.

* * *

PETŐFIRŐL szólván, érdekes lesz tudni olvasóinknak, hogy nyilatkozik a külföldi kritika ezen költőnkéről. Schmidt Julian, az újabb időben legjeleseb német kritikus, a „Grenzboten“ egyik közelebbi számában egész cikket szentel neki a Kertbeny fordítmányai nyomán, mi annyival figyelemreméltóbb, mert eddig politikai cikkeiben kevés rokonszenvel látszék viseltetni nemzetünk iránt. Azonban a publicista és műbíró Schmidt annyiban két különböző egyéniség, a mennyiben mind tehetségénél, mind tanulmányainál, mind helyzeténél fogva csak ez utóbbi minőségben van igazán helyén s lenne még akkor is, ha bizonyos előítéletek nem tennék elfogultá.

„Azon szakadatlan és kölesönös irodalmi forgalomban, — mond Schmidt — melyben a german és román népek állanak egymáshoz, az oly nemzetek költői és műbírái, melyek e körbe nincsenek fölvéve, sajátságos helyzetet foglalnak el. A lengyel és magyar költő bármennyire igyekezék alakjait a nemzeti életből metszeni ki, nem őrizheti meg magát a miveltebb külföld befolyásától. Majd mindig német, francia és angol költőktől vesz lendületet s úgy szólván ezek ébresztik föl benne azon öntudatot, hogy ő is festő. S részesüljön bár hazájában a legnagyobb elismerésben, mégis oly kellemetlenül kell éreznie, hogy a vett kölesönt nem fizethette vissza s miveltsége és izlőse előképeinél nem tudott elég beesületet szerezni nemzetének. A magyarra nézve ez érzés még nyomasztóbb, mint a szlávra, mert ez utóbbi nagyobb közönséghez szól s a külföldön is mindig talál valakit, a ki nyelvét érteni és műveit méltányolni képes. Ellenben a magyar nyelvet e csekély számú nemzetek kivül senki sem érti egész Európában. Azonban a magyarok az újabb időben erős és jogos öntudatra emelkedtek. Bár a forradalom keserű gyümölesöt termett számukra, de fényes multjok és erélyes szellemök, bárminő körülmények között is el nem onyészható kincsökül marad. Aztán azon ritka szerencsében részesültek, hogy a legnagyobb igazatosság idején, midőn minden erőt a legforrongóbb küzdelem emésztett, oly költészet virágozott föl náluk, mely, éppen oly nemzeti levén, mint áthatott az általános miveltség elemeitől, képessé vált merészen sorompóba lépni a kifejtettebb nemzetek termékeivel.“

Daczára e méltánylatnak, lehetetlen elnyomnunk néhány megjegyzést. Schmidt, a mint látszik, sokkal csekélyebb számuaknak hisz bennünket, mint a hogy valóban vagyunk. Alkalmasint oly statistikai munkákat forgathatott, melyek az ellenszenvet tudatlansággal egyesítik, azt

pedig még sejteni sem látszik, hogy a magyar nemzetiség erejét nem annyira a tisztán faj szerinti szám alkotja, mint inkább azon szellemi fenség és történeti fejlődés, melyek e haza némely népfaját részint belénk olvaszták, részint hozzánk kötik. Az igaz, hogy nyelvünket e haza határain kivül kevesen értik, de mi azt nem tartjuk épen oly természetesnek, mint Schmidt. Irodalmunknak egy pár oly ága is van, melyeket a külföld tudósainak saját érdekekben is ismerniök kellene. Ilyen különösen a magyar történet és nyelvészet. Amaz első eredeti forrásokból merítve sok szégyenteljes botlástól őrizné meg a külföldi tudóst, különösen a németet, kinek nemzeti története oly szoros kapcsolatban van a magyarral; emez pedig az altjai nyelvek kérdésében nem egy döntő súlyú felvilágosítást nyújthatna. — Azon befolyást, melyet a külföld költészetünkre gyakorol, sem tartjuk annyira balhelyzetnek, mint Schmidt. Ez többé kevésbé közös minden irodalommal. A keresztyén civilizatio óta az irodalmak szoros solidaritásban vannak egymással, szorosabban, mint az államok. S ha a francia költészet hatott az angolra, az angol a francziára, ha a német e kettőtől vette első lendületeit a nélkül, hogy a kölesönt illő mértékben fizette volna vissza, nem tudjuk, miért képezne épen csak a magyar kivételt. Bizonyos hatás elfogadása még nem utánzás, sőt gyakran az eredeti fejlődés eszköze s mi épen oly nagy szerencsétlenségnek tartanók, ha a magyar költő elöl el lennének zárva az ő és új irodalmak, mint ha újra neki esnének a német költészet utánzásának, noha azt soha sem utánoztuk oly hévvel, mint egykor a németek a francziát. Abban sincs igaza Schmidtnek, hogy költészetünk a forradalom napjaiban virágzott volna föl. Az már Petőfi előtt is szép virágzásnak indult, a legújabb idő virága sem egyedül Petőfi, sőt magának Petőfinak legvirágzóbb korszaka sem esik a forradalom napjaira.

E bevezetést Kerthy bírálata követi, s miután Schmidt azon megjegyzést teszi, hogy bár ez újabb gyűjteményében egyes művek nagy haladást tanúsítanak, a legtöbb mégis olyan, hogy a legmérsékeltbb igények mellett is végtelen sok kívánivalót hagy fen, így folytatja :

„Mindazáltal Kerthy úr köszönetünket érdemli, hogy oly költővel ismertetett meg bennünket, ki nem csak a hazai, de az európai irodalomban is maradandó helyet fog elfoglalni. Dalaiban annyi hév és erő s, mi reánk nézve legtöbb' annyi ép egésségség, hogy néha kisértetbe jövünk irigykedni a magyarokra. A fordító hosszú életrajzi fejtegetésében, melyet saját érdekében jó lett volna kihagynia, összehasonlítja őt több külföldi költővel, például Bérangervel, Heinevel, sőt Byronnal is. Igaz, Petőfi néha emlékeztet e költőkre, látszik, hogy szorgalmasan olvassatta őket; de ezen kölesönzött hangok nem lényegesek és Petőfi épen azért kedves előttünk, mert valami idegent és eredetit nyújt. Ő valódi szülőtte a magyar népnek és szeretetreméltó s egyszersmind erős kedélye oly képeket és érzéseket tükröz vissza, melyek csak a magyar pusztákon teremhetnek, de a melyeket azért minden ember megérthet, mert a tiszta természetet tartalmazzák. A vele született és zajos magyar kedvesapongás s erejének érzete gyakran

hegykévé teszik ugyan, de ez ifju elevenség égföld távolságra van azon blasirtságtól, mely Heinenál, fájdalom, oly gyakran sérti a jobb érzést. S miután a magyarokat, kiken ezelőtt, kivált Bécsben, nevettek (?), most, utolsó szerencsétlenségök óta, hajlandók vagyunk a byroni hősök alakjában képzelni a világfájdalom kifejezésével homlokukon, érdekesnek tartjuk a Petőfi utmutatása szerint egy valódi magyart vezetni olvasóink elé.“

Itt idézi Schmidt a „Rég veri már a magyart a teremtő“ című dalt, e következő megjegyzés kíséretében :

„Íme a valódi magyar! Ha rosszul mogy is dolga, félre csapja kalapját, tombol, int a caigányoknak s a legelevenebb életnedv érzetében feledi búját, gondjait, sőt még arra kedvet kap, hogy magát vidoran kigúnyolja, például a „komor mogorva férfiú volt Orbán“ kezdetű dalban.“

A legjelesb kritikus is nagy tévedéseknek van kitéve az oly költő megítélésében, a kit csak félig-meddig sikerült fordításokból ismer, s nem egyszer von hamisnál hamisabb következtetést, ha nem tanulta az illető nemzet történeti és társadalmi viszonyait. Schmidtnek becületére válik, hogy Petőfit néhány — habáresak általános — vonásban oly sikerülten jellemzé s nem csodálkozhatni, hogy nemzeti jellemünket kissé hibásan ítéli meg. A mi úgynevezett sírvavigadásunk, mélyebb, mint a hogy ő felfogta. Mi legzajosb vígalmainkban sem feledjük őseinktől öröklött bűnkát és gondjainkat. Bánatunk ugyan sem német sentimentalismus se nem angol melancholia, mert folyvást küzd bennünk az életkedv és büszkeség, de örömiünket épen mély bánatunk teszi zajossá, kitörővé, sőt néha bizarrá. Ily pillanatokban soha sem szoktuk magunkat kigúnyolni s legkevésbé vidámon; azért az olyan Orbán-féle daloknak semmi közük a nemzeti sírvavigadáshoz. Schmidt tévedése onnan ered, hogy ama szép dal, mely e sajátoságos hangulatunkat oly hűn fejezi ki, a fordításban nagy részt elveszett s így érthetlenné lett előtte némely finom árnyalat.

„Az élet e vidán, gond nélküli felfogásánál fogva — mond folytatólag Schmidt — nem igen hajlandó ábrándra és érzélgésre, sőt kedve telik benne, ha a divatos sentimentalismusnak fricskát adhat. Ezt bizonyítja Petőfi: „Elegia a holdhoz“ című költeménye is. E költeményt, mely Heine vakmerő ironiáitól ép és természetes hómora által oly előnyösen különbözik, nem ajánlhatjuk eléggé sok költőnknek, kik örökké kenetes hangulataikban egészen elfeledték a tréfát.“

E költeményt, melyet a magyar közönség alig ismerhet, miután Petőfi összes költeményeinek második része még nem jelent meg, a következő helyes kritikával vesszük.

„Néhány sort kihagytunk e költeményből; mert a költő kiesik benők szerepéből s a többi versszakok hegykeségével éles ellentétben, a holdat egész komolysággal úgy beszélteti, mintha az igen jól meg tudná különböztetni a jó és rossz költőket. Ily pedánságra a legjobb költőknél is találunk. Magától értődik, hogy Petőfi meleg és fogékony kedélye a természet benyomásainak épen oly nyitva, mint minden más emberi érzés

mozzanatainak. Hogy a hold szépségét igen jól tudja méltányolni, mutatja a „Hevesi róna“ című költeménye, melyben egyébiránt a gondolatok formáit képzelődésünknek kissé pótolni kell. Habár az újdonság és eredetiség ingere nagyobb humoros költeményeiben, mindazáltal komoly dalai is bensőségre és kedélymélységre mutatnak, ez különösen szerelmi dalaiban tűnik föl, melyek egész lélekből vannak írva s a szív legfinomabb mozzanatait is visszatükrözik.“

A mit még ezután mond Sohmidt, leginkább egy Eis rövid életrajz s őszinte sajnálat Petőfi kora halálán. Cikkét Gyulai szavaival zárja be, melyek a Petőfi egyéniségére vonatkoznak s az egyéni jogát a lyrában határozzák meg.

INDIA ÉS NÉPEL.

Magyarázattal Petermann mellékelt térképéhez.*)

INDIA, természeti minőségét és népeségét tekintve, egyike földtekénk legnevezetesebb országainak. Egy világ magában, melynek hegyei a föld legmagasabb pontjai; míg népeisége nagyobb Észak-, Közép- és Dél-Amerika, Ausztrália és Polynesia összes népeiségénél. Csak Európa és China múlja felül e részben. Érdekes tanulmányul szolgálna ez okból India, ha az újabb események nem vonzanák is reá figyelmünket.

E cikkben főleg a földrajzi és statisztikai viszonyokat emeljük ki, mint a mely adatokra építhetjük leginkább, a fenforgó körülmények közt, okoskodásainkat, számításainkat. Ha például a benszülöttek számát az Indiában lakó európaiak, s különösen az angol seregek számával egybevetjük: úgy találjuk, hogy 1 angol katona esik 2541 lakosra, míg Ausztriában és Franciaországban 98, Oroszországban 83, Poroszországban 81 lakosra esik 1 katona. Más szavakkal: Poroszországban 30-szorta több katona van, mint a mennyi az európai hadsereg Indiában. Ez adatot tudván, kell-e a mostani lázadás okait bővebben vizsgálnunk? Nem azt kell-e inkább csudálnunk, hogy az a kis csapat európai 100 évig bírhatta Indiát, a nélkül, hogy hasonló események adták volna elő magokat?

Az Indiára vonatkozó iratokban és térképeken leginkább a tulajdon nevek írásmódja botránkoztat meg bennünket. Vannak nevek, melyeket az angol munkákban is többféle módon találunk írva **). Bizonyos rendszert a nevek írásában mindeddig nem sikerült keresztülvinni. S csak növelnök a zavart, ha úgy igyekeznök írni a neveket, a mint kimondani véljük. A német „Dschorhrdsch“-ban például ki ismerne St. George-ra? E cikkben tehát a keletindiai társaság hivatalos okirataiban követett írásmódot tartjuk szem előtt.

I. India területe és népeisége.

India területi viszonyait könnyebb meghatározni, mint lakosai számát és népeisége tömötségét; mivel a részben már eddig is történtek

*) Ez adatok Petermann „Geogr. Mittheilungen“-jei számára állítvák egybe, többnyire hivatalos, könyvtárosi uton nem kapható források, különösen a következő című munka nyomán: „Statistical papers relating to India, printed for the Court of Directors of the East-Company. London. 1853.“

**) Egy név 11-féleképen is fordul elő, mint p. o.: Bikaner, Bhicaner, Bikaneer, Bickaneer, Bikanere, Beekaner, Beykaneer, Bicanere.

mérések, Középinidia benszülött kormányainak engedelmével, egyes ind államokban is, azon nagy ind Atlasz részére, mely a tulajdonképeni Indián kívül Ceylont, Birmaht és Malacca félszigetet is magában foglalja 177 lapon. Eddig már megjelentek: déli India, az északnyugoti tartományok többnyire, s Assam, Bengal északkeleti határa, meg Középinidia egyes részei. India többi részeinek területét csak hozzávetőleg határozhatjuk meg

Még hiányosabbak a népesség-összeirási adatok. Mindössze is csak néhány kerületben történt sajátképeni összeirás 1847 és 1848-ban; míg például Delhiben, Allahabadban, Agrabán, Benaresben stb. csak a régiebb népszámitás revisiójával érték be. Mit mondjunk a benszülött (ind) kormány alatti államokról, melyekben csak az adóképességet vagy a népesség bizonyos sűrűségét vették föl? A meglevő adatoknak is egy része különböző időkből való, úgy hogy a népesség növekedése arányát sehogy sem lehet tisztába hozni. S a hol a lakosok összes számát ily nehéz megállapítani, — még több nehézség forog fen a részletekre (a lakosok korát, nemét, foglalkozási módját stb. illető adatokra) nézve. Legpontosabbak itt is az északnyugoti tartományokra vonatkozó számitások, habár azok is csak a hinduk és mohammedánok, a földművelők és nem-földművesek összeirására szorítkoznak.

Mindezen, különböző utakon nyert eredményeket Thornton állítja össze legegyszerűbben, — a statistikai osztály elnöke az „East-India House“-nál Londonban. *) Thornton munkálatait követve, három részre osztjuk a keletindiai társaságtól függő államokat: a) segélyszövetésben álló; b) adófizető védállamok; c) adómentes védállamok. Az első osztálybeli államokat a britt kormány látja el rendes hadsereggel, bizonyos öszletet kapván azért évenként, a mit föld átengedésével is fedezhetni. A védállamokban nem tart ugyan a britt kormány állandó sereget, de háboru esetén védelmőkre kel, a miért némely államok rendes adót fizetnek, mások ellenben nem fizetnek. Mindhárom osztálybeli államok lemondtak az önvédelem és diplomatiái viszonyba lépés jogáról. A britt kormány garantirozza külbiztosságukat és belnyugalmukat, s békebíró minden viszállkodás esetében azon államok kormányai közt. E mellett azonban meg van engedve, saját, külön haderőt tartaniok, sőt némely állam erre köteles is, háboru esetében a britt kormány rendelkezésére tartozván adni katonaságát. Mi a belkormányzást illeti: a britt kormány fentartá magának azon jogot, hogy az állam kezelését maga vegye által, mihelyt a benszülött fejedelmek rossz kormányzással méltán vádoltatnak; s e joggal élt is a britt kormány, sok kisebb kerületen kívül, névszerint Mysoreban 1834 és Cochinban 1839 óta.

De lássuk a területi és népességi viszonyok részletes táblázatát.

*) A fentebbi jegyzetben közölt munkán kívül, mely csupán a keletindiai társaság igazgatói részére lön kinyomatva, 1857-ben megjelent Thorntontól: *Gazetteer of the territories under the government of the East-India Company and of the native states on the continent of India.*

I. Bengali praesidensség.

A tartományok neve.	területe német mfldben.	népessége.	hány lakos esik 1 német mfldre.
A) Britt birtokok.			
Sajátképeni Bengal	5,638,91	36,848,981	6,354
Külön szövetségek	306,80	nem tudni	?
Bengal északkeleti határán levő államok (Cossya-Hills, Cachar, Taleram, Goalpara)	490,63	475,950	970
Assam	1,029,22	710,000	689
Bengal délnyugoti határán levő államok (Sumbulpore, Ramgurth, Lohurdugga, Singhboom, Maunbhoom, Odeypore)	1,552,68	2,234,456	1,436
Nagpoo	3,607,66	4,650,000	1,288
Északnyugoti tartományok (Delhi, Meerut, Rohilkund, Agra, Allahabad, Benares)	3,401,02	30,271,882	8,900
Az északnyug. tartományok alkormányzója alatt álló, nem rendezett tartományok (Saugor és Nerbudda, Blut- tiana Wuttooval, Kote Kasim, Jaunsar Bawurral, Dehra Doon, Kumaon britt Ghur- wallal, Ajmere, britt Ne- maur és Ihansi)	1,705,42	2,768,183	1,623
Oude	1,120,46	2,970,000	2,650
Sutlejen-tulnaniállamok (Fe- rozpore, Loodiana, Umbal- la, Kythul)	197,87	1,084,712	5,581
Punjab (Lahore, Ihelum, Mooltan, Leia, Peshawar, Jullunder, Hoshyapoor, Kangra)	3,470,88	10,435,710	3,006
Arracan	636,46	321,522	504
Pegu	1,524,59	570,182	375
Tenasserim	1,416,03	191,476	136
Összesen :	26,098,65	93,533,052	3,582

A tartományok neve.	területe német mfldben.	népessége.	hány lakos esik 1 ném. mfldre.
B) Benschülött kormánynyal biró, de függő államok.			
1) Segély-szövetségben állók.			
Nizam-állam. *)	4,500	10,666,080	2,542
Gwalior	1,563,225	3,228,512	2,076
Indora (Holcar-állam)	392,62	815,164	2,076
Összesen :	6,455,87	14,709,756	2,278
2) Adófizető védállamok.			
Kooch Behar	64,38	136,400	2,119
Orissa	1,090,58	1,211,907	1,110
Cuttack Mehals	799,06	670,805	839
Bundeelund (Adjyghur, Chir- karce, Punna, Tohree, Fut- tepore)	162,89	328,000	2,013
Kis Malwa-államok (Allee- Mohun)	33,42	69,384	2,076
Rajpoot-államok (Banswar- ra, Bikaneer, Bondee, Doongerpore, Iyepore, Ithal- lawur, Joudpore, Kotah, Odeypore, Serohee)	4,460,82	6,653,574	1,494
Északnyugoti államok (Bha- gul, Bujee, Bejah, Bulsun, Bussahir, Dhämie, Joobul, Kothar, Koonghar, Koom- harsin, Mangool, Muhlog, Mundi, Sookeit	222,41	412,517	1,854
Összesen :	6,833,56	9,482,587	1,388
3) Adómentes védállamok.			
Munepoor	357,97	75,840	212
Cossya- és Garrow	205,18	65,205	318
Sikkim (az 1850 bekeble- zett déli részeken kívül)	78,83	61,766	784
Saugor és Nerbudda	577,93	1,560,000	2,699
Bundeelund (Allypoora ,			

*) Nizam-államból 1853-ban Ellichpore, Nurnulla, Purrainda, Nuldroog, Moodgul és Raichoor kerületek a keletind társaság birtokába estek, de nem tudjuk, a bengali vagy bombayi praesidensség alatt állanak-e.

A tartományok neve.	területe német mfldben.	népessége.	hány lakos esik 1 ném. mfldre.
Banda, Behree, Behut, Ber- cunda, Baonee, Bhysonda, Bijavur, Bijna, Chutterpore, Dutcah, Doorwae, Gu- rowlee, Gorihar, Jigni, Jusso, Kampta, Logasee, Mukree, Nowagaon, Ny- gaon, Oorcha, Paharee, Pulrah, Paldeo, Poorwa, Sumpthur, Surchlah, Taraon)	232,76	549,300	2,360
Az északnyugoti tartomá- nyok területén (Baba door- gurh, Burthpore, Bullub- gurh, Deojana, Furruck- abad, Furrcknuggur, Ihu- jur, Soharoo, Potawdee, Rampore)	213,96	1,137,550	5,316
Kis Malwa-államok (Amj- herra, Bhopal, Burwanee, Dewas, Dhar, Jabooa, Jo- but, Jowra, Koorvae, Raj- ghur, Nursinghur, Rutlam Secta Mow, (Amer khán birtokai)	794,39	1,528,684	1,924
Rajpoot-államok (Alwur Te- jarraval, Jessulmere, Ke- rowlee, Pertabgurth és Dowlea)	938,54	758,853	809
Bhawl pore	944,16	600,000	636
Sikh-államok	318,42	1,005,354	3,157
Összesen :	4,662,113	7,342,552	1,574
4. Független államok.			
Nepaul	2,572,45	1,940,000	754
Bhotan	896,82	676,400	754
Tipperah	360,24	76,320	212
Dholpore	75,85	550,000	7,165
Összesen :	3,906,26	3,242,720	830
5. Francia birtokok.	0,17	32,670	—
A bengali praesidensség össz. :	47,956,65	128,343,337	2,676

II. Madrasi praesidensség.

A tartományok neve.	területe német mfdben.	népessége.	hány lakos esik 1 ném. mfdre.
Britt birtokok	6,234,78	22,301,697	3,576
Benszültt kormány-nyal biró államok.			
1. Segélyszövetségben állók (Mysore, Cochin, Travancore)	1,774,57	4,300,000	2,422
2. Adózó védállamok (Jey-poor és Zemindars) . .	615,55	391,230	636
3. Adómentes védállamok (Poodocottah)	54,99	61,745	1,123
Francia birtok	8,87	178,559	20,120
Goa (portugal)	50,32	313,262	6,224
Az összes madrasi praesidensség:	8,739,07	27,546,495	3,150

III. Bombayi praesidensség.

A tartományok neve.	területe német mfdben.	népessége.	hány lakos esik 1 ném. mfdre.
Britt birtokok	5,903,19	11,213,867	1,898
Benszültt kormány-nyal biró államok.			
1. Segélyszövetségben állók (Baroda és Cutch) . .	526,90	826,062	1,568
2. Adózó védállamok (Balasinore, Bansda, Cambay, Calapore, Dhurrumpore, Kattywar, Mahee Caunta, Peint, Hursool, Barrea, déli Mahratta-Jaghires) . .	1,572,88	2,335,572	1,483
3. Adómentes védállamok, (Daung Rajahs, Chowrar, Pahlunpore, Radhumpore, Baubier, Charcut, Deodar, Kankrej, Merwara, Santul-poor, Soegaum, Therwarra, Thurra, Thurraud, Warije, Wow, Loonawarra, Mewassee, Mohun, Rajpeela, Soauth, Sucheem, Wusraree)	485,65	671,466	1,381
Portugal birtok: Daman .	1,89	6,000	3,178
„ „ Diu	0,57	4,000	7,061
Az összes bombayi praesidensség	8,491,08	15,056,967	1,773

A tartományok neve.	területe német mfdben.	népessége.	hány lakos esik 1 német mfdre.
Összes áttekintés.			
Angol-ind birodalom, britt birtokok	38,236, ⁶²	127,048,616	3,322
Függő államok	22,982, ¹¹	40,121,970	1,746
1. Segélyszövetségben állók	8,757, ³⁴	19,835,818	2,267
2. Adófizető államok . . .	9,022	12,209,389	1,352
3. Adómentes védállamok	5,202, ⁷⁷	8,075,763	1,553
Független államok	3,906, ²⁶	3,242,720	830
Francia és portugál birtokok.	61, ⁸¹	534,491	8,647
Összesen *)	65,186, ⁸⁰	170,947,797	2,622

Ez áttekintés szerint a britt birtok Indiában oly nagy, mint Ausztria, Poroszország, Németalföld, Belgium, Franciaország és a pyrenaei félsziget összesen (38,700 □ mfd), vagyis $6\frac{1}{2}$ -szerre nagyobb magánál Nagybritanniánál (5750 □ mfd). A benszülött kormányral bíró, de függésben levő államok mintegy 100 □ mfd-dal felülhaladják Franciaország, Németalföld, Belgium, Szárdinia és a pyrenaei félsziget összes területét (22,687 □ mfd). Egész India pedig nagyobb kiterjedésű egész Európa (182,288 □ mfd) egy harmadánál. Népessége sűrűségét illetőleg sem mulják felül az európai államok, sőt az északnyugoti tartományok népesebbek Belgiumnál is, Európa legnépesebb országánál; s csak kevés kerületben van oly gyér népesség, mint európai Oroszországban. A független Dholpore is mérközik lakosai számára nézve a szász királysággal. Legnépesebbek pedig Indiában is a britt birtokok; az újabb szerzeményeken (Pegu, Tenasserim) kívül. Elüláll Bengal, aztán következik Madrasvégre Bombay; míg a függő államok közt a Madras praesidensségben le,

*) Az „East-India House“ statistikai bureauja legújabb jelentése magasabbra teszi ez öszletet:

Britt tartományok a főkormányzó alatt	népesség.
„ „ a bengali alkormányzó alatt	23,255,972
„ „ az északnyugoti tartományok kormányzója alatt	40,852,397
„ „ a madrasi kormányzó alatt	33,655,193
„ „ a bombayi kormányzó alatt	22,437,297
	11,790,042

Összes britt birtokok : 131,990,901

Benszülöttek államai Bengalban	38,702,206
„ „ Madrasban	5,213,671
„ „ Bombayban	4,460,370

Francia terület
Portugál terület

Összesen	48,376,247
	203,887
	313,262

Egész India 180,884,297

vők a legnépesebbek. Egy általában minél szorosabb viszonyban állanak az ind államok a britt kormányhoz, annál sűrűbb népességök. A segélyszövetségben levő államokban 2267, az adómentes védállamokban 1553 s a független államokban, Dholporet kivéve, 754 és 212 lakos esik egy □ mfdre. Természeti viszonyoktól van ez egy részben, de a rendezettebb kormányzás jótékony hatását sem lehet el nem ismerni. A francia és portugál birtokok nagy népessége végtére onnan van, mivel többnyire csekély vidéki területtel bíró nagyobb városokból állanak, s így ugyanazon viszonyok alá jönnek, mint Brema, Hamburg s más szabad városok.

A városok népességét illetőleg nagyon hiányosak az adatok. Legbiztosabbak az északnyugoti tartományok városaiban az 1853-ki összeírások; máshonnan csak hozzávető becslésekkel bírnak 1848-ból sőt régibb időkről. Ime a 10,000 lakosnál népesebb városok jegyzéke Thornton szerint :

	népesség	ész. sz.	kel. hosz.		népesség	ész. sz.	kel. hosz.
Agra	125262	27° 10'	78° 5'	Bhooj	20000	23° 13'	69° 44'
Agur	30000	23 41	76 2	Bhurtpore	100000	27 12	77 33
Ahmedabad	130000	23 —	72 36	Bihar	10000	25 50	81 24
Ahmednuggur	20000	19 6	74 46	Bijnour	11745	29 22	78 11
Ahmedpoor	30000	29 10	71 21	Bindraban	19776	27 34	77 45
Ahmethi	10000	26 8	82 2	Bombay	566119	18 57	72 52
Ajmere	23000	26 29	74 43	Boolundshuhur,			
Allahabad	72093	25 26	81 55	v. Burra	15005	28 24	77 56
Amreeli	32000	21 36	71 15	Booreah	11920	30 9	77 25
Amritsir	80—90000	31 40	74 45	Broach	31337	21 42	73 2
Arcot	53474	12 54	79 24	Budaon	21369	28 2	79 11
Arracan	8—10000	20 42	93 24	Burass	30056	29 45	76 49
Arowlee	12722	28 2	78 20	Burdwan	53927	23 12	87 56
Aurangabad	60000	19 51	75 21	Burruggur	12000	23 48	72 38
Azinghur	13322	26 —	83 14	Burouth	12350	29 6	77 20
Bahawulpore	20000	29 24	71 47	Busai	12754	27 8	78 9
Banda	33464	25 26	80 23	Calcutta	413182	22 34	88 25
Barcilly	111332	28 23	79 28	Calpee	21812	26 7	79 48
Baroda	140000	22 16	73 14	Cawnpore	108796	26 29	80 25
Basoda v. Basonda	10000	23 51	77 58	Chicacele	50000	18 18	83 58
Beekaeer	60000	28 —	73 22	Chundowsee	20921	28 27	78 50
Beesulnuggur	18000	23 40	72 33	Chuproulee	13878	29 12	77 15
Behar	30000	25 10	85 35	Coel	36181	27 52	78 9
Bellary	30426	15 8	76 59	Culna	60000	23 14	88 20
Benares	185984	25 17	83 4	Cuttack	40000	20 28	85 55
Bhaupoor	20000	24 30	75 45	Dalamow	10000	26 4	81 7
Bhewannee, v.				Daodnugur	10000	25 3	84 27
Bowani	29442	28 45	76 14	Daundiakhera	8-9000	26 10	80 42
Bhilsa	30000	23 30	77 50	Delhi	152406	28 39	77 18

) Az ind. városok neveinek megértésére tudnunk kell, hogy pur, poore vagy pore, mely szótagban annyi város neve végződik, város-t jelent. Földául Nagpore = kigyók városa. Abad és patam szintén város-t jelent. Így Hyderabad = Hyder városa; Seringapatam = Seringa (egy ind. isten) városa; Allahabad = Allah (isten) városa, hol a braminok főiskolája és bucsúhely van. Megjegyezzük továbbá, hogy az előttiünk levő táblázat, a fent elősorolt városokon kívül, még 131 város nevét közli, melyeknek népessége felül haladja az 5000-et.

	népesség	ész. sz.	kel. hosz.		népesség	ész. sz.	kel. hosz.
Deobund	18638	290 41'	770 44'	Meerut	29014	280 59'	770 46'
Dewas	25000	22 58	76 4	Mhendecgunj	20000	25 53	82 —
Dhar	100000	22 35	75 20	Mirta	25950	26 40	74 9
Dholka	25000	22 42	72 25	Mirzapore	79526	25 6	82 83
Dinagepore	25-30000	25 34	88 38	Monghyr	30000	25 19	86 30
Dinapoor	16130	25 37	85 7	Mooltan	80966	30 12	71 30
Durraungdra	10000	23 —	71 25	Moorshedabad	146963	24 12	88 17
Dutteeah	40-50000	26 2	82 28	Moradabad	57414	28 49	78 50
Edur	10000	23 50	73 3	Moulmein	17042	16 30	97 42
Etawah	23300	26 46	79 4	Mowa	10000	27 3	77 —
Ferozabad	12674	27 9	78 28	Muhsur	17500	22 11	75 39
Furruckabad	56300	27 24	79 40	Muttra	65749	27 30	77 45
Futtooha	12000	25 30	85 22	Mynpooree	20921	27 14	79 4
Fyzabad	100000	26 47	82 10	Mysore	54729	12 18	76 42
Gayah	32000	24 48	85 4	Nagpore	111231	21 10	79 10
Ghazeepore	38573	25 32	83 39	Nain	10000	26 4	81 20
Gorkupore	54529	26 42	83 23	Nassick	25000	20 —	73 47
Guntoor	20000	16 18	80 30	Negapatam	10000	10 46	70 54
Ilalla	10000	25 39	68 24	Nellore	20000	14 27	80 2
Hatras	20504	27 36	78 9	Neriad	40000	22 40	72 55
Hampur	13598	28 44	77 51	Nizampatam	24646	15 55	80 44
Hooblee	15000	15 20	75 13	Nosaree	15000	20 55	73 —
Hooghlee	12000	22 54	88 22	Nugeenah	14001	29 27	78 30
Hoosainpoor	11698	27 22	79 42	Oodeypoor	15000	24 37	73 49
Hyderabad	200000	17 22	78 32	Pahtunpore	30000	24 12	72 23
Hyderabad	24000	25 22	68 28	Pallee	50000	25 48	73 24
Ibraheempore	26582	25 48	84 38	Paneeput	22612	29 23	77 2
Jaulna	17000	19 50	75 56	Patna	284132	25 35	85 15
Jawud	30000	24 35	74 55	Peepar	14710	26 24	73 40
Jessulmere	35000	31 53	76 22	Peesangun	15740	26 26	74 30
Joonaghur	5-20-30000	21 31	70 31	Peshawur	53295	34 —	71 38
Joudpore	150000	26 19	73 8	Phulowdee	15000	27 8	72 28
Jounpoor	27160	25 44	82 44	Pilleebheet	26760	28 48	85 28
Jowra	12000	23 38	75 5	Pokhurn	15000	26 54	72 —
Juggurnauth	29705	19 49	85 53	Pondicherry	25-30000	11 56	79 54
Juhangirabad	10247	28 24	78 10	Poona	75170 ?	18 31	73 53
Julalpoor	10000	25 52	79 52	Punderpoor	20000	17 40	75 24
Juleysur	15613	27 29	78 23	Purneah	50000	25 46	87 30
Julinder	40000	31 21	75 31	Purtabgurh	10000	25 54	81 59
Jumbooseer	10000	22 2	72 50	Puttun	30000	23 46	72 3
Kapraira	25-30000	26 17	73 36	Quilon	20000	8 53	76 39
Keyrautoo	12000	23 54	72 39	Radhunpoor	15000	23 50	71 30
Khanpoor	10000	28 35	70 41	Rajahmundry	15-20000	17 —	81 50
Khasgunje	10752	27 48	78 43	Rajdur	12340	26 19	74 44
Khatmandoo	50000	27 42	85 18	Rajmahal	30000	25 1	87 50
Khoorja	22147	28 15	77 55	Rawul Pinde	15813	33 37	73 6
Khyrpoor	15000	27 30	68 48	Rohtuk	13237	28 54	76 38
Kolagnodu	5-6000	10 37	76 45	Rutlam	10000	23 19	75 1
Kunnoj	16000	27 3	79 59	Salom	19021	11 39	78 12
Kuppurwunj	13000	23 2	73 9	Sasseram	18000	24 57	84 4
Kurnool	20000	15 50	78 5	Sangor	50000	23 50	78 49
Kurrach ee	22227	24 51	67 2	Sealkote	19249	32 29	74 33
Kurree	25000	23 18	72 19	Secunderabad	34357	17 26	78 33
Lahore	95000	31 36	74 21	Seeta Mow	10000	24 3	75 27
Larkhana	12000	27 30	68 10	Serrampore	13000	22 46	88 24
Leia	15000	30 57	71 4	Seringapatam	12744	12 25	76 45
Loodiana	47191	30 55	75 54	Shahabad	10852	30 10	76 56
Luckimpoor	30000	27 19	94 3	Shahghur	30000	24 19	79 10
Lucknow	300000	26 52	81 —	Shahjehanpore	62785	27 52	79 58
Madras	720000?	13 5	80 21	Shanlee	11816	29 26	77 23
Maldah	15000	25 2	88 11	Sherecote	12084	29 20	78 38
Mangalore	11548	12 52	74 54	Shikarpoor	11065	28 16	78 6
Masulipatam	27884	16 10	81 13	Shikarpoor	30000	28 —	68 39
Meerpoor	10000	24 41	68 20	Sikundrabad	14843	28 27	77 46

	népesség	ész. sz.	kel. hosz.		népesség	ész. sz.	kel. hosz.
Sirdhana	12481	290 9'	770 40'	Tiloi	10000	260 8'	810 30'
Soonput	16870	29 —	77 4	Tinnevelly	20000	8 44	77 45
Soron	10395	27 53	78 49	Trichinopoli	30000	10 50	78 46
Suharunpore	37968	29 58	77 36	Turanna	10000	23 18	76 3
Tanjore	80000	10 47	79 12	Umballa	21962	30 24	76 49
Tatta	20-40000	24 44	68 —	Umrohah	72677	28 54	78 53
Tavoy	10000	14 7	98 18	Veerumgaum	17000	23 7	72 —
Tellicherry	20000	11 45	75 33	Vellore	61500	12 55	79 11
Thunnesir	12103	29 58	76 54	Wazeerabad	16846	32 27	74 10

II. India vallásai.

India népei főleg hinduk és mohammedánok. Az előbbieket teszik majd mindenütt a lakosok nagy tömegét. Az északnyugoti tartományokban, a honnan biztosabb adatunk van e részben, 25,724,111 hindu közt 4,547,711 mohammedán él, a kik e szerint népességnek mintegy $\frac{1}{6}$ -át teszik. Innen nyugotra mindig több mohammedánt találunk, míg kelet és délszak felé hirtelen fogy számuk. Így például Punjában $\frac{2}{3}$ részét, Bhawlporeban szintén nagy többségét, Sindeben mintegy felét teszik a lakosságnak; holott Bengalban a nyilvános iskolába járó gyermekek közt 4153 hindura 796 mohammedán esik. Assamban a mohammedánok már $\frac{1}{6}$ -át (?), Saugorban és Nerbuddában $\frac{1}{20}$ — $\frac{1}{30}$ -át, Gwaliorban szintén $\frac{1}{20}$ -át teszik a népességnek, s a legtöbb délrebb államban (Nagpoor, Hyderabad, Mysore, Cochin stb) számuk alig tűnik föl. A hegyes-vidékeken s Közép- és Délindia nagyobb kerületeiben több különféle törzset is találunk, melyek a miveltség sokkal alsóbb fokán állanak, úgy hogy egy részben félvad állapotban élőknek tartatnak, s a melyeknek vallásuk is lényegesen vagy épen egészen különbözik a hindukétól. Ilyenek a bheelek Guzeratban és Candeishben, a kik némely kerületben a népesség nagyobb tömegét képezik; a ghondok, a kikből Nagporeban 21 esik 143 hindura; a colek, khondok, sauriák Orissában; a cooliek a bombayi praesidensségekben; a koonbik, dunják, kattiek, bhatok, charunok Guzeratban; a ramoo-siek, birdarok Poonahban, Hyderabadban és a határos kerületekben; a pulindák, vararák, mlekkihák, sourok, binderwarok Gondwanában; a pahariak Bengalban; a tudák és több más törzs. Számuk aránylag legnagyobb a keleti tartományokban, a hol mint p. o. a mughok Arracanban, a népesség felét teszik, valamint Tenasserimben a karenek és talianok. Általában mindazon indek számát, a kik e különböző törzsekhez tartoznak, a hindu vallásra vagy izlamra térteken kívül, 16 millióra vetik, míg a hinduk száma mintegy 144 millió, s a mohammedánoké 10 millió. Ezeket kivül a nyugoti parti tartományokban, kivált a városokban, egyes parzokra vagy geberekre is találunk, a kik hűvek maradtak Zoroaster tanaihoz, s ittamott zsidókra, főleg a délnyugoti partvidékeken. Mindezek azonban az európaiakkal és benszültött keresztyénekkal együtt sem mennek egy millió lélekre.

Az első keresztyén egyházat Indiában szír keresztyének alkották, kik az antiochiai patriarehát ismerék el fejüknek. Ugy látszik, hosszas ideig nagy sikerrel működtek a bramínok és a fensőbb hindu várnák közt Travancoreben; de a XVI. század közepén megjelentek ott a romai ka-

tholikusok, s mintegy felét a már ott talált keresztyéneknek a romai kath. vallásra térítették. Most mintegy 70,000 szír keresztyént találunk még Travancoreban, collegiumuk van Verapolyban s egy püspök alatt állanak.

Katholikuskok számosan voltak azelőtt Indiában, de, saját hit hirdetőik vallomása szerint, tetemesen csökkent számuk az utóbbi század folytán. „Egy benszüült missionarius segélyével — írja Dubois apát — mindössze is csak 2—300 lelket térített keresztyénségre; ezeknek kétharmada pária és koldus s a többi csavargó volt, különböző törzsekből való szemét nép, a kik csak azért tértek keresztyénségre, hogy új összekötéseket szerezzenek, házasulhassanak, vagy más ilyen önző okokból. Voltak közöttök olyanak is, a kik azt hitték, az ördög szállotta meg őket, s azért lettek keresztyénekké, mivel biztosíták őket, hogy a keresztyén elűzi belőlök az ördögöket. Pirulva kell megvallanom, hogy nem emlékszem oly esetre, melyben valamely benszüült meggyőződésből vagy oly indokokból lett volna keresztyén, melyekhez a haszonlesés nem fér. A megtértek közül is sokan visszasüllyedtek a pogányságra, midőn látták, hogy a keresztyén vallás nem biztosítja számukra azon világi hasznokat, melyeket attól vártak, s a kik keresztyének maradtak, azok is legrosszabbak hiveim között.“

A protestans missionariusok sem sokkal jobb eredménnyel működtek. A német Ziegenbalg volt az első, a ki Indiát választá hit hirdetése színhelyéül. A dán király által segítve, a múlt század elején ment Tranquebarba, s utóbb különösen I. György angol király és az angol püspökök támogatták. Más lutheranus hit hirdetők követték őt, kik közül leginkább a tiszteletre méltó Schwarzot kell kiemelniünk. E rendkívüli férfi hinduk, mohammedánok és keresztyének tiszteletét egyaránt meg tudta nyerni, sa zon nagy bizalom mellett, melylyel a benszüült fejedelmek közül többen, mint a tanjorei rajah, Hyder Ali és mások, íranta viseltettek, sokat tőn a keresztyénség terjesztésére déli Indiában. A Madrastól délre fekvő kerületekben, Timnevellyben, Travancoreban és Cochinban mind e mai napig legtöbb eredményt eszközöltek a protestans térítők; Travancoreban különösen most is nagyobb aránylag a keresztyének száma, mint bárhol Indiában, az egy Goa-t kivéve, a hol a lakosok kétharmada romai katolikus. Azonban itt sem sok a megtértek száma, habár Timnevellyben, a hol már 1785-ben egy kis keresztyén község volt Palancottában, mintegy 60,000 benszüült vette föl a keresztséget. Még kevesebb a a megtért az északiabb tartományokban, úgy hogy összesen csak 112,000-re megy számuk egész Indiában. *) Csüggesztő eredmény, ha meggondoljuk, hogy India- szerte mindenütt sok missio-állomás van; hogy az europai és amerikai társulatok egy század óta nem kimélnék az érintett ezélra se költséget, se fáradságot, s jelenleg is több mint 400 térítő foglal kodik Indiában. Legfőbb oka ennek az, hogy a hinduk merev hitágazatai, a melyek ezred éven át változatlanul maradtak fen, az élet minden viszonyait

*) Church Missionary Atlas, 1857. A fent közölt számokban mindazáltal ninesenek befoglalva a keresztyén karenek Peguban, Tenasserimben és Bir-mahban, kiknek száma mintegy 100,000.

érintik s azokkal lényegileg, bensőleg egybeolvadvák. De azt sem tagadhatni, hogy a keresztyén papok igen is messze mentek néha téritői buzgalmukban, s botránkozást okoztak, a helyett hogy a keresztyénség iránt tiszteletet ébresztettek volna. Ám halljuk, mit ír e tárgyat illetőleg Westmacott, kapitány a bengali hadseregben: *) „A téritők, bibliaterjesztési buzgalmukban, olykor a kimélet minden határán túlmennek. A hurdwari piacon 1831-ben egy halom értekezést meg bibliafordítást láttam egy pástétomsütő bódéjában. Megállottam, hogy lássam, honnan a különös dolog. Ugy találtam, hogy a hinduk egy keresztyén téritőnek megengedték, egy oly épületben állítnia föl raktárát, a melybe a zarándokok a Gangeshen fürdés végett gyülekeztek, s mi közben a fürdés, mint büntisztító eszköz ellen szónokolt, értekezéseket osztogatott mindazoknak, a kik a folyamtól visszatértek. Oly nagy volt ez értekezések kelete, hogy alig lehetett kielégíteni. A hinduk a sütőhöz siettek a röpirattal, süteményeiket göngyöltették abba, s jól mulattak a tisztelendő férfúnn, a ki minden pástétombódét ellát értekezéseivel.“ S hogy a hinduk áttérése sem őszinte: példákat idéz a nevezett kapitány. Calcutta közelében több benszüllött fölvette 1838-ban a keresztséget, azonban nem sokára ugyanazon kápolnában, a hol keresztyén imádságaikat végezték volt, megint fölállítottak Kartic szobrát s hindu módra tisztelték újlag. „Kilencz tizedrésze azoknak, a kik keresztyéneknek vallják magokat, minden vétekben lélegzenek, kitzasztottak, vagy vallástalanok, a kik anyagi haszonlesésből veszik föl a keresztyénséget. Azt is meg kell gondolni, hogy a mint valaki elhagyja vallását, ki van zárva családjá, rokonai köréből, a nélkül, hogy azért az európaiak társaságába föl lenne véve. Minden társaságból kizárt, elvetemült, részeges és jellemtelen emberek az ilyenek többnyire, a kik közé nem örömet vegyülne tisztos hindu; még alig van eset, hogy a benszüllött keresztyént magok az európaiak is szolgálatukba vennék. Magok a keresztyén téritők sem tudtak magoknak tekintélyt szerezni, s nem ismerik a helyi szokások és nemzeti vélemények jelentőségét.“

A kormány is gyűlöletessé tette magát, minden jó szándékai mellett az indek és részben a mohammedánok előtt, az által, hogy vallásos szokásaikba avatkozott s nem tartá tiszteletben az uralkodó nézeteket. Keresztyén szempontból méltánylást érdemel a gyermekgyilkolás és azon szokás eltörlése, hogy a nők férjeik halála után a máglyán magokat megégessek, valamint a braminok büntetésének bevétele: azonban mind ezen intézkedések botránkozást szültek és sokat tettek az indek elidegenítésére az európaiaktól.

III. Katonai viszonyok.

Thornton szerint az indo-britt birtokokban állomásozó hadsereg, kerek számmal, 290,000 főnyi. Ebből 30,000 királyi (európai) sereg, 260,000 fegyveres a keletindiai társaság hadserege. Ez utóbbi meg 20,000 európaiból és 240,000 benszüllöttből áll. Ide járulnak a benszüllött

*) The present and future prospects of our Indian Empire. 1838.

kormányval bíró államok contingensei, melyeket britt tisztek vezérelnek, s melyek szerződésileg rendelkezésére állanak a britt kormánynak. Ez államok ereje következő:

Hyderabad	8094
Gwalior	8401
Mysore	4000
Guzerat	3756
Malwa	2265
Joudpore	1246
Kotah	1148
Meywar	1054
Colapore	907
Bhopal	829
Sawunt Warree	611

Összesen 32,311

A benszülött fejedelmek ezeken kívül mindenféle nem rendes vagy könnyű csapatokat is tartanak, melyeknek száma egész Indiában mintegy 400,000 főnyi. A praesidensségek szerint következőleg oszlik föl:

Bengal	354,573
Madras	2,472
Bombay	41,873

Összesen 398,918

Miután, a szerződések szerint, ezen nem rendes csapatokkal is rendelkezhetik különös esetekben az indo-britt kormány: mintegy 720,000 főnyi haderő áll rendelkezésére. Épen nem sok a népesség arányához képest. Míg ugyanis Poroszországban 81, Oroszországban 83, Franciaországban és Ausztriában 98 lakosra esik egy katona: az indiaibritt birtokokban 438 főre esik egy. Ha pedig csupán az európai seregeket vesszük: 2541 lakosra jö egy ember. Kevesbbé kedvező viszony, mint az északamerikai szövetséges államokban, a hol az állandó seregből 1822 lakosra esik egy katona. S ha a belföldi államok contingenseit és rendetlen csapatait számításba vesszük: még akkor is úgy áll a sereg száma a lakosokéhoz, mint 1: 232-hez. A britt kormány gyakran komolyan foltolóra vette már ez aránytalanságot: azonban India pénzügyi állapota miatt mindeddig nem lehetett czélszerű változásra gondolni, miután az ind sereg tartása már most is 10 millio fínt sterlingbe kerül évenként béke idején. Egyébiránt Indiában mintegy 15,750,000 férfiú van 20—40 év között, mely mennyiség, európai mérv szerint, 1,575,000 katonát adna.

A hadi erő három külön hadseregre van osztva, a három praesidensség szerint: de mind a három a bengali hadsereg fő parancsroksága alatt áll. A madrasi hadsereg 57,000, a bombayi 59,000, a bengali

174,000 főnyi. Ezen seregek 188 katonai állomáson vannak elosztva, és pedig Bengálban 128, Madrasban 33, Bombayban 27 ilyen állomás van. Az egyes hadseregeket azonban más praesidensségekben is használhatni. Így például Nusseerabadban és Rajcoteben bombayi csapatok vannak stb. A benszüllött katonaság képezi a sereg nagyját; tisztelik azonban majdnem kizárólag európaiak. A benszüllött kapitányságnál főlebb nem emelkedhetik. Többnyire mohammedánok és hinduk ezek, és pedig a bengali hadseregbeliek többnyire a legfőbb, a madrasi seregbeliek többnyire alsóbb várnákból (kasztokból) valók, míg a bombayi hadseregben cooliek, birdarok s már alantabb álló törzsekből is többen vannak.

IV. India nyelvei.

India népessége ugyan, a hinduizmus tulnyomósága mellett, már valóság tekintetében is igen nagyon vegyes: de még inkább annak mondhatni nemzetiségi tekintetben. Alig is lehet másképen, ha meggondoljuk India ropant kiterjedését, területe változatosságát, s idegen törzsek gyakori benyomulását. Ismeretünk azonban India különféle népesegeiről mind- eddig nagyon csekély, a legtöbbnek eredetét homály fedi, s még elágazásukat sem tudjuk jól.

Ethnographiai szempontból két fő részre oszthatni egész Indiát. Az első, az északi rész, azon nyelveket foglalja magában, melyeknek alapja a sanskrit, vagy a melyek azzal közel rokonok; a másik, a déli rész, a tamuli s ezzel rokon nyelvek vidéke. Mindkét részen számos különböző nyelvet és nyelvjárást különböztethetünk meg; az északi vidéken magán 80-at számitnak: azonban öt nagy csoportra oszthatjuk valamennyit:

Sanskrit- nyelvek:	tamuli- nyelvek:
a híndi	a telugu vagy telinga
a bengali	a tamil
a gudjerati	a canara
a mahratthi	a malajalam
az urija vagy orissa	a tulu.

Az első osztályt rendszeren „gaur“ (bengal) néven foglalják egybe, a másodikat „dravida“ név alatt, a mely eredetileg csak a Coromandel-par- tok egy kis részére (az ész. sz. 12° és 13° közt) vonatkozik.

Az egész északi India, a Punjabbal, a Himalayától a Vindhya hegylánozig — a sajátképeni Bengalt kivéve — mind a híndi nyelv vidékének mondható. E néven azonban sok különböző szójárást kell értetünk, nem bizonyos nyelvet, minő a latin vagy franczia. Legmiveltebb e szójá- rások közt a bridj basa (vagy brig bhakha, mint a Gangesnél ejtik) az északnyugoti tartományokban, és a punjabi. Ez utóbbi a multaniba megy által, míg a djataki, távolabb délnek, megint a multani romlott formája, s a sindhi és híndi közt csupán tájszólásilag különböznek. A marwadi nyel- vet s Rajputana más szójárásait régebben önálló, külön nyelveknek tar- tották, de újabb nyomozások szerint csak válfaja a híndinek, mely egész Bundelcundban uralkodott. A híndinek még miveltebb, persa és arab

szókkal gazdagodott s északi India mohammedanjai közt általánosan elterjedt szójárása az urdu vagy hindustani, melyet különböző nemzetiségűek — a mohammedánok és hinduk — egybeolvadása alkotott 1555 körül, mikor Akbar Delhi trónjára ült.

A bengali a tulajdonképeni Bengal nyelve. Rokon ugyan a hindi-vel, a mennyiben törzsei többnyire a sanskrittal közösek, nagyobb kiképzettségénél fogva mindazáltal önálló nyelvnek mondhatni. Legalább 30 millió lélek beszéli. Egyik szójárása az assami.

Eléggé különvált, saját jellemű nyelv a gudjerati is, habár a kutsi Kutsh szigetén természetes átmenetelül szolgál a közt és a sindhi között. Északon, Disától kissé északra, a marwadival, északkeleten Rajputanában a hindivel, keleten Malwaban és Indoreban a maharattival határos s délen a Campay-öböl keleti partjain, a Nerbudda völgyében Hampig és a Japti mentén Nandobarig terjed. A gudjarok földmivelők levén kiterjeszkedtek, a meddig a termékeny sík nyúlik, a maharattokig, kik harczias, hegylakó pásztorok.

A maharatti a sanskrittall rokon nyelvek közt legmesszebb nyúlik dél felé. A nyugoti partok egyedüli nyelve, miután a maharattok a hegyek mindkét lejtőjén laknak. Északi határait képezi a Kolwan-hegy Damannal és a Satpura-hegyláncz, mely északkeleti irányban a Nerbuddával párhuzamosan megy. Nandobarnál, a Dzsungel-völgyben, a gudjeratival vegyületen találjuk. Keleten egész Berarban beszélik. Délszakon 'a Lassen által konkaniinak nevezett nyelvvel érintkezik, mely azonban csak szójárása a maharattinak, talu- és canaraszókkal keverve.

Az urija vagy orissa nyelvet a keleti part mentén beszélik. Heoglytól 45 ang. mfnyire Gandjamtól délre. Itt már a telinga nyelvvel is találkozunk, mely azonban csak Cicacoleban jut túlnyomóságra, s Vizagapatamban egyedüli nyelve a síknak, míg az urija a hegyekben délre tovább terjed. Északon, a midnaporei kerülettől nyugotra, a bengalival keveredik s nyugoton lassanként a gondba megy által. A sonnapuri rajah alattvalóinak egy része gond, másik része urija nyelven beszél. A gond nyelv, újabb nyomozások szerint, a tamuli-családhoz tartozik.

Valószínű, sőt Malcolm határozottan állítja, hogy India ős népességének maradványai, kikkel India északi nyelvvidékein találkozunk, mint például a bhielek, meinak, cooliek, szintén fentarták régiebb nyelvek nyomait.

A Dekanban honos vagy dravidanyelvek mind ugyanazon családba tartoznak, melyet a tamil képvisel, mint legkiképezettebb ág. A telugu és karnataka vagy canara nyelvekben oly törzsek vannak, melyek a tamillal közösek; a Coromandel-partok tamil nyelvű lakosait megértik a félsziget tulsó oldalán, hol a malajalom nyelv a honos, s a tulava nyelvnek megint nagy hasonlata van a malajalához. De nem csak a termékeny síkokon a tenger közelében s a két Ghat közötti fősíkon van elterjesztve a tamil nyelvcsalád, — a tudák nyelvcsoportja a Nil Girisen, a gondwanai vadonoké s Középinidia hegyvidékei szintén ahhoz tartozik, sőt a Himalaya lejtőin lakó népek nyelvei is. E fölött Rajmahal hegylakóinak

nyelve, Bengal és Bahar közt, gazdag tamil és telinga szókbán, s a brahuik a Sindh-hegyeken oly nyelven beszélnek, mely igen hasonló a tudakéhoz. Valószínű ez okból, hogy egész Indiában egy nyelv volt eredetileg, melyet azonban az ariai néptörzsek benyomulása északnyugottól kezdve majdnem egész Hindostamból kiirtott, s a mely csak egyes, kevésbé hozzáférhető helyeken és a Dekanban tartotta fenn magát, idők multával különböző szójárásokra oszolván.

E szójárások közt legészakiabb a telinga vagy telugu. A Pulicat-tól Madrasnál, a keleti parton, a Cicacolen túl Gandjamig terjed. Benn magában foglalja Nizam területe nagy részét s a Cuddapah és Bellary kerületeket; a közép Godavery választja el a gondtól, míg Bider környékén a mahratthiba ütközik.

A sajtóképeni tamil szójárás a Pulicat-tól Comorin fokáig, s a partoktól a nyugoti Ghathegyekig terjed, magában foglalván Baramahal, Salem és a Coimbatoreig terjedő vidéket. Coimbatoreban a Canara folyam felé tart, míg attól délre Gapban a malajalammal érintkezik, a nélkül hogy azzal egybeolvadna.

A canara vagy karnataka nyelvjárás kizárólag a Ghatokon túlnani fensíkokra szorítkozik, miután a Carmatic-dynastiák soha sem terjesztették ki uralmukat a partvidékekre. Coimbatoreban délszakra Balkiig terjed Bidernél északon; a mahratthival érintkezése pontjait Elliot határozta meg, a ki néhány évig lakott Dharwarban. E határvonal a Ghathegyeken vonul nyugotra Dharwartól, Belgaumtól és Hukairitől, Kagalon és Kurandwaron által, Kelingaon és Pandegaon közt, Brahmapurin keresztül a Bhimanál és Sholapurnál s onnan keletre Bider környékére. Azonban Perry, beutazván Sattarat, úgy találta, hogy a canarat az Elliotféle határvonaltól jóval fülebb északra eső falvakban is beszélik, s egész Pänderpurig terjed az, habár mahratthival keverve. Délfelé egész Mysoret magában foglalja a a canara nyelvjárás Coimbatoreig.

Sokkal kisebb térre szorítkozik az érintett három nyelvjárásnál a malajalom és a tulu. A szomszéd nyelvek, — kivált a Travancoreba is behatolt tamil, — mindkettőt kiszorították; úgy hogy a malajalom és tulu most csak Malabar keskeny partvidéken a Comorin fokától Kalyanapuraig terjednek. A tulu közt északon és a malajalom közt délen a Nileswara folyam képezi a határvonalat az ész. szél. 12° 10'. A tuluval szoros rokonságban van a kodugu-nyelvjárás, melyet a hegyeken, Coorgban beszélnek

A FRANCZIA FORRADALOM OKAI.

L'ancien régime et la Revolution, par Alexis de Tocqueville. Paris, M. Lévy Frères, 1856.

„Nincs, — ugymond Tocqueville legujabb munkája kezdetén — nincs, a mi philosophjainkat és államférfiainkat inkább szerénységre inthetné, mint a francia forradalom; mert nem volt soha nagyobb esemény, a melynek fonalai távolabbra visszahatnak, a mely inkább elő lett volna készítve, s a melyet mégis kevésbé láttak előre.“ Nézetem szerint van még valami, a mi ha legkisebb hajlamuk volna bölcseinknek és államférfiainknak a szerénységre, szintén kifejthetné bennök e szép tulajdont, — s ez a francia forradalom eredményeiben fekszik.

Nem volt talán még soha politikai mozgalom, melyre a bölcseletnek és államtudományoknak nagyobb befolyása lett volna. A forradalom ugyanazon elvekért küzdött, melyeket a tudomány felállított, megsemmisítette mindazt, a miben a század bölcsei előbb az emberinem szenvedéseinek forrásait keresték, létesítette, a mit a politikusok a közboldogságra szükségesnek tartottak; s mit alkotott? — Kényuralmat egy vagy más formában, a szabadság vagy az egyenlőség nevében, de kényuralmat mindig és mindenütt. S Franciaországban, mely a keresztyén civilisatio élén gondolá magát, a caesarismus és jogtalan democratia, melyek által az óvilág civilisatioja elveszett, már többször váltották fel egymást a nagy forradalom óta; mintha nemünknek átka lenne, hogy minden haladás végre e czélhoz vezessen; mintha emelkedhetésünk köre azon

hegycsúcsokhoz lenne hasonló, melyeknek legmagasabb pontján keblünket szorulni érezzük, s vágyó tekintettel nézünk vissza a messze alattunk fekvő térre, honnan feljutottunk s a hová, a mennyire lehet, visszasietünk.

Alig van tárgy, mely a gondolkozó figyelmét inkább megérdemli, s ez okból mindazok, kik a legujabb időkben politikával tudományosan foglalkoznak, egy vagy más úton ezen tény megfejtését tűzték ki feladatul. Guizot a democratiáról irt munkájában s azon röpiratban, melynek czime: „Miért sikerült az angol forradalom?“ tulajdonképen csak azt keresi: miért nem sikerült a francia. Duvergier de Hauraune a parlamenti kormány történetében, és Chambrun a parlamenti rendszerről, Montalbert Anglia politikai jövőjéről irt munkáikban ugyanezen alapeszméből indulnak ki, sőt még Thiers „le consulat et l'empire“ című munkája későbbi kötetein is meglátszik a hatás, melylyel az utolsó évek eseményei voltak reá nézve. Mindazon tisztelet mellett, melyet Thiers a francia forradalom történetében, minden bevégezett tény és győzelmes politika irányában tanúsított, daczára azon rokonszenvenek, melyet I. Napoleon rendszere iránt érzett hajdan, az idézett munka utóbbi részein észreveszszük, hogy az író lelkében kételyek támadtak azon rendszer iránt, melyet nálánál senki sem értett, senki sem adott elő jobban, s a melynek di-csősítése volt egyik célja a consulat és császárság története megírásában.

Soha sem volt talán nagyobb egyetértés azok között, kik az állammal tudományosan foglalkoznak. S ha csaknem egyedül álltam, midőn az „Uralkodó eszmék befolyásáról“ irt munkámban azon meggyőződést fejeztem ki, hogy a létező bajok s azon forradalmi hajlam, mely korunkat jellemzi és a mely a kényuralom utját készíti elő, épen azon elvek valósításából erednek, a melyeket a francia forradalom felállított: most, főleg Franciaországban, a jeles íróknak egész névsorát hozhatom fel, a kik azóta hasonló nézeteket hirdetnek, vagy a kiknek állításai legalább ezen nézetekre vezetnek.

Azon visszahatás mellett, mely 1849 óta a gyakorlati politika terén bekövetkezett, bár különböző czélokkal s eltérő nézetekből kiindulva, egy más visszahatást veszünk észre az államtudományok körében is; s főleg a francia forradalom történetét

illetőleg azt találjuk, hogy egészen változott a szempont, melyből e nagy eseményt egykor tekintették.

Miután szemlénk feladatül tűzte, hogy a tudományok körében történt mozgalmakat a magyar közönséggel megismertesse: ez új irány is annál inkább igénybe veszi figyelmünket, minél inkább előrelátható, hogy az életre sem fog hatás nélkül maradni s minél nagyobb azon befolyás, melyet a francia forradalom félszeg felfogása gyakorolt egész Európa újabb történetére.

A francia népnek elég drágán vásárolt kiváltsága, hogy másfél század óta vezérszerepet visz a politikában. Valamint XIV. Lajos a XVIII. század uralkodóinak, s az utána visszahatásként támadt physiocraták és encyclopaedisták más országok tudósainak mintául szolgáltak: úgy a francia forradalmat s az azt követő állapotokat iskolául tekintik egy félszázad óta, mely más népeknek fölvilágosítást nyújt állapotaik hiányai felől, s a melyben oktatást keresnek az állam miként rendezésére nézve.

Ideje, tiszta fogalmat szereznünk végre a nagy eseményről, melyről annyi szépet olvassunk, s a dythirambusok után, melyekkel a „terreur“ férfainak nagy tetteit dicsőítették, higgadtan szólunk a nagy esemény okairól, jelleméről és következményeiről is.

Ezt kezdjük meg, midőn Tocqueville fenn czimezett legújabb politikai munkáját olvasóinkkal megismertetjük. Hogy nem kritikát írunk s nem részletes kivonatot, — szemlénk természetéből folyik. Kimerítő ismereteket mindenki csak magából a munkából szerezhethet, melynél jobbat olvasóinknak nem ajánlhatunk. Feladatunk nem egyéb, mint fölmutatni azon eredményeket, melyeket a tudomány ez újabb dolgozatnak köszön, s a melyek annál fontosabbak, minél nagyobb érdekük azon kérdések, a melyekkel foglalkozik.

Tocqueville — mint előszavában mondja — munkája előttünk fekvő első részében azon kérdést veti föl: hogy az a nagy forradalom, mely a XVIII. században mindenütt készülöben volt, miért ütött ki előbb Franciaországban, mint másutt; miként fejlődött mintegy magából azon társadalomból, melyet megsemmisített; minek tulajdonítható, hogy a régi monarchiát oly rögtön és tökéletesen megsemmisíthet?

Miután ezen kérdések megfejtése csak a forradalmat megelőző állapotok ismerete által lehetséges: Tocqueville munkája ezen állapotok vizsgálatával foglalkozik, kimutatván főleg azon befolyást, melyet a régi francia monarchia által behozott kormányzási rendszer Franciaország társadalmi állapotára s ezek a forradalomra gyakoroltak.

Kövessük előadását.

Mikor még Franciaországnak politikai gyűlései voltak, — mond Tocqueville —*) egy szónokot hallottam egyszer, ki az administratív központosításról szólván, azt a forradalom szép szerzeményének nevezte, a melyet irigyel tőlünk Európa. Megengedem, hogy a központosítás szép szerzemény, nem ellenzem, hogy azt Európa tőlünk irigyli; de azt állítom, hogy az nem a forradalom szerzeménye, sőt hogy a központosítás a régi rendszerből ered; s mi több, a régi rendszer alatt fenállott politikai szervezet egyedüli része, mely a forradalmat túlélte.

A középkor történetét tanulmányozva, semmi sem lep inkább meg, mint azon egyformaság, melyet különböző s csaknem érintkezés nélkül élt népek intézményeiben találunk. Napjainkban az institutiok között felöltő hasonlatot a sajtó működése, politikai rendszerünk, mely Európa népei közt solidaritást idézett elő, s a közlekedés könnyüése magyarázza meg: de ha a középkorban épen olyan nagy, sőt némi tekintetben még nagyobb hasonlatot találunk, e körülményt csak az egyháznak tulajdoníthatjuk; s talán semmi sem bizonyíthatja befolyása nagyságát annyira, mint azon egység, melyet e korban a legkülönbözőbb népek erkölcsi és jogi fogalmaiban, sőt még közéletök formáiban is találunk.**)

Általános nézet, hogy a középkori intézmények, melyek-

*) Tocqueville. L'ancien régime et la Revolution. Liv. II. Chap. II. 49. l. Hogy e cikkelyt felette számos jegyzetekkel ne terheljük, a lapok idézését, melyekről egyes helyek vétettek ezentúl mellőzve, csak azt jegyezzük meg, hogy a hol csak tehetjük, saját szavaival adjuk a nagynevű szerző állításait. Azon eszméket, melyeket Tocqueville formulázott, senki sem adhatná elő szebben és tisztábban.

**) Hogy ezen egyezést az egyháznak köszönhetjük, már abból világos, mert csak azon országokra terjed, a melyek a romai egyház alatt állottak, míg Európának a keleti egyházhoz tartozó népei egészen különböző irányban haladtak.

nek épen legterhesebb részei több helyen századunkig fentartották magokat, sehol sem maradtak fen annyira egész szigorúságokban, mint Franciaországban. E nézet csalódáson alapszik. Tocqueville megmutatja, hogy a régiebb intézmények, ha, a formákat illetőleg, láfészólag fenállottak is, — jóval a forradalom előtt elvesztették minden gyakorlati fontosságukat, s tetteleg más kezekbe ment át azon hatalom, melyet a középkorban egyes, a kormánytól független közigazgatási testületek és hivatalnokok az ország közügyeire gyakoroltak. A középkori intézmények árnyéka alatt csaknem észrevétlenül egy új adminisztratív testület alakult, mely a trón mellett állva, a királyi tanács neve alatt, lassanként minden valóságos hatalmat körébe vont.

E tanácsnak eredete régi, de hatásköre nagyrészen új és csaknem határtalan volt. A XVIII. században az ország összes hatalma e tanácsban központosult. Az ország főtörvényszéke volt, a mennyiben minden rendes törvényszék ítéletét megsemmisíthette; törvényhozója, a mennyiben az vitatta meg és indítványozta a törvényeket, az határozta meg és vetette ki az adót; fő kormányzója, a mennyiben az igazgatás általános szabályainak meghatározása, mint legfelsőbb adminisztratív tanácstól, tőle függött. A fontosabb ügyeket mind e tanács döntötte el, minden ahhoz vezetett vissza, tőle jött minden lendület. S ámbár e testületnek határozatai csak a király helybenhagyása által nyertek erőt, s ámbár e tanács nem nagy urakból, hanem közép-szerű polgári származású emberekből állott, a kiket minden pillanatban megfoszthattak hivataluktól: tőle függött sajátlag Franciaország egész kormányzása. A belügyek vezetése pedig egyes tisztviselőre, a controleur généralra volt bízva, kinek kezében központosultak mind a közigazgatás fontosabb ágai.

Ha csak az ancien regime hivatalnokainak lajstromát nézzük, úgy találjuk, hogy akkor minden tartománynak külön ministere volt; de ha a jegyzőkönyvekből az igazgatás gyakorlati menetét tanulmányoztuk, arról győződünk meg, hogy — néhány kevés fontosságú eset kivételével — mindent a „controleur général“ intézett, a ki lassanként a pénzkiadással járó dolgokat, azaz úgyszólván az egész közigazgatást saját körébe vonva, majd mint a pénz- vagy belügy, majd mint a közmunkák és kereskedési ügyek ministere lépett föl.

Mig e szerint az ország összes közigazgatása Párisban egy hivatalnok kezében központosult: az egyes tartományokat e hivatalnok helyettesei kormányzák. A kormányzók, kik a királyi hatalmat képviselték az egyes tartományokban, megtarták ugyan hivatalaik czimét és külsőségeit: de a valóságos hatalom az intendánsok kezébe ment át, a kik nem születésnek, se nem választásnak köszönték hivatalukat; s a kormány által minden pillanatban elmozdíthatók levén, csak a királyi tanács képviselőiül léptek föl. Valamint e tanács az egész ország kormányzását és közigazgatását hatáskörébe vonta: úgy az egyes tartomány kormánya és igazgatása teljesen az intendánstól függött, a ki szűkebb körében a birói és közigazgatási hatalmat szintúgy egyesíté kezében, mint a királyi tanács az egész országra nézve.

Az intendáns alatt s általa kinevezve *subdelegué* czimmel alsóbb tisztviselők állottak, kik annak kötelességeit az egyes cantonban teljesíték; s ámbár soha a nemesi rendnek tagjai nem voltak, s az intendans minden pillanatban elmozdítható őket: az egész kormányt képviselték igazgatásuk területén.

Látjuk ezekből, hogy az *ancien régime* kormánygépezete csak az egyes tisztviselők elnevezésében különbözött attól, a melyet Franciaországban később találunk. Ugyanezen meggyőződésre jutunk, ha az akkori kormány hatáskörére fordítjuk figyelmünket.

Az adó nagysága és kivétési módja a kormánytól függött. A *taille* nagyságát a királyi tanács határozta meg évenként titkos ülésben; ez vetette ki a *capitatio*t a *controleur general* lal és intendansokkal egyetértőleg, s az adónak ezen és más neveire nézve, ő szerződött a bérlőkkel, ő határozta meg a beszedés módját, ő eszközölte a behajtást vagy közvetlenül tisztviselői által vagy legalább ezek felügyelete alatt.

A katonaillesítésre nézve, a tanács döntötte el: hány ujoncz állítására köteleztessék mindenik tartomány. Az egyes provinciákra eső mennyiséget az egyes községekre az intendans vetette ki, s a *subdelegué* vezette a sorsolást. Ki a katonáskodástól föl akart mentetni, csak ennek útján nyerhette azt meg.

A közlekedési eszközök a vicinalis utak kivételével, kizárólag a kormány által tartattak fel. A tervet az intendansok állapították meg, s a végrehajtásra, mely többnyire ingyen, közmunkák által történt, a *subdelegué* vigyázott fel.

A közcsend és közbátorság fentartásáról szintén a kormány gondoskodott. Az intendans szemelte ki a katonákat és nevezte ki tiszteiket még oly városokban is, hol e célra a maréchaussée és rendes katonaságon kívül, külön városi katonaság (garde urbaine) volt.

A kormány gondoskodott a szegényekről, magára vállalva az egyes földesurak ebbeli kötelességeit. Évenként az adó egy bizonyos része volt rendelve e célra. Szóval a kormány figyelme és rendeletei mindenre kiterjedtek, s számos intézmény maradt reánk, a melyekben bizonyos árucikkek miként készítése határoztatik meg, vagy rendelés adatik, hogy a szőlőket irtsák ki egyes vidékeken, melyek a kormány nézete szerint nem alkalmasak bortermesztésre.

Minden szerfölött nagy hatalomnak főveszélye nem az elmentállásban, hanem abban fekszik, hogy a vele szemben álló akadályokkal küzdve, azokat nemcsak legyőzi, hanem megsemmisíti, s így tovább terjed, mint biztosan tennie lehetne. Augustus császártól fogva a világ csaknem minden nagyobb uralkodója jól tudta, hogy semmi sem biztosíthatja inkább a hatalmat, mint ha erős határok veszik körül, melyek által a ki e hatalmat gyakorolja, egyszer másszor megszorítva érzi magát, de a melyek egyszersmind erős védfalul szolgálnak neki. Azonban alig ismerünk oly embert, a ki a hatalom bizonyos fokára jutva, korlátolhatta volna önmagát. Ezt látjuk Franciaországban is. S ámbár a városok a királyi hatalomnak hajdan nemcsak gátot nem vetettek, sőt eszközül szolgáltak céljai kivitelében: a városok municipalis kiváltságai sem tarthatták fen magokat a kormány központosító iránya ellenében, s a XVIII. században elvesztették minden fontosságukat.

E nagy változás, Tocqueville szerint, nem előre kijelölt politika következménye. A kormány pillanatnyi financiai nehézségeknek öntudatlanul áldozta föl a nemzet municipalis életét; mit onnan látunk, hogy 1692-től fogva, midőn a municipalis hivatalok választását először szüntették meg, s e hivatalokat pénzért adták el, a kormány a városoknak bizonyos pénzösszeg lefizetéséért többször visszaadta e választási jogot*). De bár azon kormányt, mely pillanatnyi pénzügyi nehézségek kikerülése végett ily

*) Nyolezvan év alatt hatszor történt ez.

fontos változásokat tesz közigazgatási rendszerében, nem lehet menteni: Franciaországban mélyebben fekszenek, nézetünk szerint, a helyhatósági szerkezet sülyedésének okai; s e sülyedés akkor is bekövetkezik vala, ha a kormány soha sem is bántja a városok választási jogát.

Miután XI. Lajos a municipalis szabadságot — democrata jellemétől tartva s így jól tudva, mit tesz — megszorította; miután a városok közgyűlésére, mely a XV. században sok helyütt még az egész népből állt csak az úgynevezett notablek s a czéhek és társulatok küldöttjei hivatnak meg; miután e notablek száma a küldöttek számához képest mindig nagyobbá vált, s a mesteremberek küldöttei egészen kizáratván, végre csak a polgárok küldötteit találjuk, miután ezen változások következtében a nép legnagyobb része közönyössé lett a municipalis szerkezet iránt: a városok municipalis élete nem volt többé fenttartható csupán az által, hogy a választási szabadságot meghagyták e zárt testületeknek, melyek magokat a város közgyűléseinek nevezték, — főleg oly kormányval szemközt, mely, miután az egész közigazgatást kezébe vette, a városi szerkezetben ha nem is akadályt, legalább alkalmatlanságot talált, és a mely, hasonló viszonyok között hatalma, terjesztésére sokszor épen az által volt kényszerítve, mert a nagy számot védenie kellett azon zárt testületek ellenében, melyek a város nevében csak saját érdekeiket pártolák.

Bármiben keressük azonban e változás okait: kétségtelen tény, hogy a városok municipalis szerkezete a XVIII. században elvesztette minden fontosságát. A városok nem szabályozhatók többé a váموkat, nem vethetének ki adót, nem adhattak és nem zálogosíthatának el immár semmit, nem perelhettek, nem kezelheték s nem adhaták bérbe jövedelmeiket, nem rendelkezhettek azoknak feleslegeiről a kormány közbejövetele nélkül. Szóval, nem volt tárgy, melyre nézve a városok a kormányhoz ne folyamodnának, s a melyben nem attól függene az elhatározás. S a mit a városokban láttunk, még nagyobb kiterjedésben fölhasználjuk a falusi községekben.

Mióta a földesurak, részint mivel jószágaik kezelését gazdasági tiszteikre bízák, részint mivel fekvő birtokukat darabonként eladva, csak feudalis jogaik jövedelmező részét tartották meg,

a falusi községek kormányzásában minden befolyásukat elvesztették; s mióta a vagyonosabb lakosok a falukból a városokba vonultak: a falusi községek, mint hasonló viszonyok közt nem is lehetett máskép, egészen a kormánytól jöttek függésbe. Azon számos hivatalnokból, kik a középkor folytán a községek ügyeit kezelték, a XVIII. században többnyire csak kettőt találunk: az adószedőt és syndicust; de miután amaz az adót az intendans egyenes rendeletei szerint szedte be, ez pedig a subdelegué parancsa alatt állván, minden eljárásában csak őt képviselte: mindkettő tulajdonkép csak kormányi tisztviselőnek tekinthető; s ha a választási jog, legalább formára nézve, a községek nagyobb részében fen is maradt, s ha a nép e jogához, mindamelllett, hogy az intendánsok kijelölése, s a választások sokszor történt megsemmisítése által csaknem illusoriussá vált, még mindig ragaszkodott is: e forma nem változtathatta meg a dolgok lényegét, s igen természetes, ha a községi hivatalok ez időben többnyire már nem tiszteletnek, hanem tehernek tekintettek, melyet mindenki kikerülni iparkodott.

Az „ancien régime“ alatt már nem volt város, falu, vagy szállás, nem volt kórház, zárda vagy iskola, mely saját ügyeiben saját akarata szerint járhatott el, saját javairól saját belátása szerint rendelkezhetett volna. Már akkor a közigazgatás gyámsága alatt állt minden francia, ha ez nem is volt még oly nyíltan kimondva, mint napjainkban.

E korszakot a jelennel összehasonlítva, a kettő között a bírói hivatal szerkezetében fekszik a különbség. Ha azon tökéletes függetlenséget tekintjük, melyben a törvényszékek egyes tagjai a kormány irányában állottak, mint a kik pénzen vásárolták hivatalaikat; ha tekintetbe vesszük, minő szerepet játszottak a francia parlamentek minden politikai mozgalom alkalmával, s minő befolyást engedett maga a kormány a törvényszékeknek egyes közigazgatási tárgyokban: úgy látszik, mintha a bírói hivatal állása a közigazgatási szerkezet hiányait legalább némileg ellensúlyozhatta volna. De csalódunk. A hol a szabadságnak semmi más biztosítéka nincs, az egyes polgárok és testületek jogai egyedül a törvényszékek szerkezete által nem oltalmaztathatnak meg a közigazgatás önkénye ellen. S ha az „ancien régime“ állapotjait közelebbről vizsgáljuk, meggyőződünk, hogy a rendes törvény

székek nem voltak ugyan sehol Európában függetlenebbek a kormánytól, mint Franciaországban: de a rendkívüli törvény-székek sem voltak sehol annyira divatban, mint ott.

A mult században kiadott királyi rendeletek és tanácsi határozatok között igen keveset találunk, melyben ki nem mondatnék, hogy minden azokból támadható pör kizárólag az intendans vagy királyi tanács előtt indíttassék meg. Azon pörökre nézve, melyek régiebb törvényeken vagy szokásokon alapulnak, a királyi tanács az úgynevezett evocatiok által biztosította befolyását. Nem a törvények, hanem a végrehajtó hatalom által elvül állíttatott fel: hogy minden olyan pör, a melyben közérdek forog kérdésben, vagy a mely igazgatási rendeletek magyarázgatásából támad, nem a rendes törvényszékekhez tartozik, sőt hogy a király — gyakorlatilag a királyi tanács — minden magánügyet is maga elé vonhat, valahányszor szükségét látja.

Gyakorlatban már akkor is fenállott azon elv, mely Franciaország újabb alkotmányaiban, minden változások daczára fentartotta magát, hogy tudniillik a közigazgatás tisztviselőit a kormány helybenhagyása nélkül a rendes törvényszékek pörbe nem foghatják. A régiebb és újabb kor között csak abban fekszik a különbség, hogy a mit a kormány most a törvények értelmében tehet, azt akkor a törvények megszegésével cselekedte.

Hasonló viszonyok hasonló eredményekre vezettek; s valamint az ó s új rendszer tisztviselői között még írásmódokra nézve is alig találunk különbséget: merőben a mostanihoz volt hasonló azon állás is, melyet a kormányzottak a kormány irányában elfoglaltak.

A *contrôleur general* nemcsak fontos ügyekben, hanem egyes személyekre nézve is az *intendans* októl kívánt tudósítást. Ezek azokat *subdélégué* iktől követelték, s a mit ezek nekik jelentettek, úgy adták elő, mintha saját tapasztalásukból tudnák. A minister teendői számtalanok. Semmi sem történik nálok nélkül (mint D'Argenson már 1733-ban írja) semmi másként, mint általában, s ha ismereteik nem terjednek annyira, mint hatalmuk, a legfontosabb dolgokat az alárendelt tisztviselőkre kellett bízniok, a kik ez által valóságos urakká váltak. Így egyrészt a közigazgatási gépezet a szükséges ellenörködés miatt mindig bonyolodottabbá vált, az irományok halmaza nőttön nőtt, s a legegy-

szerűbb ügyek eldöntése is évekre terjedett; míg másfelől szaporodott a kormányi rendeletek száma, s örökös változások történtek a közigazgatásban. Az „ancien regime“ vége felé annyira egymást érték az új rendszabályok, hogy a kikre a végrehajtás volt bízva, a sok rendelet miatt azt sem tudták többé, miként engedelmeskedjenek.

S míg a kormány mintegy ellenállhatatlan erőtlől ragadtatva, haladt ez irányban tovább tovább: a nép minden osztálya mindinkább elvesztette önkormányzási képességét. A kik a fenállott viszonyoknak ellenei voltak, azok is a központi hatalomtól várták azoknak megváltoztatását. Mirabeau atya, ki a fenállott viszonyok gyűlöletétől elragadtatva, azt mondta egykor, hogy valódi „commissarius bandák“ká lennének a törvényszékek, ha azoknak kinevezése a kormányra bíztnék, mindemellett is csak a kormánytól várta lehetetlen tervei kivitelét; s Tocqueville több forradalom előtti igazgatási kerület levéltárát átkutatván, oly beadványokra talált, melyekben egyesek azzal vádolják a kormányt, hogy hivatásának még mindig nem felel meg eléggé. Miért nem neveztetnek ki biztosok — így szól egy ezek közül — a kik az egyes tartományok földmivelőinek gazdaságuk czélczerűbb vezetésében oktatást adjanak; s megmondják nekik, mit csináljanak marháikkal, miként hizlalják azokat, miként neveljék, hogy és mily vásáron adják el stb. Miután a kormány a gondviselés szerepét vállalta magára, igen természetes, ha minden egyes hozzá folyamodik saját szükségeiben, ha minden bajért a kormányt vádolják, s végre, mint a forradalom előtt látjuk, még a rossz termésért is őt teszi felelőssé.

S most foglaljuk össze röviden a mondottakat.

A birodalom központján álló testület, mely az egész közigazgatásra felügyel; egy minister, ki e tanácsot vezeti; minden tartományban egyes tisztviselők, a kik a tanács rendeleteit végrehajtják; semmi másodrendű igazgatási, vagy bármily testület, mely engedelem nélkül mozoghatna; rendkívüli törvényszékek, melyek minden közigazgatást érdeklő ügyben ítélnék s a kormány alsóbb tisztviselőit védik. Mi egyéb ez azon központosításnál, melyet ismerünk. Formái még határozatlanabbak, eljárása kevésbé szabályozott, fenállása kétségesebb, de lényegében ugyanaz. Igaz, hogy csak utóbb a forradalom által lőn szentesítve azon nagy

elv: hogy a többségnek és annak, a ki azt képviseli, minden szabad; bizonyos továbbá, hogy a pulya XV. vagy a vallásos és emberséges XVI. Lajos kezében bármily nagy hatalom sem idézhetett elő oly szörnyű eredményeket, mint midőn a kérlelhetetlen convent vagy óriási utódja kezére került: de kétségen kívül áll, hogy a kormány az ancien regime alatt már csaknem mind azon tárgyakat hatáskörébe vonta, a melyek most ahhoz tartoznak.

Magában is világos, hogy az országban létező kormányrendszer nem maradhatott befolyás nélkül a forradalom kitörésére és lefolyására; de hogy e befolyást kellőleg megítélhessük, ismerünk kell azon viszonyokat, a melyek között e kormányrendszer alkalmaztatott.

Ha tekintetbe vesszük azok számát, a kik a XVIII. század történeteivel foglalkoztak, s a reánk maradt emlékiratok tömegét, melyekből bizonyos emberek és osztályok mindennapi életét apróságokig ismerjük; ha figyelembe vesszük mindazt, a mit a forradalom alatt és után a parlamenti tárgyalások folytán a régi rendszer mellett és ellen mondtak: úgy látszik, alig találhatunk többé, a mit nem ismernénk; mindamellett Tocqueville jelen munkája talán több és meglepőbb újat foglal magában, mint az, a melyet évek előtt irt az amerikai szövetség democratiájáról.

Hogy mindenekelőtt a legfontosabbat emeljem ki, lássuk először is Franciaország birtokviszonyait a forradalom előtt.

Általános meggyőződés, hogy a földbirtoknak végtelen felosztása a forradalom következtében történt. A kik ezen fölprózást, mely a birtokosok számát milliókra szaporította, a legnagyobb áldásnak tekintik, és a kik az oly földbirtokot, mely a birtokos eltartására elégtelen s öt telkéhez kötve, más élelemkeresettől visszatartóztatja, inkább tehernek, mint jótéteménynek tartják, s a föld feldarabolásában látják Franciaország egyik főbaját, — egyiránt megegyeznek abban, hogy ez állapot a forradalom által behozott törvényeknek tulajdonítható. Tocqueville könyvéből látjuk, hogy e nézet merőben hibás.

Mind azon dolgok között, melyeket Young Arthur Franciaországban első utazása alatt látott, semmi sem lepte meg őt annyira, mint az, hogy a földbirtoknak felét parasztok kezében s a legapróbb részekre földarabolva találta. A híres angol gazdának

ily állapotról, mint maga mondja, még fogalma sem volt — „Az örökségek felosztása — így szól egy intendans a kormányhoz a forradalom előtt néhány évvel beadott jelentésében — aggasztó módon halad előre, s miután minden örökös mindenképp s mindenütt megkívánja részét, mindig apróbb meg apróbb darabokra osztják a földeket.“

Egyes gazdasági egyesületek már húsz évvel a forradalom előtt kiemelték e bajt; s Turgot osztozott aggodalmaikban. „Az örökségek felosztása, — ugymond, — oly fokra hágott, hogy a telek, mely épen elég volt egy család fentartására, most 5—6 gyermek között daraboltatik fel. Természetes, hogy ezek családotól már nem élhetnek meg birtokukból. Néhány évvel utóbb Necker az országban élő kisebb földbirtokosok r o p p a n t számáról beszél; s Tocqueville a földadó kivetésére 1790-ben készült összeírások nyomán a földbirtokosok számát azon helyeken, melyeknek összeírásait átvizsgálhatta, a jelen földbirtokosoknak felére, egyes helyeken kétharmadára teszi: a mi csakugyan nagy felosztásra mutat, ha tekintetbe vesszük, hogy az ország népessége azon idő óta egy negyeddal nevedett.*)

A francia parasztek igen nagy része e szerint már a forradalom előtt földbirtokosokból állott; s habár az ezen osztály kezében levő földbirtok súlyos terhekkel járt: a francia parasztek e tekintetben, se jogi állására nézve nem volt rosszabb állapotban, mint a minőben ez osztályt Anglia kivételével Europa bármely országában találjuk azon időkben.

Németország nagy részében a XVIII. század végeig még nem volt eltörülve a szolgaság**). 1788-ban a német parasztek en

*) Műtán a forradalom alatt elkobozott nemesi és egyházi birtokok — mint arról Tocqueville az eladási jegyzőkönyvek áttekintése után meggyőződött — nagyrészt olyanok által vétettek meg, a kik már földet birtak: a földbirtokosok száma ez erőszakos rendszabály által kevésbé szaporodott, mint gondolnók.

**) Schleswig-Holsteinban csak 1804-ben, Nassauban 1808, a Bergi nagyhercegségben Napoleon által 1808-ban, a Westphaliai királyságban és Lippe-Detmoldi hercegségben 1809, Schaumburg-Lippe és a Svéd-Pomeraniában 1810, Hessen-Darmstadtban 1811, Oldenburgban 1814, Würtembergben 1817, Meklenburgban 1820, Szász-Lausitzban 1832-ben történt e szolgaság eltörlése.

gedelem nélkül nem hagyhatta el lakhelyét. Urának hatósága alatt állott. Nem változtathatta állását, nem tanulhatott mesterséget, nem házasodhatott engedelem nélkül. Ideje nagy része másnak szolgálatában folyt el. A robot egész szigorúságban fenállott, és sok helyen három napra terjedt hetenként. Ő építette, ő tartotta fel ura épületeit, ő mívelte földjét, ő szállította be termékeit. Birtokjoga, melyet magának szerezhetett, mindig korlátozott vala; nem adhatta, nem zálogosíthatta el, sőt még használatában is urának akarata határozott, s halála után sem szállt egészen és nagy terhek nélkül gyermekeire.

Franciaországban mindez nem volt többé. A paraszt kedve szerint költözködött, adta vette, mívelte vagy elzálogosította birtokát. A szolgaság végső maradványai csak az ország egyes keleti tartományaiban voltak találhatóak, a többiekben már idejét sem tudták, mikor szűnt meg, s a tudományos kutatásokból kisült, hogy Normandiában már a XIII. században nem létezett többé.

Hogy a nemnemes terhes feltételek alatt birta földjét, — nem szenved kétséget; s habár azon jobbágyi tartozások, melyeket a feudális jogok neve alatt 4-dik augusztusban eltörültek, kevés kivétellel, általánosak nem voltak is, s nagy részt csak egyes vidékeken vagy épen egyes uradalmakban gyakorolták még azon ur jogokat, a melyeknek hosszú sorozatát a *constituante* borzadással hallotta: a francia paraszt állapota nem volt irigylendő. De bizonyos az is, hogy e tartozások egy része Angliában maiglan fennmaradt, a nélkül hogy ez által a földmivelés emelkedése hátrányt szenvedne; s e tartozások a XVIII. század vége felé Európa minden országában léteztek, sőt a földmivelő helyzete épen e tekintetben kedvezőbb volt Franciaországban, mint másutt, miután több ilyenmü terhes tartozások — például az úgynevezett urasági robot (*corvée seigneurial*) a magánosok által birt út és hidvámok stb. — Franciaország legnagyobb részében már el voltak törülve; s a mi még fontosabb, a jobbágyok függetlenebbekké lettek uraságaiktól, mint ez idő szerint Európa bármely más országában voltak.

Azon tisztviselők, a kikre a falusi ügyek kezelése bízva volt, részint a község, részint az intendans által nevezve ki, mindig az utóbbinak rendelkezése alatt jártak el hivatalaikban, s ha a községi autonomia, — mint főlebb láttuk — ez által nem is

nyert, nem szenved kétséget, hogy legalább földesurától egészen függetlenné vált a község. A földesúrnak a XVIII. században a községi ügyekre nem volt többé semmi befolyása. Nemcsak a kezelés, de még a felügyelés is másokat illetett, s mi több, a királyi hatalmat az egyes községben nem a földesúr képviselte többé. Az országos törvények alkalmazása, a katonaaállítás, az adó kivétele, a királyi parancsolatok kihirdetése és inség esetében a közsegély kiosztása mind másokra volt bízva. A földesúr — mire az intendansok szüntelen emlékeztették subdeleguékét — csak az első lakos, ki a többiektől vagyona és kiváltságai által különbözik, de nem hatalmánál fogva.

Ha a francia paraszt akkori helyzetét jelen elveink szerint itéljük meg, lealázónak s nyomottnak találjuk azt: de az sem szenved kétséget, hogy ez elnyomás legnagyobb részben nem a földesúri hatalomnak tulajdonítható; hogy a francia paraszt apró feudális zsarnokok martalékául a XVIII. században többé nem szolgálhatott; hogy polgári szabadsággal birt, s hazája földé nagy részét tulajdonának nevezhette. Oly körülmények, melyeket figyelembe vevén, meg kell vallanunk, hogy a dolgok valódi állásától nagyon különböző azon kép, a melyet az érintett osztály állapotáról a forradalom alatt tartott beszédekből alkot az olvasó képződése. Ugyan ez áll a nemzet többi osztályaira nézve.

Sièyes híres röpirata „Qu' est ce que le tiers état“ nemesak azokra, kik a forradalom történeteivel foglalkoznak, de fájdalom azokra is, kik a forradalom elveit mint államférfiak alkalmazták, sokkal nagyobb befolyást gyakorolt, mint a minőt érdemelt. A kik e röpiratot olvassák, azon meggyőződésre jutnak, hogy:

1-ször mindazon néposztályok, melyek 1789-ben a nemesség és egyházi rend ellen fölléptek, helyzetökben egyenlők, érzésökben rokonok voltak; egyszóval hogy a nemzet nem kiváltságos része mint egy homogen egész állt szemben azzal, mely kiváltságokkal birt, vagy legalább mindig olyannak érezte magát;

2-szor hogy a nemzet nem-kiváltságos része a kormányra, közigatásra és törvénykezésre, szóval az ország fontosabb ügyeire semmi befolyást nem gyakorolt, s az állam kormányával összekötött minden jövedelmes állásból ki volt zárva.

Egyiránt hamis mind a két nézet.

Mi az elsőt illeti, kétségtelen, hogy a forradalom előtt a nem kiváltságos osztályok vagyonosabb része, a földbirtokosok, művészek, gyárosok, mesteremberek, egyszóval a polgári és közép-rend e solidaritást, melyre Sièyes hivatkozik, nemcsak nem érezték, sőt mindent elkövettek, hogy magokat a néptől a lehetőségig elkülönözzék. Az egyesek az által, hogy mihelyt vagyonuk engedte saját számukra nemességet vagy legalább hivatalt vásároltak*), az egész rend az által, hogy mint rend, magát kiváltságosnak tekinté. Nemcsak a faluk és városok, de még az utóbbiak különböző sorsu lakosai közt se volt egység; s mint az ember-szerető Turgot panaszolja munkáiban, a polgárok oly módon tudták rendezni a fogyasztási adót, hogy csak a város szegényebb lakóit terhelte.

Szintúgy tévedésen alapszik a második nézet is. Egyes főbb hivatalok, mint például a tartományok kormányzósága, és a melyek az udvar fényének emelésére tartoztak, kizárólag a főbb nemesség kezében voltak még; a nagyobb családok megtarták ildő-deik czimeit, de e czimek értelme megváltozott. A középkori államszerkezet mellett, mint fentebb láttuk, egy új kormányzási gépezet állítottatott fel, mely lassanként minden valóságos hatalmat magához vont, s ez részint nemesek, részint olyanok kezében vala, a kik csak most szerevén nemességet, kiléptek a polgári rendből, a nélkül, hogy a régibb nemesség által hasonlónak ismertetének el. A mi pedig azon nagy nyereségeket illeti, melyeket az ancien regime alatt — mint minden rosziul kormányzott államban — egyesek az ország rovására szereztek, első helyen szintén nem a nemesség áll, s a kegypénzek, a melyeket ennek egyes tagjai az udvartól vontak, föl sem tűnnek a fermier generalok s körözetök jövedelmeihez képest.

Ha vád illeti a nemességet, — a mi alól senki sem mentheti föl, ha a forradalom történetét ismeri, — inkább azért sujtja őt vád, mivel az ország kormányától egészen visszavonult, s a fenállott hatalom tisztviselőit megvetve és pusztá czimekhez, s

*) Bizonyítja ezt az utolsó században kiosztott nemes levelek roppant száma s a hivataloknak, — melyek pénzért adatván a kormánynak tetemes jövedelmi forrásul szolgáltak, — rendkívüli szaporitása. Tocqueville egy közepserü nagyságu tartományi város jegyzőkönyveit 1750-ből átnévévén, százkilencz bírói hivatalnokot, és száz huszonhat végrehajtó tisztviselőt talált.

egykori állása jövedelmeihez ragaszkodva, minden befolyásáról oly könnyen lemondott. Azon panaszok, melyeket lehangosabban hirdettettek a nemesség ellen, nagy részint alaptalanok.

A nemesség, mint egész — mert valamint a tiers état-t nem ítélni meg Dantonról vagy Robespierrel, úgy a nemességet sem azok szerint, a miket egyes tuzók mondtak vagy tettek — nem volt a felvilágosodásnak ellensége; sőt kellenén túl részt vett korának szellemi mozgalmaiban, s nem gondolva a következményekkel, maga hirdette azon elveket, a melyek vesztére vezettek. A nemesség nem ellenezte a szabadságot; s a forradalom előtt senki sem követelte az ország alkotmányos jogainak visszaállítását nálánál hangosabban. Mindazon biztosítékok között, melyekkel Franciaország harmincz éves alkotmányos élete folytán birt, egy sincsen, a melynek kivívását már 1789-ben utasításul nem adta volna követeinek a nemesség. S ez utasításokat olvasva — mond Tocqueville — örökre sajnálnunk kell, hogy a nemesség a forradalom által megsemmisített. A nemzet ez által egyik lényeges tényezőjétől fosztá meg magát, s oly sebet ejtett szabadságán, melyből soha sem fog egészen kiépülni.

Ugyanezt mondhatni az egyházzal is.

Ha a francia egyházat 1789-ben tekintjük, talán türelmetlenséget vethetünk szemére, talán azt mondhatjuk, hogy a tulságig ragaszkodott egyes régi kiváltságaihoz; de azzal senki sem vádolhatja a francia egyházat, hogy a polgári és állami szabadság iránt ellenszenvet, sőt csak közönyösséget mutatott volna. A tiers état-nak a haladási kérdésekben nem volt biztosabb frigyese, s mindazon változások közül, melyeket a nép az egyenlőség nevében józanul követelhetett, alig van olyan, melyet az egyház követjeinek adott utasításaiban nem találánk.

Szorosan véve a politikában a clerus határozottan a nemzet törvényhozási jogai, a törvényhozás rendes időszakokban tartása s olyatén hatásköre mellett nyilatkozott, milyennel a legszabadabb nemzet törvényhozása bir. Az ország belkormányát illetőleg az egyház, az egyéni szabadság biztosítása végett, az angol h a b e a s c o r p u s h o z hasonló intézményeket követelt; felszólalt az államtömlöczök és kivételes törvényszékek ellen; a rendes törvényszékeknél, nyilvánosság mellett, a birák teljes függetlenségét kívánta; a mellett nyilatkozott, hogy születésre való tekintet nélkül, min

den hivatal csak az érdemnek adassék, hogy a katonai kötelezettség alól senki se legyen kivéve; hogy az úri szolgálatokat illő kárptótlás mellett szüntessék meg; hogy a céhek és a kereskedést gátló belvámok töröltessenek el; hogy minden faluban ingyen oskolák és más jótékonyági intézetek állittassanak, egyszóval az egyház, — mely Franciaország politikai életében mindig oly kitünő helyet foglalt el, s a melynek tagjai, a hol egyes tartományok számos ügyeiket még magok kezelték (mint például Languedocban) élénk részt vettek a közéletben, — az egyház, mondjuk, most sem maradt hátrább, s szintannyi hazafiságot tanúsított, mint a nemzet bármely más osztálya.

Azon hazafiúi lelkesedést, melyet a francia clerus a forradalom kezdetén tanúsított, nagy kiterjedésű fekvő birtokának tulajdonítja Tocqueville; s miután e részben nézete — a melyben én is osztozom — a papi javak iránt általánosan elfogadott véleménynyel ellentétben áll, legyen szabad ide vágó szavait egész terjedelmökben idéznem.

„Nézetem szerint, — mond Tocqueville — mely a közönségesen elfogadott és erős alapokra támaszkodó véleménynyel ellentekzik, azt merem állítani, hogy a szabadság igen erős tényezőjétől fosztja meg magát minden nép, mely a katolikus clerust földbirtokától megfosztja és jövedelmeit fizetésekévé változtatja.“

„Az oly ember, a kinek személye nagy részben idegen hatalom alatt áll, a kinek családja nem lehet, csak egy erős kötelék által csatoltathatik hazájához, és ez a föld birtok. Vágjuk el e köteléket s tulajdonképen nem polgára többé egy hazának se. Azon hazában, a melyben véletlenül született, idegenként áll a polgári társaság közepett, melynek érdekei közül őt közvetlenül egy sem érinti. Lelkiismerete a pápától, ellátása a fejedelemtől függ. Egyetlen hazája az egyház. Minden politikai eseménynél csak ennek érdekeit látja. Ha ez szabad és virágzó, nincs köze a többihez. Legtermészetesebb helyzete a politikában a közönyösség. Ily eszmék és érzések oly testületnél, melyre a gyermeknövelés s a nép erkölcsi vezetése bízott, a közéletben csak veszélyes következtetéseket idézhetnek el.“

A francia clerusról a forradalom kitörése előtt senki sem mondhatta ezt; s egyes kivételekkel Tocqueville nézete szerint talán soha sem volt kitünőbb, fölvilágosodottabb, nemzetiesb egy-

házi testület, a mely a polgári erényeket oly tántoríthatatlan vallásossággal egyesítette volna.

Általán véve azon husz vagy huszonöt év, mely a forradalmat megelőzte, Franciaországban rendkívüli haladás és jólét korszaka volt, s az akkori közállapotok tanulmányozása minden elfogulatlant meggyőzhet, mennyire ferdén ítélnek, a kik XVI. Lajosban csak azan passiv tulajdonokat keresik, a melyeket jóságnak nevezünk, s a melyeket csak gyöngeségnek tartunk. E szerencsétlen fejedelem, a ki népe iránt oly melegen tudott érezni, uralkodása alatt nem csak elődeinél, de sok oly uralkodónál többet tön népe javára, a kinek halás emléke a történetekben századokig fentartá magát.

Igaz, hogy iszonyodnunk kellene, ha a forradalom előtti állapotokról azok szerint itélnénk, a miket a hivatalos jelentésekben, sőt királyi rendeletekben olvasunk azok felől.

Miután a nép száznegyven év óta nem elegyedett közdolgokba, sokan, mint látszik, azt hívék, hogy az soha sem történhetik többé, s a kik a tömeg fölébredésétől leginkább tartottak, fennszóval értekeztek egymás között azon visszaélésekről, melyeknek a nép mindig áldozatja volt. Egyik a népre nézve legterhesebb institutiók szörnyű hiányait emelte ki; a másik szenvedéseinek leírására használta föl egész rhetoricáját; s a midőn helyzetét javítani akarták, mindannyian dühvel töltötték el a nép szívéét.

Csaknem megfoghatatlan az a vigyázatlanság, melyet e részen mind a kormánynál, mind a kiváltságos osztályoknál találunk.

Midőn a király tizenhárom évvel a forradalom kitörése előtt az ingyen közmunkát elakarta törölni, ezeket olvassuk a rendelet bevezetésében: „Egyes tartományokat kivéve, csaknem az egész ország összes útjai jobbágyaink legszegényebb részének ingyen munkájával készültek. Az egész teher e szerint azokra hárult, a kiknek kezök munkáján kívül más vagyonuk nincsen, s a kiknek az utak jó karban tartása kevésbé fekszik érdekökben. A birtoikosok, a kiváltságosok, a kiknek vagyonuk a közlekedés könnyítése által jövedelmezőbbé válik, nyernek csupán az utak által; s midőn a szegényeket arra kényszerítjük, hogy minden kárpótlás nélkül ez utak jó karban tartására fordítsák idejüket és munkájokat, azon egyedüli eszköztől fosztjuk meg őket, melylyel a

nyomor és inség ellen küzdenek, csak azért, hogy a gazdagok hasznára dolgoztassuk.“

Azon rendeletben, mely a czéheket és más iparüző testületeket eltöröltette*), az mondatik a király nevében: hogy azon jog, melylyel mindenki munkája szabad használatára bir, a birtoknak legszentebb neme, s hogy mindazon törvény, melyet ez ellen hoztak, sérti a természeti jogot, s már magában érvénytelenek tekintendő.

Midőn 1780-ban a király a néppel tudatja, hogy a taille meghatározása, mely, a mint említők, addig a királyi tanács titkos ülésében történt, ezentúl nyilvánosan fog eszközöltetni s hogy annak emelése regisztráltatni fog: azt mondja többek közt rendeletében: „Az adózók, kik a taille beszédese által úgy is eléggé gyötörtettek, mostanig még az adó váratlan fölemelésének is kitéve látták magokat, úgy hogy legszegényebb alattvalóink terhei sokkal nagyobb arányban emelkedtek, mint más osztályokéi.“

Főleg szűkebb esztendőkbén, midőn az országot inség fenyegeti, azt tapasztaljuk, mintha mindenki inkább azt tűzte volna föladatául, hogy a népet dühössé tegye, mint hogy nyomorán segítsen. Hogy a birtokosokat adakozóbbakká tegye, egy intendans ily alkalommal „a gazdagok igazságtalanságáról s szivtelenségéről“ szól, kik mégis mindenöket csak a szegény munkájának köszönhetik, s a kik mikor birtokuk jövedelmezővé tételére fordítják a szegény végső erejét, éhen hagyják őt veszni. Máskor hasonló alkalommal egy királyi rendeletben olvassuk: hogy ő felsége védeni fogja a népet azon fondorkodás ellen, melylyel a gazdagok a munkabért leszállítva őt inségnek teszik ki. Nem tűri a király, hogy alattvalóinak egy része a másik fukarságának legyen martalékja.

Valahányszor a közigazgatás külön ágai között a monarchia vége felé vita támadt, többnyire a nép nyomorúsága iránt tön egyik a másiknak szemrehányásokat. Így 1772-ben a toulousi parlament a kormánynak azt hányja szemére, hogy ferde rendeletei által a népet éhhalálnak teszi ki; mire a kormány azzal felel, hogy a parlament nagyravágyása és a gazdagok haszonlesése okoz minden bajt.

*) Mindezen testületeket, valamint a közmunkát megint visszaállították néhány hónap mulva.

Hogy ezen felszólalások a forradalom későbbi menetére nem maradtak befolyás nélkül; s hogy a mit a kormány és a kiváltóságos osztályok mondtak neki az elnyomásról, a melyet fölötte gyakoroltak, az utolsó betűig mind elhitte a nép: mindez nem szenved kétséget; sőt erre nézve egyes esetekben bizonyítványokat is hozhatunk fel. Így például midőn 1788-ban több tartományi gyűlés az egyes községeket felszólítja, hogy minden panaszukat részletesen adják be, a válaszokban többnyire már ugyanazon elkeseredést találjuk, mely később oly borzasztó módon nyilvánult. De ha a létező hiányok érzete e korszak folytán a nemzet minden osztályában elevenebbé vált; ha az elégtelenség nagyobb és általánosabb volt is: mindenütt kisebbek voltak a visszaélések, melyek azt okozták. A népek, mint az egyesek, mindig akkor érzik leginkább bajaikat, mikor enyhülni kezdenek.

„Midőn a fiscalisi törvények tanulmányozásához fogtam, — mond Mollien, memoires-jaiban, — megijedtem attól, a mit azokban találtam. Szerencsére nem szoritkoztam a törvények olvasására, s kevés idő múlva azon meggyőződésre jutottam, hogy e törvények szövege és alkalmazása közt ugyanazon különbség létezik, mint a régi és mostani pénzügyi tisztviselők között. A kik e törvényeket alkalmazzák most, mindig a büntény és büntetés lejjebb szállítása mellett nyilatkoznak.“

S a mi a pénzügyi állapotokra nézve áll, ugyanaz áll minden egyébről.

A *controleur* és *intendans*ok 1780-ban még mind azon jogokkal élnek, a melyeket hivatali elődjeik 1740-ben gyakoroltak. Hatáskörüik nem változott, hatalmuk nem kevésbé korlátlan: de csak a hivatalos levelezéseket kell átnéznünk, hogy meggyőződjünk azon roppant átalakulásról, mely azóta történt. A mint negyven évvel ezelőtt minden felsőbb hivatalnok csak arra gondolt, hogy tartományát rendben tartsa, s abból a lehetőségig sok adót szedjen be: úgy most csaknem kivétel nélkül, mindenik a közjólét emelését tüzi feladatúl, s csak a kormánynak egészen megváltozott iránya magyarázza meg a haladást, a melyet a nemzeti jólétre nézve már a forradalom előtt tapasztalunk, mikor még egész szigorúságokban fenálltak a régi törvények.

A XVII-ik század vége felé szembetűnő hanyatlást találunk Franciaország belállapotaiban, s mielőtt az örököségi háború

megkezdett és XIV. Lajos végkép elvesztette azon túlnyomó befolyást, melyet Europa ügyeire gyakorolt, — már akkor senki sem kételkedett e szomorú tényen. Az intendansok e század vége felé a burgundi herczegnek beadott emlékirataikban mind erre czéloznak, s a nemzet hanyatlásáról, és pedig nem is mint valami új tüneményről, szólnak. A népesség ezen generalitásban több év óta tetemesen megfogyott : jelenti az egyik; e városban, mely valaha gazdag és virágzó volt, minden ipar megszűnt : jegyzi meg a másik. Ez arról panaszkodik, hogy a tartományában egykor létezett gyárok elhagyattak; amaz : hogy a mezői gazdaság tartományában húsz évvel ezelőtt sokkal virágzóbb állapotban volt, mint jelenleg; a harmadik, hogy az orleansi intendaturában a lakosok száma s a termelés az utolsó harmincz év előtt egy ötöddel fogyott.

Körülbelől harmincz vagy negyven évvel a forradalom előtt mindez megváltozik. Mindenütt új életet látunk, mely részben a közvélemény által gyakorolt hatalomnak, de, meggyőződésem szerint, még inkább XVI. Lajos emberszerető törekvéseinek tulajdonítható. Az általános befolyáson kívül, melyet absolut országokban az uralkodó akarata a közélet minden ágaira gyakorol, s a mely Franciaországban a nép monarchicus érzéseinél fogva még nagyobb volt, mint máshol, bizonyítja ezt azon tagadhatatlan tény is, hogy e haladás épen 1774-től, XVI. Lajos uralkodása kezdetétől, válik leginkább szembetűnővé.

Ezen évtől kezdve az ipar kifejlődése következtében a fogyasztási adó szüntelen növekszik; a haszonbér, melyet az annak beszedésével megbízott társaságok a kormánynak fizetnek 1780-tól 1786-ig tizennégy millióval nagyobbá vált; s Necker 1781-ki compte rendue-jében két millióra számítja a fogyasztási adó évenkénti emelkedését. S miután a király épen a nép legszegényebb osztályaira terjeszté ki főleg figyelmét, oly annyira, hogy szándékai kivitelét e részben nem is bizta ministereire : nagy részben neki köszönhetni mindazt, a mi csak a nép helyzete javítására a kormány által történt.

Oly országban, a melynek korlátlan hatalmu fejedelme a jótékonyági intézetekkel maga foglalkozik, s mikor a királyi vad által a földmivelőknek okozott károk forognak kérdésben, maga készíti ministereinek a rendelet indokolását, csakhogy minél tö-

kéletemesebb legyen a kármentesítés, — mint Turgot beszéli XVI. Lajosról —; és a hol minden tisztviselő tudja, hogy az által hizeleghet leginkább urának, ha a nép szegényebb osztályának kedvez kötelessége teljesítésében: az ily országban a legczéliránytalanabb sőt embertelenebb törvények sem akadályozhatják a nép gyarapodását és haladását. S ha bámulunk egyes tüneményeken, minőt például Young Ártur említ, hogy 1788-ban Bordeaux üzlete nagyobb volt Liverpoolénál, és hogy az utolsó időben Franciaországban inkább emelkedett a tengeri kereskedés mint Angliában; s ha csaknem megfoghatatlannak látszik, hogy — a mint Tocqueville állítja — a forradalmat megelőzőtt 25 év alatt a rossz törvényhozás daczára az általános jólét Franciaországban oly fokra emelkedett, a minőt ez ország történetében csak azon 37 év alatt találunk, melyben az alkotmányos kormányzást élvezte: mindez csak azon roppant hatást bizonyítja, melyet egy valóban jó fejedelem egész népek helyzetére gyakorolhat.

Tagadhatatlan, hogy Franciaországnak még most is nagy reformokra volt szüksége, habár a nép helyzete mindenütt jobbra változott. A fejedelem legjobb szándékai s mindazon hatalom daczára, melyet a közvélemény már akkor gyakorolt, kikerülhetlenek a visszaélések, a hol oly törvények vannak mint akkor voltak Franciaországban. Nemcsak egyes földesurak jószágain, a kik úri jogaikat kérlelhetetlen szigorúsággal követelték, de egész tartományokban oly helyzetben volt még az adózó nép, a mely kiáltó ellentétben állt az összes irodalom, sőt maga a kormány által hirdetett elvekkel.

Franciaország akkori állapotjában a legnagyobb egyenetlenség uralkodott. Ha Ile de Frante generalitásának akkori administratív levéltárait átnézzük, azt látjuk, hogy ott a régi visszaélések csaknem egészen megszűntek. A jobbágyok vagyonszelvénye sokkal biztosabb, mint másutt. A személyes szolgálat megszűnt, az adó mérsékeltebb, beszedése rendezebb és egyenlőbb. Másutt, például a Loire mentében, főleg Poitou és Bretagneban csaknem egészen fentartották magokat a régi állapotok s ez egyenetlenség kétségkívül sok elgületlenségre adott alkalmat. A nemesség adómentessége terhesebbé vált a nem kiváltságos osztályokra, mióta a polgári rend számos és épen legvagyonosabb családai nemességet vagy hivatalt vásárolva, e kiváltságban része-

sültek, az országos adó megnövekedett; s ez adó — valamint a nemesség által a feudális jogok czime alatt jobbágyaiktól szedett jövedelmek — elviselhetlenebbnek látszott, mióta a nemesség nem teljesítette többé azon kötelességeket, a melyekért kiváltságait élvezte s jogaival felruházott. Mindenki tudta, hogy a taille, mely most kizárólag a népet terhelé, azon hadi szolgáltatok pótlására hozatott be, a melyek hajdan a nemesség vállain feküdtek, tudta, hogy azon viszonyból, mely egykor a jobbágy s földesúr közt létezett, csak az előbbinek kötelességei maradtak meg.

Ezen állapotok, Franciaország akkori miveltsége mellett, nem voltak többé föntarthatók; s ha valaki a jelen helyzettel elégtelt volna is: a Régence és XV. Lajos kormánya elevenebb emléket hagyott maga után, hogysen mindenkinek eszébe ne jutottak volna azon következmények, a melyeket XVI. Lajos halála gyakorolna az ország nevedő jólétére, ha ez esemény a törvények czélszerű megváltoztatását megelőzné.

De ha Franciaországnak a közigazgatás legtöbb ágában reformra volt is szüksége: az ország belviszonyait tekintve, úgy látszik, mintha egy nemzet sem volt volna soha kedvezőbb helyzetben, hogy politikai átalakulása nehéz munkáján rázkódtatás nélkül menjen keresztül. A kiváltságos osztályok, — vagy legalább kitünőbb és felvilágosodottabb részök — átlátták a reform szükségét; az irodalom és középrennd fennhangon követelte azt; s a nép megszokva századok óta, hogy sorsa fölött mások határozzanak, nem zavarta meg nyugtalanságával ez üdvös irányt. Ellenszegülés, egyes nagy urakon kívül, csak a nemesség azon részénél volt található, mely jószágain lakva, korával nem haladt, vagy földbirtokát lassanként eladva, földesúri jogaihoz azért ragaszkodott, mert ezeken kívül más jövedelmekkel nem birt. Legfölebb még a főbb papság egy részét számíthatjuk ide. De ha meggondoljuk, hogy épen azon okok, melyek a nemesség egy részét a reform elleneivé tevék, azt befolyásától megfoszták, továbbá, hogy a kik az úr és jobbágya közt létező viszonyok változatlan föntartását akarták, politikai tekintetben azok is gyökeres változásokat kívántak; s végre hogy az egyház számra és befolyásra nézve legnagyobb része — a lelkészek s az egész alsóbb clerus -- a középrenddel egyetértett: át kell látnunk, hogy az

érintett ellenszegülés nem gürdithetett komoly akadályokat a reform elé.

Franciaországban — mint fentebb a közigazgatásról szólva, láttuk — a király és kormánya kezében központosult minden valóságos hatalom; s valamint a reformnak, legalább a mennyiben a nép anyagi jólétével összefüggött, XVI. Lajosnál nem volt buzgóbb pártolója: hasonló irányt találunk az akkori kormánynál is. A physiocraták tanai sehol sem gyakoroltak nagyobb befolyást, mint a közigazgatás soraiban; s a kormányi jelentésekben és rendeletekben ugyanazon elveket és szójárásokat találjuk, melyeket az irodalom népszerűekké tett, sőt a látszólag legszárazabb közigazgatási okiratokban sem hiányzik még azon dagály és érzékenység se, a mely Diderot Rousseau és más akkor divatos írók munkáit jellemzi. Ki kételkedhetett volna ily viszonyok közt a reform sikerén; ki gondolhatá, hogy a mit valamennyien akarnak, csak hosszú küzdelem után lesz kivihető?

Egy félszázadnál több mult azóta. A kik a nagy forradalom küzdelmeiben részt vettek, nincsenek többé; s e nagy esemény története, új hasonló tapasztalásaink által érthetőbbé vált; de a forradalom kitérését s vérengző folyamatát most is alig foghatjuk meg, főleg, ha — miként a forradalomról irt könyvekben többnyire történik — egyes emberek vagy osztályok hibáiban és bűneiben keressük e nagy esemény magyarázatát.

Hogy azok közül, a kik e nagy eseményben résztvettek, senkit sem mondhatunk egészen hibátlannak, hogy a király gyöngesége és ingadozásai, a kiváltságos rendek makacssága, a közép-osztályok túlzó követelései, s a nép hiszékenysége és hálátlansága, melylyel új vezetőit követvén, a vett jótéteményekről megfélelkezett, megannyi tényező, mely a dolgok erőszakos fejlődését előmozdítá: mindezt ki vonja kétségbe? A hol egész nemzet eltéved, az egyesek sem maradnak helyes ösvényen; s a közszerencsétlenség közepett sok egyes bünt és alávalóságot találunk, a melyet azért mentegetni és szépíteni nem szabad. De mindez együttvéve sem magyarázhatja meg a forradalmat. Az okok mélyebben fekszenek, s olyanok, melyeket egyesek akarata és hatalma nem hárihatott el. Föltalálhatja az okokat, a ki figyelemmel kísérte, a miket e részben eddig elmondtunk.

Az első okot kétségen kívül a különböző osztályok egymás iránti viszonyaiban kell keresnünk.

Nem tartozom azok közé, kik a középkor institutioit az emberi ész remekének tartják. Azon nagyszerű haladást tekintve, melyet az európai emberiség az ugynevezett középkor alatt tön, nem oszthatom ugyan azoknak nézetét, a kik történeteink ez időszakában csak sötétséget és általános nyomort látnak; de még kevésbé hiszek azon leírásoknak, melyeket, mióta visszahatás támadt a forradalmi eszmék ellen, a regényirodalomtól kölcsönöztek politikai íróink. A mit csak távolról nézhetünk, szükségkép egyoldalúlag látjuk; s ha saját multjára visszatekintve, az egyes ember is többnyire szebbnek, vagy szomorúabbnak találja azt, mint a minőnek egykor érezte: mennyivel inkább tapasztaljuk azt, mikor egész népek vagy korszakok rég mult állapotjai forognak kérdésben.

Az újabb kornak úgy hiszem nem irigyelhető kiváltsága, hogy jogait és alkotmányait elvek szerint construálja. A régiek másképp cselekedtek. Ők elveiket a létező jogból és alkotmányokból vonták le, ezek pedig a létező viszonyokból fejlődtek, változva, tökéletesülve, avulva és megszünve, mint magok a viszonyok. S valamint azon alkotmány, melynek mesterséges gépezetét oskoláinkban tanuljuk, Romában soha nem létezett egész tökéletességében: ugy a feudalis államszerkezet, melyet tudósaink oly következetesen kidolgoztak, szintén nem volt található soha és sehol az egész középkor folytán. Tökéletes rendszert, a melyben minden csak egy elvből foly, ép oly kevésbé kereshetünk a középkorban, mint történeteink bármely időszakában. De ha azon ideális lánczolat, melynek egyik karikája a másiktól függ, mig az egészet a királyi hatalom tartja föl, egész tökélyében soha sem is létezett; bizonyos mindazáltal, hogy a középkori institutiók egészben véve egy hatalmas rendszert képeztek, nem alkalmatost arra, hogy eszköze legyen a haladásnak, mely a középkor folytán csak az egyes működésére volt hagyva, de czélszerűt, hogy az államot a maga minőségében föntartsa, s olyat, a mely alatt igen sokan nagy mértékben élvezték a szabadságot.

A hűbéri jogok azon osztálya, mely a középkorban a királyi hatalomnak korlátul szolgált, a XVIII-ik században csaknem mindenütt le volt ugyan már rombolva: de a kötelék, mely a nemest

jobbágyához csatolta, még egészen a régi maradt; s ha a különböző osztályok kölcsönös helyzetét az egyikre terhesnek mondhatjuk is, legalább nem volt benne következetlenség. Mindenik résznek fenmaradtak jogaival kötelességei is.

Franciaország helyzete különböző. A feudális viszonyok politikai részét illetőleg ezen ország és mások között a XVIII. században kevés különbséget találunk; s azon tartományokban, melyekben a régi alkotmányos formák fenálltak, a háromrend a kormány több ágaira még mindig fontos befolyást gyakorolt, de a királyi hatalom azon küzdelemben, melyet a nemesség ellen folytatott, nem szorítkozott egyedül ennek politikai jogaira. Miután a korona, jogai kiterjesztésében, mindig a nép többi osztályaiban kereste frigyeseit, s századok óta azon törekedett, hogy a nemességet minden hatalmától megfoszssa, szét kelle szakítania azon kötelekeket is, melyek a földesurat hajdani jobbágyaihoz kötötték. Résztint mivel a francia király mindenek előtt a nemesség fejének tekinté magát, s nem akarta nélkülözni azon fényt, melylyel a gazdag főrend környezé udvarát; résztint mivel Richelieu-tól kezdve mindazok, a kik az országot a király nevében kormányzák, magok is e rendhez tartoztak: a mi csak a feudális jogokban a nemességre nézve hasznos és jövedelmező volt, mind meghagyatott, de mind megsemmisítették, a mi annak befolyást szerezhett volna. Így történt, hogy Franciaországban kétszeresen terheseknek látszottak azon jogok, melyeket a nemesség szűkebb korlátok közé szorítva élvezett ott, mint másutt. Miután a nemesség jogainak megfelelő kötelességei egészen megszűntek; s azon viszonyokból, melyek a földesurat egykor jobbágyához kötötték, csak az tartotta fen magát, a mi az utóbbira nézve terhes volt: megszűnt minden, a mit a jogok igazolására lehetett felhozni: s innen magyarázhatjuk ki azon gyűlölséget, mely Franciaországban a forradalom előtt s annak egész lefolyása alatt a nemesség ellen létezett; ámbár mint a fennebbiekből láttuk, a nemes és nememes osztályok között itt kevesebb volt a különbség, mint ez időben más államokban.

Miután az ország földbirtokának több mint fele a nem kiváltságos osztályok kezébe ment át; miután az ipar által meggazdagodott polgár vagyona és miveltségre nézve a főnemességgel egy sorba és sokszor magasabbra emelkedett, s az országnak

valóságos kormánya is olyanok kezébe jutott, kiket, miután meg-nemesedtek is, sohasem ismert magához hasonlóknak a régi ne-messég; miután egyszóval (mint Tocqueville második könyve 8-ik fejezetében részletesen kifejti) nem csak az egyes tartományok, hanem minden tartományban a különböző osztályok egyedei, lega-lább mind azok, kik a szoros értelemben vett népnél magasabbra emelkedtek, naponként hasonlóbbakká váltak egymáshoz; s a fel-sőbbség, melyet a kiváltságos osztályok magoknak követeltek, se miveltségi, se vagyonsbeli állásuk, se a hazának tett különös szolgálatok által nem volt többé igazolható; mindezek után csak természetesnek találhatjuk, hogy mindazon erőt, mely azoknak, kik e felsőbbség által magokat sértve érzék, — rendelkezé-sőkre állt, arra használták, hogy lerontassanak azon gyöngé kor-látok, melyek az osztályokat egymástól elkülönözik. Minő sikerrel, könnyen beláthatni, ha tekintetbe vesszük egy részről azon osz-tályok tehetetlenségét, a melyeknek a létező állapotok fentartása érdekében feküdt, más részről azon hatalmat, melylyel a fejedé-lem nevében föllépő igazgatás monarchicus országban mindig bir, oda számítván azon befolyást is, melyre Franciaországban az iro-dalom emelkedett.

Ha a különböző osztályok közt fenállott ellentétben keressük a forradalom első és legfőbb okát, a másik okot épen az iroda-lomnak e túlnyomó befolyásában s azon irányban fogjuk találni, melyben az irodalom e befolyását használta a XVIII-dik század folytán.

Nagy csalódás azt hinni, hogy az irodalom befolyása csu-pán a sajtó szabadságától függ. A tapasztalás épen az ellenkezőt bizonyítja. Bármilyen nagy az irodalom befolyása oly országokban is, melyek politikai szabadsággal birnak (s a melyekben találunk csupán valódi sajtószabadságot): e befolyás, főleg a nép vallásos és politikai nézeteit illetőleg, soha sem oly nagy, mint a hol a po-litikai jogok a miveltségi állásnak meg nem felelvén, az irodalom minden új eszmék s elítelt vágyak egyedüli közlőnyévé válik, s a nép által minden sérelmei tolmácsának, s a kitünőbb egyénisé-gek által azon egyedüli eszköznek tekintetik, a melylyel, eszmé-ket terjesztve, befolyást szerezhetnek magoknak. Világosan látjuk azt Franciaországban is. Az irodalom egy nemzet gondolkozás-módjára, vágyaira és reményeire sem gyakorolt soha nagyobb be-

folyást, mint ez országban; s ezen befolyást soha se használta nagyobb következetességgel az összes fennálló viszonyok felforgatására.

A csapások, melyek ez úton a létező állapotok ellen irányoztattak, többnyire közvetve intéztettek. Aránylag csekély volt azon írók száma, kik a politikával rendszeresen foglalkoztak, s még kevesebb azoké, a kik a létező viszonyok helyett positiv javaslatokkal léptek volna fel; annál több történt mellékesen. Ha áttekintjük ama kor irodalmát, a legnehézkesebb értekezéstől a legigénytelenebb dalig, alig találunk művet, mely az akkori állapotokat élcz, czélzás vagy valamely észrevétel által meg nem támadta volna. Az egész irodalmat s vele együtt a nemzet miveltt osztályait — melyeknek véleményét az irodalom egyrésről képviseli, a másíkról alkotja — a forradalom előtt azon meggyőződés hatotta át, hogy az elavult és sokféleségök által csak zavart okozó törvények és szokások helyébe, a melyek szerint az ország eddig kormányoztatott, az észből s természetjogból meritett egyszerű és mindenki által érthető törvényeket kell behozni.

Ha meggondoljuk, hogy azon időben, melyről szólunk, Franciaországban nemcsak a nemesség, hanem csaknem mindazok, a kik az irodalommal foglalkoztak, a kiváltságosak sorába tartoztak, — mert hisz a hivatalok roppant száma, s a nemes levelek bőkezű osztogatása mellett, száz út nyílt minden, némileg kitünőbb embernek, kiemelkedni a nép soraiból; ha tekintetbe vesszük, hogy azon társaság, mely az írók legmerészebb megtámadásait a fennálló ellen megtapsolta, az oly lelkesedéssel üdvözölt elvek elfogadása által csak veszthetett: — csaknem bámulatosnak tetszik az a közös egyetértés, melyet a létező viszonyok felforgatására nézve a forradalom előtt a francia irodalomban találunk. Még fel-tünőbb azon tény, hogy míg egy részről a fennálló megtámadására csaknem az egész miveltebb osztály szövetkezett: ugyszólván senkit sem találunk, a ki a létező viszonyok védelmére felszólalna s azokat fenntarthatóknak, vagy csak törvényeseknek ismerné. De mindez könnyen magyarázható, ha Franciaország akkori helyzetét tekintjük.

Régi tapasztalás, melyet az ó és újkor története egyaránt tanúsít, hogy azon mozgalmak, melyek a nép érdekében történnek, mindig olyanok által kezdetnek meg, sőt nagyrészen olyanok által

vitetnek keresztül, a kik, ha személyes érdekeiket tekintjük, e mozgalmak által csak veszhetnek. A jogegyenlőség első bajnokai mindig az aristocratia soraiból kerültek ki, azok közül, kiknél a társaságban elfoglalt előkelő helyzet a személyes kitüntetés utáni vágyat kifejti; s hogy e jelenséget Franciaországban nemcsak egyeseknél, hanem kevés kivétellel az egész aristocratiánál föltaláljuk: az érintett okon kívül részint abból magyarázható, mivel senki sem kételkedett a létező viszonyok szilárdságán, s így a kik szabadelvü nézeteket hirdetve, a divathoz alkalmazák magokat, ebben semmi veszélyt nem látnak a fenálló viszonyokra nézve; részint az az oka, mivel a létező viszonyok tulajdonképen egy osztály igényeit sem elégitették ki, legkevesebbé azokéit, a kik, ha a jelent a multtal összehasonlíták, arra a meggyőződésre jutottak, hogy jelen állásuk nem felel meg annak, a mely a törvény szerint illeti őket, s a melyet elődeik elfoglaltak.

Ha Franciaország helyzetét tekintjük a XVIII. században: absolut monarchiát találunk, akadályozva eljárásában egyes osztályok kiváltságai, s egyes institutiok által, a melyek a multból ittott még fentartották magokat, de minden rendes korlátok nélkül. Miután azonban az a változás, a mely a királyi hatalmat az ország kormánya korlátlan urává tette, nem egyszerre, hanem fokként történt; sőt miután még a királyi hatalomnak körére nézve is tetemes különbségek voltak az ország különböző részei között, s egyes tartományok eleven emlékeit tartották fen azon jogoknak, melyeket a három rend egykor az egész országban gyakorolt: igen természetes, ha mindenkinek szemébe tünt azon ellentét, mely az ország alaptörvényei s a fenálló viszonyok közt létezett.

A gyökeres újítás legbuzgóbb ellenei is elismerik, hogy hiányos és 1789-ben többé nem volt alkalmazható azon alkotmány, melylyel egykor birt Franciaország. Így az Actes des apotres (egyike azon lapoknak, melyek a constituante eljárását conservatív szempontból legkövetkezetesebben ostromolták) maga bevallja, hogy a régi alkotmány nem egyéb chaosnál. „Ez annyira magasztalt alkotmányban, a reudek közül, melyek együttvéve a törvényhozó testet képezik, külön mindenik veto-val bir a többiek irányában; ez után jön a végrehajtó hatalom vetoja; ha idáig jöttünk, a törvénynek meg a 13 parlament, 12 chambres des comptes, 12 cham-

bres des aides vetoján kell keresztül mennie; mire még a harmincz tartományi igazgatás vetoja következik. Úgy hogy a lehetőség csaknem megszámithatlan minden törvény visszavetésére. S ezt nevezték mégis mérsékelt monarchiának! Kétségkívül igen mérsékelt, miután csak befogatási parancsok (*lettres de cachet*) és *lits de justice*-k segedelmével állhatott fen, mint 1758 és 1788-ban láttuk.“ Miből azt a következtetést vonják az „*Actes des apotres*“ben, hogy a régi alkotmány alatt se a király, se ministerei, se a nép nem szabad, s hogy valóságos képtelenség ily alkotmányt fentartani vagy életbe léptetni. Hasonlókép nyilatkozik Montlosier (*De la monarchie française*)*).

Bármi feltűnök voltak is azonban minden gondolkozó előtt a régi alkotmány hiányai; miután a létező állapotok szinte nem voltak kielégítők, sőt a tapasztalás azt mutatta, hogy azon tartományok, melyekben a régi alkotmánynak legalább egyes részeit fentartották magokat, aránylag jobb állapotnak örvendenek: természetes, ha az alkotmány visszaállítása legalább jelszavul szolgált mindazoknak, a kik a létező viszonyok megváltoztatását kívánták; s ha a rég elavult és föntarthatatlan alkotmány követelése erős fegyverül használtatott oly absolutismus ellenében, mely ellen maga a király tiltakozott **).

Valahányszor általános egyetértést találunk a politikában; meg lehetünk győződve, hogy a különböző pártok és osztályok csak azért egyesülnek egy közös irányban, mert mindenikök különböző eredményeket vár. Ezt látjuk Franciaországban is. Míg a nép a feudális terhek megszüntetése után sovárog; s az úgynevezett harmadik rend a jogok és terhek egyenlőségét követeli: addig a nemesség — legalább nagyobb részben — azon alkotmányos állását kívánja vissza, melyben elődei álltak, s buzgón csatlako-

*) Igen hibáznak, ugymond ő, a kik azt állítják, hogy Franciaországban 1789-ben nem volt alkotmánya; sőt egy helyett nyolcz tiz alkotmánya volt, melyek közül mindenki kénye szerint választhatott. Despotismust akarunk? ezt mindenütt találhatott. Mérsékelt monarchiát? hisz a király az alkotmány szerint az ország alaptörvényeihez nem nyúlhat. A senatus túlnyomóságtól félünk? hisz a király az egyedüli törvényhozó: *si veut le roi, si veut la loi*, vagy ha a király s nép között közvetítőt kívánunk, csak választanunk kell a parlamentek, az országos rendek, vagy a pairek udvara közt.

**) Dícsőségünknek tartjuk — szól XVI. Lajos egyik rendeletében, — hogy egy szabad nemzetnek parancsolunk.

zik a mozgalomhoz, a melynek első következményeként az ország rendi szerkezetének helyreállítását várja; s minden osztálynál egyaránt pártolásra talál azon irodalom, mely mindezen irányoknak közlönyül szolgál.

Az irodalom roppant befolyása valamint a forradalom előkészítéseire, úgy annak lefolyására szembetünő. Ha a 89 előtti időszakot tekintjük, ennek köszönhető azon általános meggyőződés, hogy a létező állapot föntarthatatlan; a forradalom alatt ennek tulajdoníthatjuk nagyrészből kicsapongásait, ennek végre eredményeit, vagy inkább eredménytelenségét, a mennyiben a forradalom célja a szabadság megállapítása volt.

A francia forradalmat más hasonló népmozgalmaktól leginkább két dolog különbözteti meg: az a befolyás, melyet tisztán elméleti kérdések gyakoroltak az eseményekre, és azon szenvedély, sőt vakbuzgóság, a melylyel a vallás tanait és mindazt, a mi a keresztyénséggel összefügg, megtámadták. Mindkettő az irodalom rendkívüli befolyásának tulajdonítható.

Minden korban voltak egyesek, kik a jelellemel elégedetlenül az emberi nem jobblétét csak a létező viszonyok tökéletes felforgatásában s oly állapotok létesítésében keresték, a melyeknek minden részletei egy elvből fejlődve, logikai következetességgel függenek össze. Épen mivel a tökéletesülési vágy velünk született, mindig voltak olyanok, kik az ember földi feladatát nem abban vélték föltalálni, hogy tökély után törekedjék, hanem abban hogy azt elérje; s elvonatkozva az élettől logikai rendbe hozták ábrándjaikat. Valamint a költészet egy vagy más neme, úgy az utópiák sem hiányoztak soha; s mint amaz, úgy ezek sem voltak befolyás nélkül a gyakorlati életre. De hogy egy nagy nemzet, mely több mint ezer évi történettel bír, mely századok óta szomszéd népeire sőt az egész világra nagy befolyást gyakorolt s a miveltségnek magas fokán áll, multjáról egyszerre megfeledkezik, s megvetve, a minek dicsőségét és jelen állását köszöni, egyszerre utópiákért lelkesüljön; hogy jeles férfiak, a kik egész életüket a történet tanulmányozásának szentelék, abban keressék koruk feladatát, hogy újra kezdje a történetet; hogy egy nagy testület, mely több kitünő egyént foglalt magában mint talán a világ bármely törvényhozásában volt valaha, oly pillanatban, midőn a hazát a legnagyobb veszélyek környezik, minden egyebet mellé-

kesnek tartson, s tisztán elméleti vitatkozásokkal foglalkozzék, abban keresve hivatását, hogy az emberi jogokat a lehetőségig tisztán formulázza, alkotmánya elé függeszse, s tekintet nélkül a létező viszonyokra ezen alapelvekből vonja le törvényeit: mindez oly tünemény, a melyhez hasonlót nem találunk a világtörténetekben, s a melynek magyarázatát csak abban kereshetjük, hogy a francia nép kizárólag az irodalomnak köszönte politikai növelését.

A francia forradalom ugyanazon szellemben vezetett, melyben az államról a XVIII-ik században megjelent elvont könyvek irattak. Az általános elméletekhez, tökéletes rendszerekhez, s minden törvények symmetriájához ugyanazon hajlamot találjuk mindkettőben; ugyanazon bizodalmat a theoriához; ugyanazon rögzésmét, mely az író és törvényhozókat arra birta, hogy az alkotmány javítása helyett a nemzet üdvét csak az összes létező viszonyok felforgatásában, csak philosophiai elvek nyomán, a logika szigorú szabályai szerint készült alkotmány létesítésében keressék. Ha meggondoljuk, hogy az írónak főérdemei: azon bátorság, a melylyel elveit a fenálló viszonyok ellenében fölállítja, a következetesség, melylyel azokat keresztül viszi, sokszor épen legnagyobb hibái az államférfiúnak, megítélhetjük azt a hatást, melyet az irodalomnak egyoldalú és korlátlan befolyása a dolgok kifejlődésére Franciaországban gyakorolt; főleg miután az irodalom, a fenálló államszerkezet ellen működvén, egyszersmind a nép vallásos fogalmait is megingatta, s így a nemzetet azon pillanatban fosztotta meg legerősebb támaszától, midőn arra leginkább volt szüksége.

Első tekintetre csaknem megfoghatatlannak tetszik az a háttartalan elkeseredés, melyet a forradalom alatt a keresztyén vallás ellen találunk. Az egyenlőség, a népek közössége, a testvériség — mely a szegényt és gazdagot összeköti, kötelességül téve mindenkinek, hogy embertársai javáról gondoskodik, — a humanitás és emberszeretet elvei, melyekért a forradalom annyira lelkesült: mind e vallás által hirdettettek először. S ha a fenálló viszonyok nem is feleltek még meg ez elveknek: bizonyos, hogy a keresztyén vallásnak, sőt az egyháznak volt köszönhető minden lépés, mely századok óta történt ezen irányban. Az oldotta meg a rabszolgák lánczait, az korlátozta a világi hatalom zsarnokságát, mely ellen az elnyomott nem talált más oltalmat; annak köszönhetni azon számos intézeteket, melyek a középkor alatt, a sze-

gényebb osztályok fölsegélésére alakultak. A tapasztalás azt mutatja, hogy épen a legszabadabb nemzetek: az angol, az amerikai és svájci a legkeresztyénebbek egyszersemind, s ha vallásunk tanait tekinti, minden gondolkozó meg fog győződni, hogy az a hatalom, melyet a vallás elvei az életre gyakorolnak, nemcsak nem áll ellentétben a polgári szabadsággal; sőt hogy az minden valódi szabadság nélkülözhetlen föltétele; mert az anyagi hatalom, melyel a világi hatóságokat felruházzuk, csak azon arányban válik nélkülözhetővé, a melyben az állam és egyesek jogai a vallás magasabb szentesítése alatt állnak.

A vallástalanság, vagy helyesebben mondva: az a düh, melyel a vallást a forradalom alatt megtámadták, mint Tocqueville helyesen jegyzi meg, mindenekelőtt azon összeköttetésnek tulajdonítható, melyben az egyház a forradalom előtt az állammal állott.

Míg az ember oly vágyakat érez, melyeknek kielégítését e földön hasztalan keresi; míg a tudomány minden kételyére nem felelhet; míg a boldogtalannak vigasztalásra lesz szüksége, az az valamig miveltség lesz: mind addig a vallás nem veszi el hatalmát az emberek felett, s a kik a vallás tanait hirdetik, nem lehetnek befolyás nélkül az államra. A mi a legfontosabb elveket illetőleg minden egyes meggyőződésére hat, szükségkép hat azon viszonyokra is, a melyek között, s más egyesek, vagy közötté és az állam között léteznek. Csalatkozik, a ki úgy érti az állam és egyház egymástól elkülönülését, hogy az állam más ső ellenkező elveket követhet, mint a melyeket polgárainak vallása szentesít. Minden ellentét, sőt minden észrevehető eltérés vagy a vallást vagy az államot rongja meg. A hol az élet legfontosabb viszonyai, a vallás elveire való tekintet nélkül, rendeztetek el, ott az emberek idővel közönyösek lesznek a vallás egyéb tanai iránt is; vagy nem tartja fen magát az állam, mely polgárainak meggyőződésével ellentétben áll. De épen mivel a vallás elhatározó befolyást gyakorol az államra; mivel ezen befolyás nélkülözhetetlen, szükséges az is, hogy kerültsék minden, a mi azt veszélyeztetethné. A vallás befolyása olyan, mint az észak csillaga, a mely szerint a hajós utját irányozza. Csak az által uralkodik, mivel elérhetetlen magasságban áll. Ha a vallás vagy az egyház (mert a tömeg a kettő között különbséget nem szokott tenni), magas állásából

alászáll; ha a mindennapi élet surlódásai közé vegyül, s nemcsak mások által tekintetik az államgépezet egyik kerekének, hanem önmagát annak tekinti: ez esetben oly hatalomból, mely az államot szellemileg kormányozza, az államban felsőbbségért küzdő hatalmak egyikévé válik, s e küzdőtéren a világi hatalom végre mindig erősebb.

Ez történt Franciaországban is. A forradalom előtt sehol sem látszott szilárdabbnak a kath. egyház állása. A vallástalanság csak a társaság felsőbb rétegeiben terjedett el, s a nép még oly erősen ragaszkodott egyházához s annak szertartásaihoz, hogy például a nép összeírásánál azt tartották a legkönnyebb és legbiztosabb módnak, ha az egyes községekben azoknak száma véteik fel, kik húsvéti ájtatosságokat elvégezék. Azok száma, a kik az úrvacsoráját felvették, akkor még a népesség összes számának felelt meg. Ötven évvel utóbb a kath. kultust vad dühvel támadák meg, vérpadra hurczolák az egyház szolgálait, s oly üldözés vevé kezdetét, a minőt Diocletian óta nem szenvedett egyházunk, s nem a keresztyénséggel ellenkező más vallás nevében, hanem, a mi egyetlen példa a történetekben, tisztán ellenszenvből, v a k b u z g a l o m b ó l a v a l l á s t a l a n s á g i r á n t. E rögtöni változásnak első, s, ha a nép alsó rétegeit tekintjük, fő oka az egyház világi állásában kereshető. Az egyház oly tökéletesen beleillesztette magát a létező viszonyokba, oly erősen összefűzte létét az államéval, hogy a nép a kettőt nem tudta egymástól elválasztani, s midőn a világi hatalom lánczait széttörte, szenvedélyében elfelejté, hogy azok, a kiket mint paireket a trón körül lát, egyszersmind püspökei, s a kik tőle a dézmát szedik, vallásos vezetőknek és vigasztalóknak rendeltettek.

De nézetem szerint ez nem egyedüli s nem is a legfontosabb ok. Egy másik, mélyebben fekvő ok, melyet Tocqueville nem említ, azon ellentétben keresendő, mely a keresztyénség alapszéméi, s a forradalom politikai elvei közt léteznek.

Legyen szabad e nézetemet, melyet másutt hosszasan kifejték*), röviden előadnom.

Az óvilág műveltségének maradványai a renaissance korától mostanig se gyakoroltak nagyobb befolyást, mint államtudományaink körében.

*) A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.

A római császárság emléke az egész középkor alatt elevenen fentartotta magát s nagy részint ennek tulajdoníthatni azon következetes törekvést az absolutismus felé, melyet e korszak fejlődésénél találunk. A XV-ik században e törekvés már nagy eredményekre vezetett, s ha a királyi hatalom távol is vala még azon állástól, melyet a XVIII-ik században elfoglalt: úgy találjuk, hogy csaknem mindenütt legyőzte már a legnagyobb akadályokat, a melyek törekvéseinek útjában állhattak. Mi természetesebb, mint hogy azon elveket, melyeket a római imperium az állam iránt felállított, nemesak az uralkodók, hanem azon osztályok is lelkesedéssel fogadták, a melyek a királyi hatalomban a közrend és saját jólétük egyedüli pártfogóját látták. A római jog, melyben azon elvet találjuk: hogy a fejedelem akarata törvény erejével bír, miután a nép minden hatalmát s uradalmát átadta neki*), — szükségkép népszerű volt a királyok udvaránál; s azon általános pártolást, melyre a régi irodalom a renaissance korszakában minden miveltebb uralkodónál talált, eléggé indokolva látjuk azon elvek által, melyeket az irodalom a fejedelmi hatalomról felállított.

Azon állás, melyet az állam már a reformatió korszakában elfoglalt az egyház irányában, legjobban bizonyítja azt a befolyást, a melyet ezen, a tudós világ által előszeretettel hirdetett elvek a népek életére gyakoroltak.

Ne higgye senki, hogy csupán a fejedelemnek vették igénybe azt a zsarnoki hatalmat, a melyet VIII. Henrik az egyházra gyakorolt, s a melynélfogva akkor Anglián kívül is a fejedelem akarata s tisztán a világi hatalom nevében egyes országokban majd a reformatió, majd a katolikus hitvallás behozatott és ismét eltiltott. Mi az állam jogkörét illeti, a XVI-ik század folytán nem monarchicus formájú államokban is ugyan ezen elveket találjuk.

Alig menekült meg Zürich a konstanci püspök törvényhatósága alól, s a reformált egyház azonnal az államnak rendeltett alá. A püspöki hatóság egy részét a nagy tanács gyakorolta. Ha a felsőség meggyőződött arról, hogy a keresztyén igazsággal valami ellenkezik: azonnal eltörlé; ha valamely új intézkedést az

*) Quod principi placuit legis habet vigorem, utpote cum lege regia, quae de imperio ejus lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat. Pand. Fr. 1. pr. D. 1. 4.

evangeliummal megegyezőnek talált, azonnal életbe lépteté. Egyházi és világi dolgokban egyaránt azon elv szolgált zsinórmértékül: hogy a kisebbség engedni kénytelen a többségnek. A ki a reformációnak hódolni nem akart, akadályozva lön vallása gyakorlásában. Ugyanezen elveket találjuk a katolikus Svájcban is, Bern, Schwyz, Solothurn, Luzern, Uri, Unterwalden, Zug és Glarus küldöttei, a kikhez később a Vallisiek is csatlakoztak, 1524-ben azon elv szerint: hogy nekik mint a világi felsőségnék vált kötelességökké, némely pontokban segédkezet nyújtani, hogy a tiszta hit mellett maradhassanak, a legfontosabb s tisztán egyházi ügyekben rendelkeznek*). Az 1566-iki helvét hitvallás azon elve: „magistratus omnis generis ab ipso Deo est institutus, ad generis humani pacem et tranquillitatem, ac ita ut primum in mundo locum teneat“, és a katolikus helységek papságának azon nyilatkozata, hogy a zsinat határozatai és az in coena domini bullának követésére csak kegyelmes uraik és előljáróik törvényhatósága és parancsának fentartása mellett kötelezik magokat, mindezek — mondjuk — csak ugyanazon elvek következetes alkalmazásai.

Hogy ez elvek minden egyéni szabadság megsemmisítésére vezetnek: magában világos. Mert ha a világi hatalom az egyesek lelkiismeretébe is beleavatkozhatik, ha az egyháznak (vagy is annak, a mit isteni eredetűnek ismertek el) illő állását az államhatalom mutatja ki: ugyan hová meneküljön a polgár e hatalom túlsápon-gásai ellen? De világos az is, hogy az egyház függetlensége, mely vallásunk lényegéhez tartozik, nem fér össze az államhatalomnak ilyes kiterjedésével. Oly egyház, mely vallási elveihez ragaszkodva, minden világi érdeket alárendel a szellemieknek, egyházi dolgokban soha sem ismerheti el az állam felsőbbségét. Az állam mindenhatósága s a keresztyén szabadság nem férnek meg egymás mellett.

A XVII. és XVIII-ik században kevésbé tünt fel ez ellentét. A protestáns egyházak, hogy magokat saját körükben új szakadások és a katholicismus foglalásai ellen ótalmazzák; s a katolikusok, hogy a reformációnak, a világi hatalom karával élve, annál jobban ellenállhassanak, könnyen elnézték e hatalom beavatkozásait. De a kik mélyebben láttak akár az egyház, akár az állam

*) Bluntschly : Bundesstaatsrecht VI. k. és Bullinger a reformáció története.

szempontjából tekinték a dolgokat, érezék ezen ellentétet; s bár kisebb arányokban, e korszak folytán sem szűnt meg a két hatalom között azon küzdelem, a melynek az emberiség szabadságát köszönheté. A VII. Gergelyek és III. Inczék ideje lejárt; de ha a romai szék vitatkozásait XIV. Lajossal figyelemmel követjük: úgy látjuk, hogy az egyház még sem mondott le háttérbe szorított követeléseiről; a mint más részről Franciaországban XIV. Lajos, Portugalban Pombal, Ausztriában II. József eljárása arra mutat, hogy a világi hatalom, mely magának minden egyebet alávetett, az egyház függetlenségének végső maradványait sem akará többé túrni.

Utóbb még világosabban tünt föl ez ellentét. Az a visszahatás, mely Franciaországban a XVIII. század folytán támadt az absolut királyi hatalom ellen, nem változtatta meg azon elveket, melyeket a monarchia az állam hatalmának határaitól felállított. Valamint XIV. Lajos a romai császárságban, úgy a forradalom a romai és görög respublikákban kereste kormánya mintáját; a különbség csak abban áll a kettő között, hogy előbb a király, majd a nép nevében követelték az állam mindenhatóságát, a mi szükségkép oda vezetett, hogy azon kimélet helyett, melylyel az állam jogai az egyház irányában elébb alkalmaztattak, később a nép absolut souverainitásának elve az egyház irányában is szigorú következetességgel alkalmaztatott s így az állam és egyház elvei között létező ellentét szembetűnőbbé vált.

Már Rousseau tisztán belátta és sajátos nyíltságával a *contrat social* utolsó fejezetében ki is mondotta ez ellentétet. Ha igaz, hogy jól rendezett állam csak ott létezhetik, „a hol minden egyes tökéletesen alárendeli összes erejét a közakarat legfőbb kormányának“ (I. k. 6. fej.), s ha e szerint az államnak absolut hatalomra van szüksége s az egyes szabadsága az államra nézve kevésbé fontos dolgokban fenállhat ugyan, de minden tárgy fontosságát csak az állam határozhatja meg (II. k. 4. fej.), ha az államnak az egyénnel minden viszonyában érintkeznie, ha az egyént minden fontosabb cselekményeiben vezetnie s arra kell növelnie, hogy az ő akaratának föltétlenül hódoljon; szóval, ha azt kívánja az állam czélszerű elrendezése, hogy a polgárok egyénisége megsemmisíttessék: akkor az államot vallási dolgokban is a legtökéletesebb souverainitas

illeti. E szempontból mindegy : hogy egyesre, vagy a többségre van-e ruházva e souverainitas gyakorlása. Azon elv, mely az egyént teljesen aláveti az államnak, ugyanazon következtetésekre vezette Hobbest és Rousseaut : hogy a világi és egyházi hatalom megosztása czélszerűen rendezett államszerkezettel nem férhet össze. Ha-azt akarjuk, hogy az egyén akár egyesek akár a többség rabszolgája legyen : annak kell lennie vallási tekintetben is; — s nézetem szerint — saját elveinek következtetéseit, s a keresztény vallás lényegét helyesen fogta fel Rousseau. mikor azt állítá, hogy államideálja lehetetlen, míg a kereszténység fenáll; s mikor e meggyőződésből kiindulva, e vallást saját nézpjából minden vallások között a legrosszabbnak nyilvánítá (si evidemment mauvaise que c'est perdre le temps de s'amuser à le demontrer. L. IV. ch. 8.).

Miután Rousseau és követői egészen az ó-kor államai szerint alkoták ideáljaikat : azt kelle tenniök azon viszonyra nézve is, melyben a vallás az államhatalom irányában áll. Miután tehát a nemzeti cultusok kora megszűnt, s a kereszténység, mint az összes emberiség vallása, egyes országok törvényhozásától nem függhet : a vallás és állam tökéletes egysége csak úgy létesíthető, ha az állam maga alkotja vallását, s annak elfogadására kényszeríti polgárait *).

Mindez természetes és logikai következménye azon elveknek, melyeket nemcsak Rousseau, hanem jelesebb kortársai is felállítottak az államról: s azon eljárás, melyet a forradalom az egyház irányában követett, nem egyéb, mint ezen tanok következetes alkalmazása. A francia forradalom politikai elvei, s az egyház iránti eljárása oly világos összefüggésben állanak egymással, hogy

*) Il y a une profession de foi purement civile, dont il appartient au souverain de fixer les articles, non pas précisément comme dogmes de religion, mais comme sentimens de sociabilité. — Sans pouvoir obliger personne à les croire, il peut bannir de l'état quiconque ne les croit pas. Que si quelqu'un après avoir reconnu publiquement ces mêmes dogmes, se conduit comme ne les croyant pas, qu'il soit puni de mort, il a commis le plus grand des crimes, il a menti devant les lois. Chacun peut avoir au surplus telles opinions, qu'il lui plaît, sans qu'il appartient au souverain d'en connaitre. Les sujets ne doivent compte au souverain de leurs opinions qu'autant que ces opinions importent à la communauté. (L. IV. ch. 8.)

az utóbbinak főokát csak az előbbiben kereshetjük. Azon állás, melyet az egyház a forradalom előtt az államban elfoglalt, feudális jogai, melyek az egyház tagjai és a nép között surlódásokat idéztek elő, mind előmozdíták a mozgalom kitörését, de a mozgalom maga nem vala kikerülhető, s ha csak az irodalmat tekintjük, nem szenved kétséget, hogy annak keresztyénelles szelleme, nem az egyház állásának, hanem a vallás elveinek, s azon ellentétnek tulajdonítható, melyben azok az állam abszolút souverainitásával állanak.

Az irodalomnak ezen, mind a fenálló államszerkezetre, mind a vallásra egyaránt veszélyes irányán kívül, vannak még más tényezők is, melyeket, a forradalom okait keresve, mellőznünk nem lehet.

Egyike a főbeknek Páris nagysága és határtalan befolyása.

Rég átlátták ennek veszélyeit, és már XIV. Lajos kormánya legfényesebb korszakában hat ízben megkísérté, hogy a város terjedését rendeletek által megakadályozza. Hasztalan. „Nincs többé Franciaországban egyéb, mint Páris s azon távolabb tartományok, a melyeket Páris még nem emészthetett fel;“ így ír Montesquieu 1740-ben barátjai egyikéhez. Ugyanez ellen panaszkodik 1750-ben Mirabeau marquis, a híres szónoknak ismert apja. Ezt emeli ki Young Arthur is, ki a fővárost kevés nappal a Bastille ostroma előtt hagyta el, s nem győzte bámulni az ellentétet a között, a mit a városban, s a mit a vidéken tapasztalt „Párisban a legélénkebb tevékenység és lárma“ — így szól ő — „soha ehhez hasonló mozgalmat még Londonban sem láttam. Minden pillanatban új röpiratok jelennek meg, egy hét alatt kilenczvenkettő hagyta el a sajtót.“ Ugyanekkor a tartományokban a legnagyobb csend és tétlenség uralkodik; s a híres utazó, ha valamely városban a lakosoktól kérdé, mit fognak tenni? mindenütt azt nyéré válaszul „hogy várniok kell, mit tesz Páris. Ezen emberek — teszi hozzá — még vélekedni sem mernek, míg azt nem tudják, mit gondolnak Párisban.“

Ismerjük azt a befolyást, melyet a párisi nép a forradalomra gyakorolt; de csalódnánk, ha azon kártékony hatást, melyet a főváros túlságos terjedelme Franciaország kifejlődésére gyakorolt, csak a városi pór által az ország törvényhozásán elkövetett brutális erőszaknak tulajdonítanók.

Politikailag izgatott korszakokban alig képzelhető nagyobb veszély, mint ha a törvényhozás, a melynek főkelléke a függetlenség, oly helyzetbe állittatik, hol durva erővel szemközt e függetlenséget csak rendkívüli erények által tarthatja fel. A Catók és Boissi d'Anglasok mindig ritkák voltak a világon, s Északamerika institutiói között nincs talán egy, mely a rend és szabadság fentartására fontosabb annál, hogy Washingtonba tették a szövetség kormányát és törvényhozását*).

Még fontosabb azonban a hatás, melyet Páris kiterjedése Franciaországra az által gyakorolt, hogy a nemzet legmíveltebb és vagyonosabb osztályai s főleg a földbirtokos nemesség nagyobb része e városban telepedtek le.

Ha meggondoljuk, hogy — a mint feljebb említők — a hűbéri viszonyok maradványai sehol sem voltak terhesebbek, mint azon tartományokban, a melyeknek népe a forradalom alatt a trón védelmére fegyvert fogott: legalább kétely támadhat bennünk, vajjon az egész forradalom nem vett volna-e más, talán Franciaország érdekében kedvezőbb fordulatot, ha az összes nemesség, mely a fővárosban vagyonát és tekintélyét vesztegeté, a bretagnei s vendéei földesurak példáját követve jószágán él, s azon természetes köteléket, mely a nagyobb birtokost a kisebbel, sőt az egész földmivelő osztálylyal összefűzi, önmaga nem tépi szét. Mert minden, főleg a földbirtokra alapított aristocratiának befolyása, nem a törvényhozás, hanem csak az aristocratia hibája által veszhet el. Ha természetes állásáról maga megfelelkezik, csak akkor felejtik azt el mások is; ha a földmivelő osztályokat az aristocratia hagyja el, csak akkor hagyják őt el azok is, csak akkor aljasul a trón támaszából annak fényes de töredékeny ékességévé, mint Franciaországban a forradalom alatt láttuk.

*) Nagyobb városok; — bár mit mondjanak Párisról — soha sem képviselik az országot. Valamint azon míveltség és vagyon, a melyet azokban találunk, az ország általános míveltsége és vagyonossága mérlegéül nem szolgálhat: úgy azon kétségbeejtő nyomor és romlottság sem terjed falain túl, a mit néha a fővárosi nép legalsó rétegeiben tapasztalunk. Nagyobb városokban az osztályok különbsége mindig nagyobb, az ellentétek mindig élesebbek, s főleg ha, mint Páris a XVIII-ik században s napjainkban csaknem minden főváros, az ipar főhelyévé váltak, érdekeik is lényegesen különbözők az ország érdekeitől; mi, ha a városi népesség helyzeténél fogva a törvényhozásra kényszerítő befolyást gyakorolhat, az egészre nézve talán a legfontosabb érdekek feláldozását vonja maga után.

Tagadhatatlan az is, hogy a kormány eljárása az utolsó században szintén elősegíté a forradalmi eszmék fejlődését. Ha a hidak és utak igazgatósága csak az egyenes vonalt tartva szemei előtt, töltéseit a szántó földek és rétek közepén vezette át, s a magántulajdont, sokszor kártalanítás nélkül, sérté; ha a kormány az egyes községekben létező kegyes alapítványokat, a hagyományozók végrendeletei mellőzésével más czélokra fordítá; ha főleg szűk esztendőkbén, az árakra nézve maximumokat határozott; mindezen példákat nem felejtették el, s a birtokjog illetén sértései csak annál veszélyesebbekké váltak, miután a közjó nevében történtek.

Főleg XVI. Lajos kormánya hibázott e részben. Az utolsó 25 év alatt úgy szólván semmit sem hagytak meg régi helyén. A czéhek eltörlése s részben visszaállítása, az úrihatóság megszüntetése, a törvénykezési rendszer körül tett változások, főleg a gyökeres reform, mely az ország közigazgatására nézve 1787-ben történt, a nemzet minden osztályait zavarba hozák; s elmondhatjuk, hogy ha az ország főkormánya látszólag megtartá is még elébbi alakját, az egyes polgár egymás közötti és az államhoz való viszonyaikban a forradalom előtt már a legnagyobb anarchia uralkodott.

Hogy e változások, melyek a legnemesebb indokból történtek, magokban véve üdvöseknek mondhatók, nem szenved kétséget. Senki se tagadhatja, hogy az 1787. évben behozott igazgatási rendszer az egyes hatóságok körét és eljárását sokkal világosabban és czélszerűebben jelölte ki; de a tapasztalás hamar megmutatta a veszélyeket, melyek ily rögtöni változásokból következnek, főleg ha oly tárgyak körül történnek, melyek minden osztály mindennapi életébe vágnak. Az új — bár sokkal tökéletesebb — közigazgatási rendszer csak nagyobb zavart vont maga után. A régi állapot hiányait a gyakorlat részben pótolta, a megszokás türethökké tette; az új rendszer, mely tekintet nélkül az egyes tartományok különböző helyzetére és szokásaira, mindenütt egyszerre hozatott be, egyaránt idegen volt mindenki előtt. A tisztviselő ép oly bizonytalan vala hatáskörére nézve, mint az egyes polgár az iránt, kihez forduljon; s az administratív rendszer látszólag legüdvösebb átalakításának következménye, csak az volt, hogy az ország közigazgatása ugyszólván megakadt, s a kormány

azon hatalomtól, melyet az összes közigazgatásra gyakorolt, épen akkor fosztatott meg, midőn arra legtöbb szüksége volt. Oly körülmény, mely szintoly elhatározó volt azon állásra, melyet a királyi hatalom a népmozgalom irányában elfoglalt, a mint a kormány pénzügyi nehézségei sietteték a mozgalom kitörését.

Mindezeknél még fontosabb azon befolyás, melyet a francia forradalomra — mint minden nagy eseményre — a nép jelleme gyakorolt. „Ha e nemzetet magát nézem, — e szavakban jellemzi Tocqueville a francziákat — rendkívüliebbnek találom azt története minden eseményeinél. Volt-e valaha nép a világon, melynél annyi ellentétre akadnánk, mely minden tetteiben annyira tulzó, annyira inkább érzéseit mint elveket követő; s mely ez okból mindig több jót tesz és több rosztat, mint tőle várunk; néha alantabb áll más népeknél, többször sokkal magasabban. Volt-e nemzet, annyira változhatatlan fő hajlamaiban, hogy két ezer év előtt készült leírásokból megismerhető, s még is annyira változó mindennapi gondolkozásában és izléseiben, hogy végre magát sem foghatja meg, s a mit maga tett, sokszor szintoly meglepéssel látja, mint mások. A legotthonosabb és szokásaihoz ragaszkodóbb, ha magára hagyják; s kész mindenre, kész a világ végéig menni, ha akarátja ellen egyszer háza köréből és szokásaiból kiragadtattott. Volt-e nép oly kormányozhatatlan hajlamu, s a mely még is könnyebben megszokja fejedelmei önkényes sőt erőszakos kormányát, mint azt, hogy a főbb polgárok rendes és szabad igazgatása alatt álljon; ma minden engedelmességnek nyílt ellene, holnap oly szenvedélyes szolgálja, minőt a szolgaságra leginkább termett népek közt is hasztalan keresünk; egy hajszálon vezethető, míg senki ellent nem áll, kormányozhatatlan mihelyt valahol az ellentállás példáját látja; e szerint mindig ámitván urait, a kik tőle vagy kelletténél inkább, vagy kevesebbé tartanak; soha sem oly szabad, hogy lenyügzésén kétségbe kellene esni, és soha sem annyira lenyügzött, hogy lánczait szét ne törhetné; mindenre alkalmas, de csak a harcban kitünő; a véletlenek, az erőnek, a sikernek, a fénynek és zajnak inkább bámuloja, mind a való dicsőségek; képesebb hősiességre mint erényre, lángészre, mint józanságra, képesebb roppant föladatakra, mint nagy dolgok kivitelére; a legkitünőbb s legveszélyesebb Europa népei között; arra hivatva, hogy más népek előtt felváltva bámu-

lat, gyűlölet, sajnálkozás és borzalom tárgya legyen; de hogy azok soha iránta közönyösek ne lehessenek.“

Más nemzetnél százados institúciónak megváltoztatása ily rögtön talán nem történhetett volna; hasonló tettekre, minőket a forradalom alatt borzadással látunk, más nemzet talán nem ragadtatná el magát, és a „comité de salut publique“ eljárása, valamint az a rögtöni — csaknem csudálatos — visszahatás, mely 9-ik thermidor után bekövetkezett, valószínűleg egyaránt lehetetlen volna komolyabb népeknél.

Összefogván a mondottakat, azon meggyőződésre jutunk: hogy azon viszonyok és állapotok, melyek a forradalmat előidézték, s annak szerencsétlen irányát elhatározzák, főleg a kormány századok óta követett ferde eljárásának eredményei.

Ha a francia aristocratiát a néptől egészen elszigetelve látjuk; ha azon osztály, mely Angliában a nemzet élén áll, s a mely Franciaország régiebb történetében hasonló helyzetet foglalt el, udvari nemességgé s pénzaristocratiává változott (mert hisz a nagyobb birtokos, a ki javainak kezelését egészen másokra bízva, jövedelmeit a városban költi el, miben különbözik a pénztőzsértől?); ha a földmivelő benne érdekeinek természetes képviselője helyett itt csak elnyomókat látott, a kiket személyesen nem is ismer, a kiktől semmit sem vár, a kikhez őt élvezett jótétemények nem kötik, s a kiknek nevében tőle majd munkája, majd jövedelme egy része követeltetik: vajjon ezen viszonyok nem a kormány törekvéseinek eredményei voltak-e?

Soha egy kormány sem dolgozott valamely cél elérése után századokon által nagyobb következetességgel, mint a francia munkált azon, hogy a nemességet minden befolyásától megfoszssa. Sugertől XIV. Lajosig minden nagyobb király és államférfiu arra törekedett. A lehetőségig távortartani a nemességet és földnépet egymástól: ez az, a miben a kormány az utolsó két század folytán kereste egyik fő feladatát. A miről IV. Henrik panaszkodott: hogy a nemesség elhagyja jószágait, — utó dai célul tűzték ki. Azon kérdések között, melyeket a kormány az egyes tartományok intendansaihoz intézett, mások között azt találjuk: vajjon a tartomány nemessége jószágain él-e? mire az intendansok egyike, — a kinek levele Tocqueville kezébe jött — válaszában panaszkodik, hogy tartománya nemessége, a helyett hogy kötelességeit a király

személye körül teljesítné, inkább parasztjai között marad. Történetesen épen Anjou, a későbbi Vendée intendánsa emeli e panaszt, azon nemesség ellen, mely utóbb a trón védelmére fegyvert fogott, s ezt kétségen kívül csak azért teheté, mert a helyett, hogy a versaillesi előtermekbe tolakodott volna, parasztjai között maradt.

Azon jogok, melyeket a főbb nemesség a középkor alatt élvezett, az állam egységével, s a királyi hatalom természetes állásával nem fértek össze. Hogy Franciaország nagy állammá váljék, le kelle győznie azon akadályokat, a melyek ennek útjában állnak, s ezek között a nemesség hatalma és függetlensége volt a legnagyobb. Mi természetesebb, mint az, hogy a királyi hatalom, hiven emlékeihez, az előbbi irányt akkor is követte, miután a nemesség, a mely ellen századokig küzdött, rég elvesztette mindazt, a mi által a királyi hatalomra egykor veszélyessé vált. A mit a kormányok külpolitikájokban régóta tudnak, hogy egykori ellenségeik később legbiztosabb frigyeseik lehetnek, — többnyire elfelejtik, ha a belügyekről van szó; s Franciaország nem az egyedüli állam, mely legerősebb támaszaitól fosztotta meg magát az által, hogy jelen helyzetét felejtve, egykori, de már rég nem létező veszélyek és ellenségek ellen küzdött.

S ha azon káros befolyást tekintjük, a melyet az irodalom gyakorolt a forradalomra, erre nézve sem menthetjük fel Franciaország előbbi kormányait. Részint elnézés, részint nyílt pártolás által ők magok gyámolították azon irányt, mely később a királyi hatalomra nézve oly veszélyesnek mutatkozott.

Miután oly államban, mely absolut hatalmat követel, e hatalom tisztviselői és az egyház között összeütközések nem maradhatnak el: a kormány az irodalomban, mely pillanatnyi elleneit megtámadja, sokszor frigyeseket lát, vagy legalább nem bánja, ha az elégedetlenség oly tárgyak ellen fordul, melyek reá nézve látszólag idegenek. Ezt látjuk Franciaországban is. Míg az irodalom a napi kérdések megvitatásától eltiltva, mindazon keserűséggel, a melyet a létező viszonyok ezerek keblében meggyűjtöttek, az ellen fordult, a mit megtámadnia szabad volt, s azon aljasságot, melylyel az intendans és annak legutolsó tisztviselője előtt hajlongott, az által gondolá jóvá tehetni minden firkász, hogy mindazt, a mi mások előtt legszentebb, hallatlan merészség-

gel bemocskolja : addig a kormány nyugodtan nézte e zajt, meggyőződve, hogy ha a vallás és erkölcsiség minden alapjai megintatnak is, ez reá nézve sokkal kevésbé veszélyes, mint az lenne, ha az irodalom a legkisebb államszolga vagy tisztviselő ellen föllépni bátorkodnék.

Még szembetünőbb a kormány hatása az irodalomra, ha az irodalom azon részét tekintjük, mely az állammal foglalkozott. Itten nyílt pártolásra talált azon irány, mely minden létező viszony megváltoztatását tűzte célul.

Tocqueville helyesen jegyzi meg, hogy a physiocraták és oeconomisták, ha nem is a forradalom kitörésére, legalább annak menetére az ugynevezett philosophoknál nagyobb befolyást gyakoroltak. Minden létező jognak, s a multnak megvetése soha sem hirdettetett oly leplezetlenül, mint ezen iskolák munkáiban. „A nemzet századok óta hibás elvek szerint kormányoztatik, úgy látszik mintha létező állapotjait csak a véletlennek köszönné :“ monda Letronne. S e meggyőződésből kiindulva, nincs a mi az indítványozási merészségnek korlátokat szabhatna. Nincs olyan törvény, a melynek, rögtöni eltörlését nem követelnék, nincs szerződés, nincs magánjog, a melynek tisztelete az írókat visszatartóztatná. Természetesnek, sőt szükségesnek látszik minden létező viszony felforgatása, mihelyt rendszerök symmetriájához nem illik, s ellentétben áll a közjőval, a melylyel szemközt minden szerződés vagy jog elveszti erejét.

Csupán az elveket tekintve, nem találunk különbséget azok között, a melyeket a franczia forradalom követett, és azok közt, a melyeket e tudományos iskolák felállítottak. Az alapeszme mindkettejöknel ugyanaz. Már az oeconomisták hirdették azon elvet, hogy az államnak joga nemcsak alattvalóinak kormányzására szorítkozik, hanem szabadságában, sőt kötelességében áll a nemzetet előre kijelölt terv szerint bizonyos meggyőződésre s érzésekre növelni ; s Bodeau nyíltan kimondja : „hogy az állam az emberekből azt csinálhatja, a mit akar.“

Minden társadalmi hierarchiának, minden osztályi és más különbségnek eltörlése ; oly nép, mely jogilag tökéletesen egyenlő, s hasonló állásu egyénekből áll, s a mely az állam egyedül törvényes fejedelmének tekintetik, de akarata kivitelére minden törvényes eszközöktől meg van fosztva, s megbizottját, a ki nevében

kormányoz, legfeljebb forradalom által kényszeritheti akarata teljesítésére: — ime azon ideál, melyet az oeconomisták és physiocraták magoknak a legtokéletesebb kormányról alkottak, s a mely őket arra birta, hogy tisztelettel hajoljanak meg China előtt; a hol ezen ideál még legjobban létesítettett.

De nemcsak ezen általános elvekre, hanem egyes szabályokra nézve is csak azt vitte ki sokban a forradalom, a mit az érintett iskola hívei rég hirdettek. Így például Franciaország új területi felosztását egy oeconomista munkájában negyven évvel elébb indítványozva találjuk, mielőtt az assemblée constituante rendszerbályt a világ bámultára keresztül vivé; sőt még a communismus és socialismus, a francia forradalom eszméinek e végeredményei, sem igényelhetik az ujdonság érdemét. Morelly „code de nature“-je, már magában foglalja azon bámulatos elveket, a melyeknek buzgó hirdetése napjainkban meglepett bennünket*).

Mindezen elvek hirdetése a kormány által nemcsak elnézegett, de pártolásban részesült, s ez természetes. A ki tökéletes egyenlőséget akar, s azt kívánja, hogy az állam tekintet nélkül minden egyéni jogokra, csak a közjót tartsa szeméi előtt, annak első feladata az, hogy az állam hatalmát a lehetőségig erőssé tegye. „Szükséges, hogy az állam mindenható legyen:“ mond Mercier de la Rivière. — „Legyünk azon, hogy az állam feladatát jól megértse, azután hagyjuk szabadon“ — szól egy másik író. Quesnaytól Bodeau apátig nincs e részben különbség az egész iskola nézetei között; s mivel valamennyien átlátták, hogy az egész népet oly messzeható és általános ujítások elfogadására birni, a minőket ők indítványoztak, csaknem lehetetlen, a physiocraták és oeconomisták a királyi hatalom szilárdításában keresték terveik egyik legbiztosabb eszközét.

*) „A társaságban semmi se lesz valakinek külön tulajdona.“ — így szól ezen törvénykönyv első cikkelye. — „A tulajdonjog undorító, s a ki azt ismét vissza akarná hozni, mint veszett bolond, s az emberi nemnek ellensége el fog zárni egész életére. Minden polgárnak ellátásáról és élelméről az állam gondoskodik, minden egyes csak a köznek dolgozik,“ ez a második cikk rendeleje. „Minden termékek s készítmények közraktárakba tétetnek le, s innen az egyes polgárok között szükségük szerint osztatnak fel. A városok egy terv szerint fognak építtetni, az egyesek lakása között nem lesz különbség. Öt éves korukban a gyermekek elvétetnek családjaiktól, s az állam költségén közösen s egészen egyenlő módon neveltetnek.“

L'etronne csak egész pártjának nézetét fejezi ki, mikor azt mondja: „hogy Franciaország helyzete sokkal kedvezőbb Angliánál, miután a legnagyobb reformok, a melyek az egész ország állapotját megváltoztatják, rögtön vitethetnek keresztül, míg az angoloknál az ily reformokat a pártok akadályozzák.“ Oly tanok, melyek a korlátlan királyi hatalmat a polgári társaság legtökéletesebb formájául állítják fel, s oly állapot létesítését tűzik czélul, a melynél minden egyéb különbségek megszűnván, csak azon felsőbbség hagyatik meg, a melylyel a hivatalnok az állam által felruházott. Hogy ne találtak volna pártolást e tanok az oly kormánynál, a mely egy század óta ugyanezen czélok felé törekedett. De szintoly természetes az is, hogy e pártolás hatalmasan elősegíté e tanok elterjedését; s így miután azok a forradalom kifejlődésére észrevehető hatást gyakoroltak, senki se mentheti fel a kormányt azon vád alól, hogy rövidlátásában önmaga ásta alá hatalmának alapjait, s önmaga dolgozott azon elvek terjesztésén, melyek a dolgok természete szerint csak vesztére vezethettek.

Szintez áll a többiekre nézve.

Ha Páris tulnyomó befolyása a forradalomra káros hatást gyakorolt: Páris nagy részben a kormánynak köszönte ezen állását. Részint kormányrendszere, részint az által, hogy a birtokos nemességet a főváros körébe voná, a kormány maga fosztotta meg a tartományokat minden fontosságuktól. Az a megvetés, a melyet a forradalom minden történeti jog iránt mutatott, az a könnyűség, a melylyel százados intézményeket felfogatott, mind az „ancien regime“-nek tulajdonítható. A forradalom e részben csak az előtte létezett kormányok példáját követte és soha se mehetett volna annyira, ha a jog iránti tisztelet az előbbi kormányok eljárása által a nép szívében nem semmisítették meg. A pénzügyi nehézségek is, a melyek a forradalom kitörésére alkalmasul szolgáltak, részben a kormány könnyelmű s hibás kezelésének tulajdoníthatók, s ha a francia, mint minden nép, jellemének magyarázatát csak multjában kereshetjük, ki nem látja át, hogy a kik e népet századokig kormányozák, elhatározó befolyást gyakoroltak jelleme kifejlődésére?

De bármily felelősség nyomja is azoknak vállait, a kik Franciaországot XIV. Lajostól kezdve kormányozák, elfogultság nél-

kül tekintve a dolgokat, be kell vallanunk, hogy mindazon hibák, a melyeket a kormány elkövetett, s a melyekből – mint Tocqueville mondja – a forradalom szükségeskép kifejlődött, nem egyeseknek, hanem inkább azon rendszernek tulajdonítható, melyet Richelieutól fogva Franciaország minden kormánya követett.

Azon kérdés megfejtésére, a melyet Tocqueville munkájában kitűzött: hogy az a forradalom, mely a XVIII-ik században mindenütt készülöben volt, miért ütött ki Franciaországban előbb, mint másutt? előbb azon kérdést kell kitűznünk: mi az, a miben Franciaország állapota a XVIII-dik század alatt más országok állapotától leginkább különbözött? S ha e kérdést vizsgáljuk, meggyőződünk, hogy Franciaország semmiben sem különbözött inkább más országoktól, mint kormányrendszerében, s hogy ezért valamint az a tulnyomó befolyás, a melyet e hatalom Europa ügyeire egy ideig gyakorolt, e rendszernek volt következménye: úgy későbbi nyomorúsága s ezt követő forradalma is szintennek tulajdonítható. Ha a centralisatio, melyet annyian a forradalom legfontosabb eredményének tekintenek, e nagy eseménynek nem eredménye, hanem inkább fő oka: könnyen kimagyarázhatjuk azon egyébként megfoghatatlan tüneményt is: hogy ámbár mindazon viszonyok és állapotok, a melyek közönségesen a forradalom okainak tekintetnek, rég nem léteznek többé; s ámbár Franciaország, az utolsó félszázad alatt, nemcsak uralkodóinak személyeit, hanem az uralkodásnak formáit is anynyiszor megváltoztatá: minden új kísérlet ugyanazon eredménnyre, a respublica, a korlátlan császárság s az alkotmányos monarchia mind új forradalomra vezetett.

Valamint az „ancien regime“ a historiai jog alapjáról elterve, s leküzdve azon akadályokat, a melyek az államhatalom független mozdulatainak útjában állottak, nem állhatott meg az egyszer választott ösvényen s apránként kénytelenségből lerontá mindazt, a mi ezen jogalapon állt (habár egyesek bizonyosan átlátták, hogy így a trón egyszersmind legbiztosabb támaszaitól fosztatik meg): úgy azon kormányok, a melyek Franciaországban a forradalom óta egymást követték, ép oly kevésbé kerülhették el helyzetök természetes következményeit.

Miután az állam mindenhatósága oly valami, a minek kép-

telenségét csak azért nem látjuk át első tekintetre, mert a szó-járást megszoktuk; de a mi korlátolt emberi természetünknel fogva elérhetetlen: igen természetes, ha mindazon kísérletek, melyek Franciaországban egy félszázad óta történtek, credményhez nem vezettek; s nem fognak vezetni ezentúl sem, mindaddig, míg az államszerkezetnek legezlszerűbb formáit keresve, oly czélok tüzetnek ki, a melyek elérhetetlenek.

Franciaország hosszú politikai vajadásai között jó idöket élt. Az a harminczhárom év, mely alatt az állam alkotmányos monarchia elvei szerint kormányoztatott, mint általános jólétnek és haladásnak korszaka hozatik fel e rendszer barátjai által; mások nem gyözik dicsérni a közmegelegedést és bőséget, melyet ez ország jelen fejedelme alatt élvez. Általán véve bizonyos, hogy a centralisatio monarchicus országban kevesebb rosz következéseket szül, mint a hol az állam korlátlan hatalma a nép által gyakoroltatik. De felejtethetjük-e, hogy Franciaország alkotmányos létének rövid korszaka a juliusi forradalom által zavartatott meg, s hogy azon jólét, melyet Franciaország némelyek állítása szerint jelenleg élvez, a császár kitünö egyéniségétől függ, s hogy az oly állapot, a melyben egy egész nagy népnek jóléte ily föltétlen alapszik, kielégítő és egészséges állapotnak nem mondható.

Voltak Trajanok és Titusok, s a romai világ talán soha nem élt boldogabb napokat, mint az Antoninusok bölcs kormányza alatt; de valamint e jólét senkit sem győzhet meg azon kormányzási formák üdvösségéről, a melyeknek daczára egyes erényes fejedelmek népeiket boldogíták: ugy Franciaország állítólagos gyarapodása sem bizonyítja azon államelvek jótékony hatását, a melyek a dolgok természete szerint csak a caesarismushoz, azaz oly kormányformához vezethetnek, mely mindig forradalommal kezdve, mindig új forradalmakat vont maga után.

Miként a mivelttség fokához képest a szabadságnak mindig csak egy bizonyos foka lehetséges: ugy van az állam hatalmával, vagyis a szabadság megszorításával is. Az állam tökéletes absolutismusa ép úgy az utopiák sorába tartozik, mint a korlátlan szabadság, s a kik ezt elfelejtve, mint Franciaországban látjuk, az államot minden korlátaitól meg akarják szabadítani: csak támaszaitól fosztják azt meg. Így volt az s így lesz mindig; s valamint Franciaország félszázados története, ugy a jövő is igazolja Tacitus

szavait : „quam orduum, quam subjectum fortunae cuncta regendi onus“; igazolni fogja mindaddig, valamig a cuncta regendi onus az állam természetes feladatának tekintetik. Hogy tülemelkedve honfitársai előítéletén, mindezt belátá és bátran kimondá, sőt adatokra támaszkodva bebizonyítá, abban fekszik Tocqueville főérdeme s munkájának több mint irodalmi fontossága.

Báró EÖTVÖS JÓZSEF.

Z O R D I D Ő.

(TÖRTÉNETI REGÉNY.)

(Harmadik közlemény. *)

V.

Ritka háznál történik, hogy a titkokba a főszemély legyen leginkább beavatott. Alig képelek a vendéglátó várkastélyban is más szokást. A mennyit tehát Pista bácsi hallott Barnabás diák kacsingatásairól a szép Dora felé, annyinak hihetőleg Elemér is tudomására jutott. Egy értkoru férfiú hajlama a serdülő leánykák iránt csak oly neveltséges volt a XVI-ik században, mint ma, s bár Barnabás születése napját Dorkán kívül senki sem mondhatta volna meg, arca 40-től 45 évig engedett az ember képzelődésnek szabad tért. Ezenkívül a diák semmi jogzimet nem formálhatott volna a szépség és kellem adománya iránt. Sőt a kedélyesség nemeslevelt, s a daliás jellem armalísát sem mutathatja elő. Születése volt, de megbélyegzett; ősi vagyona volt, de elharácsol; tudományos ismeretekkel birt, de hóbortos agyvelőbe zárva. Ennyi hátrány mellett több mint neveltséges, mert ingerlő is lehetett az a tény, hogy szemét Dorára merészli vetni, kivált miután különben is már inkább tartották — bár kielégítő ok nélkül — egyházi mint világi személynek. Elemér valószínűleg nem

*) Lásd Szemlénk első és második füzetét.

féltékenységből, hanem ezen tekintetek összes hatásánál fogva volt iránta roszt elővéleményel.

Mi a diákot illeti: ő talán Dorkán kívül, kinek megölelni és megfojtani egyaránt szeretett volna, és Dorán kívül, — kinek a vadállatok buja ösztönével vágnék magának tulajdonítani, — minden halandót vagy gyűlölt vagy megvetett. Kancsal szemmel nézett az egész világra, s nem kétlé, hogy minden öröm, minden boldogság, mely más arcán ragyog, tőle van ellopva. Bizonyos nagy összeesküvést vélt maga ellen forraltatni, melyben részes — ismerősein és a hazán kívül — a véletlen, a vakeset, a szerencse, a gondviselés, s minden erő és hatás, mely a szabad akaratot korlátozza, s kívül fekszik magán az egyénen. Barnabás, ha fáradtságot vett volna — mit egyébiránt feleslegesnek tartott — gyűlölsége tárgyait osztályozni, Elemért nem teszi vala hátulsó helyre; mert Doránál szerencsés vetélytársnak képzelte. Általános gyűlölete mentségül annyit előre is állíthatok, hogy kevély Tarquinak kevesebb oka volt így kiáltani föl: bár egyetlen feje volna az emberi nemnek, hogy egy kardcsapással vághatnám le! Csordúltig kóstolta Barnabás a keserűség, a méltatlanság ürömpoharát; de az emberek igazságtalansága és az isten látogatásai tisztát még tisztábbá, s csak a romlottat teszik gonoszszá.

Durva abroszszal terített fenyő-asztal foglalta el a bormérő szoba közepét. Festett virágu faszékek vették körül.

Legalább tíz személyre volt terítve.

Elemér az asztal egyik szögletéhez ült, Barnabás a másikhoz; noha rajtuk kívül más vendég nem volt.

A koreszmárosné — mert férje hetivásárra ment — lopott a konyhától egypár perczet, hogy a deli ifjuval terécselhessen.

A diák bagolyszemekkel meredezett a társalgókra.

Talán ez is volt oka, hogy a menyecske a fazekak és serpenyők közé hamar visszaosont, s az étket konyhaszolgálójával vitette be.

Elemér közlékeny természetü levén, elhatározta, hogy a pánczélos urral beszédbe ereszkedik.

— Alig ismertem kegyelmedre ezen öltözetben.

— Miért? kérdé durván a diák, majdnem fél-karjé kenyeret tömve szájába.

— Mert előbb hittem csuklyában láthatni.

— S miért?

— Mert asszony-nénjének ohajtása volt, hogy kegyelmedből egyházi személy legyen.

Ez a lurkó ki akar kémleni: gondolá Barnabás, és hallgatott.

— Ha szabad kérdezniem, fogta föl ismét Elemér a társalgás fonalát, merre tetszik utazni?

— S még ma visszatér-e az úrfi? tudakolá felelet helyett a diák.

— Nem.

— Tán holnap?

— Akkor sem.

— Ugy bizonyosan holnapután.

— Az sem bizonyos; — válaszolá nevetve Elemér. S hát a bajnok ur ma megy vissza?

— Nem.

— Tán holnap?

— Akkor sem.

— Ugy bizonyosan holnapután.

— Az sem bizonyos, — röhögött Barnabás.

— S merre veszi kegyelmed útját?

— No, majd meglátom. Alkalmasint arra, a merre a szél fú S hát az úrfi?

— Én is alkalmasint arra, a merre a szél fú.

— E szerint csak én jöttem tisztába az úrfi útjáról, — szólt vigyorogva Barnabás diák.

— Nem tudnám miért jött volna inkább, mint én a nemzetes úré felől?

— Mert előre megmondhatom, hogy merre fog az úrfi számára a szél fúni. Este Gorbóra megy és ott a várnagynénak, a ki maga is szépen hárfázik, dalol valamit azon nótákból, a melyekre holnap, midőn hazatért, Dora kisasszonyt fogja tanítani.

— Téved, barátom uram! Gorbóra, betekintek ugyan, hogy egy kedvelt kardot megvásároljak; de Dora kisasszony láthatásának szerencséjével holnapra nem kecsegtethetem magamat.

— Minek az úrfinak a kard, hisz, Deák uraimék várát tudtommal a tatár nem akarja ostromolni, s a tolvajok is csak ott szoktak alkalmatlankodni, a hol van harács.

— Igaz, hogy a kegyelmed zárdájában és az én uraim há-

zánál nem tömné meg arannyal zsebeit se a harambasa, se a nagyságos tatárkám; de azért még sem lehet csodálatosabb, ha én kardot vásárlak, mint az, hogy kegyelmed egyszerre oly pánczélos és sisakos bajnokká lett, mintha a szentsír váltságára zárandokolna.

— Nem ostromlom, Elemér úrfi, ezen állítását; de, engedjen meg, alig képzelhetem, hogy Dora kisasszonyt látni napokig elmulaszthassa, a kinek e gyönyörévezet meg van engedve Dorka néném nem szereti, ha a várban gyakran jelentkezem. A vén asszonynak tücsök bútt a fejébe. Mindig sápit, ha a kapu előtt sompolygok. S mégis gondolja úrfieskám, hogy én naponként órákat nem töltöttem el Dora kisasszony szemlélésében?

— Bátor vagyok a diák ur szavait nem tartani szentírásnak.

— Azaz kend nem hisz nekem!

— Alig tudom megfogni, hogy lelki szemeim kívül, mivel láthassa kegyelmed naponként Dorát.

— Saját testi szemeimmel. A kert mellett egy óriás szilfa van. Annak tetejére szoktam mászni, s onnan, ha az ablak nyitva, kényelmesen nézhetek még a kisasszony szobájába is. Láttam őt a himző rámánál, s állhatatosan hiszem, hogy az a bokor, mely keze által olesó fonalból készült, az úrfi nézete szerint is többet ér az édenkert minden fájánál.

— Nagy köszönettel tartoznám a bajnoknak, ha ömledezései közé többé nem vegyitené nevemet.

— Talán nem sértem az úrfi izlését, ha Dora kisasszonyt a világ legszebb teremtményének vallom. A tudomány minden fegyverével védelmezhetem e tételt. A kisasszony alkata hibátlan arányu, s épen azért minden részletére nézve biztos tájékozási pontokat nyújt. Alapos értekezést készítettem én már erről. Ha az úrfi egyszer hozzám jönne, szivesen fölolvassám az érdekesebb helyeket. De találkozunk-e valaha együtt? hm!... Dora kisasszony szemét, orrát, száját, állgödrét nyakának hullámvonalait, kezének hosszát és átmérőjét, az úrfi is választhatta szemlélődései tárgyául; azonban minő csekély s mily ingó alapokon nyugvó kegyelmed minden ismerete az én tárgyavatottságomhoz képest.

Elemérnek arczára vér szökelt, de mérséklé magát, gondolván, hogy hóbortossal van dolga.

— Az úrfi, folytatá a diák, az utolsó hatalmas falatot vil-

lájára szúrva, kétségkívül többször bámulta Dora kisasszony gazdag hajzatát, mely sűrű palástként takarhatná őt be; de megtudja-e pontosan határozni e haj hosszát?

— Jó lesz, ha a bajnok ur félbeszakítja beszédét; mert könnyen támaszthat oly félreértéseket, a miknek sajnos következményei lehetnek.

Barnabás a villán tartott húsdarabot lenyelte, s az ingerkedés és őszinteség különös vegyületével folytatá: — Dora kisasszony haja öt hüvelykkel és három késfokkal ér térdhajlásán alól.

— Ez szemtelen beszéd! kiáltá Elemér a haragtól elkapatva.

— Kérem! csak tudományos: — válaszolta fanyar mosollyal Barnabás. Emlékszik, hogy nemzeti és vitéz Deák István úr húsvét másodnapján nagy vitatkozásba keveredett tisztelt öcsesurával a felett: melyik magasabb, Dora kisasszony-e vagy egy más személyiség, ki akkor épen jelen volt, s a kinek neve sem érdekel minket. Ekkor István úr a refectorium ajtaján rovatlaj jegyzé meg azon két leánynak magasságát, a kik a czivakodás tárgyát tevék. Ugy-e ez tény? Én az ajtóról suttomban mértékét vettem Dora kisasszonynak, s a becses eredményt könyvembe iktattám. Később sikerült a kisasszony egy hajszálát Dorka néném szobájában a fésű mellett fölfedezni. Több adatra nem volt szükségem; mert minden tudományos criterium arra mutat, hogy zsákmányom a kisasszony feje lágya fölött diszlett. A tökélyes arány elve, az ajtóról vett mérték és a hajszál hosszúsága minden gyakorlott mérnököt vagy csillagászt — bár hosszas fáradság után — azon eredményre vezetett volna, melyet az úrfival közöltem. S ha valakinek kedve telik egy kopár hegylánczot megmérni, a hol a fa csak silány gyalog-fenyőből, a virág csak mérges aconitból, a fű csak moszatból áll: miért ne szentelhessem én időmet és szorgalmamat egy remek leány, egy bámulatot gerjesztő szépség alakjának és idomainak tanulmányozására? Ha a csillagász éjeket tölt az állatkör kémlésével, s hosszas számításokba merül a hold nagysága és Venus távolsága felől: ne hibáztasson engem az úrfi, ha számtani ismereteimet gyakorlatibb irányra alkalmazom. Dora kisasszony az isten kezének legalább is oly felséges műve, mint az ég legtündöklőbb csillagzata. S kegyed rosz tércen áll tiltakozásaival... Sikerült mult hó 13-kán Dora selyem harisnyáját, melyet csak egyszer viselt, ellopnom. Véletlenül a haris-

nyakötő is, melyen a fris törés látszott, birtokomba jutott. E két irányzó segítségével tegnapelőtt bevégeztem a kisasszony lába hü mását. Minő éd vala rátekinteni, összefogott kézzel, oda szögzett szemmel, kényelmesen, hosszasan rátekinteni! De, fájdalom! a szellemi lakoma árát koplalással kellett lefizetnem; mert a szerzetesek észrevén, hogy a tisztázásra adott kéziratból hetek óta csak egy kezdőbetűt rajzoltam, elvonták tőlem nem csak az ebédet, de még a vacsorát is. Engem a sors mindig üldöz. Gombasága hétköznapi; kegyelmére csupán egyszer emlékszem. Tudja-e mikor történt?... Honnan tudná, hisz! akkor a gorbói várnagynét mulattatá danáival. Dorka néni beteggé lön, s látogatására szabadságot nyertem* tőle. A vén huhu mellett kelle virrasztanom; mert mást világért sem bocsátott volna magához. Szememre nehezült az álom. Ha a falajtó kuleslyukán csak egy sugárt lehetett volna azon gyertyafényből látni, mely mellett Dora kisasszony vetkezett; ha nyoszolyája vánkosától lélekezése csak oly halkán átjöhetne, hogy képzelődésemmel tudnám kísérni tüdője lüktetését, és emelkedő keblének hullámszását: akkor, higgye Elemér úrfi, az álom soha el nem nyom vala. De így a karszékben oly mélyen aludtam, mint télen át barlangjában a medve. Midőn szemhéjaim föl pattantak, a nap Dorka néni arezredőm játszott, s úgy kiékesíté az öreg asszony képét, mint a téntafoltot a ráöntött rézpor. Ekkor jutott eszembe, hogy elfeledtem vacsorálni, s már Deák uraimék a refectoriumban a reggelit is megemésztették. Mit tegyek? Nagy léptekkel siettem az ajtóhoz, és az ebédlőbe. De, sejdíti-e az úrfi, mit láttam ott? Dora kisasszony reggeli öltözékét, még pedig nem ruhatárban, hanem saját imádni való tagjain. Az öltözék bő volt, a kábitásig bő. A kisasszony nemzetes és vitézlő Deák István uram fájó lábait kötözgeté, még pedig egészen lehajolva. Kíváncsilag néztem oda, hol Dora működött. E közben az öreg ur lába a kis székről alá hanyatlott, s a kisasszony utána nyúlt, hogy fölemelje, és ekkor . . . oh! Elemér úrfi, minő szerenese, ha a nyakon alól a nőruha képesai hirtelen fölnyílnak! Látott-e kegyed két tökéletes gránát-almát elefántesontból kivésve; de a világ első művésze által? Elragadtatásomban térdre borultam volna, ha a vitézlő István ur kezében görcsös bot nincsen.

Elemér szilárdul el volt tökéelve, hogy a diák badar fecese-

géseit túrni fogja. Azonban bármily hajlékony kedélyünk, bizonyos súly alatt megtörik. Elemér eszményi magasságban látta maga előtt Dorát, s nem csoda, ha fölbőszült, midőn Barnabás mint anatómiai tárgyat tanulmányozta vagy mint az érzekiség ingerlő eszközét kémlé, vizsgálá.

— Hallja-e, diák uram! komolyan és ünnepélyesen megtiltom Dora kisasszony nevének említését, szólt indulattól reszkető hangon s öklével az asztalra csapva.

— Mi joggal tiltja meg, úrficskám?

— A becsületesség, a lovagias szellem, az aljasság iránti undor jogánál fogva.

— S nincs semmi közvetlenebb jogczímé?

— Van.

— És szabad kérdenem: mi?

— Akaratom. Kedvem hozza magával nem túrni a kegyed ajkán Dora nevét. Számodásunk lesz együtt, ha még csak álmban is említi.

Barnabás majdnem bazsarózsa pirossá lön, nyirt bajuszának minden szálai külön mozogtak, s tömött, rövid, vastag haja emelkedett, mint a fenevad serénye. Szürke szeme oly konok, oly baljóslatu fénynyel és éllel tartott Elemér minden tagja fölött szemlét, hogy a két versenytárs élete fölött határozó percz elérkezettnek látszott.

Elemér az önvédelem ösztönénél fogva vadászkésén nyugtatta kezét, s oly formán kísérté a diák tekintetét, mozdulatait, a hogy a vadász a támadásra kész párduezét vagy hienáét szokta. De Barnabás hirtelen tenyere közé szorítá fejét, s eltakarta. Ajkain tagozatlan hangok törtek ki, vegyesen hasonlítva a mormogás és rőfögéshez. Nehány másodpercz alatt e sajátyszerű látvány véget ért. Levonta ujjait pofájáról, s vértelen sárga arcza az örjöngés tétovájával, s az érzéketlenség nyugalmával fordult Elemér felé.

— Nem rendelünk-e még egy kupa bort? Hej! korcsmárosné, hozzon abból a vörösből!

Elemér megdöbbsent e higgadtságon, e merev, e benyomás nélküli közönyön.

A korcsmárosné elhozta a kért italt.

— Egészségére asszonyom! s azon nőkre, kiket mindnyájan szerethetünk és senki sem vall magáénak!

Barnabás egy húzomban kiitta a kupát, s azután megfordítá, hogy körmére szivárogtassa az utolsó cseppet.

— Korcsmárosné, még egy kupát! Ez a mai nap nem olyan, mint a többi... Elemér úrfi! ha szorgalmasan tanulnék, mennyi idő alatt forgathatnám a kardot? Még soha sem vontam ki a hüvelyből.

— Na, arra, bajnok uram! bizony kell fél év.

— A menykőtől, midőn szele arczomat érinti nem húnyom be szememet. Tavaly egy felbőszített bika rám rohant, fülön ragadtam és szarvával nem öklelhetett meg. Most hat éve léptem át először a kolostor kapuján. Épen ragály uralkodott a vidéken, s az akkori gvárdian az élet teljes megvetésével járt a betegekhez és halottakhoz. Én mindenüvé kísértem őt, míg buzgóságának áldozatává lön Nyomdokába más kegyes férfiú lépett, hogy két hét alatt megtalálja sirját. Temetés után a harmadik jött, hogy temetkezzék, s végre én maradtam az egyedüli betegápoló. Nem szeretem se az élő, se a haldokló embert; de ételt és ruhát kaptam szorgalmamért. S már most kérdem kegyelmedtől, mennyi idő alatt tanulom meg a katonai bátorságot, mely gyanításom szerint, lényegesen különbözik a merészség többi nemeitől?

— Ugy hiszem velünk kell e bátorságnak születni.

— Úrfi! az rám nézve igen nevezetes baleset volna.

E közben a korcsmárosné ismét Barnabás diák elé tette a kupát.

Elemér csodálatos kíváncsisággal nézett a balga vetélytársra. Szíve gyökeréig akart volna tekinteni; de nem sikerült.

Most a diák megszakítva a társalgás fonálát, cseppenként szüröcsölte borát. — Egykevéssé eczetes! nem tesz semmit. Ha kristályból innók, megtörését is észrevehetnök; de az ólomkupa mindent szépen betakar. Jól teszi! A bor színét és érzéseinket el kell leplezni. Minden kamat, melyet az étellel magunknak fizettetünk, csak is ebből kerül ki. Korcsmárosné! mennyivel tartozom kendnek?

A menyecske a konyhába vonult, hogy a szolgáló segítségével elkészítse számolatát.

E közben Barnabás a szoba agyag-padlázatán egy faágot

talált. Fölvette s megtisztítván, faragni kezdé. Midőn a kérget lehántá, a kezében maradt résznek négyszeg alakot adott. Akkor beléje vágott, s a fadarabnak majdnem felét lehasítá, hogy eldobja. Mihelyt szórakozott arcczal, de munkás ujjakkal e fáradságon túlesett, a felső lapra késével mély jegyet rótt, s övébe dugta a ficskát.

Elemérnek lehetlen volt észre nem vennie, hogy vetélytársa ugynevezett rovást készített, melyvel a parasztok szokták kölesönös tartozásaikat emlékezetben tartani.

— Tán a korecsmai kiadásokat akarja a hóbertos ember hitlere fölronni, gondolá, s előre mosolygott a perpatvar fölött, mely támadni fog.

Mihelyt a korecsmárosné az ebéd és ital árát a szolgáló által beizente, Barnabás újjával kétszer vagy háromszor megcsipkedte a lány piros arcját, s aztán kész pénzzel fizetett.

Ekkor, késével az üres tányért veregetve, szólt: — Elemér úrfi! ökölled lesz-e?

Az úrfi nem is sejtve a kérdés értelmét, tudakolta: — Mi lesz ökölled?

— A leszámolás, melyre kegyelmed célzott.

— Vagy úgy!... Karddal.

— Ez esetben, szólt Barnabás, az alkalmas ideig csak rováson marad. Én, tisztelt úrfi, hogy hamar túlessünk, öklöt javaslanék.

— Hát kegyed nem katona? hát csak tréfából kapesolt mellére páncélt? hát szablyája fából van-e?

— Mind a három kérdésre pontosan felelek. Bizonyos okból katonává lettem; páncéltom komoly ezélből áll mellemen; kardomat csak dicsérni lehet, akár gránátkövel és türkizzel ékeskedő markolatját, akár bársonyos és bogláros hüvelyét akár suhogó és hajlékony aczélát vegyük tekintetbe. Külsőleg tehát egészen lovag vagyok, születésemre is az; de eddig kezemben a tollat forgattam s nem a fegyvert. Ennél fogva igen hihető, hogy az úrfi, ki születés nélküli kalandor és kardatlan egyén, a Tihlóról, Gorbórol vagy Szurdukról kölesönzött goromba karddal is jól megszabdal, noha a sértő fél volt. Köszönöm szépen; de ily leszámolásra semmi kedvem. Vagy rováson marad tehát az úrfi

által elkövetett bántalom, míg a megtorlás órája ütött; vagy pedig ököllel számolunk, s ekkor ketté fogom törni a rovást.

— Ha Dora kisasszony nevét említeni meri, talállok én módot, hogy tüstént kényszerítsem fegyverrel leszámolásra. Az ökölhöz semmi közöm. Nem vagyok sóvágó paraszt, mészáros vagy ... molnárlegény.

Az utolsó szót Elemér különös hangoztatással ejté.

Barnabás diáknak a düh és kétségbeesés miatt reszketett, rángott minden tagja.

Pillanatnyi küzdés után, melyben józanértelem tusakodott az őrzöngés és gyűlölet ellen, izmos testének egész terhével rohanat Elemérre, hogy a falhoz szorítsa, s összetiporja.

Az ifju könnyü, kellemes mozdulattal siklott ki előle, s miután látta, hogy hóbotos vetélytársa a lánésát ellökte, a szablyát nem érinti, s csak testi erejével akar mindent végezni, ő is visszadugta a vadászkest övébe, könnyü, majdnem táncszerü lebbenéssel hátrált mindig az asztal körül. Ajkai mosolygottak, vonalain kedv, derü, nyugalom honolt; minék bősztö, észvesztö hatása volt a támadóra nézve. Barnabás egészen elvesztette szeme világát, s mint a vad bivaly semmire sem figyelve rohant ellenségére. Ily helyzetben a szerenesének nem lehetett hozzá szögödni. Az üldözés az ajtó szögletéig tartott, s ekkor Barnabás véletlen de erőslökést érzett, lábai tántorogtak, feje az ajtó táblájához csapatott, s egész testével hanyatt zuhant a földre.

Rövid szédülés fogta el. Visszataszítá sisakját, mely homlokára verhenyeg rovatot nyomott; megrázta nyaka csigáját, mely erőset roppant, s fölállott. Ugyanazon széken látta ülni Elemért, honnan üldözöte, s ugyanazon higgadt vérmérsékkel. Az ifju kezében megint vadászkest volt, s vállán a puszka függött.

Barnabás határozatlan mozdulatot tön előre.

— Bocsánatot kérek, szölt most nyájasan Elemér, a molnárlegényre czélzásért. Indulatom ragadott el. Tudtam, hogy kegyelmed, egyszer gyanúban volt az uradalmi malom kerékfogainak letördelésért. Hallottam, hogy idegeire a fűrészmalom zugása is izgatólag hat. A várnagy beszölte, mily gondosan kerül ki a malomköveket, hogy szemébe ne tünjenek. Az ispán többször panasolta a molnárlegények elszökését, kik kegyelmed folytonos öklezéseit ki nem állhatták. Szóval, minden arra mutatott, hogy a baj-

nok ur valami titkos okból eskütt ellensége annak, a mi a mindennapi kenyér lehetségesítésére befoly, kivévén a szántóvetőt, aratót és péket. Honnan támadt és hogy van indokolva e gyűlölet? nem is gyaníthatom. De miután magát a tényt ismertem, valódi gyöngédtelenség volt, a molnárlegényre czélzással keserű érzéseket izgatnom föl. Bocsánatot kérek könnyelműségemért. Mint győztes fél tehetem ezt, . . . lealáztatás nélkül.

Barnabás diák orra és szeme közt egy ponton tartá kezét, s azután nézdelé a vérfoltokat, melyek tenyerére ragadtak.

Elemér friss vizet hozat, hogy vetélytársa a különben sem jelentékeny daganatot borogassa.

— Kitől tanulta az úrfi az öklözést?

— E testgyakorlatban még nem volt mesterem.

— Tudja mit? Levetem a pánczélt és kézlemeztem. Birkozzunk.

Hagyjuk el, bajnok uram! elég volt már egy sütetből egy lepény.

Barnabás kivette övéből a fadarabot, s a késsel megint egy mély rovást tön reá.

Elemérnek lehetlen volt el nem mosolyodni.

— Rég tudom én, szólt sötét arcczal a diák, hogy a világ egy nagy tüske-disznó, mely, akárhol érintem, sért. De az úrfi ezen utálatos állat élesebb tüskéi közé tartozik.

— Valóban, a bajnoknak eredeti nézetei vannak: jegyzé meg Elemér.

— Én pedig úgy hiszem, hogy minden szerencsétlen és üldözött reggeltől estig az enyéimhez hasonló gondolatokon vajúdik, s álmai sem különböznek eszméitől. Azonban bizzuk tudósokra a hosszú vitát. Csak azt akartam mondani, hogy mi valószínűleg hónapokig, s tán évekig sem találkozunk egymással; de én a rovást nem fogom elveszíteni s időmet okosan használok. A kard és puská szintoly engedelmes eszköze lesz kezemnek, mint most a toll. Ért-e engem az úrfi?

— Tökéletesen: válaszolá vidám mosolylyal Elemér.

Barnabás diák a tornác élébe hozatta lovát, s a nyeregbe fölkapaszkodván, útnak indult.

Elemér e fenyegetéseknek nagy fontosságot nem tulajdonított ugyan; de midőn magára maradt, s a történtekre visszagondolt, a lélekvádhoz hasonló érzés kezdett keblében éledezni. Kétségki-

vül boszantó volt az arczátlanság, melyet Barnabás Dorának elorzott harizsnya-kötőjéről s keble ingerteljes alakzatáról beszélt; kétségkívül a szerelmes ifjú szentségtöréshez hasonló vakmerőséget láthatott egy ártatlan, szende, tisztá névnek ily mosdatlan és kaján ajkakra vételében: de más részről, nem volt-e világos, hogy Barnabás fél-ésszel egész tulajdonítás alá nem jöhet, s hogy szerencsétlen helyzete, szenvedései, gyűlöltetése, ha nem is elnézést, legalább szelidebb bánásmódot igényelhetett volna. Igaz, hogy ingerkedő hangon szólott Elemérhez; de nem vegyült-e szintén némi gúny és kihívás Elemér válaszaiba is. Hihető, hogy a diák féltékenységből gyűlölte őt; azonban, nem viseltetik-e iránta Elemér is ellenszenvvel, mely szintén rejtélyes kűtfökből támadt? Mennyi ok a kiméletre! A könnyelműségre mellett is nemes indulatu és mély érzésű ifjú kénytelen volt arra is gondolni, hogy Barnabás nagynénjének pénzén utazik. De lehet-e hálával ezért? Ily kérdést Elemér a szerint döntött volna el különbözőleg, a mint szelleme vagy kedélye kerül felül. Most azonban szive által vezetettve, nem tagadható: hogy az imádott Dora keze elnyerhetésére Dorka nyujtá neki az egyedül lehetséges módot.

— Gyöngédnek kellett volna lennem Barnabás iránt nagynénjéért: e sohaj emelkedett Elemér kebléből.

Később az önvád apróbb nemei a kíváncsisággal vegyülvén össze, másrészt térre vitték az ifjú gondolatait. Eszébe jutott, hogy Barnabás egy titkolt, de óriás szerencsétlenség áldozatja, s közhít szerint előkelő, dúsgazdag családból származott.

— A ki annyit vesztett, jöhet-e vád alá, ha senkiben sem bizik, ha keserűségében sért, ha könnyen bántható, s ha azon, ki ellene vét, az élettől nyert sebekért is boszút akar állni? Nem kellett volna megtámadnom a bukott, elhagyott s üldözött embert, kitől balsorsa, midőn egyéb kárt már nem okozhatott, a józan értelmet rabolta el. S vajjon hova vándorolt? Szavaiból látszik, hogy nincs szándéka a zárdába visszatérni. Elszakadt azoktól, kik táplálták és ruházták, attól ki szerette, s el a hivatástól, a melyben tán boldog lehetett volna, míg a zajos élet csak rossz szenvedélyeit fogja yiharosabbakká tenni. Szivemből sajnálom, hogy öklöm jelét arczán hordja. Fenyegetéseitől nem félek; de kibékülése inkább hizelg büszkeségemnek, mintsem sértené azt. A világgyűlöló haragját minden dőre tudja feljebb hevíteni, míg egy fokkal is alábbszállítani a bölcsek nehéz föl-

adatai közé tartozik. Sajnálom, hogy ellenszenvemet fékezve, kedvében nem jártam Barnabás diáknak. Vajjon merre vette útját? Legujabb divatu hadi öltözete után itélve, tán a sarmasági táborba küldötték. Nevetnem kell e hóbortos ötleten. No, az is furesa uraság lehet, ki az én vetélytársamban katonai szellemet fedezett föl. Nem adnám sokért, ha e titok birtokába juthatnék. Bohóság! hisz a sarmasági táborunkhoz az egyenes út nincs erre. Be szeretnék Barnabás diákkal ismét találkozni.

Elemér ezen gondolatok közt érkezett Gorbóra.

VI.

Másnap a tehénpásztor kürtje még össze sem gyűjté a csordát, s a pacsirta a hajnal-szürkületet üdvözlő dalt alig zengette el, midőn a pánczélos vitéz Turbuczáról, a hol meghált, kiindult. Arczán már alig látszott az öklöződés nyoma; de szívében a harag és boszú, mint a pók a falszögleten, szorgalmasan font és szőtt a legtarkább eszmékből oly hálót, melyen a darázs könnyen áttörhet ugyan, de a légy tán fönakadna.

Barnabás, a mint izmos és északi vérű lován tovább dőcögött, meglátta a falu bikáját.

— Széles homloka és erős, zömök szarva van: gondolá. Ha én most elébe döfhetném Elemér úrfit, legalább két öltre hajitná föl.

Turbucza közepén egy faház épült, melynek zsendelyzete hiányzott még.

Midőn bajnokunk mellette haladott el, így elmélkedék: — Ha e házról most a legizmosabb gerenda földre hullana és a lantost találná, könnyen tehetné nyomorékká.

Néhány öllel tovább Barnabás diák eséréppel fődött és ódon alaku épületekre veté szemét.

Arczán düh és sápadtság ült. Megállítá lovát, mormogva mondá: — Kürtöiden éjente kísértetek járjanak be, s háborítsák a földesúr és a nagyasszony álmát; a fekete kandur szőre szikrázzék s félelmében kapjon nehéz nyavalyát a fölébredt escesemő; a bagoly röpüljön az ablakrostélyra s huhogjon oly rémségesen, hogy esztét veszítse a serdülő leány, ki épen akkor szerelemről és boldogságról álmodott; a vén komondort, „Kormost“, mely Dorka néni ruháját tépte le, midőn alamizsnát kértünk, harapja meg a veszett farkas, s

üsse agyon a családtagjai közül az, kinek testébe utoljára oltá be a dühödés mérgét, a halál legiszonyuabb nemének előérzetét.

A pánczélos bajnok elvégezvén átkát tovább lovagolt.

Zöld vetések közül nyúl ugrott fel.

— Mi szép látvány lenne, ha a hetyke Elemér az ellenség elől még gyávábban szaladna, mint e bohó állat!

Az útszélen esett marhára szállongtak a hollók.

— Szeretném, gondolá ekkor Barnabás diák, igen szeretném, ha a kalandor úrfi helyettem a sarmasági táborba menne, s a többi katonákkal együtt úgy megéheznék, hogy a büszhödt hust a hollók elől fölemésztené.

Még tovább kísérhetnék a páncélba öltözött diák bösz eszméit, ha Zsibó határán görnyedt vén asszony nem lépett volna elébe, reszkető ajkakkal, ősz fürttel, bámuló, esdő tekintettel.

— Oh istenem! hisz ez Dorkához hasonlít: mormogá Barnabás, s erszényét kivonva egy ezüst pénzt dobott az útra.

Hálálkodva emelé föl a gazdag ajándékot a banya: de midőn áldással akarta kezét a lovag fölé terjeszteni, már csak hátát látta

Barnabás bátorságot vett sarkantyúja használatára, s az ügető paripa a nyeregben oly magasra dobálta őt, hogy majd az egyik, majd a másik lába elveszté a kengyelt, s kezével hol a nyereg kápát, hol a ló serényét kellett megmarkolnia. Végre a válságos percz lejárt. A ló lassuságát, a pánczélos ur a súlyegyent visszanyerte.

— Mint fog búsulni néném, ha értesül eltűnésemről! töprenkedék most Barnabás diák. Tán a sirba is viszi bánata. De miért is ragaszkodik hozzám? Anyám a karjai közt holt meg. Szemem még jól ki sem nyitottam, midőn miattam örökre behunyta szemét. Akaratom ellen gyilkosa lettem. Ilyen kaján a sors! Akkor terheli leginkább vállunkat, midőn tudja, hogy különben is összeroskadnánk. Ej! vajjon miért ragaszkodik hozzám Dorka? Enni adtam neki, midőn éhezett; de ő is adott nekem, ha éheztem. Pontosan lefizettük tartozásainkat és semmi felesleges adomány nem maradt a hála számára. Dorka szeretete végtére is ostobaság; mert nem alapul semmi tényen, nem mozgatják semmi látható rugók. De hát okosabb-e nállánál a bagoly, mely saját rekedt hangu családját szereti a szép énekü csalogány mellözésé.

vel? jobb izlésü-e a banka, mely ronda atyafiságával társalkodik, a helyett, hogy a csinos vörösbegy és a finom alkatu csiz barátságát keresné? Ösztöneink vakok s Dorka szeret engem. No ugyan szépen megcsaltam szegényt! Deák uraimék kedvéért távozásommal nagy bánatot okoztam a vén asszonynak. Ezért nem tanácslom senkinek, hogy más iránt jó indulattal viseltessék. Miért szedetné rá magát. Gyülöljön, utáljon! Ez a két indulat nem kötelez le senkit. Bánom, hogy csak egyszer is Dorára, a hitvány dalnok szeretőjére, néztem. Kevés az a méreg, mely a darázs fullánkján van. A skorpió jelesebb állat.

A hóbortos Barnabás diák szemében köny csillogott, s hatalmasan kezdett füttyörészni, hogy meneküljön azon jobb érzésetől, melyeknek maradványait még eddig nem tudta kebléből kiirtani.

Midőn Szamos-Udvarhelyre ért, első a mi szemébe tünt, az egyház új tornya volt, melyre az ács épen akkor akarta föltenni a keresztet. Ily alkalommal a népesödületet merészségével szereti az illető egyén mulattatni, s a fiatal ács testi ügyességére hiú levén, oly hajlásokat tön, oly kétséges pontokra támasztá lábát, oly bohócához méltó bókók közt forgatá kezében az érmellékivel tölt serleget, hogy a nők ijedtökben kötényök szögletét vagy tenyeröket vonták szemök elé, a gyermekek sikoltoztak, s az öreg kőművesek is kárhóztatva mondák: menten nyakát törí e ficzko, ha az imádság fön nem tartja!

Barnabás diák feszült figyelemmel kíséré a suhancz minden mozdulatát. — Ha a mesterlegény a lantos volna, most midőn féllábát fölemelte, elsiklanék, orra szögét a kúperesz párkányához csapná, s bukfenczet vetve ugy zahanna a földre, hogy agyveleje épen azon éles kövön fecsessen szét, melyre egy kék dolmányu öreg ur a botját támasztja. Tömött sárga haját mint undokitaná el az aludt vér, szájából, melylyel engem fenyegetett s Dorát csábitgatá, mint törnének ki a szép fogak! A felcsér a helyszíneére érkeznek, aczéltőjét bedugná a sebekbe, s tudós arcczal mondaná; hogy ezen egyén nem vízkórban, nem tüdővészben, nem hólyagos himlő következtében holt meg; de a mint a contusiok és sebek mutatják, magas helyről bukott vagy taszított le. Erről ő kész hivatalos nyilatkozatot is írni. A kupak-tanács pedig összegyülne a fölött tanakodni: vajjon az ismeretlen úr halála nem

fog-e nagy veszélyt hozni a helysége? nem fogják-e rokonai a balesetért a templom tornyát hibáztatni, és a jámbor lakosokat, kik magas tornyot mertek építtetni, nem gondolván meg, hogy még nyaka törhetik annak, ki a korcsma-asztal helyett a torony tetején iszsa le magát, ha! ha! ha!

Barnabás diák bőszen hahotája a nézők örömrivalgásához vegyült, kik a létrán leszálló ácslegényt üdvözlék.

Nem volt miért tovább mulatnia Szamos-Udvarhelyen.

Szilágy-Cseh felé vette útját.

Borongó kedélyét kellemetlenül érinté egy falka sátrasczigány. A vén asszony hátán két kis porongy ült. A kíséret előtt az idősebb rajkó muzsikált, a malaczkok visitottak, a serdülő leányok az útszélén cigánykereket vetettek, s az öreg dádé az üsttel, szitával, pemetével, sátorfával, bögrével s hosszú rongyos vászondarabokkal együtt a hét sovány esztendőnél nyomorultabb szürke gebén czammogott, meleg báránybőr süvegben, szakadozott zöld ködmönben és sárga foltos karmazsin nadrágban.

Ah! Barnabás ilyen társaságban is utazott már Dorkával! Régen történt, de a kiállott nyomor emléke még fris, mintha tegnapi volna!

A szemtelen had körülfogta őt, kérve, rimánkodva, s mihelyt fillért adott, gyanús mozdulatokkal nyomulva hozzá. Csak a láncsa, mely kéz-ügyben volt, okozá, hogy nem húzták le a nyeregéből.

Midőn közülök kibontakozott, ijesztgették lovát, hamar észrevevén, hogy azt gyarlón üli meg.

— Oh! szerencse, te ledér hölgy, ki a festett arczu és üres szívü rimaként mindennel kaczerkodik, akadj csak egyszer kezeim közé, úgy fogok kedvezéssel visszaélni, s úgy meggyalázom nevedet, hogy szégyenpir borítja a becsület arczát, midőn hozzá közelítesz, és a szemérem két rétü fátyolt vet szeme elé, félvén nehogy meglásson téged! Hát csak én nem boszulhatom-e meg családomat? Hát csak hozzám jár-e föl sirjából hasztalanul atyám lelke, és bátorít czél nélkül a visszatorlásra?

Barnabás ezen veszélyes eszméinek fonala is hamar megszakadt.

Mutós, Széplak, Solymos és Szilágycseh felől több lovag szállingozik az országútra. A diák fegyver-zörejt és patkócsengést

hall háta megöl is. Élénkké vált az egész környék. Itt-ott tárogató sirt, dob perdült meg, s egész huszár-század füstvényitömbje tünt föl a láthatár előterén, egy domb-élen.

— Hova megy? kérdék az áthaladók.

Barnabás diák a közelebbi helységet említé.

— Honnan jön?

— Most Szamos-Udvarhelyről.

— Mi járatban van?

— Kiszellőztetem magamat.

— Hogy hívják?

— Futkosinak.

— Nem ismerjük családját.

— Pedig széles családom van.

Ily furcsa társalgás közt talált rá Elemér.

Barnabás arcza elsötétült. — Ezt a lantos kopót, gondolá, bizonyosan Deák István és Deák Dániel uraimék azért küldöttek utánam, mert félnek, hogy a zsoldot zsebemre rakva, lovastól, pánczélostól elszököm. Csakugyan kedvem volna valami ilyesre, hogy hitvány gyanakodásaikért megbüntessem. Tán egy haramiandához is beszélgetném, ha tudnám, hogy sokáig fognak jajveszékelni. Ni ni! kardot övezett tomporájára az átkozott lantos! Csalhatatlanul a Deákék kénye. Ezen praktikáknak még rossz végök lesz!

Elemér, ki valóban örvendett, hogy a diákkal találkozott, szives szavakkal és tekintettel üdvözlé.

— S nyomomra akadt az úrfi? Ez nagy ügyesség volt, miután magam sem tudtam, merre fogok csavarogni.

Annyi lenéző gúny rejlett Barnabás száraz, hideg észrevételében, hogy Elemér tegnapi szelid föltételei, melyeket reggel is megújított, tűzpróbát állottak ki.

— Uram! szölt magán erőt véve, én egyenesen Budára utazom, s bár kedves meglepetésemre szolgál, hogy kegyedet ismét láthatom, e szerencsére nem számíthaték, miután a bajnok ur utazási célja előttem oly ismeretlen volt, mint az enyim kegyelmed előtt.

Barnabás a csodálkozás miatt száját nyitva hagyta, s keresé a hangokat, melyeket foga között kibocsásson.

— Hu, hu, hát ki lesz már a Dora kisasszony udvarlója?

— Azzal nem szolgálhatok, hacsak kegyelmed vissza nem tér.

— Én? Hisz! én a sarmasági táborba megyek, s onnan Budára. De mit is beszélek? — tévé hozzá Barnabás, azon ötletre jöve, hogy Elemér csak ámitja s titkát fondorkodva kicsalta — az úrfi sokkal szemesebb, hogysesem hitelt adjon szavaimnak. Szilágy-Csehen megvasaltatom lovamat, ebédelek, s aztán visszautazom.

— Ma nem érkezhetnék haza.

— Fecskeszárnyakkal igen. Különben aligha.

— Gondolom, csak holnap délután látogathatná meg Deák nagyuraimékat?

— Ha t. i. kedvem volna rá.

— Természetesen. S csak ezen esetben kérném a bajnok urat egy szivességre.

— Engem és szivességre? hüledezett Barnabás diák.

— Értesíteni akarom Deák Dániel uramat utazásomról, s igen lekötelezne kegyelmed, ha leveletem kézbesitné.

— Ugy-e az apákhoz írt levélbe nem szokás egypár szerelmes sort a kisasszonykák számára becsempészni?

— Legalább igen ritkán kerülhet elő ily eset: válaszolta Elemér, a diák bárgyuságán mosolyogva.

— S a büszke Deákéknál, kiknél az úrfi szolgál, ugy hiszem, soha.

Ekkor Barnabás nagy hahotával kezdett kacagni.

— A levelet nem vihetem el úrfi, ha, ha, ha! Küldje más-tól, ha, ha, ha! Én a sarmasági táborba megyek, ha, ha, ha! Az úrfi Budára, hi, hi hi! Két bolond összetalálkozott, hajtsuk meg magunkat egymásnak, s gratuláljunk.

Ekkor Barnabás a mély tisztelet minden jelével háromszor borult a nyeregkápáig. — No, kár volt rovást készítnem az urfíró. Tüstént ki is vetem a zsebemből.

Előkereste a fadarabot s a porba dobta.

— Vegyünk közköltéségen egy csörgő sípkát, s hordozzuk fölváltva.

— Megvallom ezen kiadásra nem számítottam, — válaszolja Elemér.

— No! ugy az úrfinak külön sípka kell, s én másutt keresek felezőt.

— De hát miért tart a bajnok mindkettőnket örültnek?

— Tüstént megmagyarázom. Az öreg Deákok orrolták Dora kisasszony iránti vonzalmunkat, s hogy föl nem ötlő módon túladhassanak rajtunk, háboruba küldnek. Mig minket az ellenség lekaszabol, összeaprit, láncsára szúr, buzogánynyal ver agyon, pisztolylyal, mordálylyal, karabélylyal, mozsárral, petardával, kartácschal, szakállas ágyúval és bombával a levegőbe röpit, ízekre lödöz, porrá tör; addig majd akad Dora kisasszonynak szemén szedett udvarlója, kivel a dölyfös várban senki sem szégyelheti meg magát, s a kit Dániel és István ökegyelmek hetykén fognak fiamuramnak nevezni. Úrfi! ez az oka a mi katonáskodásunknak. Kikaptak rajtunk, megcsúfoltak bennünket; de azért — mint látom — büszkén, negédesen billegünk odább, mintha nem is rajtunk történt volna ily píróság.

A diák gyanakvó természete még a felhőtlen és tiszta kedélyű Elemérre sem tévesztette el hatását. Egy perczig lehetségesnek tartá, hogy Dorka nem a maga fejéből tette a mit tön; de józan értelme és nemes szive hamar visszautasítá e méltatlan elővéleményt.

— Volna csak úrfi, szólt Barnabás arczán a boszú és ábránd kifejezésével, volna csak oly indulatú, mint én, akkor tudnék valami czélszerűt javasolni. Menjünk vissza, raboljuk el Dorát, s midőn az erdők rengetegében többé senki sem kísérheti nyomunkat, küzdjünk egymással mig valamelyikünk elhull, s az élő vegye nőül a rableányt.

Elemér megborzadt.

Barnabás mintha feleletet várt volna, egy hosszú perczig hallgatott, s aztán folytatá: — Kegyelmed lágy nevelést kapott; de nekem még a bölcsöm is tüskéssel volt kirakva. Mig te a henyé törököknél szőnyegre heverészve pengetted a lantot, s ittad a szorbettet: én házról házra jártam alamizsnáért, s az ut szélein aludtam el, verőfényen, zivatarban; pedig apámnak várai voltak. Neked keritő az élet, ki élvekre csábit; nekem hóhér, ki naponként keresztfára feszít. Én mielőtt a táborba mennék, bejártam azon helyeket, hol legtöbb igazságtalanságot szenvedtem; te ezalatt hihetőleg a mosolygó szerencse számára üdvözlő dalt készítettél. Mi közünk lehetne tehát egymáshoz? Ne vegye az úrfi komolynak javaslatomat. Barnabás diák nem ad és nem

fogad el tanácsot. Szilágy-Csehen túl különválnak utunk s nem fogjuk vitatkozásainkat tovább folytathatni. Az úrfít kiüzték házukból Deák uraimék, mint az ölebet, engem mint a komondort, s ha az egyik a megszegyenítésen mosolyog, a másik pedig fogát vicsoritja, csak saját természetét követi; legrosszabb volna, ha a két kutya boszuságában egymást marná meg. Ézt, kedves urfi, ne tegyük mi.

— A kegyelmed hasonlítása rám nézve kevésbé hizelgő ugyan; de a mi a kérdés lényegét illeti, az ellen semmi kifogásom.

Elemér alig birta már fékezni indulatait, midőn udvarias hangon e megjegyzést kockáztatá.

Ha a diák hóbertosságáról nem lett volna meggyőződve; ha nem nyomná azon tudat, hogy titoktartása miatt kénytelen Barnabást valódi helyzete felől ámitásban tartani: akkor hajótörést szenvedne a szelidség és kimélet, melyre magát elszánta, utitársa goromba és ingerlő modorán.

Igy érkeztek Szilágy-Csehbe.

A korcsmában alig volt hely, hová lovaikat kössék.

Hangyabolyként nyüzsgött az udvaron a sok kardos és tarsolyos egyén.

Egyik a táborba siet, a másik haza.

— Nincs többé tábor: erősíték többen.

— Mi oda megyünk, minket oda küldöttek: kiabálták szintén számosan.

Elemér, mint élénk és nyugtalan kedélyü ifju tudakozódni kezdett; Barnabás, mint a világra keveset hajtó férfiú, meglesve az alkalmat, egy üléséből fölkelő huszár helyét a bormérő szobában gyorsan elfoglalta, és irigylendő kitartással evett, ivott.

— Csakugyan igaznak látszik, sugá neki a mindenről értesült Elemér, hogy a zultán már Belgrádon van.

— Mi közöm hozzá. Legyen, a hol neki tetszik: szólt Barnabás félvállról.

— De attól tartok, hogy a sarmasági tábornak kegyelmed hült helyét fogja találni.

— A mennyköbe! hát még erről is lehet szó? hát én egész életemben kezdőbetűket fessek és a kolostor konyhaköltségeit jegyezgessem? Most először kaptam állapotomhoz méltó ruhát, s

visszaadjam-e Deák uraiméknak? most először van ezüst tallér és aranyforint zsebemben s megfoszszam-e magamat azoktól? Hombárral volt atyámnak kincse és lábatlan marhája. Koldus legyek-e örökre, csak azért, hogy Sarmaság környékén a magyar urak nem gyujtanak tábortüzet, nem feszítik ki többé a sátrakat? Az úrfi természetesen ajánlani fogja, hogy menjek haza henyélni; mert a mely tett engem árnyékba helyez, az kegyelmedet emeli! Ugy-e, takarodjam haza?

— Épen ellenkezőleg, a lovag úrnak Budára kell velem jönni.

Barnabás gyanakodó tekintetet vetett Elemérre, s már úgy rémlett előtte, mintha mégis czélszerűbb volna Dorka néni és a kolostor védszárnyai alá visszatérni.

E közben az ivószobában és az udvaron oly zaj és tolongás támadt, hogy egyik a másik szavát többé nem értette, s a korcsmáros ijedten tekintett hol az asztalra, honnan a vendégek tünedeztek, hol az eresz felé, hol a jászol mellől a lovak kötőfékét kezdték oldozgatni.

— Jemini! mi lesz belőlem? Fele fizetés nélkül megy el. Azt gondolják, az ellenség földén vannak. Itt a sok étel! Uram Krisztus! ki fogyasztja már el? Verte volna meg az isten a beste fiát, hogy miért nem jött egy órával később! Leölettem a tulkot, egészséges volt, csak a nyelve töve fájult meg, s most a nyakamon marad, mintha esett marha volna. Fizessenek kendtek legalább két polturát fejenként, azután szerencsés utat kívánok. Nem adtam én csigert, hallják kendtek, s nem is kútból meritik a bort; több kell hozzá mint vályu, veder és kútágas. Jemini! már szál-lingoznak ki a kapun! Hallják, atyafiak! kik nem tartoznak a mezei hadakhoz, személyenként fizessék meg a két polturát. Na, hát nem világos a mit mondok? Adjon a kezembe minden ember két polturát, s aztán szerencsésen utazzék tovább.

Barnabás diák csipőire tett kezekkel hurrogatott és röhögött a korcsmáros rimánkodásain.

Elemér a közbejött zavar okát, a hirnököt, kereste föl.

Ez ugyanazon vékony termetű és hosszú bajuszú egyéniség, a kit a vendéglátó várban már alkalmunk volt megismerni.

Hivatalos készséggel s majdnem a közkikiáltó magatartásával értesíté Elemért, hogy Jahja-oghli, a szemendriai basa, és

Ulama, a boszniai vezér, nagy háddal érkeztek Buda alá, Ferdinánd fővezére, Rogendorf, már tökéletesen elvesztette fejét, s azt sem tudja, merre fusson. A sármasági táborra tehát nincs többé szükség, s annyiival inkább, mert Szolimán császár tengernyi erővel közelít Nándor-Fehérvárhoz, és rövidebb idő alatt mehet, ha kegyelmes szándoka az volna, Bécs kapuihoz, mintsem az erdélyi sereg, melynek még csak igen csekély része gyült össze, derekas haddá gyarapodhatnék.

— S most kegyelmed a táborba sietőket visszatéríteni küldetett? kérdé Elemér.

— Nem fáradnék el ily munkában tizedrésznyre is úgy, mint midőn a vitézlő urakat részvétre kellett nógatnom; de most a Zsibóra, Egregyre és Drágra menetelen kívül más megbízásom nincs. Drágból betekintek a derék Deák István és Dániel nagyuraimékhoz is, mert a multkor szivesen fogadtak, s tudom, hogy a várkaput most sem csukják be az orrom előtt.

— Ez esetben, kérem, adjon át egy levelet Deák Dániel uramnak.

— Szivesen; de majd csak a jövő szombaton mehetnék hozzájuk.

— Négy vagy öt nap nem okozna semmi hátramaradást. S mikor indul innen kegyed?

— Mihelyt abrakoltattam.

Elemér leoldá a nyeregkápáról táskáját. Egy papirdarabot göngyölgetett ki, s késével ketté vágta.

Barnabás diák találkozó figyelemmel méri az ablakból a künn történteket. Arczán hol gyanú, hol fájdalom játszik. — Mindennek számára, gondolá, talált a véletlen egy lényt, a ki osztozzék örömeiben, bánatában. Még a hiáavaló lantos is, ámbár a várból csak úgy távoztatták el mint engemet, levelet akar irni. Vajjon kinek?... Én senkit sem értesíthetek állapotom felől. Csak egy vén szatyor könyezne, ha meghalnék, s annak is a szeme nem szebb a füles-bagolyénál, s testének rutságából csak az hiányzik, hogy tolla nincs.

— Bajnok uram! szólta a belépő Elemér, a hirnök föl akarja Deákékat keresni, hoztam kegyed számára papirost, ha levelet akarna irni.

— Kinek, lantos uram, ugyan kinek? kérdezte neheztelés-

sel Barnabás. Tán Dorának? •de fogad-e el az titkon kendtől vagy tőlem szerelmes leveleket?... Deák uraiméknak? Hisz, ha azt jelentem, hogy még nem tört ki a nyakam, sajnálni fogják. Dorkának? hisz a szegény balgatag asszonyt már eddig alkalmasint értesítették a zárdából elszökésem felől, s a várnagy kikötötte, hogy én ne firkáljak neki, Ha meghal szomorúságában, Deák uraimék lelkén ragad. Bánom is én.

— Hát Dorka nem tudta a bajnok távozását?

— Alig képzelem, ha valamelyik cigánynő meg nem jósolta.

— S Deákék kívánsága volt az eltitkolás?

— Ezért kaptam tőlök lovat, pénzt, pánczélt.

Elemér kellemetlenül volt meglepve Barnabás fölvilágosítása által. Oldhatlan rejtélynek látszott, hogy őt — Dora s Dorka rokonát — Deákék titkon küldötték a táborba. Tudta, hogy a vén asszony csak nagy áldozatokkal vihette ki tervét, s a Deák-család sincs oly fényes vagyoni helyzetben, mely könnyűvé tehetné egy önkénytes gazdag fölszerelését. S ha a hazafiság ösztönzé István és Dániel urat ily erőfeszítésre, mi szükség volt azt Dorkától titkolni? S ha Dorka ellenezte az unokaöcs katonáskodását, nem volt-e gyöngédtelenség őt rászedni? S nem bizonyos-e, hogy a fegyverhordásban járatlan Barnabás helyett félánnyi költséggel sokkal alkalmasabb egyént lehet vala szerzeni?

E gondolatok Elemért a féltékenység örvényébe sodornák, ha szeme előtt nem állna Barnabás mindazon tulajdonokkal, melyek a szeretetreméltósághoz legkevésbé hasonlítanak. De minthogy önhizelgés nélkül is hinnie kellett a nagy különbséget, mely őket egymástól elválasztja, fölhangyva a rejtély hüvelyezésével, néhány sorral értesíté Deák Dánielt távozása felől, bocsánatot kért tőle és István urtól, hogy engedelmség nélkül ment a zászló alá, s megnyugtatósokra becsületszavát adá, hogy Izabella királynő jogainak védelmére semmi veszélytől visszadöbbsenni nem fog, s minden törekvése Buda várába jutni, hogy Werbőczy Istvánnak, ki őt a török rabságból kiváltá, hű szolgálatára szentelhesse egész életét.

A levelet térden írta meg, s kardmarkolatának gombjával pecsételte le.

Midőn a hírnök az iratot tőle átvette, Barnabás diák a sisakot fejére tevő és a vállrojtval leszoritá.

— Ideje már, hogy induljunk : szólt Elemérhez. Én Székelyhid felé veszem utamat, s ha az úrfi még nem jöhet, ott fogom beérkezését megvárni.

— S tehát a lovag csakugyan nem tér vissza?

— Szerződésemben ez van írva : „Barnabás diák uramat a sarmasági táborba küldjük, hogy alkalma legyen Buda ostrománál megkülönböztetni magát.“ Ebből önként következik, hogy küldöm a „magam megkülönböztetésére“ vetették a súlyt, nem pedig a sarmasági táborra, s nekem magamat meg kell különböztetni, vagy a pénzt, ruhát és lovat visszaadni. Ámde a pénzből már annyit költöttem, a mennyit saját zsebemből ki nem pótolhatok; a pánczelt és lovat pedig megkedveltem. Ebből önként következik, hogy meg kell magamat különböztetni, úgy a hogy nekem tetszeni fog, miután erre nézve a szerződésben semmi kötelező utasításom nincs.

— A megkülönböztetésen vitézséget szoktak érteni.

— Ha Debreczent fölguytanám, azzal is megkülönböztetném magamat; ha valakit úgy gyilkolnék meg, mint valaki atyámat, az is úgy megkülönböztetne a többiektől, mint húsevő természete a hiánát a nyultól. Egyébiránt elfogadom a megkülönböztetés értelmezéseül a vitézséget.

Elemérnek nem tetszett a szerződés ily magyarázata, feledve tehát éhségét, szomját, sietett lova után, hogy a diáktól el ne maradjon.

Midőn úton voltak, mondá : — Ha Jahja és Ulama basa össze is kötötték magukat Izabella királynő seregével, Rogendorf nem fog hamar tágitani, s remélem, számunkra is marad kitüntetési alkalom.

— A hol három sereg csatázik, ott könnyen kap két katonahelyet a sorba állásra, s célt, a hová golyóját irányozza.

— Számunkra csak egy sereg létezik, az Izabella királynőé, — válaszolta Elemér.

Barnabás tarsolyából pecsétetes levelet von ki, s előbb megnézegetvén, átnyújtá a lantosnak. — Izabella királynő nevét sehol sem találom. Olvassa el az úrfi is.

— Csak nem hiszi a lovag, hogy Deák István és Dániel uraimék a Rogendorf táborába küldötték volna?

— Hát a törökökhez?

— Önként értetik, hogy kegyelmedet azért fegyverezték föl, hogy védje a Zápolya-házat, melynek ők oly hivei, mint rokonuk, a hatalmas Werbőczy István.

— Melyik pontja ez a szerződésnek? nézze meg jól az úrfi. Hol van említve a Zápolya-ház és Werbőczy? Hát nem lehet-e az embernek magát megkülönböztetni Szolimánnál, Ferdinándnál és Zápolyánál egyiránt? Ha a várnagy föltételhez kötötte vitézségemet, miért nem közölte azt velem? miért hagyta szabad tettségemre a választást? Hát a németeknél, hát az ozmánoknál nem harcolnak, nem ölnek, s nem lehet-e valaki nagyobb harcos, nagyobb ölö, mint mások? Ha Deák uraimék azt akarták, hogy németet, vagy törököt s ne magyart lőjjenek, miért nem tették ki a szerződésbe? Midőn valaki conventio mellett erdőmestert és vadászt fogad, azt mondja-e, hogy csak bölényt ejtsen el s nem medvét, csak szarvast s nem dämvadat, és csak rokát s nem borzot? Ki akarom magamat tüntetni s ha e miatt köny csordul ki a két vén ember szeméből, mit bánom én? Készítettek volna okosabb szerződést.

Elemér most érzé először, hogy sokkal kevésbé hóbortos, mint megromlott emberrel van dolga. Szédelgett, midőn rá gondolt Deákék könnyelmű tetteire. Erős határozatává lön, nem tágitni Barnabás mellől, s ha szellemével, erélyével, szivességével, kegyvadászatával, önlealázásával sem adhat e vad jellemnek becsületes irányt, inkább kész leend a legszélsőbb végletekre is, mintsem azon általa tisztelt háznak, mely annyi jótéteményekkel halmiozá, meggyaláztatását eltűrje. Most érzé először igazán, hogy Dora kezének elnyerhetésére érdemessé teheti magát, s most sejté a merengő lélek mélabús jóslatával, hogy nem a táborzaj, nem az ágyúdörej, nem a küzdők fegyvere a legnagyobb veszély, melylyel őt végzete fenyegeti.

(Folytatjuk).

KEMÉNY ZSIGMOND.

VIRGIL.

(SAINTE-BEUVE UTÁN).

I.

VIRGIL, azon perctől kezdve, hogy föllépett, az összes latin-
tinság költője volt. Új alakot adott az ízlésnek, szenvedélynek és
kedélynek; előre eltalálta, a vilagnak egy döntő órájában, a mit
a jövő fog szeretni. Ha nagyon is fölmentette mind a maiakat,
mind a rómaiakat már az ódon és isteni Homér befolyása alól,
ennek az az oka, hogy a dolgok rendjében végzetszerűség, az
egymásra következés és megújulás törvénye uralkodik; hogy nem
egyenlő könnyűséggel lehet különböző korok árját, és különböző
magaslatok forrását elérni; hogy a száz meg száz patakkal cser-
gedező Idahegy távol, — és Ithaca nagyon kicsiny; hogy Róma:
Róma, és hogy minden nép, mely a rómainál származott, látha-
tárán egy előtte lebegő célpontot szemlélt mindig, s ereiben érzé
a latin vér maradványát. Virgil a capitolium költője volt. Ő nem
szünt meg a legkietlenebb és legnehezebb időkben se, úgy tűnni
fel, mint egy nem tudom mily édes, csak félig eltűnt bánat ha-
talmos és vonzó képviselője; ő nem szünt meg Virgil a dalnok
lenni. A barbárság felé elmúlt, s ő azonnal új hajnalt hirdetett.
Ő tanítá a mély gyöngédség, az édes és nemes beszéd utósó ta-
nait, ő kelté fel a génius lelkében az első viszhangokat s a szép
nyelvezet gazdag forrását nyitá meg. Azok is, kik nem az ő csa-
ládjából valók voltak, kezdetben általa sugallattak, az ő fiainak

tartották magokat és atyjuknak hívták. Azon mértékben, a mint a társadalom erkölcei megszelidültek s a középkori műveltség elterjedt, ő is feltalálta a maga igazi, tiszta éghajlatát, mind inkább megértették, mind inkább csodálták szerény fényében, s árnyalatainak okos vegyítésében. Kivált szenvedély-festései, kegyes és emberszerető jámborságának vonásai elbájolnak. Ma Horaczzal együtt azok közül valónak nézik, kiktől az ember nem válik el soha, kiket magunkkal vinnénk, mint házi isteneinket, ha a latin város és ős haza kevés maradványát is végkép oda kellene hagynunk. Horácz barátunk; Virgil mesterünk és barátunk egyszersmind. — Én itt négy vagy öt fejezetben, számot kívánnék adni Virgil eszméje és erkölcsi inkvizitőről, emlékezetbe szeretném hozni geniusa eljárását s előadni költői ihletének eleveit, melyeknek legmonumentalisabb és legnagyobbalkotmányát tette le az Aeneisben.

Virgil egy kis faluban született Mantua mellett, oc. th. 15-én Róma alapításának 684 évében, (ez adat pontos. több tisztelője vallásosan ünneplé ez évfordulót), mint mondják szegény szülők-től, de a kik mégis türethető, sőt tisztességes módú földmivelők voltak, hogy fioknak oly nevelést adjanak, melyből semmi sem látszott hiányzani. Első tanulmányait a szomszéd Cremóna és Milanóban végezte; később ha nem ment is Athenaebe mint Horácz, hogy ott a legtisztább forrásokból merítsen s Attica ama finom, kristály legével szivja tele magát „melyben, Euripidesként, a kilencz szűz múzsa, a szöke Hármóniát világra hozta“, legalább Nápolyba mehetett, Itáliának e görög országába, mely aztán a költőnek második hazája lön. Itt egy görög, a nicéabeli Parthénus alatt tanult, ki maga is költő, vagy legalább versiró volt s szerzője egy mese-gyűjteménynek... Sokat olvasta Thucydidest; mondják, mindent olvasott. Behatott Epicurus rendszerébe, ez iskolának egyik bölcese, bizonyos Syron nevű ember vezetése alatt. Mathesist, orvosi tudományokat, mindent tanult, a mit csak tanulni lehet. Ez a régiek gondolatja róla, kik költészetében a bölcs és szemlélő ember példás pentosságát és hűségét ismerték fel; ez mondatta Macrobe-val, a „Georgicon“ egyik csillagászati szakaszát akarván magyarázni, hogy „Virgil“ a tudomány tárgyában soha egy hibát sem követett el.“

Először distichonokat, epigrammokat, és apró költeménye-

ket írt; úgy tartják, hogy néhány fenmaradt belőlök. Egyik legelső költeménye a „Szűnyog“ban, abból a helyből (mely Virgilének látszik lenni) midőn a kecskepásztor nyáját a legelőre hajtván, a mezei élet jóvoltát festi, a földmivelők tiszteletére írt „Georgicon“ későbbi alakcsoportozatának elővázlatát magyarázzák: „Boldog a pásztor annak a szemében, ki a sok tudomány miatt, meg nem szűnt a mezőt és mezei szegénységet szeretni.“

De valósággal az „Ecclogák“ (pásztori költemény) által tünt fel először. Egyik szerencsés órájában arra a gondolatra jött, hogy meghonosítsa a római irodalomban és költészetben a görög költészet bizonyos háját és szépségeit, melyek nem találták még fel a latin nyelvben teljes kellemőket és csinoságukat se Catullus, se Lucretius után. Ő Theocritossal kezdte. Visszatérvén az atyai házhoz, magasztalta annak gyöngédségét és varázsát s a legnagyobb utánzással, s mennyire csak a szicíliai költőbe behathatott, átvette azokat saját képeibe. Ez Caesar megöletésének, s Lepidus, Antonius és Octavius borzasztó triumvirátusának idejébe esik; Mantua, környékével együtt Antoniusnak jutott, s Asinius Pollion volt három évig Gallia cisalpina kormányzója, kinek hatósága alatt e város is állott. Ő ismerte, becsülte és pártfogolta Virgilt; viszont a költő hálából megénekelte, és Pollion neve halhatatlan, és egyike ama jó hangzású neveknek, melyeket megszoktunk, az irodalmi korszakok legfénylőbb neveitől elválaszthatlanoknak tartani.

Pollion, Gallus! üdvözöljük Virgillel ez inkább költői, mint politikai neveket, s ne keressük közletről, kik voltak ez emberek magok. A polgári háboruban növekedve, és megromolva, becsavagyók, zsarolók, haszonlesők, lelkiismeretlenek lévén, mivel csupán saját magokra néztek, bizony elég vétkök volt. De Pollion, egész élete fogytáig, tanujelét adta ügyessége és nagyérzésének, s Augustus alatt függetlenséggel, méltósággal és nagytisztelettel tudott megőszülni. Gallus, ki vele együtt pártfogolta a fiatal Virgilt, öngyilkossággal fejezte be szerencsésjét; úgy látszik, ő is oly rosszul állt ellen a „siker csábító ingerének“, mint Fouquet XIV. Lajos trónraléptével, — mintha az lett volna jelmondata: „h o v á n e m j u t h a t o k?“ Feje megszárdult és lebukott. De ez emberek szerették a szellemet, szerették a tehetséget, tán épen magok végett, jóllehet, úgy gondolom, sokkal biztosabb lett volna di-

csőségek, ha őket mint szerzőket, Polliont a tragoediában, Galust az elegiában nem ismerjük s csak Virgil magasztalása és versei után tudunk rólok. Ez első pártfogók nevin kívül még Varusé disziti a költő pásztori tanulmányait, nyom azokra római jellemet, időről időre figyelmeztet, hogy illő dolog, hogy az erdők egy consulhoz méltók legyenek s végre megtanít bennünket, mily keserű megpróbáltatáson kellett annak fiatal korában keresztül menni, a kinek annyiszor volt szüksége a pártfogásra!

A Philippinél Brutus és Cassiuson nyert győzelem után Octavius Rómába ment, s hogy, úgy mondjuk, veteranusai közt egész Itáliát zsákmányra bocsátá. E rögtöni és erőszakos birtokfoglalásban, mely Tibullus és Propertius költőket sem kimélte, Virgil elveszté atyjáról maradt földét. Az első ecloga, (mely különben időszámítási rend szerint a harmadik volna) elmondja, mint kellett Tityrusnak (ki nem más, mint maga Virgil), a nagy városba, Rómába menni, hogy mutattatott be, valószínűleg Maecenas közbenjárása által, legfőbb urának Augustusnak, kit istennek nevez, mint bocsátatott vissza örökségszerinti birtokába, s ünnepelheté hálával szerencsését, mely az általános nyomorban csak érzékenyebbül esett. De e szerencse nem volt minden akadály és új zavar nélkül. A IX-ik ecloga, mely, úgy látszik, nem sokkal ez után készült, azt mutatja, hogy Virgil maga rejtőzik a Menalchas név alatt: „Hát nem megmondtam (egyik pásztor beszél) hogy ama helytől kezdve, hol a halmok oda a nyájas lejtőre hajlanak, a patak partjáig és ezen vén bükkökig, melyeknek sudara le van törve, a te Menalchásod, hála dalai szépségének, megtarthatja minden birtokát?“ És a másik pásztor azt feleli: „Igen, hallottad, hogy ezt mondják, és nagyon is almont volt a híre, de a mi dalaink, Mars nyilai közepett, nem érnek többet óh Lycidas! mint Dodona galambjai, midőn a sas a magasból lecsap.“ Aztán elbeszéli, hogy kevésbe mult, hogy Menalchas, a vidék e szertreméltó dalnoka, el nem veszté életét: „És ki énekelt volna akkor a nymphákról? kiált fel Lycidas; ki osztotta volna szét a virágokat, melyekkel a rét be van hintve, s mutatta volna meg a zöld árnyékot, mely alatt a forrás csergedez.“

Menalchasnak ez a veszélye, alkalmasint arra az adomára vonatkozik, midőn a rabló centurio nem akarta többé Virgilnek visszaadni a bitorolt földet, s kardot fogván kezébe, kényszeri-

tette a költőt, üldözése elől menekülő, a Minciót átúszni. Új és emlékeztető pártfogásra volt szüksége, olyanra mint a Varusé (felebb említettük), hogy a költő, bosszuállás martaléka ne legyen, s Octavianus jótekonyságának végrehajtását megnyerje; mindamellett úgy mondják, hogy ez csak az azután következő évben történt meg, s hogy Octavianus a perusiumi csata után mindinkább maga foglalta el a közhatalmat: Virgil végkép visszanyerte kedves házat és örökségét.

Mennyivel közelebről ismerjük az Ecclógákat, annyival inkább követhetjük és kitalálhatjuk élete viszontagságait s lelkének ez évek alatti érzéseit. A nélkül, hogy részletekbe kellene ereszkednünk, könnyen elképzelhetjük azokat. Egy gyöngéd lélek, mely a tanulmányokat kedveli, egy nyájas és nyugodt mezei lak, Szicília pásztori muzsájától lakva; egy szerény és mérsékelt szív, ama házi arany középszerben növekedve, mely minden tárgyat elevenebbé és kedvesebbé tesz; mindezen birtoktól, mindezen békétől elesni egy nap alatt, a győztes katonák vadheve által; a centurio meztelen kardja elől futás által menekvés; a polgári háborúnak ily gyümölcsei: ezek adják a versekhez az alaphangulatot. Virgil tartósan és mélyen megőrizte e benyomásokat. Azt lehet mondani, hogy politikája, köz és társadalmi morálja innen ered. Nem üres, de természetes és tényleges melabúval töltötték el ezek keblét, melytől meg nem válhatott, melyet nem felejtett. Az érzékeny fájdalom-kiáltását, mely akkor ajkán ellebbent, Melibeus pásztora szájába adja, és e kiáltás, századok után is visszhangzik szívünkben.

„Hát, soha, sem engedtetik meg nekem, annyi idő után láthatnom atyáim földét s szalmafedeles szegény házamat, hogy látván, elmondhassam: ez volt hát az én birtokom, az én királyságom! Hogyhogy? egy könyörtelen katona bírja e gondosan művelt vetéseket, hol én az én panaszaimat kiöntöttem! Egy bár-
báré legyen ültetvényem! Jaj hová juttatta az egyenetlenség szerencsétlen polgártársaimat! Jaj hát azért vetettük be mezeinket?”

Virgil egész benső és erkölcsi életírása van e szavakban és érzésekben.

Egy költő sincs annyira eltelve a polgári háború s általában a háború, egyenetlenség ez erőszakos tusák elleni undorral, mint Virgil. Akár Melibeus, akár Aeneas beszél nála, ugyanazt

a fájdalmas hangot találjuk: „Óh királyné! azt parancsoltad hát, hogy megújítsam fájdalmamat, melynek engem meg kell ölni...
~~hogy sorban elővegym mindazon nyomort, melyet láttam, s a melynek én magam eleven része vagyok~~” mondá Aeneas Dido-nak két évi viszontagság után, s oly élénk, oly vérző szível mintha csak az első napon történt volna. Ilyen Virgil, ilyen felindulásának egyike főforrása.

Azt hiszem, igazam van, midőn azon közepszerű szerencse és mezői életre amyi súlyt fektetek, melyben Virgil született, e közepszerűsége mondok, mely mindent jobban érezhetővé és kedvesebbé tesz, mert minden pillanatban azon határoknál vagyunk, mindig jelenvaló a perc, melyben szerezhetünk, vagy mindent veszthetünk. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy a nagyok és gazdagok szintén szeretettel nem függenek roppant birtokaikon, erdeiken, vadászhelyeiken, párkjokon és kastélyaikon; de bizonyos tekintetben nem oly gyöngéden szeretik azokat, mint a szegény vagy szerény birtokos a maga telkét, melyet ve-rejtekkel munkál, s előre számít rajta minden aratáskor gabonájára, vagy szüretkor érett szőlőfürtjeire, vagy rajzáskor tudja már méheinek számát. Hát még akkor, mi történik, ha ez a birtokos, ha e szerény háznak fia egyszersmind költő, ábrándozó és szerelmes; ha szívében, elméjében, és legkorábbi emlékében őrzi a gazdagság minden tárgyát a legutolsó lomb suhogásaig? Virgilnek a kis (és tán nem is oly kis) birtokát, mely a halmok és ér közt terült, hives forrása, tava, hattyúi, és méhesével, ezt a kis birtokot látjuk itt mindenütt, és szeretjük vele együtt, leve kiáltozunk ugyanazon nyugtalansággal, midőn azt veszélyben forogni szemlélte: Barbarus has segetes!

Ugy hiszem nem lenne lehetlen a Mincio partjára zárandokolván, körülbelül kimutatni (mint ezt Horacé villájával tévék), s megközelítőleg elhatározni azt a helyet, melyen Virgil lakott. A Mantua felé vezető uton, midőn a vándor azon pontra ér, hol a Mincio egy nagy tóvá kiterül, épen feleútján volnánk e helynek; legalább ilyen formán vehetjük ki Lycidas beszédéből a IX. ecclógában, melyben az öreg Moerist felhívja, hogy énekeljen: „Lásd a tó nem mozdul, hogy elhallgattál, a szelek zugása elzajlott, itt fele uton vagyunk, már kilátszik a Bianor sirja.“ Semmi hiával nem vagyunk a biztosságnak, csupán azt kellene megtudnunk,

hol lehetett a Bianor sírja. Egy elmés és alapos angol író művében leírását találom Virgil lakházának, melyet örömmel fordítok le, mivel az — előtte, — sok gonddal és igazsággal látszik szerkesztve lenni.

„Virgil majorja és lakháza (úgymond Dunlop a „római irodalom történetében“) a Mincio partján állott. E patak, mely vizének színével a mély tenger zöldjébe játszik, a Benacus vagy Garda tóból ered. Szabálytalan apró halmok lábánál fut le, melyek szőlőtőkékkel borítvák; aztán azon regényes kastélynál elhaladva, mely ma Valleggio nevet visel s egy magaslaton fekszik, hosszú völgyön foly keresztül s a sikon két kis tóra szakad, egyik felette, másik épen alatta Mantua városának. Innen a Mincio, mintegy két mértföldnyi téren, egyenes de termékeny földön folytatja útját, mignem (Governolónál) a Pó vizébe ömlik. A költő lakhelye a Mincio jobb partján feküdt, nyugot felé, körülbelül három mértföldnyire Mantua alatt, közel Andes vagy Pietola faluhoz. E lakhely sík földön terült néhány délnyugotra eső halom s az egyesült patak partja között, határai közt foglalván egy szőlőkertet, gyümölcsöst, méhest és jeles szántóföldet és legelőt, melynek termését a birtokos Mantuába hordta eladni, míg a legelőn áldozatbarmokat legeltetett az istenek oltárára. Az ér, mely Virgil birtokát szegélyzi, széles, lassu és kanyargós. Ez iszapos partok náddal borítvák, a víz tükrét a hattyúk nagy számmal lepik el, a mohos, nedves széléken a fű felsásosodik.

„Mindent összevéve Virgil jószágának fekvése kellemes volt, de e kellemben bizonyos halványság, egyhanguság és kevés tisztán kifejezett jellem vala, mely képes leendett magasztos érzelmeket, s élénk képzeteket költeni; de a költő szerencsés időben élt a Vesuv nagyszerű kitörései közepett; s ha egy kissé tulterjeszkedett birtoka határain, egy felől a sebes és fenséges Eridán, a folyamok e királyának nagyszerű futását, másfelől a Benacust láthatá, mely némely pillanatokban a felzudult tenger képét tünteti elő.

„Virgil lakhelyének fekvése: alacsony, vizenyős, s az égaj az év bizonyos szakaiban hideg vala. Gyöngéd testalkata és mellbaja, melyben szenvedett, 714 vagy 715 felé, harmincz éves korában, arra birta, hogy melegebb éghajlatot keressen magának“...

Ez azonban a gyantítások határába esik. — A legutazottabb

kritikus Ampère szintén érinti e tájéket „Voyage Dantesque”jében, s azon erkölcsi benyomást, melyet az útas e vidék felett érez:

„Minden virgili Mantuában — ugymond, — a helyisme virgili, maga a tér virgili; szeretetreméltó hely, mely Napoleon rendelete folytán Augustus udvari költőjének szenteltetett.

„Dante, szokásakint, szabatos és erélyes kifejezéssel jellemezte a Minciot: (Nem sokáig foly, míg alacsony sikra ér, melyen elterjeszkedik és beiszapul).

Non molto ha corso che trova una lama
Nella qual si distende e la impaluda.

„Ez nem Virgil bája: (Ott hol a széles Mincio lassu kanyargással bolyong s gyenge náddal szegi be a partokat)

... ~~Ubi tardis ingens flexibus errat~~
~~Mincius, et tenera praetexit arundine ripas.~~

„A florenczi költő kifejezésteljes bár kissé száraz rövídsége, Virgil válogatott és gazdag szólamához hasonlítva, mutatja az ugyanazon tárgyat festő két nagy művész iránykülönbségét.

„Egyébiránt az *impaluda* szó teljesen festi Mantua tájékának kinézését. E városhoz közeledve, valójában azt gondolja az ember, más ég alá érkezett; az iszapos rétek felett csaknem állandóan és gyakran erősen sűrű köd emelkedik. Pillanatra azt hinnéd, Hollandiában vagy.

„A természet egész kinézése változik, szőlőtőkék helyett virgulféle „herbosa prata“-t látsz. Itt jobban érted Virgil mélabúját, e ködös és enyhe légkörben, ez egyhangu mezőkön és igen gyakran felleget nap alatt.“

Jegyezzük meg ezt az árnyalatot, de sokat ne adjunk rá, és semmit ne tulozzunk; ne csináljunk nagy dolgot abból a gözből, melyet Virgil mellőzött leírni: mert az nem áll, hogy Virgil saját vidéke tájfestője ne lett volna, mint az, az idézett első (angol) leíráson felismerszik. Hányan tudják könyv nélkül e vonzó verseket: *Fortunate senex, hic inter flumina nota...* stb.

Virgil különösen érzékeny egy viritó és csendesen szendergő mező szépségeinek láttán, a dongó méhek zubbogásán, a harkály kopogásán, a szomszéd vad galambok bűgásán; szereti a magános és nyugodt helyeket, ez egyhanguságot, mely félszomorhoz, félálomhoz hasonlít.

De midőn később e modora egész nagyságában kifejlett, kivált a nagy, elpihent tájak festésében tündöklött.

Kevéssel azután hogy egyszerre csak elhagyta szülőföldét, Virgilt utban találjuk Brundisiumba, mint Horáczzal találkozott; az ő társai Plotius és Varius voltak, és a kedves elbeszélő (mi szeretjük e dicséretet különösen Virgilre érteni), úgy jellemzi mindhármukat mint a legszebb és legőszintébb lelkű embereket, kiket valaha a föld hordott.

Ha, mint hiszik, Pollion tanácsolta Virgilnek, hogy pásztori költeményeket írjon, (három évig dolgozott rajtok és javított ki azokat): Maecenas volt, ki neki a „Georgicon“ oly római, mint hazafias és egészen békes szövegét ajánlá. (Hét évet szentelt rá). Egyike azon embereknek, kik legjobban értik a római dolgokat, Gibbon, igen elmés és igen emelkedett megjegyzést tesz e tekintetben. Szerinte Maecenásnak az lett volna célja e mezőgazdáknak irt nagy költeménnyel, hogy a földbirtokokhoz jutott veteránokkal (a birtokszerzés e neme Sulla óta szokásban volt), új foglalkozásukat, a földmivelést megkedveltesse. A veteránok legnagyobb része, a hogy földbirtokot nyert, nem látott annak műveléséhez, de eltékozolta potom áron. Az volt a feladat, hogy ez emberek kibéküljenek a földmunkával, melyet az ősök annyira kedveltek, s a földművelés gyönyöre vonzó képekben állítások eléjük: „Melyik veterán — kiált fel Gibbon — nem ismert volna magára a Gales-parti öregben? Mint ők fiatalságától fogva fez is fegyverhez szokva, végre egy vad, elhagyott helyen találja el szerencsését, melyet munkája paradicsommá változtat.“

Nem tudom, egy kissé nem saját rovására beszél-e itt Gibbon, vajjon a veteránok olvasták-e a tarenti öregről szóló epizodot? A veteránok fiai legalább olvashatták.

Virgil lemondván, nem ugyan szívében, szülőföldre Mántuáról, elhalmozva Augustus kegye által, életének hátralevő részét, majd Rómában, gyakrabban Nápolyban és a boldog Campániában töltötte, Georgicona és később Aeneise összeállításával foglalkozván; mivel különben is gyöngékedett, e munka hosszan tartott; kevésbé vala a világ, mint a magány, bizalom, barátság és gyöngédség embere. Szerette az elvonult, igéző pihenést, melynek magányában, szüntelen dicsősége művének tökélyesítésén és be-

fejezésén gondolkozott, mint maga magát képes beszédben kifejezte „márvány templomát“ felépítendő. Ritka boldogság! bizonyára mindazon epicus költők közt, kik annyit bolyongtak és annyiszor száműzettek, a legkegyeltebbnek szárvá! De ő tudta, és folyton emlékezett rá, mennyire szomszédos egymással a szerencse és szerencsétlenség, és hogy a tegnapi és holnap viszonyosságai közt van csak a világ békéjének időközze. A kizsákmányolás és száműzés keserűségei után, teljesen visszanyervén a természet és házitűzhelyének minden gyönyörét, soha sem feledte, hogy semmije sem volt, a mit el ne veszített volna: könnyeden átlátszó fátyolt vont ez jámbor és gyöngéd lelkére.

Oly időtávolságra, mint a minőben Virgiltől vagyunk, más életírását meg sem foghatom, mint ha mondanom szabad, eszményi életírását. A régi grammaticusok, kiknél a költő életírásának tényleges adatait igyekeztek feltalálni, sok haszontalanságot és mesét vegyítenek bele; némely hozzánk jutott vonások mindamelllett, melyek kedélye és elméje színével nagyon összevágának, azt mutatják, hogy Virgil félnk, szerény, szemérmes vala mint egy szűz, könnyen jött zavarba, egyszerre szórakozott lett, s csak lassan bontakozott ki zavarából; bájos és a legnagyobb társalgású, ha egyszer felmelegült; pompás felolvasó (mint Racine) kivált versekre nézve, behizelgő, hajlékony, árnyalatos hanggal, valódi fülbódító, ha mások verseit szavalta. A „Génie du Christianisme“ egyik fejezetében, Chateaubriand, Virgil és Racinet összehasonlítván, igen jól és sok izléssel beszél mind-egyikről; mindamelllett meg nem állhatom, hogy egy merész helyet fel ne hozzak, mely szerintem, csak meghamisíthatja azon képzetet, melyet magunknak Virgil személyéről alkottunk.

„Már megjegyeztük, úgy mond Chateaubriand, hogy Virgil mélabújának egyik fő oka kétségkívül, a fiatalságában kiállott szerencsétlensége érzete volt. Elűzve az atyai hajlék alól, mindig Mantua emléke forgott elméjében; de ő nem vala többé a köztársasági római, ki hazáját Brutus harsány és nyers modorában szereti, hanem az Augustus monarchiájából való római volt, Homér versenytársa és a muzsák gyermeke.

„Virgil csak ápolta szomorúsága magvát, egyedül élvén az erdők közepett. Meglehet külön események is segítették azt elő. Erkölesi vagy testi hibáink nagy befolyással vannak kedélyünkre

s gyakran okai ama szokatlan kifejlődésnek, melyet jellemünk vesz. Virgil nehezen ejtette ki az egyes szavakat; gyenge testü (a könyv első kiadásában az is ott áll, hogy: „csúnya képü“), és paraszt kinézésü volt. Ugy látszik fiatal korában élénk szenvedélyei voltak, melyek kifejtésében természettől vett hiányai gát-lák. Tehát a családi bánat, a mező szeretete, az önmagának tetszés a szenvedésben, és a ki nem elégitett szenvedélyek, együttvéve okozzák azon borongást, mely irataiban bennünket gyönyörködtet.“

Mindez csak szépsége miatt van mondva s a költő mondja a költőről; de az önmagának tetszés a szenvedésben s a „ki nem elégitett szenvedélyek“ úgy látszik nekem, csak merész hozzáve-tések: maradjunk csupán Virgil érzékeny és gyöngéd lelke, meg fiatalkori szerencsétlensége mellett. Egyébiránt is ő nem hogy „nehezen ejtette volna ki az egyes szókat“, de ellenkezőleg, cso-dálatosan elandalító előadásu volt. Alkalmasint az csalta meg a jeles szerzöt, a ki minden más tekintetben oly kitünöleg szól Virgilről, a mit egy helyen Donat mond a költő életírásában: „sermone tardissimus“ — de ez csak azt teszi, hogy nem rög-tönzött, hogy mint mondani szokták, megrágtá a mit mondott. Egyetlen egyszer ügyvédkedett életében, akkor sem replicázott. Azon senki sem ütközik meg, hogy Virgil nem vala ügyvéd. A Donát által rajzolt arczkép, mely mintául szolgált a Chateaubri-andnál olvasottnak, tán könnyedebben is lefordítható, s úgy lehet magyarázni, hogy az ember minden sértöt kikerülhet: „Virgil szálas és termetes ember volt (én a magam részéről szikár, szük gyomru és mellünek tartom, jöllehet ezt nekem nem mondták), első ifjuságától fogva s mivel nagyon megszokta a mezei életet, barna, napsütötte bőrü. falusias kinézésü s kissé ügyetlen vala; egy szóval volt valami személyében, mely eszünkbe juttatta, hogy mezön növekedett. Bizonyos időbe került, mig benne ama váro-sias csin, mely szive mélyében megvolt, kifejlett.“

Azon arczképe sem hiteles, mely hosszú hajjal, fiatal ábrá-zattal, tiszta arczéllal, s az öreg Homér méltóságos alakjának tekintetével állítja elő. Ez épügy lehetne Augustus vagy Apolló-arczképe.

Seneca, Lucillushoz írt egyik levelében, ez utóbbinak egy barátjáról szól, egy fiatal, jó, és természettől szép eszű ember-

ről, ki első föllépésével magas reményt ébresztett szivéről és szelleméről, de csak ébresztett, mivel rögtönzőnek tartották s le kelle győznie félenkségét; s még midőn magát összeszedte is, alig tudott diadalmaskodni szégyellőségén, kitünő jel fiatal emberek-nél: annyira szive mélyéből jött arczára a pir, ugymond Seneca (*adeo illi ex alto suffusus, est rubor*), s azt hiszem, mikor a legkeményebben neki edződik is, megmarad nála e szemérem. "Ugy látszik nekem, hogy Virgil ebből a családból való; ő nála mindjárt készen volt a pirulás s homlokát gyöngé tűz futá el (*frontis mollities*); egyike vala ez azon benső pirulásnak, mely a természetes szemérem állandó forrásából ered. Egy vala ő azok közül is, kikről Pope, ez egyik legszellemdúsabb és legkedélyesebb ember, azt mondja: „Részemről azon osztályhoz tartozom, melyről Seneca így itél: annyira barátjai az árnyéknak, hogy úgy gondolkoznak, mintha mind forgószélben lenne, a mi napon van."

Virgil sokkal jobban szerette a hírt, hogysen a dicséretet ne kedvelte volna, de csak háta megett szerette és nem szemközt, futott előle a színházban, vagy Róma utczáin, nem volt ínyére, ha ujjal mutattak rá: „Ez ő!” Elvonultan, gyönyörrel szemlélte azon szép dolgokat, melyek a világegyetemet betöltik, s melyek minden nemeslelkű népet hasonló bámulatra ragadnának; de e gyönyört, csendben, árnyékban élvezte s a nélkül hogy megszűnt volna az erdők és források nympháival az elrejtett istenekkel együtt élni.

És mindez nem pusztá képzelgésem, csupán azon vonásokat használtam fel, melyek róla ránk jutottak; de úgy magyarázván azokat, a mint én jobbnak tartom. Virgilben nem teszszük ki magunkat a csalódásnak, ha benső mivolta felé lehetőleg vonzódnunk.

Azzal, a mit Virgil szemérmesvoltáról mondtam, igazságtalan dolog lenne ellenkezőt állítani, azokra támaszkodva, a mi ket mások esendővoltáról mondanak: „Ő megnyerő volt teljes életében, ugymond Servius, csak egy titkos hibája, egy gyöngesége vala: nem tudott ellen állani a gyöngéd vágyaknak." Ebből a helyből lehetne következtetni. De nekem úgy látszik, hogy Walkenaer, Horacz életéről írt becses művében, nagy kimérettel érintette Virgil élete, és erkölcsének e részét. Minden nagy fáradtság nélkül levérvén azon tulzott véleményt, melyet Virgil szü-

ziesvoltáról formálhatnánk, hozzáteszi: „Virgil finomabb vérmérsékü levén, mint Horác, barátjánál kevesebb bajjal mondott le, de ép oly kevés scrupulussal Venus gyönyöreiről. Józanabb és ovatosabb volt az asztal élvei, s a Bachus tisztületére szentelt poharazásoknál. A maiak jó, kedélyes, de érzéki, s a romlott izlésnek magát neki adott embernek tartották volna: Augustus udvarában ez eléggé mérsékelt mód volt az ő magaviseletében, ki se pazar nem volt, se dorbézoló, nem csábított el se szabad szüzeket, se férjes asszonyokat.“ E nyers vázlat (croquis) elég visszataszító, elég botrányos, de hiányoznak benne az árnyalatok, következésképp az igazsághoz való hasonlat is. Nem vagyok zavarban arra nézve, mi lett volna Virgilből, ha ma él; azt hiszem, egy kissé jobb lett volna, és hogy az igaz morálnak, valamint a tökéletes illemnek több oka leendett őt magasztalni, mint ellene panaszkodni. És ha az ő rovására elfogadunk is néhány eléggé gyanus adomát, melyet a régi életirók és grammaticusok hátra hagytak s mely kivált az ő erkölceiket érdekli, még akkor is úgy találjuk, hogy Virgil megfelel azon eszmének, melyet róla birunk, és a mely őt e tekintetben, barátjától, Horacztól megkülönbözteti, a leghevesebb vágyban is tartózkodó-voltánál, a szerelemben bizonyos komoly, mély- és gyöngéd természeténél fogva.

E komolyság, a nemes és gyöngéd gondolkozás e módja, a gyönyörűségben, de sőt a gyöngeségekben is, a fölemelkedésnek ez elve, alkotja Virgil természetének alapját, s ezt az ő irányában soha nem szabad szem elől téveszteni.

Virgil életét tanulmányozván, külön kell választanunk természeti szép tehetségeit, folyton nyilvánuló hivatását, azon kiváló körülmények és páratlan buzdításoktól, melyek neki kedveztek és őt bátoriták. Ily sors mellett, ily illem- és harmónia-teljes pályán, mindkét körülmény egyenlően lényeges és egymásba találkozik. A honnan nem lehet érdektelen, e két dolgot egymástól megkülönböztetni és egymásba vegyíteni, hogy az összhangzást annál inkább csodáljuk.

Virgil már fiatal korában és legelső termékeiben, képzelődése és lelke titkos hajlamával fordult oly tárgyak és nézpontok felé, melyek látkörét szélesbiték. Már természetében megvoltak és mutatkoztak is ama mély források, melyek csak jelre és alka-

lomra vártak, hogy egy nagy folyammá nőjjenek. Egy szellemdús, s a régiek közt — ha úgy lehet szólani — legmodernebb költő Martialis, nem bírta őt felfogni. Egy ismeretes epigrammában, melyben Virgilt választja játékszeréül; azt látszik gyaníttatni, hogy Virgil nagy poétai munkái egyedül azon bőkezűségből erednek, melylyel a Maecenások elhalmozták: „Te csodálkozol, ugymond Martialis, egyik pártfogójának, vagy gazdag barátjának, ki általa dicsőíttetni kívánt, te csodálkozol, hogy midőn őseink kora korunknak engedi át a babért (mert abban a könnyelmű csalódásban élnek az emberek, hogy azt hiszik, ők jobbak elődeiknél) és Roma nagyobb, mint valaha volt akármelyik nagy fejedelem (Domitián) alatt, nincsenek többé oly csodás és isteni elmék mint Virgil, s egy epicus költő sem éneklí oly fenségesen a hadakat. Legyenek csak Maecenások, óh Flaccus! és nem leszünk Virgilek híjával se; saját földeden is terem (mint a gomba).

Sint Maecenates, non deerunt, Flacce, Marones,
Virgiliumque tibi vel tua rura dabunt.“

És Martialis ily szempontból két szóval előadván Virgil egész történetét, úgy tünteti őt fel, mint a ki sirt majorja és nyájai elvesztése felett; Maecenas meglátta és elmosolyodott, egy szavával mindent jóvá tőn, s bevágta a szegénység előtt az utat, mely e szép tehetség felett gyakorolta átkozott befolyását: „Vedd ki részedet gazdagságunkból, mondá neki, s légy a legnagyobb költő!

Accipe divitias, et vatum maximus esto.“

S e kegy nyomtatékképen, melyet a költő ihletségének legfőbb indokául tart, Martialis nem felejtí el megemlíteni azt a pohártöltőgető rabszolgát, kit Virgil, Maecenasnál, mások szerint Polliónnál ebédelvén, látott meg, s ki az ő szolgájául adatott. S e bőkezűségnek, e gondnélküli életnek tulajdonítja Aeneas dalmokának magas conceptióját, s azt a különbséget, mely van a „Szűnyog“ című vers s a Roma eredetét dicsőítő férfias gondolat közt. Ő egész biztossággal azt hitte, hogy Virgileket tetszés szerint lehet alkotni, csak meg kell próbálni. Szükség esetében ő maga is lehetne Virgil!

Hagyjuk el ez anyagias és Martialishoz, azaz egy szellemdús emberhez nem illő magyarázatokat, s olvassunk inkább Virgil lelkében, elméjének ez igaz forrásában. S egészen egyetértve a

nemes szívü Juvenalissal, hogy van a szegénységnek és nyomornak bizonyos foka, mely hátráltatja az epikai tehetség kifejlődését, (s hogy „ha Virgilnek se kényelmes lakása, se szolgálja nem lett volna, mindazok a kigyók, melyeket Alecton furia fejére aggatott, magoktól lehullottak volna s nem leendett elég tüdeje oly erősen hangoztatni pokoli szívét“ ne helyheztessek az ihlettség elvét abban, a mi csak kedvező körülmény volt. Virgil, attól a percztől kezdve, hogy Bucolicáját megírta, oly társadalmi oldalról mutatja fel új érzését, mely belőle egy korszak legilletékesb képviselőjét alkotta, ki leginkább szeméi előtt tartá a régi és új világot. A költő szerencsés órájában nagy dolgok és nagy tárgyakhoz kap lelkesedést, melyek felé nyugodtan és hatalmas vonzerővel fordul. A perusiumi háboru után Pollion levén consul, megkísérlette az általános kibékülést: Antonius nőül vette Octáviát, Octavianus hugát, emez pedig Scribóniát; mind két nő érdekes állapotban vala; s nem e két nő valamelyikétől születendő, vagy egyszerűen Pollion fiára — ki szintén ez időben született — vonatkoznak-e a IV-ik eccloga nagyszerü és látszatra tulzott jóslatai (Magnus ab integro seclorum nascitur ordo)? Sokat vitatták és fejtegették e szavak titokszerű értelmét, melyek jósíhlettel az aranykor közeledtét ígérk. Én ebben Virgil társadalmi ösztöne és sejtelmének nyilvános bizonyosságát látom; ő már akkor ellenállhatlan vágygyal ohajtotta ama végleges kibékülést, mely csak tiz évvel későbbben teljesült. Ez eccloga, jóllehet dithyrámbjai egy bölcsőre vonatkoznak, túllépi e „genre“ határait, sőt keltének idején is jóval túllát, sokkal nagyobb mint azon pillanat, melyben iratott és méltó azon évekhez, melyek Actium után következtek. Virgil, egy rövid zivatar kitörésében, előlegezi mintegy és földeriti a világ nyugalalmát és boldogságát, mely fog következni Augustus, vagy egy Trajanus alatt.

Georgiconában ugyanezt teszi, ez után vágyik. Mit jelent például a III. könyv elején, az az ünnepélyes diadal, melyet a költő ül a felett, hogy Helicon muzsáit hazájában marasztotta? Márványtemplomot fog építeni — úgymond — egy viruló széles mező közepén a Mincio partjain. Oda helyezi Caesárt (t. i. Augustust) mint e templom istefiét s ott ünnepli azon pályaversenyeket, melyek Görögországból, az olympiai játékokról vándoroltak ki ide. Ő mint alapító, homlokán olajág-koszorúval, s bibora teljes fényében, itéli

el majd a jutalmakat. A templom külsején arany- és elefánt-csontban lesznek kiverve annak csatái és diadaljelei, kiben a római név megszemélyisül. Felül állanak parosi márványból faragva azon szobrok, melyekbe életet lehell ez Assaracustól leszármazó egész nemzetség, e Jupitertől származó hősök sora, Tros, az ősök őse és Apollo, Trója alapítója. A meglánczolt, és a visszatorlás félelmétől megszállt Irigység rekeszti be e dicső festményt. E versek csodaszépek, bájosabbak és elvakítóbbak, mint a mi valaha Virgil ecsetje alól kikerült. A márvány e tiszta és szilárd fénye a mező csendes zöldjében, teljes képét tünteti fel előttünk Virgil művészetének. Az „oktató“ (didactical) költészet itt már kilép saját rámaiból, s nagygyá, diadalmivá, epicaivá válik. E márványtemplomot trójai hősökkel népesítve, melyet Virgil felépíteni ígért, s mely egészen képes értelemben van mondva, más modorban fejezte be, melyet akkor előre még nem látott; befejezte az Aeneisben, mintha csak előre ünnepelte és jósolta volna meg „exegi monumentum“-át! Midőn meghalt, kétsége támadt a felett, hogy tökéletesen fejezte be, mintha csak ránk hagyta volna az e művében rejlő érzület és harmonicus rend megítélését, hogy elmondhassuk, Virgil midőn meghalt, a helyett hogy elkedvetlenül és elcsüggedt volna műve felett, bátran felolvastathatta maga előtt a Georgicon III-ik énekének dicső hymnusát, s vágya teljesülésétől elégyülten, az öröm miatt szent ittassággal adhatta ki lelkét.*)

Mindamellett úgy látszik nekem, sokkal jobban is számot adhatunk e magasztos, s a báj leple alatt nagyokra törekvő érzésről, mely eleitől fogva megvolt Virgil elméjében és szívében s csak alkalomra volt szüksége, hogy gyámolítsák és tüzeljék Polion, Maecenás, (a fejlődés fokozata szerint) s végre Augustus; és mi nem félünk a miatt, hogy ez utóbbi is oly bő részt vett e beavatkozásban. S valósággal az Aeneis conceptióját nem tudnók külön választani Augustus országlásának első éveitől, sőt csak is így méltányolhatjuk Virgil költői művének befolyását és egész

*) Némelyek azt gyanítják, hogy a Georgicon III. énekének illető sorai csak az után szurattak be, midőn a költő már Aeneisével foglalkozott; valóság-gal vannak is benne olyan részletek, melyek keletkezése későbbinek látszik, de én azt hiszem, hogy a földolog az első conceptióban is meg volt, s általános értelme, Heine véleménye szerint is, inkább jóslati, mint történeti.

ihletét, hogy oly jól képviselte a római ügy (nem mondjuk többé a köztársaság) e pillanathani állapotát.

Hagyjuk el a triumviratus daczos emlékeit, cseréljük ki Octavianust Augustussal, ez új és legfelsőbb alakjában, a melyet felvön. Felejtünk el mindent, mint ezt a világ tevő. Augustus azon néhány év óta, hogy egyedül kormányozta Italiát és nyugotot, ügyességgel és kegyelemmel párosult országlási rendszerének számos bizonyosságát adá; feltartóztatva e szerencsés előzmények közt s kényszerítve egy versenytárs ellen fordulni, kénytelen vala és egy csapással, mindent koczkáztatni és mindent megmenteni; meggyőzte Actiumnál Antoniust, meghódította Fegyptomot, s diadallal ment be Rómába. Az alig izlett és annyiszor megbomlott béke roppant szükséges voltának érzetében, mindenki eléje ment, s neki ajánlottak fel, lábaihoz raktak minden hatalmat, mint egy szabadító, mint egy isten lábaihoz. Ekkor vala harminczhárom éves.

Láttuk, hogy a világ, bizonyos óráiban, ama rendkívüli pillanatokban, midőn a teljesen kimerült nemzet, évek, félszázad óta gyötretve, egy jobb sors után vágyik, hévvel ragadja meg a rendet, nyugalmat és jólétet erőszakos és általános társadalmi összeküvések hosszú sora után: de pillanat nem vala ünnepélyesebb, a közügy válsága és izgultsága miatt jelzettebb, mint amaz ősi és első visszatérés Egyiptomból és Keletről, Augustus diadalmas és békítő visszatérte Rómába; Brundisiumtól kezdve, hol hajójáról kiszállott, az örök városig, menete az összesereglett lakosság közt diadalmenet volt. Octavianus nem vala többé, Augustus korszaka következett.

E diadalmenet három napig tartott (augustusban 29 évvel a J. K. születése előtt). Augustus (mert az volt már, jöllehet a nevet még nem vette fel), elfoglalta a Julius termét, a Julius palotáját, mely a dictator Caesarnak volt szentelve, s hol a senatus tartotta gyűléseit, ott egy oltár fölé helyhezte a Tarentumból hozott Győzelem istenasszonyának szobrát, e híressé lett szobort, mióta a keresztyénség küzdelmében a hamis istenek ellen, azzal oly sokáig daczolt. Több napon át mindennemű játékok tartattak: „Marcellus, Tiberius s a legelső római családok ifjai tündöklöttek az úgynevezett „trójai játék“-ban, mely lovassági csata-ábrázolat volt s melyet Caesar szeretett a népnek látványul tartani, hogy azt

trójai eredetére emlékeztesse, hogy visszamenjenek egészen Julius Aeneas fiáig, Alba Longa alapítójáig.“ Augustus, Caesar után visszaállította e pompás de gyakran veszélyes játékot, melyben Julius emlékére, a fiatalság virága, 14—17 éves ifjak szerepeltek. Ugyanazon trójai játék ez, mely koronáját teszi az Aeneas által Sicziliában Anchises tiszteletére tartott víjáték leírásának: „Az ifjak lovas százada megindul, s a kik mindnyájan egyformák az ő szülőik szemeiben, aranyablás lovakon ficzánkolódnak.“ Virgil a lovasságot három dandárra osztja, mindeniknek saját vezére, a fiatal Priamus, Ascanius barátja az ifju Atys, és maga a süheder Ascanius, tyrusi vagy numídiái lovakon, Dido istállójából. Harezaik, fordulataik, előre és hátraugratásuk a költő által a krétai labirint ezer tévelyeihez hasonlítottatnak, vagy illanó delfinokhez, melyek a folyam tükrén vidáman játszanak.

Azon a napon, midőn Augustus tiszteletére a szinkörben e játékokat tartották, és a midőn Virgil, befejezván Georgicon remekművét, Nápolyból Romába jött, kétségkívül azért, hogy tanúja legyen e nagy pompának; ezen a napon, midőn viszhangzott a költő lelkeben, mely a legnagyobb mértékben az összes nép lelke volt a béke és nagyság közepett a jólét végtelen szüksége, mely parancsoló szükség volt ekkor az egész római világban, — ez oly hatalmas és valósággal a föld gyömréből előtermett békének szüksége, melyben a kegyes és böles Tillemont csak ösztönszerű szomját és elősejtését látta ama másik isteni békének, melyet a világ erkölcsi rendébe a Megváltó hozott; — ezen a napon, midőn Janus temploma végre bezáratott mely csak harmadizben történt Roma alapítása óta (nem mintha nem lett volna még némi zavar Spanyolországban, Galliában és másutt, de ez — ugymond Tillemont — tekintetbe se jön a birodalom nagysága mellett); — ezen a napon mondjuk, Virgil már érezte elméjében hullámnizani az Aeneis világát és ködalakjait, és ha csakugyan Augustus szava kívántatott is hozzá, hogy magát e mű megírására elhatározza, e szó csak saját vágyát villantotta fel szemei előtt, bátorságot adott neki, s nagy hirtelenséggel megszállta világossággal azt a termékeny zűrt (chaos), mely magától is vajdútot világgá lenni.

Felirta az öröm és halhatlan diadal e napjait Aeneasának

isteni paizsára, s feltette rá a koronát a VIII-ik könyvben, mely a legromaibb az egész Aeneisben.

Augustus tehát császárrá lön, ő vezénylő a hadakat; ő leve a népszónok élethossziglan consul, és proconsul ha Roma falain kívül vala, a főpap (pontifex maximus) és örökös censor; akár fogadta el akár nem a neki ajánlott czimeket, s ha néhanéha lemondani látszott is vagy épen letenni e hivatalok valamelyikét, egyesite magánál minden hatalmat, Caesarnak, Augustusnak nevezték Octavianus helyett; a „haza atyjának“ kiáltott ki, az atyai hatalom minden jogait, mely pedig a romaiaknál iszonyu vala, egymagában öszpontosítá; élet és halál jogával birt a senatorok és nemesség felett; ha úgy lehet mondani, egyetlen közegbe szorítva s merész jogkoholással (fiction) adták át neki a régi köztársaság minden hatalmát, nyilvános és házi tekintélyét. Végre oltárokat emeltek tiszteletére, az ég is az övé lön halála után, mi kellett még több? mult, isteni származás, a hagyomány aranyköde, mind az övé volt. Csak a kellett még, hogy mindezt, a legtávolabb ősidőkből, a Végzet készítette légyen elő, az oraculum megjósolta, s mint az idő utolsó csoda szüleménye vivatott légyen ki századokon keresztül keserű megpróbáltatás s magának a köztársasági erénynek közepette; a kellett, hogy magok a Fabriciusok és Dentatusok, e feddhetlen jellemek, kik egy szabad hazáért éltek és haltak, úgy tűnjenek fel, mint a kik neki fullajtárok és vitéz előfutárokkul szolgáltak — a kíséret — előlegezés ritka modorában! Ez utolsó becsvágya, a mennyiben az egészen a vélemény és szellem becsvágya s egy gyöngéd, magasztos és szigoru képzelet pompájakint tűnik fel, emeli Augustust szemünkben, e miatt sokat meg kell neki engednünk, mint Corneille is megengedett; mert mindez azt akarja mondani, hogy neki Virgilre volt szüksége, a művészre, ki rátegye az utolsó kezét birodalmára, hogy annak feldiszipését bevégezze. Augustus se elégtűlt, se dieső nem lehetett, csupán ez áron, s ezért kérte a szerény és szégyenlős költőtől, ezért bizta kedvencz ecsetjére az Aeneist.

Ő, ki nem akart megkoronáztatni mint király, sem mint a birodalomnak feje, kívánta a koronát Virgil kezéből.

S Augustusnak, mint izlés és kormány emberének, igaza volt: az ékesszólást elhallgattatta és kibékíté; a költészet, a magas költészet, melyet azelőtt csekélyebb tanulmánynak és kevésbé fon-

tos művészetnek tartottak (leviores artes, leviora studia, mondá Cicero az ékesszólás utolsó napjaiban) magasabb rangot kezdett elfoglalni, mindjárt az első sorba lépett, és ez uton a lángész kezében valódi hatalommá lőn.

S jegyezzük meg Augustusnak azon érdemét, hogy a szerény ember az erdők és mezők költőjében (studii florentem ignobilis otii) felfedezte az epicust, a hősköltőt, ki a legmagasb vállalkozás színvonalán álljon, a hová csak a költői genius esenget. Augustus Virgilt egész elméje és teljes dicsőségének használatára felindítván, félnéksége és szemérmes voltának közepette legbensőbb vágyát s legforróbb ohajtását ellesvén: az izlés egy nagy tényét követte el. Ezt tudva, az utókor örök hálával tartozik neki — mint örök azon mű, melyet előidézett.

„Ő gyönyörködött — ugymond Svetonius — kora mindenemű és modorú szép szelleme és lángelméje kegyelésében. Türelemmel és jóakarattal hallgatta azokat, kik előtte valamit felolvastak, akár költemények, akár történet, akár szónoklat és párbeszédnek voltak a felolvasott tárgyak; de sértve érezte magát, ha személye volt valamely nem komoly, s nem a legkitünőbb tettekről szóló compositio tárgya, s megintette a praetorokat, ne engedjék nevét az ugynevezett szép szellemek köz megtámadásának és a színpadnak zsákmányul esni.“ Ime a fejedelem, az uralkodó, ki finom emberül mutatkozik s elvül tüzi ki az izlés méltóságát.

Virgil, Horacz, Tibull, Propertius, Ovid és Titus Livius felől szólván, e hat nagy íróról és költőről, kik abból az időből egyedül maradtak fel ránk, helyén van mindig Augustusnál megállapodni s egész egyetemében tekinteni a századot, mely az ő nevérol neveztetik, mint nyomta mindenhová az udvariasság és illem pecsétjét. Minden különbség- és szelleme összehasonlíthatlan fensősége mellett is, lehetlen közötté és XIV. Lajos közt bizonyos hasonlatot nem találni.

Igen, ő olyan ember volt, ki Horácot titkárául akarta, és fejébe vette, hogy elszakítja Maecenástól: „Máskor, ugymond ez utóbbinak, magam is megírtam a leveleket barátaimhoz, de most úgy el vagyok halmozva munkával s egy kissé gyöngélkedem is, hogy szeretném tőled a mi Horacunkat elcsábitani. Hadd is jöjjön ettől az éhenkórász asztaltól a mi királyi asztalunkhoz, és segítsen nekünk leveleinket írni.“ És midőn Horác azzal állott elő,

hogy beteges, Augustus (nála ritka eset!) nem akarta kényszeríteni: „Megtudhatod, írá neki, a mi Septimiusunktól, hogy gondolkodom én rólad, mert éppen ő előtte szólottam volt felőled, valamint arról is, hogy oly büszkén utasítottad vissza a mi barátságunkat; azonban ebből nem következik, hogy mi is megvetéssel viszonzozzuk megvetésedet.“ Csak tréfált és játszott az elegáns és finom költővel; mert a költők közt a legérzékenyebb és legne-mesebben eszményitől várta a magasztos alaksoportokat és dicsőséget.

Elegendő az Aeneis első könyveit kinyitnunk, hogy lássuk, mennyit vett kölcsön Virgil Homértól, mint utánozta minden lép-ten és csaknem minden inventiójában, mely annál fogva nála esu-pan kölcsönvett és átplántált dolognak tartható a legjobb akarat mellett is; de az eredeti oldal, mely az egészet megeléinkiti, mely megkülönbözteti Virgil költészetét minden más görög formák és tárgyak utánzásától, függetlenül attól, mily fokon áll saját elméje, mely római ihletből ered, és teljesen nemzeti. Ne feledjük ezt soha.

Virgil célja az Aeneissel, a mint magok a latin magyará-zók is bevallják, az vala: hogy egy nagy romai költeményt írjon, megajándékozza hazáját egy igazi hőskölteménnyel; utánozza Ho-mért, és őseiben felmagasztalja Augustust. Nagy költői és politi-kai mű, mely csodálatosan sikerült!

Azonban szükség, hogy magunkat e tekintetben kimagyaráz-zuk s némi elővigyázattal éljünk. Midőn azt állítom, hogy Augus-tus nagy befolyást gyakorolt Virgil hőskölteményére, távol vagyok attól, hogy amaz elmés, de hibás és hideg rendszert bármely szín alatt elfogadjam, melyet a „latin irodalom történetének“ tudós szerzője (Dunlop) felállított. E rendszer szerint Aeneás nem volna egyéb, mint eszményi typus, szigoruan hasonlítva Augustusra; kegyeletos atyja iránt, mint Augustus vala Caesar iránt; szépsé-gére nézve hasonlítva Apollohoz, mint Augustus szerette, ha hoz-zá hasonlították; leszállt a poklokra az isteni felavatás szabálya szerint, mint Augustus, Athenben mulatása ideje alatt, be akart avattatni az eleusisi titkokba; legyőzte Turnust, Latinust, és Ama-tat, mint Augustus, perusiumi diadalakor legyőzte Antonius Anto-nius testvérét és Fulviát: futott Didotól és diadalmaskodott azon, mint Augustus diadalmaskodott Cleopatrán; és mit én tudom, még mit nem mond? — Dunlop, világosan azt erősíti, hogy Turnus:

Antonius. Evander, Anchises öreg barátja és Aeneas szövetségese a régi Caesarpártiakat képviseli, kik Antonius ellen, Augustus mellé állottak. Achates: Agrippa; Lavinia: Livia; Latinus: Lepidus; Amata: Fulvia; Drancus szónok (oh! már erre ingerült vagyok) nem lenne más, mint Cicero. — Nem, nem, és harmadszor is nem! kiáltja teljes erejéből költői lélekismeretem; nem, ez lehetetlen, és mennyivel több szellemet és elmés kíváncsiságot fordítottok arra, hogy ez apró körülményekben némi vonatkozást fedeztetek fel a költészet és történet közt, annyival több ok szól ellenetek, mert igazán költői geniusz még így nem járt el soha is. Hogy Virgil, ki sok dolog felől gondolkozott, kiterjeszkedett erre is, sőt némely helyen úgy tervezte költeményének compositióját, hogy a körülte levő személyektől és eseményektől gondolatokat és szint kölcsönzött, mint megindító reflexiókat mond a felhőről, mely a viruló mezők és az erdők zugó lombjai felett szalad; hogy ezerfelé ágaznak gondolatsugárai, ezt nem tagadom; de azt állítani, hogy műve egészben egy öszhangzó és folytonos allegóriának előre kiszámított és pontosan megmért arányosságára visszavihető: ez hibás, ez képtelenség!

Igaz, hogy vannak Aeneas jellemében szándéklatok, s az árnyalatoknak bizonyos visszaverődése, melyek Augustus jellemén és politikáján jelezték és felérezhetők, tán Aeneas orczáján Augustus arczbőrének színét is meg lehet ismerni: de e fény visszaverődésén kívül semmi más hasonlatot nem találunk.

Egy szóval Virgil költeményt irt, azaz: bizonyos szabad, se arányára, se titkára nézve meg nem határozható elemek által sugalt és combinált dolgot; s korát, személyeivel és eseményeivel együtt nem a tükörből kapta ki a festő beárnyékkolt szobájában. Ne vadászszuk hát az allegória ama kicsinyes és egészen mechanikai gondolatát, s tart-suk magunkat egy nagy, nemzeti és romai költemény tömérdek és egyetemes eszméjének határai közt.

Ő nem irt, nem is akart egy Theseides-t, Thebaist, vagy Iliast írni, tiszta görög hőskölteményt szép latin stylban; szintén nem akart tisztán és egyszeruen, valami „pharsaliai ütközet“-féle bár egészen latin és Caesar tiszteletére irt költeményt szerkeszteni, melyben történetileg s több ékesszólással, mint költészettel, Augustus viselt dolgait, az actiumi győzelmet, annak megelőző és utána következő eseményeit dicsőítse: ő, képzelőtehetségénél fogva, már

nagyobb költő, hogysen Naevius és Ennius krónikás mértékére térjen vissza; ő okos és élénk modorban egyesítette és összeolvasztotta az Odyssea hat első, s az Ilias hat utolsó könyvét, még pedig oly juliusi és romai csodálatosan összeszerkezett költeményé, melynek minden részletei úgy vannak kivíve, hogy gyönyörködtetik nem csupán a tudósokat és mivel olvasót, ki a görög muzsát még másolatban is kedveli, de az egész romai népet és fiatalságot, mely büszke vala költőjére, s azt mondá, a mit Propertius egyik halhatlan alagyájában :

„Virgil arra született hogy megénekelje az actiumi sikokat, melyeket Phoebus oltalmaz, és elzengje Caesar diadalmas hadi hajóit; Virgil ébresztette fel a trójai Aeneas hadait s a Laviniumnál halomra dőlt hősokeket. Csináljatok helyet római írók, és ti görögök ereszszétek őt a küzdőfövenyre! Ő nagyobb tárgyról szól, mint az Ilias.“

Egy virágzó, és uralkodóvá lett polgárisultság büszkesége lehel e legnemesb alagyairó szavaiból, ki magában érezte és képviselte kora összes ifjúságának lelkesedését, és a ki, mint ezen fiatalság róla mondá, szerelmének nagy költője volt. Ha Virgil a romaikat azon csalódásban ringatá, hogy egyenlő Homérral, vagy azt felül is mulá, ez onnan van, mivel a romai sziveket erősen meghatotta.

Midőn Propertius így beszélt, az Aeneis még közzé sem volt téve, csak hírből ismerék, s maga Virgil is élt még. Ő nem szünt meg ezután is még munkáját javítani, nem tartozván azok közé, kik magokkal kényelmesen eltelnek. Macrobius egy levéltörvényt őrzött meg Virgiltől Augustushoz; egyetlen szó benne elárulja mindazon gondot, mind pedig ama különféle tanulmányokat, melyeket Virgil, költeménye megírására fordított. Augustus folyvást faggatta, hogy olvassa fel költeményének hacsak egy részét is, és nem szünt meg sarkalni: „Gyakran veszem az ön leveleit, válaszolá Virgil. . . Ha méltónak találnám Aeneisemet önnek felolvasni, már régen megtettem volna magamtól is. De e nagy tárgy, még csak kísérlet; vannak pillanatok, midőn azt hiszem, nem voltam józan eszemnél, midőn ily nagy munkába fogtam; annyival is inkább, mivel mint tudja, kénytelen voltam e miatt más, és komoly rendű tanulmányokat tenni.“ Így beszélt ez a szörszálhasogató lelkiismeret, ki féltékeny vala arra, hogy a leg-

tudományosabb tárgyat a legnemesb formába öntse, és mindig nyughatatlan a miatt, nem lehetne-e ezt vagy azt jobban tenni. Végre mégis, midőn azt hitte, hogy elegendőleg átnézte az első könyveket, s az általa képzelt tökély fokára emelkedett, meghagyta magát győzetni, s elolvasta azokat Augustusnak Octávia előtt, ama megható jelenetben, melyet a festészet megszentelt, s ama szerény magatartással, melyben őt a késő kor folyton szemlélendi.

Eltérők a vélemények azon helyre nézve, hol Virgil meghalt. Némelyek azt mondják, hogy Tarentumban halt meg, de általában az a vélemény áll, hogy Brundisiumban mult ki Róma alapittatásának 735. esztendejében, 52 éves korában, a mint Görögországból visszajött, hová azért ment, hogy költeményét tökélyesbitse s egész Ázsiáig személyesen megvizsgálja Aeneas zarándoklásának főbb helyeit. Virgilnek e görögországi útja Horác egy ódája által lön emlékezetes. Azt mondják csak Athenéig ment volna, hol a Keletről visszatérő Augustussal találkozott s már ekkor is beteges levén, vele együtt visszatért Brundisiumba, hol meg is halt. Nápolyban temettetett el, azon ismeretes síriralatt, melyet maga csinált magára. Kik a Pausilyp kedves halmokon voltak, szeretik azt hinni, hogy ezek alatt nyugszik. Sokáig élt, és megszokva volt e vidékhez. Mint mondják, Nolához közel is birt földeket, sőt némelyek szerint Sziciliában is lakott volna.

Nem semmisíthető meg többé Aeneisét, mint arra tán a kétségbeesés órájában komolyan gondolt: az a viláé volt. Már az első napon előszeretettel fogadták, s ez lön az új világ elfogadott hőskölteménye. Augustus, ki annak létrejöttét tulajdonkép eszközölte, mint sok más dologban, itt sem tőn egyebet, mint hogy Roma rendeletét végrehajtotta, s az emberi nem ohajtását megelőzte: és ebben áll jutalma is.

Virgil fiatalul, vagy legalább, mielőtt öregkort ért volna, halván meg, azon uralkodás tizenkettedik évében (Actiumtól számítva), mely még azután harminczkét évig tartott s melynek megvoltak szomorúságai és gyászos végórái, mint minden hosszú uralkodásnak: a legszebb fényben tünteti elénk a teljes dél képét, oly szépen, mint a hogy Pollionhoz irt ecclógájában, a hajnalt üdvözi és felavatja. Ő bizonyosan adott annyit Augustus e csodálatraméltó uralkodásának, mint a mennyit attól vett. Beszédének nyomós kel-

eme, a műveiből és geniusából folyó tiszta világosság által, bizonyos finom, emberi — mondhatnók — kegyes érzéshez szoktat bennünket, mely akkor, kétségkívül a társadalom csak igen szűk körében volt elterjedve s ott is nagyon vegyesen. Előhaladt polgárisultságot tüntet fel előttünk, melyet bár később kegyetlenség, és vad gyönyör szoritott le, de ama hosszú uralkodás első nagyságát ő avatta fel, ő gyújtotta a lángot a világító toronyban, melynek fényénél a jövő dolgai a reménység távlatában tüntek fel. Virgil, arany lánczczal kötvén a multat a jelenhez, megalkotta fogalmát oly erényeknek, mikről a romaiak már rég megfeledkeztek. Az ő szemeivel csak Trajánokat látunk, és nem fenyegetődző Tiberiusokat. A Krisztus eljövetele is csak akkor döbent meg igazán, ha Virgilt olvassuk. Aeneise a régi kor Szent Lajosa. Megvallom, mindig sajnáltam, hogy a „Discours sur l'histoire universelle“ ama csodálatos lapján, hol Bossuet a Krisztus születésére tér át, s előkészítés végett, Augustus teljhatalmának megdöbbenő látványát, egyikét a legnagyobb helyeknek adja elő, egy egyszerű szót hozzá nem csatol: „Roma, Caesarnak nyújtja a hatalmat, ki Augustus nevet és császári czimet vesz fel. Egyedüli ura a birodalomnak. Lecsillapítja a Pyrenéeknél a fellázadt cantabereket és asturiaiakat; Aethiopia békét kér tőle; a megrémült parthusok visszaküldik neki a Crassustól elfoglalt lobogókat a romai foglyokkal együtt; az indusok szövetségét keresik; érzik fegyvereinek élet a rhetiusok, vagy grisorviusok, kiket hegyeik többé nem védelmeznek. Pannonia őt ismeri el, Germania fél tőle, a vesiusok törvényeit fogadják el. Diadalmaskodva szárazon és vizen, bezárja a Janus templomát. Az egész világ békében él uralkodása, alatt Virgil énekelt, s Jézus Krisztus a világra jön.“ Virgil énekelt, ez az egy szó az, melyet halkán, önkénytelen, a leíráshoz hozzáteszek, mert úgy látom, hogy Augustus határozó korszakának nincs meg egészen erkölcsi értelme, se annak lélekemelő hullámmzását nem tapasztaljuk, ha Virgilről megfeledkeztünk.

Nagyobb világosság és szabatoság kedvéért, különböző című fejezetekre osztom azt, a mit még jónak látok Virgil lángelmeje és műveinek jelleme felől mondani.

(Folytatjuk.)

SZÉKELY JÓZSEF.

BÁBEL TORNYA.

Az egyiptomi hieroglyfák megfejtése óta alig ébresztett nagyobb érdeket philologiai kérdés, mint azon ék-alakú jegyek olvasása, melyeket főleg Babilon, Ninive és Persepolis romjai közt oly nagy számmal talál a történetnyomozó. Az emberiség legrégebb történeteinek ezen oklevéltárához *Grotend* találta föl legelőbb a kulcsot. Az újabb időkben sok érdemet szereztek e tárgy körül kivált *Rawlinson* és *Lassen*; míg legújabban *Oppert* ismét előbbre vitte az ékíratok tudományát.

A fülfedezés, mely oly mesés régiségbe vezet vissza s az emberiség legrégebb történeteire szolgálta írott forrásokat, — valóban elnyira meglepő, hogy nem csuda, ha vannak, és pedig tudós férfiak is, a kik az ékíratok olvasása lehetőségén vagy legalább is helyességén még mindig kételkednek. Az utóbbiak közé tartozik többek közt *Niebuhr Márk*, ki csak nem rég is jeles munkával gyarapította a nyomozó történetírást*). Ily tekintélyvel szemközt érdekesnek tartjuk elmondani azon kísérletet, melyhez közelebb a kételyek eloszlatása végett a britt „Ázsia-társaság“ folyamodott.

A „British Museum“ asszír régiségei közt: van a többek közt egy régi asszír király, *Tiglat Pileser* fölírat. Midőn *Rawlinson* kijelenté szándokát, hogy a fölíratot megmagyarázza: *Talbot* azon gondolatra jött, hogy a kik e tárgygyal foglalkoznak, külön igyekezzenek

*) *Geschichte Assur's und Babel's seit Phul, und der Concordanz des Alten-Testaments, des Berosos, des Kanons der Könige und der griechischen Schriftsteller. Nebst Versuchen über die vorgeschichtliche Zeit. Berlin, 1857.*

elolvasni és magyarázni a kérdéses fölirotot, s lepecsételve küldjék be vizsgálatuk eredményét a „Royal Asiatic Society“-hez. Az „Ázsiai társaság“ e végett Talbot-on kívül még Rawlinsont, Hinks-et és Oppertet kerte föl. A beküldött fordítványok pecsétjét egy küldöttség törte föl, mely oly neveket foglalt magában, mint Dr. Milman, Dr. Whewell, Wilkinson, Grote, Cureton és Wilson. Az eredmény meglepő volt*). Az értelem mindenik olvasásban ugyanaz, mely megegyezés eléggé mutatja az olvasási kulcs valódi tudományos alapját; míg a kisebb eltérések, főleg egyes tulajdonnevek körül s az itt amott közbeszúrt kérdőjelek csak bizalmat ébreszthetnek mind a fordítók önállósága, mind általában a rendszer helyessége iránt.

Az ékiratok olvasása tehát nem üres föltevésen (hypothesis) alapszik; s műveltségtörténeti szempontból is méltó volna, hogy a tudomány ezen hódítványával megismertessük olvasóinkat. Bennünket azonban, mint látni fogjuk, közelebről nyelvészetünk megőstörténeteink szempontjából is érdekel e kérdés, mint tagjait azon nyelvszaládnak, melynek egyik, és pedig velünk közel rokon tagja kebelében fejlődött ki először az emberiség amaz ősrégi írásmódja. A mit néhány év előtt Rawlison mondott ki először, s a mit nem rég oly alaposan vitatott Norris, — oly férfiak nyomozásai folytán, mint Oppert, mind inkább tudományos bizonyossággá válik.

De nem akarom megelőzni azon férfiú előadását, a ki e tárgyat annyi alaposággal és oly érdekesen fejtegette közelebb a magyar Tudós társaság ülésében. A nagy becsü értekezéshez, melyet itt egész terjedelmében közlünk, részemről csak Babilon romjai térképével járulok, mely Dr. Oppert és Fresnel 1853-diki kutatásai nyomán készült. Háromszoros fal kerité, mint látjuk, a roppant várost. A külső nagy erősség 480, a második fal kiterjedése 440, s a város benső kerítése 360 babiloni stadiumnyi volt*). — Szerk.

* * *

Ma igazán érdekest akarok olvasni a t. nyelvosztály előtt, hogy némileg megjutalmazsam azon béketúrésért, melylyel unal-

*) Lásd: Inscription of Tiglath Pileser I., King of Assyria B. C. 1150, as translated by sir Henry Rawlison, Fox Talbot Esq. Dr. Hinks and Dr. Oppert. Published by the Royal Asiatic Society. London; Z. W. Parker et Sohn.

**) 40 babiloni stadium — egy német mfd.

mas előadásaimat felolvastatni engedi, de bátorságot is szereznek magamnak el nem maradható újabb unalmas felolvasásokra. Kezembem unalmassá lesz a nyelvészet; s különös, mennél inkább óhajt egészen tudományos nyelvészetté válni, annál unalmasabb képet vesz magára. Minthogy azonban tudományt, nem mulatságot követel ezen tudományos intézet, nem is akarom nyelvészetemet mássá tenni, mint a milyen akar s a milyennek szabad lennie. — De ma érdekest olvasok: kár, hogy nem az én fáradságom gyümölcse, hanem Opperté.

Mózes első könyve tizenegyedik fejezetében olvassuk: „Vala pedig az egész föld egy nyelven és egy beszéden. S a mint elindulának napkeletnek, térségre akadtak Sinear földjén, és letelepedének ott. És szóla egyik a másiknak: Készítsünk vályogokat és égessük meg; s így szolgálja nekik a vályog kő, és a földgyánta kőragasz gyanánt. Mondának tovább: Építsünk magunknak várost és tornyot, melynek csúcsa az eget érje, és szerezzünk magunknak nevet, hogy el ne oszoljunk az egész föld színén. — Leszálla pedig Jehova, látandó a várost és a tornyot, melyet építettek az emberek. És monda Jehova: Ime egy a nép, s mindnyájoknak egy nyelvök van, s ez a kezdet a munkálatban; így meg nem akadályoztatnak semmiben, mit tenni szándékoznak. Nosza szálljunk alá, és zavarjuk össze nyelvöket, hogy meg ne értsék egyik a másik nyelvét. Ekkép széleszté el őket Jehova onnan az egész föld színére, és elállának a város építésétől. Ezen okból nevezék azt Bábelenek, mert ott zavará össze Jehova az egész föld nyelvét, és onnan széleszté el őket Jehova az egész föld színére.“

Ezen tudósítás szerint, mely mindnyájunk előtt ismeretes, az emberek az özönviz után egy nyelven levén, Sinear földén várost és tornyot építének, s ez utóbbit akkorára akarták emelni, hogy csúcsa évig érne, azaz: legmagasabb lenne. De isten meglátván a munkát, összezavará nyelvöket; s azonnal, kik előbb egy nyelven szoltak vala, most különböző beszédeket ejtenének, hogy egymást nem érthették többé. Felhagyanak tehát a torony befejezésével, azt nyelvök összezavarása miatt Bábelenek nevezvén el, s eloszlának az egész föld színén. — A bábél szót a bibliai nyelvészet a balbél-től szármáztatja, mely confusio sermonis-t, balbutio-t jelentene, így Gesenius a בָּבֶל szó alatt, így Ballagi az

illető helyen. Genesisus hozzá teszi még : „Különben azt is jelenti a szó : bab bel, porta, id est; Aula Beli, Babylon stb. (Lexicon manuale Hebraicum et Chaldaicum, Lipsiae 1833.)

Oppert a Journal Asiatique 1857-beli februarius, junius és augusztusi füzetében, Etudes Assyriennes czim alatt a borzipai feliratot fejtegeti, mely a Nabukhodonozor által megújított nyelvtoronyra vonatkozik. (Inscription de Borsippa, relative á la restauration de la Tour des langues par Nabuchodonozor.) A felirás magyarul ez :

„Nabukhodonozor *) Babilu királya, az örök lény szolgája, Merodák változhatlan szeretetinek tanuja, a hatalmas fejedelem, ki magasztalja Nabo-t, a mentő, bölcs, ki a fő isten tanításait fülébe fogadja, az istenek képviselője, ki vissza nem él hatalmával, a gúla és torony megújítója, Nabopallaszar idősb fia, én Babilu királya.

Mondjuk : A nagy úr Merodák maga nemzett engemet, ő inte meg arra, hogy újra megépítem szentségeit. Nabo, ki az ég és föld seregeinek parancsol, kezembe tevé az igazság botját.

A gúla, az ég és föld egyháza, az istenek urának, Merodáknak lakása; szín arannyal vonattam be a szent helyet, hol nyugszik fő hatalma. A tornyot, az örökkévaló lakot, újra megalapítottam és fölépítettem ezüstből, aranyból és más fémekből, kőből, gyántás téglából, cziprus és czédrus fából; befejeztem annak nagyszerűségét. Az előbb építményt, mely a föld alapjainak egyháza, s melyhez ragad a legrégebb emlékezés Babilu-ban, azt én megújítottam, és befejeztem; téglából és rézből raktam meg tetejét.

Mondjuk a másokról, mely in' ezen épület : A föld hét világlójinak egyháza, melyhez ragad Borzipa legrégebb emléke, — azt egy hajdani király építette vala, azt mondják, negyvenkét emberkora van annak, de föl nem rakta tetejét. Elhagyták volt az emberek az özön víz után, mert zavarodottan beszélének. Földingás és villámcsapás rázogatók meg a vályógót, s hasgatók le a befoglalás égetett tégláit; a tömörség vályogjai összeomlának s halmokká levének. A nagy isten Merodák felkölté szívetem az újraépítésre; helyét nem változtattam meg, s alapjaihoz nem nyultam. A boldogság havában, a szerencsés napon bolthajtásokkal vágám keresztül a tömörség vályogát és a befoglalás tégláit. A bolthajtások

*) Tulajdonkép : Nabur-kudur-uczur (Nabo a fiút segélld).

párkányaira dicsőségem hírért ím fel. Elkezdém újra építeni a tornyot s felrakám tetejét; mint hajdan lehetett, akkép alapítottam és építettem meg újra; mint távul időben lehetett, úgy raktam fel homlokát.

Nabo, ki téged, fő bölcseség, nemz; ki magasztalod Merodákot, légy jó akarója műveimnek, hírem miatt. Engedd örök időre nemzetségem tartását a messze időkben; adj létszeres szaporaságot, a fejedelmi szék állhatatosságát, a kard győzelmét, a zendülők megtörését, az ellenséges országok meghódítását. Jegyezd be napjaim szerencsés folyását az ég és föld viszontagságait kiszabó örök táblának lapjaira; ird oda a szaporaságot!

Oh Merodák, ég és föld királya, légy olyan mint atyád, ki téged nemzett; áldd meg műveimet, tartsd fen uralkodásomat! Hogy színed előtt álljon Nabukhodonozor király, ki a romokat feltámasztja!

Ime, legvilágosabb tanuság a bibliai előadás mellett. Oppert méltán büszke arra, hogy első és legelőször (le premier, et pour la première fois) terjeszti a tudós világ elé nyelvtani fejtegetését egy asszuriai felirtnak, még pedig ilyennek! — Nabukhodonozor ezen építést Jeruzsálem megvétele előtt hajtotta végre, tehát 604 és 588 között Kr. e. Mert tudjuk Berosusból, hogy ő uralkodása elején ujította meg a szent helyeket. Maga mondja a feliratban, hogy n e g y v e n k é t e m b e r n y o m előtt építette meg egy hajdani király a régi tornyot. A khaldéusok egy embernyomot, vagy emberkort kétszer 35 évre tettek; harminczöt év egy nemzetség, mely hét világorából áll, mindenik öt esztendejével véve. Egyébiránt a régiségben az emberi életet mindig 70 évre becsülik. A negyvenkét emberélet teszen tehát 2940 évet, annyi volt Nabukhodonozorig a régi torony épültének ideje. „Azonban úgy látszik nekem, úgymond Oppert, nem minden babona nélkül teszi ki Nabukhodonozor ezen negyvenkét számot, mely 6 és 7 tényezöből áll. Talán azért gondolhatta magát hivatottnak a torony újból megépítésére, mivel élete az özönviz óta számlált hét világhét időszakának közepébe talált esni, mert ezen hét világhét 5880 évet teszen*.)“ Honnan tudta Nabukhodonozor, hogy az özönviz óta az ő koráig 2940 éve van, azt nem mondja meg; a feliratban j u z a k k i r u - t יְהוֹרָא azaz : úgy említik, olvasunk

*) Az özönviz óta számlált hét világhétü időszak nem járt még le. Mert $2940 + 588 = 3528$ év Krisztus születéseig, az óta pedig 1857 lévén, mi most azon khaldéusi időszak 5375-dik évében vagyunk.

Oppert után. Ezen szó pedig hagyományra enged gondolnunk, mely ugyanazon történetről maradt fenn Babüloniában is, melyet a biblia beszél. A babüloniai hagyomány tud vala tehát özönvizről és nyelvzavarásról, melynek tanuját az óriási épület omladékaiban tisztelte: azt is beszéli vala, hogy a torony nem volt befejezve. A nagy épület összeomlását földingásnak és villámcsapásnak tulajdonítja Nabukhodonozor felirata.

A bibliai nyelvészet a bábél szót nyelvzavarásnak értelmezi: a jelen felirat olyan jegyekkel írja le a tornyot, melyek azt teszik: özönviz istenének kapuja. Az özönviz istene az, kit a görögök A o-nak irtak és tulajdonkép istennek is (אֱלֹהֵי אֲרֶיֶךְ ilu, Diodorosznál ἄλος) neveztek; babilu tehát az ékirás jegyei után: az özönviz istenének kapuja; de az asszüriai szók hangjai szerint: isten kapuja. Oppert azon jegyeket is, melyek a főlényt kifejezik ebben: „az örök lény szolgája“, חַוָּה hava és כּוּן kun szók kifejezőinek találja, melyek asszüriai nyelven a חַוָּה כּוּן-nak (hoa-kina) megfelelői, s a görög ὠξεανός kütfejei volnának. — A büszke épület az özönviz istenének kapuja, azaz lakása volt, mit a felirat külön is megmond: „mely a föld alapjainak egyháza.“ Azon isten tehát, mint a föld istene a vizeket igazgatja, s azért okozhat özönvizet is. A felirat ilu irszit-nek = föld istenének nevezi. Nem rejlik-e ebben az egész mondának nyitja, még csak azután fog kiviláglani, ha az asszüriai hitregéket a feliratokból kiderítendik.

Az előttünk levő felirat gúlát és tornyot említ. Nabukhodonozor utódjai egész Balthaszarig (asszüriai nyelven: Bil-szar-uczur aza: ܒܠܫܘܘܪ — a királyt — segéld meg) építkeztek azokon és ékeltették. Xerxesz, Görögországból visszatérte után, lerontotta a gúlát. A tornyot még látta Herodotosz, ki azt így írja le: „Bélosz isten rézkapuju szenthelye állott még az én időmben, négyszegű, mindenik oldalán két futamatnyi (200 ölnyi) épület. Annak közepében erős torony van építve, s erre megint más, s így tovább, egész nyolczig. A följárat kívül a tornyokon körül van csinálva; felén pedig szálló hely és ülések vannak, melyeken a fölmenők leülnek és megpihennek. A felső toronyban nagy egyház van, abban jól bevont nagy ágy áll, s előtte arany asztal; de bálvány benne nincsen. . . . Van alul is ezen szenthelyen egyház, melyben áll istennek nagy arany bálványa, s előtte

nagy arany asztal; a lábaj és szék is mind arany; s a mint a khaldéusok mondák, nyolcz száz talentum aranyból van az csinálva. Az egyházon kívül is van arany oltár; de van még más nagy oltár, melyen juhokat áldoznak, mert az arany oltáron csak szopó-bárányokat szabad áldozni. . . Volt még azon időben (Kürosz idejében) a szenthelyen belül tizenkét könyöknyi szobor is, merő aranyból. Én ugyan nem láttam, de a mint a khaldéusok beszélék, úgy mondom el. Erre a szoborra igen vágyódott Dareiosz, Hüsztaszpisz fia, de nem mertte elvinni: azonban Dareiosz fia Xerxesz elvitte, megölvén a papot, a ki annak elmozdítását meg akará akadályozni.“ (Herodot. I. 181. stb.)

Nagy Sándor, a gúla omladékai elhordásán, tizezer katonát dolgoztata két hónapig, de halála véget vete a munkának. Utóbb váracskát csináltak a romokból. A torony megmaradt, s egész Septimus Severusig van nyoma neki; azon innen eltűnik a tudomás. Nabukhodonozor felirata Borzipának nevezi; s ezen név, bár elváltozva, él mai napig a birsz szóban (Birsz-Nimrud) a beduinok nyelvén.

Ezen fölírat kétségkívül legnagyobb érdeket gerjeszthet tartalmánál fogva. De másfelé vezető gondolatok sorát is újra megindítja, melyek a nyelvészet terén nagy tenni valókat tüntetnek elé. Előbb azonban elbeszéljük Oppert után, hol kerítették elő a felíratot.

A Birsz-Nimrud-omlادékok alatt folyosókat fedeztek fel, s azok egyikében találá Rawlinson két cserép hordócskát, melyeken majdnem azonos feliratok vannak. Tulajdonkép a bábeli torony folyosónak belsejében találá meg Rawlinson ezeket, bizonyos magasságban, s nem messze egymástól Ilyeneket Place ur Khorszabadban is találá tizennégyet, hasonlókép ugyanazon felíráttal. Az itt szóban levő hordócskák 7 ujjnyi hosszak, közepén 8 centiméternyi átmérővel. A cserép- emlékek vagy ilyen hordócskák, vagy hengerek, vagy soklapu hasábok, vagy tekék, vagy táblák. Az épületi feliratok ilyen hordócskákon vannak; Oppert maga is találá ilyeneket Babülonban. Megvan négy ilyen a milittai épüzházból is, ugyan csak Nabukhodonozortól.

De térjünk most ezen oldalára a nevezetes tárgynak, mely a nyelvészetet általában, s a mi nyelvészetünket különösen illeti.

➤ Az ékirás régóta foglalatoskodtatja az európai tudósságot;

nálunk is követeltek már osztályrészt az új fölfedezésekből. Hadd lássuk tehát, mennyire látnunk lehet ezen nagy és homályos dologban, mit találtak abban mások, s mit kereshetnénk mi abban?

Westergaard az 1844-ben kijött munkájában (a második akhāmen vagy méd nyilfejú (ék-arrow-headed) írásmód megfejtéséről, a Memoires de la Société royale des Antiquaires du Nord, Copenhagae, 1844.) az ék-írás ötfaját különbözteté meg: babülonit, asszüriait, s a perzsa akhāmen (Dariusz, Xerxes, Artaxerxes) királyok háromféle írását. Ezen utóbbiak elsejét leginkább Rawlinson és Lassen fejtették meg, azt a zend nyelvhez közeljárónak — óperzsa nyelvbelinek — találván. Ezek másodikját Westergaard kísérle megolvasni az idézett munkában, használván erre tizenöt föliratot, melyeket ő maga helyben másolt le vagy vetett össze az eredetiekkel. Ezen használt feliratok közt legnagyobb I. Dárius sírföliarata Naks-i-Rusztában, s ezt Westergaard az óperzsa nyelvtől különbözőnek, ellenben török-mongol-féle nyelvhez hasonlónak találá. Később Rawlinson az úgynevezett biszutuni föliratot is lemásolá, mely szinte három nyelven van írva. Ennek másodikját Norris kísérle megolvasni 1852-ben, Westergaard nyomain járván, s azt egyenesen urali vagy ural-áltaji nyelvünek találta. — Azonban serényen folynak vala a kutatások az angol és francia kormányok költségein, Rawlinson, Botta, Layard, Loftus, Taylor, Place és mások vezetései alatt. Layard 1850-ben Kojundsikban egy földalatti hajlékban 10,000 cseréptáblát találá, melyeket eleinte asszüriai országos levéltárnak hittek, de melyek közt van száz tábla nyelvtani és szókönyvi tartalommal. Az aláírásokból kitetszik, hogy III. Szardanapal készítette azon gyűjteményt, a vallás könnyebb tanítása végett. Rawlinson hazatérvén, 1855. decemb. 1. előadást tartá a royal Asiatic Society-ben, már előbbi állitgatásait fejtegetvén, hogy Asszüriában és Babüloniában a sémi népek uralkodása előtt szküth népség uralkodott, s képirást talált fel, melyből az ékírás fejlett ki, s melylyel 1600 évig élt, míg azt az asszüriai sémi nyelvü nép saját nyelvére alkalmazta. — Ha nem csalatkozom, ezen előadását Rawlinsonnak emlité azután itt Wenzel tagtárs úr, azt tevén hozzá: Ime Rawlinson oda ért, hol Horvát István volt! — Mégis a legnagyobb különbség van

Rawlinson és Horvát István között. Ez utóbbi, mint tudjuk, semmi nyelvtudományi alap nélkül, melyet ugyan ő, azon értelemben, melyben nékie kellett volna, meg sem szerezhetett magának, azt tanítá, hogy a magyarok Áfrikából kerültek ki, s mint egyiptomi faraók építették az egyiptomi gúlákat, melyek feliratait 3000 év után Horvát István olvasta meg magyarul, mivel jobban értett az egyiptomi magyarsághoz, mint a külföldi tudósok, kik természetesen meg sem álmodhatják, hogy Dávid király székely lófeu volt. Horvát Istvánt senkihez sem lehet hasonlítani a nem-magyar tudósok közül; ő egyetlen a maga nemében!

Az asszüriai emlékek tanulmányozására a francia kormány Oppert Gyulát küldé Londonba, ki azután 1855-ben Fortoul francia közügyérhez intézett emlékiratában, továbbá a párizsi akadémia előtt felolvasott értekezésében, végre a németországi keleti társaságnak küldött leveleiben (*Zeitschrift der deutschen morgenlaendischen Gesellschaft* X. köt. 288—292, 802—806 lapjain) közlőtte tanulásának eredményeit. Oppert is, használván és kiegészítvén Botta, Hinks, Rawlinson, Saulcy és mások kísérleteit, azt hozza ki, hogy az eddig napvilágra került emlékeken és feliratokon talált sokféle ék-írás egy nép találmányából fejlett volt ki, melytől azt a többi népek elfogadták. Azon nép pedig ó-uráli (alt-uralisch) nép, melylyel rokonok voltak a médszküth és kaszdím szküth (kháldéus) népek, az a Káspi tenger délnyugotján, ez az Eufrát és Tigris közén. Amaz ó-uráli nép első írása képirás volt, melyre következett papiírás (hieraticus), s melyből azután az ékírás fejlett ki. Ez tehát, Oppert szerint nem-árjai, és árjai vagy ó-perzsa ékírás. A nem-árjai ékírással legalább ötféle nép élt ugyanannyi nyelven, mert annyinak emlékei jutottak már napfényre, ugymint: a médszküth nyelvü, melyben az akhämén királyok második írásfaja van foglalva; a kaszdím-szküth nyelvü a ninivei romokon; a szúszai, ó-örmény és asszüriai nyelvüek. — Mivel ezen ötféle nem-árjai írás tehát egy ó-uráli nép képirásából fejlett ki; a médszküth és kaszdím-szküth nyelvü népek újabbak amannál, de rokonai. Ezen hármat turán-nak nevezi egy szóval Oppert, a mi nevezetünk szerint áltajiak azok, s nyelvmaradványaik az áltaji nyelvészet legkorábbi, s annál fogva eléggé nem becsülhető tárgya lesz. — A szúszai feliratok eddig-

elé leghomályosabbak, úgy itéle Oppert 1855-ben. Az ó-perzsaiak az árja nyelvekhez tartoznak. Az asszúriaiak sémi nyelvbéliek. Most tudjuk immár, hogy a perzsa királyok háromnyelvű feliratai: ó-perzsa (árja), turán (áltaji), és asszúriai vagy babülon (sémi) nyelvűek.

Oppert a Zeitschrift der d. m. Gesellschaft XI. kötet 133—137. lapjain közli I. Darius Naks-i Rusztamban levő sírfeliratának ó-perzsa és asszúriai szövegét, amazt csak latin, ezt héber betűkkel, tehát az eredeti írás nélkül. Ezen nagy emléknék birjuk ennél fogva már mind három szövegét, mert azelőtt említett Westergaard a turáni szöveget közölte volt, még pedig az eredeti írásban. A naks-i-rusztáni emlék föld- és népirati tekintetből nevezetes, előszámlálván a Dárius uralkodása alatt volt népeket, úgymint:

Mada,	Úvaza,	Parthava,	Haraiva,
media	elymais	parthia	ariana
Bákthris,	Çugda	Uvarazimis,	Zarantea,
bactris	sogdiana	chorasmia	sarangii
Harauvatis,	Thatagus,	Gandara,	Hindus,
arachosis	sattagydes	gandaria	india
Çaká humargá,		Çaká tikrakhauda,	
scythae pastores		scythae sagittarum periti	
Bábirus,	Athurá,	Arabajá,	Mudrajá,
babylon	assyria,	arabia	aegyptus
Armina,	Katpataka,	Çaparda,	Jauná,
armenia	cappadocia	Phrygia	iones
Çaká tjajj paradaraja,		Çkudra, Jauná	
scythae qui trans mare		scodrus iones	
takabará,	Putija,	Cusija,	Macija, Karká,
?	put	cus	maxyes carthago.

A aká név a médszküth írásban sakha, Westergaard olvasása szerint; s a fölirat háromfélét említ: a sakha humargát, sakha tigrakhaudat és a tengeren túl lévő sakhát. Tudjuk, hogy a jakutok mai napig szaká-knak nevezik magokat, s Herodotusból tudjuk, hogy a perzsák így nevezték a sküthákat. A tengeren túli sakhák tehát az európai szküthák, kiket Herodotusz ismértete; az India és Babülonia közt felhozott sakhákat lehetne a mai Kabulisztánba helyezni. Meggondolván, hogy a felirat áltaji nyelvű szövege ezen sakhákról mint távollevő idegen

népekről beszél, ingyen sem gondolhatjuk, hogy mindezen népek nyelve, s a felirat szövege egy azon nyelvhez tartozhattak. De most nem erről akarunk beszélteni. A mit itt kell megemlíteni, az, hogy Oppert az akhâmen királyok feliratainak harmadik szövegét a sémi nyelvfajhoz tartozónak bizonyította be. Most közlé a felolvasott Nabukhodonozori feliratot is, azt nyelvtanilag fejtegetvén, s az asszüriai szöveget oly bizonyossá tevén, hogy nyelve iránt semmi kétség sem marad fel többé. Az asszüriai vagy babüloni nyelv, tehát Ninusz, Szemirainisz, Szardanapal, Nabukhodonozor stb nyelve, sémi volt, s annak tanulása, a már kiadott és még kiadandó feliratok nyomain, oly szükségessé válik, mint a többi sémi nyelveké. A sémi nyelvészet megsza-
porodott egy új taggal, s az emberiség tudománya ez irányban megbővül és megigazodik. A mi szentírásunk könyvei külső történeti támogatást nyernek, s elenyészik a hézag, mely közöttök s az addig ismert történeti kútforrások közt tátongott vala.

Ámde reánk nézve leghatalmasabb érdekü azon nem is várhatott tudósítás, hogy az Eufrát és Tigris közén az ismert történeti kor előtt áltaji nyelvfajú nép vagy népek uralkodtanak, melyek saját képirást találtak fel. Azt az utánok következő vagy őket meghódító sémi nyelvü népek, valamint meg ezek után az árja nyelvü perzsák fogadták el, mint az európaiak kivétel nélkül a főnikek által a görögökhöz jutott írást vették be. Mint juthatott Rawlinson ennek megsejtésére, hogy régi turániak ott Ázsiában azon szerepet játszották az írásra nézve, melyet Európában a főnikek? s micsoda okokkal tudja és akarja ezt Oppert történeti bizonyosságra emelni? Nem álmodnak-e ők is úgy, mint Horvát István, ki a magyar ősöknek az egyiptomi képirást tulajdonította, vagy mint Szabó József, ki meg az akhâmen feliratok első vagy is óperzsa szövegét találja magyarnak, s nem győzi eléggé sajnálni, hogy a szanszkrit irodalmat és nyelvet úgy értik már, miut mi a latint, s hogy a zend és óperzsa nyelvet is tanulni és tudni kezdik; mert úgy hiszi, ha ezen tudománynyal hivatlanul nem vágnak útjába, ő bizony megmutatta volna, hogy az óperzsa meg a szanszkrit tiszta magyar nyelv. — Tehát újra kérdezzük, az ékirások terén legkitünőbbben vitézkedő Oppert nem jár-e úgy,

mint Horvát István és Szabó József? Elmondom, a mit róla és a dolgrul tudok.

Oppert az árja (ind-germán), tehát szanszkrit, zend-óperzsa, görög stb. nyelvekben, azután a sémi, tehát kháldéus, héber, arab, siriai stb nyelvekben azon készültséget mutatja, hogy legtöbb esetben biztosan megmondja, mi nem árjai, vagy nem sémi. Ő az áltaji nyelvekből is annyit tud, hogy az általa nem-árjainak vagy nem-séminek állított szókat az áltaji élő nyelvek melyikéhez tartozóknak mondhatja. Azután őt nemzeti rokon- vagy ellenszenv nem térítheti el a tárgyiasságról. Ő született német tudós, ki francziául ír, ő világpolgári tudós; föltehetjük róla, hogy az áltaji nyelvfaj iránt nincs különösebb hajlandósággal. Ha tehát ő tulajdonít ennek valamit, bizonyosan tudományában rejlő okokból teszi azt.

Lássuk micsoda okai vannak Oppertnek arra, hogy ó-urali népet mondjon azon irás feltalálójának, melyet külső alaka után ék-írásnak neveznek? Jó lesz némit az európai irás felől adni elő. Honnan tudjuk mi, hogy a görög betűk a főnik, szóval sémi népek utján kerültek hozzánk? Hagyományból s úgy mondhatni belső tanúságból. A görögöknél fennmaradt hagyomány világosan beszéli, hogy keletről, névszerint Főnik országból vették a görögök a betűket. De a hagyomány esalatkozhatik. Ámde nagyon támogatja ezen tanúság, hogy a görögök alpha, béta, gamma, delta, éta, jota, kappa stbbinek nevezik a betűket. A betűk ezen nevei megvannak a héber nyelvben, s megváltak a főnik nyelvben is. Görögül nem jelentenek semmit; ha a betűk görög találmány találnak lenni, semmiképen sem volnának olyan neveik, melyek görögül értelemnélküliek. A nevek sémi nyelvűek: aleph bika, ökör, bét ház, gimel, gamel teve, dáleth ajtó stb. Mivel a görög ezen idegen nevekkal nevezi a betűket, annak az a világos tanúsága, hogy nevestől olyan népektől vette által, melyek nyelvén a betűk nevei jelentenek valamit. Fogadjunk még egy föltételet segítségül. Mivel a betűk nevei összerü tárgyakat jelentenek, azt hiszik némelyek, hogy a betűk legeleinte azon tárgyak képei voltak, vagyis hogy a héber betűírás is képirásból fejlett vagy kopott ki. Mások tagadják ezt, minthogy nem találtak még semmi maradványaira ezen képirásnak. De mi tegyük föl, hogy képirás volt a héber-görög írásnak eleje. Akkor tehát ügyesen vagy ügyet-

lenül képekkel fejezték ki azt, a mit fel akartak írni. Hogy képírás bölcselati okoskodások, vagy csak énekek leírására nem alkalmas, azt képzelhetjük magunknak. A képírásból idővel szótagírás fejlődött, olyan tudniillik, melyben a kép már nem alaka szerint, hanem hangja szerint ér. Például, a képírás korában az aleph képe ökröt jelentett, a bêt képe házat. Sok ügyekzet után szótagos írás fejlődvén ki, az aleph képe már nem jelentett ökröt, hanem csak hangjának első részét, a-t, s a bêt képe hasonlóan; a kettő együtt tehát nem jelentett többé ökröt és házat, hanem a-b-ot, azaz atyát. S lehet, hogy a szótagos írás korának nyomai még láthatók is a sémi nyelvekben, s hogy ezért fejez ki a betűjegy szóló hangot a nem-szólóval együtt. Általmenvén a héber írás a görögökhöz, azoknál a betű nem ért többé egész hangja szerint, hanem csak hangjának eleje szerint; úgy például a görög bêtá nemcsak nem jelent házat, de be, vagy ha-t sem, hanem csupán b mássalszólót. Ezen fölvetünk szerint tehát a képírásban a kép azt jelenti, mit alaka szerint szem elé ad; a szótagos írásban a kép csak azon hangot jelenti, melyel a képet ejtjük; ezen az íráson a dolgot vagy tárgyat tehát annyi képpel fejezik ki, a hánynak hangja teszi meg a szót. Itt már a szó és az azt kifejező képek (szótagok) között semmi összeköttetés nincsen; mert, mint láttuk, ökor és ház képei atyá-t jelenthetnek. Ámde azt is képzelhetjük, hogy ezen szótagos írás igen terjedelmes lehet, kivált ha az eredeti képek sok vonásból állottak; miből továbbá bizonyossággal azt is következtethetjük, hogy a gyakorlat folyvást egyszerűsít a sok vonású képen, míg a betűírás könnyüése áll elő. A betűírásban a kifejezett tárgy még függetlenebbé vált a jegyektől, mint már a szótagos írásban volt. Ezen talán nem egészen alaptalan fölvetünk szerint, ha valahol volt képírás, az időszerint első volt, melyből fejlődött a szótagos írás. Ez tehát időszerint a legnagyobb kényszerűséggel csak utána következhetik amannak; s valahol a szótagos írás már kifejlődött, arról nem lehet visszafelé haladni; azaz teljes lehetetlen, hogy szótagos írásból képírás váljék. Babonás felfogás, vagy régiség tisztelete fejezhet ugyan ki képek által a szótagos írás korában is némely köztudomású dolgokat vagy címeket; s ugyanaz történhetik szótagok képeivel a betűírás korában; de az általános szabály erősen áll, minélfogva képírás-

ból lesz szótagos írás, s továbbá ebből válik betűírás, nem pedig megfordítva.

Mit tapasztaltak az ék-íráson? Miután sok kísérlet után sikerült volt az akhámen három nyelvű feliratok egyikét megolvasni, s azon szövegben a zend és szanszkrit nyelvhez való rokonságánál fogva az ó-perzsa nyelvvel kiismérni: azt láták vala, hogy a nem egyszerű, hanem gyakran igen sok vonású jegyek mégis betűírás. Megkapván az olvasás kulcsát, az ó-perzsa nyelvű feliratokat mind jobban jobban lehetne olvasni és érteni, miben Rawlinson és Lassen tettek sokat, mint Westergaard mondja: „a nyilfejű írás perzsa darabjait leginkább Lassen és Rawlinson elméi és fáradozásai fejtették meg, kik a keleti tudósok közt kitűnnek.“ — De a többi két szöveggel sokáig nem lehetett boldogulni, mert azok írása nem merő betű, hanem szótagírás. Hol vegyék a szótagok jegyzékét, a mely által azok ejtését megtanulhatnák? A nehézséget sejtjük, ha meggondoljuk, hogy mennyire megakadnánk az arab és héber iratok olvasásában, ha mind vocalisok nélkül volnának írva, s ha a hagyomány sem mondhatná meg nekünk, melyik szótagot mikép kelljen ejteni. Azonban még úgy is, a tulajdonnevek segítségével, iparkodék Westergaard a Dárius sírfeliratának második szövegét olvasni, a midőn kihozta, hogy az szküthféle, azaz áltaji nyelv. Ugyanazon segítséggel neki mentek a harmadik szövegnek is. Bármí tökéletlen volt az eredmény: az lett bizonyossá, hogy a két utóbbi szövegű írás nem merő betű-írás. De abból már bizonyossággal következett: tehát a szögírás nem perzsa találmány, hanem ezen írást a perzsák idegenektől fogadták el, talán azoktól, kiknek nyelve a többi két írásban van foglalva. Mert miután a perzsa szöveg betűírással van írva: Dárius emberei, kik a többi két szöveget is bevették, ezekre akarva nem akarva csak betűírást alkalmazhattak volna; pedig azok nem betűírás. Így például, ha a mi betűinkkel sinai szokat írunk, azt lehetetlen máskép tennünk, mint magunk szavait írjuk; — betűzve írjuk azokat, jóllehet tudjuk, hogy a sinai írás szójegyírás (mely hasonlóan képirásból lett). — De már kiktől vették a perzsák az ék-írást?

A Layard 1850-dikbeli találmánya, az omladék-alatti hajlékban megtalált cseréptáblák, nem várt világosságot derítettek e kérdésre, s kilátást nyitnak oly messze multra, hogy szinte meg-

döbbenünk. III. Szardapal régi írásjegyeket magyarázat asszúriai nyelven. Ez mutatja tehát, hogy az ék-írás az asszúriai nyelvben sem otthonos, hanem reája is alkalmazott idegen. S ezen idegen írás Rawlinson véleménye szerint áltaji nyelvű néptől származik, mely Asszúriában és Babüloniában a sémiket megelőzte. — A találmányok és kiadások igen nagy számmal vannak, s különböző helyekről meg időkből valók. Ezek gondos és alapos tanulatásából meggyőződött Oppert is, hogy csakugyan ó-urial nép találta fel azon írás elejét, melyet legutoljára az ó-perzsák is használtak. Halljuk erről G o s c h e - t, ki (a Zeitschrift d. d. morgenländ-Gesellschaft XI. kötetében álló tudósításában) az 1856-ki nyelvészeti munkálkodásokról így szól: „Az ék-iratok kitalálgatása Rawlinson, Hincks, Norris és Oppert neveivel társul. A módot illetve, az utolsó az első. Norris és ő a miveltség történeteibe tartozó szküth nép felfödözése által enyészhetetlen hírt szereztek magoknak. Oppert kéziratban lévő és gyorsan előrehaladó rendszeres munkáját megtekintvén azon meggyőződésre jutottam, hogy az egybefüggő előadás közrebocsátása megfogja szüntetni a kételyeket. Lelkiösmertesen használta fel a nyelvészeti anyagot, melyet a biztos olvasásra a nyelvtani cseréptáblák nyujtanak. Rawlinson mindinkább csak képzelgő és josló magyarázónak fog tetszeni. — A tudomány teljes érzetében de kissé nagy bátorsággal határozza meg Oppert a birodalmak korait, melyeket megelőz a bábéli torony építésével végződő mondai történet 3540-ben Kr. előtt. A három nem-sémi uralkodó nemzetség időszaka 3540-től fogva 2017-ig, tehát 1500 évig tartott volna, még pedig egy khámféle birodalom 3550—2440-ig; ársjai elfoglalás nyolecz királylyal 2449-től 2225-ig, vagyis 224 évig; azután turáni uralkodás 2017-ig, 208 éven keresztül, s ez hozta be Babüloniába az ék-írást. — A sémi uralkodó nemzetségek is három szakra oszlanak, úgymint ó-khaldaira, 49 király alatt 458 évben, 2017—1559-ig; árabra 8 király alatt 225 évben, 1559—1314-ig; asszúriai kettős nemzetségre 45 király alatt 526 évben, 1313—788, melynek utolsója IV. Szardapál. (A többször említett cseréptáblák III. Szardapál idejében készültek). — Végre következik a Babülonia, Nínive, Média, Perzsia és Szusziana birodalmainak zavart történetének kora 788-tól fogva Kr. el. Küroszig.

„De kétség nélkül legnagyobb eredmény az, hogy a leg-

régibb történelemben szüth, turán vagy finn-tatár ősnépet hozunk be, mit ugyan előleg már más kérdések is követeltek volt. Kereken kimondom, így szól Gosche, hogy olyan éposz, milyen a finn Kalevala, szükségképen fölteszi az ilyen ősnép létezését. A legáltalánosabb isten-éposz is ilyen alapra mutat. Az előázsiai és európai őstörténelemnek ezennel új ösvénye nyílt meg“!

Oppert maga előadja a horzิปai felirat fejtegetésének elején, micsoda elveket és szabályokat követ az olvasásban, s milyenek a jegyek, melyeket megmagyaráz. Közölvén itt azon elveket, közbe és utána egyes példákat is fogok felhozni, részint ebből a munkából, részint más közleményekből. Azt mondja Oppert:

1. Mindenik jegy írásképből származik, mely az ékírást feltalálók turán nyelvében összerü tárgyat jelentett, s az ezen tárgyat jelelő hanggal járt. — Oppert még a turán képirás nyomait is fel-fel mutatja, miből felöltő példák ezek: A hal képjegyből lett írásjegy ha-nak volt ejtve az asszúriaiban, de nun-t jelent vala, „weil Fisch im Assyrischen nun lautete; es überkam aber den Niniviten mit dem Sylbenlaute ha, weil die tatarische Begriffsbedeutung mit ha anfängt, vergleiche magyarisch hal.“ Hozzá tehetem én: finnül és esztül kala, mordvinul kal, osztyákul kutl, vogolul kul. — A fül képjegyből lett írásjegy pinnek volt ejtve, de az asszúriaiban uzn (auris), mert a turáni nyelvekben ezen szó mind p-vel, vagy f-vel kezdődik, például, mondja Oppert, a magyar fül, a szürjän peli.“ Hozzá tehetem én a lapp beälje, pelje, az osztyák pete vagy pet, a mordvin pil szókat. — Kat. „Ezen szónak ódoni képe a kéz öt ujjá, s még hasonlít az ökölhöz.“ Oppert a kât = \aleph szót sémi szóval igyekezett egyeztetni, „de — ugymond — felhagytunk vele, először azért, mivel a \aleph jad szó, mely a sémi nyelvekben kez et jelent, nem idegen az asszúriai nyelvben, s alig gondolható, hogy ennyire szükséges dologra kétféle sémi szó volna meg. Azután azért is, — pedig itt rejlik okoskodásunk ereje — hogy kat turán szó, mely kez et teszen. A finn, magyar, az urali nyelvekben csupán kéz, käsi szókat találunk. (Hozzá teszem én: lap-pul gietta, szürjänül ki, osztyákul két, vogolul kat stb). Az asszúriai nyelvben előforduló kat szó egyike tehát a kevés maradványnak a turániak nyelvéből, a mely a sémi szó mellett di-

vatozott, s ezt a mindennapi használatból néha ki is szorította. Egyébiránt az asszüriai nyelv korántsem az egyetlen, mely megtartja ezen turán szót. Valamennyi germán nyelvnek van a kéz nevezetére olyan szava (hand), mely az árja nyelvekben uralkodó hangváltozási törvények szerint kant vagy kat szóra kényszerít következtetni a szanszkritban, latinban vagy görögben: ámde ezen nyelvekben nem találunk ilyen szót. Honnan van hát a germán nyelvek hand szava? Lehetséges, hogy ezen régi kat szó, miután a sémi népek egyik ágánál, az asszüriaiaknál, betolakodott, az ind-germánok szájában is fentartotta magát! — Így az írásjegy tur, mely a turán nyelvben fiút jelentett volt, az asszüriai írásban bent fejez ki, mi fiu.

2. A kép összerü tárgyat jelentvén, azután elvont eszmének jelképi kifejezésére is szolgált, természet szerint azon hanggal járván, mely amaz első nyelvbéli szóé volt.

3. Ezen ékírás általmene a sémi nyelvű asszürusokhoz, kik elfogadák a turániaiak szójegyü (idiographique) és szótagu érvényeit. Azonban hozzájok adtak olyan érvényeket is, melyeket saját nyelvök kívánt meg. Innen van, hogy néha ugyanazon jegyek különbözőféle szótagi ejtése van.

4. Mindenik jegy szójegyi érvénnyel bírván, némely tárgyat sok érvény, vagyis ezeknek megfelelő sok szótagi jegy által kellett kifejezni. Azért találunk csoportos jegyeket is (monogrammes complexes), melyeket együtt máskép kell ejteni, mint külön véve a jegyeket.

5. Vannak jegyek, melyek csak figyelmeztetik az olvasót, hogy bizonyos rendű szó következik. Olyan jegyek hangnélküliek (aphones).

6. Mint az egyiptomi, úgy az asszüriai írás, hangzó járulékokat is ösmer (betüket, compléments phoniques), annak kitüntetésére, hogy valamely szójegy bizonyos hanggal végződik.

Következtetünk még néhány példát a turán nyelvből, melyet Oppert az asszüriaiban talált fel. A mada szóra megjegyzi: „A mada szó egyike azon számos példának, melyeket a sémi nyelvű feliratok a következő tényre nézve nyujtanak. Egy régi turán szó általment a babülóni írásba, melyben azt a megfelelő asszüriai szóképp ejtik. A Kaszdím-szküth nyelvben a mada szó földet, országot jelent, s az a Media

ország tulajdonképi neve; mert a ‚media‘ szót nem lehet az árja nyelvek szerint megfejteni, — ellene áll minden árja szófejtésnek.“

Hozzátehetem, hogy mordvinban *moda* a föld, ország; finnben, esztben, vogulban *moa*, *maa*, kivetetvén a *d*, *s* azért hosszú szóló állván elő. — Oppert ezen fölfedezéséből még több tanúságot von ki. Tudja, hogy Herodotosz előszámlálja Média törzseit; ő azok neveiben megtalálja a turán és árjai törzseket, mert amazok nevei mind olyanok, melyeket az árjaiak az ott tanyzó turánoknak adtak vala. Például a *βουσαι* név földszülöttét teszi, szanszkritul *bhûsja*; a *παρηταζγοι* legeltetők, ó-perzsául *paraitakâ*; *στρούχαιες* sátrak lakóji, szanszkritul *csatravat*. Ezek a nem-árjai lakosok nevei az árjaiak részéről. (Az utóbbi név áll: *csatra* törzs, és *vat* képzőből. *Csatra* sátor, valamennyi török-tatár nyelvben honos; miután pedig, tudtomra, nincsen meg a görög-latin, és német nyelvekben, azt az áltaji nyelvekből a szanszkritba jutottnak vélném. Ilyen volna a szanszkrit *hira*nja arany, szó is, mely görögben *χρῶσος*, a német nyelvekben *Gold*, a szlávokban *zlato*). Az akhâmen feliratok is megkülönböztetik az árjai médusokat, kik a perzsák mellett voltak, a legeltető médusoktól, kik a perzsák ellenségeit pártolták, t. i. *Szmerdisz* támadásakor. A zendülő médusokat az asszűrui fordítás így nevezi: kiknek nincs házuk' מְלִיכָה אֵן בֵּית, s a szküth fordítás „a síkság madájainak“ nevezi. — Továbbá a *mâda*, *mâta* szó másokkal is van kifejezve, mint hasonérókkal, p. o. *vur*, és *kintik*. Ez utóbbival magyarázza Oppert a *ταργίταος*-t, ki Herodotosz szerint a szküthák mondái első embere. „Ebben, úgy mond Oppert, a Fekete-tenger melléki szküth nyelvnek egyik összetett szavát találjuk, mely a kaszdím-szküth turkintiknâ (fija a földnek) szónak felel meg.“

Másik nevezetes országnév a *Kaszdim*. Tudjuk a héber nyelvből, hogy ez a *khaldéusok* földjét jelenti. Oppert a *kaszdím*ből származtatja a *khaldi*-t, mivel az asszűrui nyelvben *l*-re változik az *sz*. De *Kaszdim* „a turán nyelvben egyenesen Mesopotamiát jelent, = *Sennaar* = שְׁנַיִן נַהַר,“ mert azt mondja, két a magyarban ‚deux‘, és *dim* folyó, magyarban *tó*, *tenger*. — Mi itt is hozzátehetjük, hogy finnben *kaht*, mordvinban *kavt*, szürjában, voltjában *kik*, osztyáknak *kât*, vo-

gulban kit, mind kettő. A dim-et pedig nem is hasonlítom a tóhoz, hanem azon számos folyónévhez, mely keleti Európában fordul elő, p. o. a orosz Dűna, Dvina, Don, a tatároknál Tin, Duna stb, mely nevekben régólta sejtek egy szótörzsöt, mely épen folyót jelent. Ha megtudjuk, mikor szűnt meg az Ister név, s engedett helyet a Danubius-nak, megfogjuk azt is tudni, mikor terjeszkedtek itt először áltaji nyelvű népek. — Oppert a bibliai ur-khaszdim-ot nem városra, hanem országra érti, az ur szót a magyar országban találván fel. — Azonban tehet az várost is, mert osztyákban uosz, vogulban vosz a város; még az ujjur, tehát felázsiai bal-ik is (város) ide tartozhatik.

Feltetszők még namri „turán szó, mely race-t jelent.“ Magyarul nem, a ri bővítést másutt is találhatni. — Ulta — inde a, p. o. ulta jum rikat inde a die diluvii. — Ha ulta a héber **אֱלֵה** = az-tól származnék is, a ta nem sémi rag. — A király médoszküthben sunkuk, szuszaiban szunkik, ó-turánban sakanaka. Én azokban a khagan, khan, khun török-tatár szót, még az uj perzsa sah-ot is találom. Az árja-europai nyelvekben rádsa, rex, βασιλεύς, könig, kral van. Vajjon a német nyelvekben uralkodó könig, king, konung stb, nem származik-e az áltaji khan, khagan-tól? A magyarokról nem tudjuk hogy nevezték fejedelmeiket: úgy látszik nekem, hogy a kral = király nem volt sz. István alatt a magyar nyelv szava, hanem csak a szlávé, mely aztán a magyaroknál is elterjedt. Wenczel ur budai regestáiban olvasom: „sie kamen in das chamers haus (a cseh Wenczel Budára érkezéséről van szó). Wenczel ur minden észrevétel nélkül királyi lakra fordítja a chamers hausot*). Van-e ennek valami különös jelentése? vagy pedig az árpádi ki-

*) Az idézett hely Horneck Ottokar Austriae Chronicon Germanicum 728-dik fejezetéből van véve, lásd: Pez: Scriptorum rerum Austriae III. kötetét. Vajjon itt „sawnerés chamers-wägen“, s „dannach furten sy in den chamers-hof hin, in derselben klaws wont der Chunig mit haus“, — csak kammer-wägen, kammerhof értendő-e? S mi a kammer-wägen, kammerhof? Mert a későbbi „magyar kamara“ = fiskus-ra, csak nem lehet gondolni. — Az író egyébiránt azon korból való, melyet leír, és szemmellátott tanu.

Tudjuk, a kral szó régi, mert Constantinus Porphyrogenetánál is olvassuk; sőt a bizanti írók így nevezték a magyar királyt is. Mind a mellett kérdés marad, ha ismerték és használták-e a magyarok e szót az Árpádok alatt.

rályokat k h á m o knak, h á m o knak nevezték-e (mint a későbbi erdélyi írók mindég tatár-hámot irtak), s az első szláv király emberei k h á m i háznak hallák ezt nevezni Budára érkeztekkor, melyet aztán a szláv királyok alatt felejtettünk el, annál inkább, hogy utóbb tatárféle nevezet nem lehetett kedves a magyarok előtt? — De hagyjuk most.

Oppert nagy munkáját, melyet a borzipai felirat fejtegetésiben is emleget, várva várjuk; s ha legnagyobb óvakodással nézünk is elcibe, lehetetlen mindazonáltal tagadni a megragadó érdeket, melylyel reánk tekint. Az áltaji nyelvtudomány sokkal nevezetesebb helyet készül foglalni az európai tudományban, mint magunk mertünk neki kitűzni. Mióta szerencsém van ezen nagy tárgyról értekezni az akademia üléseiben, e kép lebeg vala elmém előtt: Az egybehasonlító magyar nyelvészet igen is áltaji nyelvészet lesz, mely az áltaji nyelvek tudományát ki fogja sütni, s azt az árja és sémi nyelvtudományok mellé harmadik tagul sorozni. Ebben a különbszerű magyar nyelvten és szókönyvi készület is maga méltóságához illőleg alaposan és világ-viszonyi tudattal fog előteremni. Ilyen készülségű áltaji nyelvtudomány az áltaji népek középkori és ó-kori történeteit napvilágra fogja hozni, mi által az egytetemes történelem sok hézagja be lesz töltve, és hibásan megírt lapjai kiigazítva. Végre a szerencsés véletlen, vagy miért ne mondjuk? isteni gondviselés által megőrzött finn népköltés, jelesen a Kalevala, az emberiség ős szellemi birtokát kiegészítvén, s a középázsiai népeknél is remélhető ó-kori kincsek hozzája csatlódván: az áltaji népek új tulajdonságuknál fogva is be fognak állani a szellem hirdetői közé, — miben én legnagyobb diadalát szoktam sejteni sajátképi tudományunknak. — Ez vala azon eszménykép, melyből erőt és kitartást nyertem a nem-háladatos munkára. Fel-szólítom azokat, a kik tudnak és akarnak itélni, ha nem ment-e ily irányba kicsi iparkodásom, s ha nem volt-e kész lemondani a közönség helyesléséről is, csak megtarthassa ez irányt.

Most Oppert és mások által olyan kilátás nyílik előttünk, milyen az előtt senkit sem buzdíthatott nálunk a gyűlöletes nyelvtanulásra. Álljunk mindnyájan ez új kilátóra, s itéljünk, vajjon eddigi iparkodásunk elfordít-e a nagy, de még homályos czéltul? Vagy nem érünk-e inkább ez által legjobban meg annak megité-

lésére sőt megtanulhatására is, a mi nélkül Oppertnek s bárki-
nek kutatásait nem használhatnók? A finn tudomány nélkül nem
érténé Oppert a Szardapálokat, Nabukhodonozorokat, Dáriuso-
kat, mert az északi finnek nyelve a legrégebbi alakban tűnik elő.
Hasonlót kell mondanunk a Léna mentiben lakó s z a k á k ról, kik-
nek nevét már Herodotosz ismérte. Dél felől tolattak ezen népek
északra, s ki mennél északiabb most, annál előbb érezte vala a
délieliek tolását; s mert északra került, azért maradt meg. — Eze-
ket ajánlom figyelmébe mindenkinek, ki a magyar-finn kérdésről csak
Budai Ézsaiás, Fessler stb tudásával mer itélni, — mert ma hol-
nap Nabukhodonoszor is fel fog támadni ellenök. — Mi pedig nem
tehetünk róla, hogy ez alkalommal is Babel tornyáról értekezvén
a Kalevalával és finnismussal végezzük.

HUNFALVY PÁL.

POLITIKAI SZEMLE.

(A keletindiai kormányzás rendszere, és a se-poy-lázadás.) — A keletindiai kereskedelmi társaság, melynek a közelebbi füzetben csak alig érintettük terjeszkedéseit, Clive lord ragyogó hódításain kívül, legtöbbször a politika fegyvereivel győzedelmeskedett. A háború a tartományok megszerzésében igen gyakran a mellékszerep vitelére volt megbizva, s kevés eszközzel működött.

Az angol katona vitéz és jól fegyelmezett, s miután Európában is rendszerint sokkal számosabb ellenségen nyerte nagy diadalait, nincs miért bámuljunk, ha keleten — hol a személyes bátorságot ritkán támogatja a magasabb hadtudomány s a mechanizmus legszélsőbb tökélyéig vitt erő kifejtés — nem egyszer került elő eset, hogy egy pár ezer angol jelentékeny sereget vert szét és egész Magyarország területét túlhaladó tartományokat foglalt el.

Voltak mindazáltal idők, mikor az angol-ind hadjáratok nagyszerű jellemet öltöttek magokra. 1799-ben a hős Tip-po Saib ellen 40 ezerből álló sereg harcolt; ostrom alá fogta Seringpatámot, s rohammal vette be. 1817-ben 120 ezer angol fegyveres küzdött a marattok fejedelmeinek szövetsége ellen, kik 200 ezer katonát vezettek csatasikra. Az angolok, hogy a bátor néptörzs hadierőjének összpontosítását meggátolhassák, félév rövid folyama alatt tiz oly csatát állottak, melyek közül némelyik a waterlooinál több britt vérbe került. A pandsábi háboru szintén nagy erőfejtéssel és dicsőséggel lön folytatva.

A se-poy-lázadás elnyomása nem igényel több vért és áldozatot, mint akár Tip-po Saib, akár a marattok elleni táborozás.

S mégis minden gondolkodó fő sejtí, hogy különbség van a két eset közt, s hogy míg ama hadviseletek az ellenség leverésével bevégezödtek, most a se-poyk megveretése, söt kiirtása sem tekintethe tik többnek.

egy stadiumnál ama nagy ügyfolyamban, mely Anglia keletindiai uralmának teljes átalakulására fog vezetni.

Oly kormányzati forma, oly közkezelési rendszer, oly igazságszolgáltatás és adókvetés mellett, egészen más számú, elemű és szervezettű hadseregre van a keletindiai társulatnak szüksége, hogy háboríthatlan békében élhessen. S még a legjobban organisált hadsereg is csak a félelmet és nem az elégyültséget terjesztené, ha a kormány a fél- vagy egész függetlenségben élő indiai államok bekebelezésére törekedni ezentúl sem szünnék meg. Pedig a bekebelezés politikáját, akarja vagy nem, kénytelen lesz különböző módokkal és ürügyök alatt folytatni. Hasztalan java solna a józan okosság ellenkezőt! A hódítás annyi esábbal fog birni, annyi expedienst ígér a gyakran zavarban levő pénzügy ideiglenes rendezésére, s annyi ürügyet talál az előtérbe lépésre, hogy a meddig csak Keletindia a társulat nevében fog kormányoztatni, a kormányzók a fényes osztalékot rögtön nem ígérő és sok tökét fölemészítő belreformok helyett, az olesó gazdagodáshoz, a kiskirályok birtokainak elkobzásához fognak nyulni, mihelyt a pénztár deficitje nagy fokra hág, és hirtelen kell kincsre szert tenniük, hogy a részvényesek száját bedughassák. Hiában! ténynek marad, a mit Anglia egész journalistikája sem fog soha megezáfolni, hogy kereskedelmi politikával lehet ugyan jól kormányozni, de kereskedőkkel nem. A részvénytársulatok érdekei sokkal inkább a perczhez kötvék, hogysen a kormányzat okszerű alappjává tétethessenek. Még a kényuralom is készebb fölálodni a jelen ígéreteit a későbbi kor biztosítása végett mint az osztalék után leszködő részvényes. Még a despota is azt hiszi, hogy a kin uralkodik, az az ő népe; de a részvényes csak annyit hihet, hogy az ő jüvedelmi tárgya. Az egyik irány elvileg magasodhatik szellemivé; a másik már elvileg csak anyagi lehet. Európa egy népe sem alakíthat nemesebb kereskedelmi társulatot, mint a minő a keletindiai, s Azsia despotáinak jelesebbjei alatt mindazáltal gazdagabb és elégyültebb volt India, mint most. Pedig akkor szintén idegenek uralkodtak fölötte, szintén a nemzeti függetlenség romjaira építették államrendszeröket. S tegyük hozzá, hogy a keresztyén hit szelidítő, testvéresítő, világpolgárosító befolyása sem korlátozta a hódítók gögjét, nem enyhítette a szeretet általános elve által a legyözöttek sorsát.

Anglia uralkodása Keletindia fölött világszükséggé lön. Ha a britt hajólagok és hadi zászlók nem döbentének vissza Azsia partjainak félvad, rabló és kalóz népeit; ha megszönnék az angol név rettenetes és tiszteletet parancsoló lemi: akkor a malaccai szorosról kezdve az indiai oceán egy részén, az Arabiai tengeren, a Persa tengeröbölber, a Vöröstengeren és Afrika keleti oldalán merész kalózoktól hemzsegue a víz, fosztogatóktól a partvidék, a kereskedés hosszas ideig elveszitené biztosságát, s Azsia belsőbb tájai Európa elől bezáratnának. Csak az utazók, a kik szemtanúi lehettek az ottani népek szokásainak, érzelmeinek és szenvedélyeinek, tudják igazán megmondani, mekkora varázst gyakorol az angol név keleten. Persiában és a mogul, meg a tatárlördák által lakott sivatagokban félnek az oroszról is; de azontul a rettegés egye-

düli tárgya, a vad indulatok kitoréscsineinek egyedüli felküzője: az angol nép. A németnek, francziának hírét sem igen hallották; a hollandit elfeledék már, s az északamerikai hatalom erejét csak ezentúl fogják sejtteni; de az angol név iszonyu büvületével visszatartóztatja a rabló és gyilkos karját, védi mindenütt az értéket és személyt, s mint Neptun szigonya a tengervihar fölött, uralkodik a távolabb lakó ázsiai népek kedélyén.

Épen ezért válik a sepoyk legyőzése után mellőzhetlen szükséggé, az alakítás munkájához fogni. Keletindia mostani organismusa nem fog többé elég kezességet nyújtani az angol név ázsiai tekintélyének megővésére. A míg a sepoyk hírsége példabeszéddé vált, míg a sepoyt saját nemzete ellen biztosan lehetett vezényleni, a míg az angol katonatiszt neje száraz-dajkául a sepoyt használta, míg minden angol gyermek a sepoy karján csüngött, s ez ringatta a bölesőt, ez virasztott a hálósobában a beteg anya vagy a beteg csecsemő fölött; addig a keletindiai társulat a jelen szervezettel is elég gond nélkül, elég biztossággal kormányozhatta a nagy mogulok hajdani birodalmát; de mihelyt a hűséges sepoyból lázadó lett, mihelyt a szelid házi állat iszonyu fenevaddá alakult át, Keletindia kormánya sem maradhat többé a régi.

A koczka el van vetve; a gyökeres reform visszautasíthatlan. Ezen előző vezesse olvasómat a következő szakaszba.

II.

Miután a gép mozgató kerekéi Londonban vannak, azokról szólok először. — Régen a kormányzás kizárólag a keletindiai részvénytársulat kezében volt, s tisztán kereskedelmi ügyként vezetett. De 1757-ben a hős Clive lord győzelmei a társulat birtokát jelentékeny országgá növelték. Ekkor Anglia a keletindiai ügyek vezetésében befolyást követelt magának, mert az angol seregek onták véreket a csatákon, s később sem valának többé nélkülözhetők. Felügyelők küldettek tehát a keletindiai kormányzók mellé, de a kik semmi visszaélést nem gátolhattak, s csak a kormányzók erélyét zsbbasztották. Ezt látván Pitt, 1784-ben fordított a dolgon, s a Keletindióba küldött felügyelők helyett a részvénytársulatnak Londonban lakó választmányát — a directoriumot — veté ministeri felügyelet alá. Így támadt a board of control, az ellenőrzési asztal, vagy érthetőn szólva a keletindiai ministerség.

Pitt felszabásu reformja alapján a roppant keletindiai birodalom a következő igen sajátos módon kormányoztatott:

A directorium (a részvényesek választmánya) 24 gazdag kereskedőből állott, kik közül mindenik valaha lakott Indiában, s így föl lehet tenni, hogy téltül ismerte a helyi viszonyokat.

Ezek időnkint új választás alá estek, de oly illusorius módon, hogy hivatalukat állandónak tekinthették, s legfőlebb azon viszontagságra voltak kitéve, hogy közfűlök 6 egyén egy évig pihenjen, s akkor

megint az elhagyott székbe beüljön, és mutassa, mintha kormányozna; mert valósággal a 24 férfi közül csak 3 birt némi kormányzási joggal, t. i. a legidősb director és az elnök meg az alelnök.

Tehát elvontakozva a többiektől, képzeljük csak 3 személyből állónak a directoriumot. Már most kérdés: mit kormányoznak e férfiak? Keletindiából hozzájuk czimeztetik minden hivatalos levél, s a keletindiai hatóságokhoz ők írják a választ; de tartoznak levelezéseiket az ellenőrzési hivattal (a keletindiai ügyek ministerével) közleni, s azt válaszolni a hatóságoknak, a mit a minister rendel. Tehát tulajdonkép csak posták. Továbbá a békekötés és hadindítás joga olyformán illeti őket, hogy az ellenőrzési hivatal (a keletindiai minister) megköti nevökben a békét vagy megizeni a háborút, s aláírhatja velök az okmányt, hogy a felelősség senkinek nyakára ne varrathassék, s a világ minden törvénytudói se dönthessék el: vajjon a részvényesek vagy pedig a parlament jogában áll-e: haragudni az igazságtalan háború és a gyalázatos béke miatt? A directorium kötelessége tanácskozni a keletindiai hirodalomban életbe léptetendő reformok felől; de tanácskozmánya eredményeit csak indítványként s okadatolás nélkül terjeszti az ellenőrzési hivatal (a keletindiai minister) elé. S viszont az ellenőrzési hivatal nem bír indítványozási joggal, és így arra van kényszerítve, hogy a mások által tárgyalt s általa alig ismert javaslatokból most ezt majd azt életbeléptesse. Vége a directorium joga a keletindiai hivatalnokokat a kormányzók és a főkormányzón kívül kinevezni. S itt veszik hivatalos állásuknak hasznát a directorium tevékeny három tagjain kívül, a többiek is, kik különben csak nullák. Betuszkolják t. i. minden rokonaikat és esatlósaikat a kövér állomásokra. Egy csoport olyan úr szállítatik folyvást Keletindiába, kik közül Angliában nem sok nyert volna alkalmazást. Vannak hires kivételek, p. o. Francis, ki Julius álnév alatt irt leveleivel roppant zajt ütött, de különben izgága és fondorkodó egyén volt, s Macaulay, a köztiszteletben álló statusférfi és halhatatlan nevű író. Azonban a kivételek, bármí dicsőségesek volnának, még sehol sem tekintettek egy rossz szabály igazolására elég oknak. A keletindiai kormányzókat az ellenőrzési hivatal (keletindiai minister) jelöli ki, s a directorium választja. A főkormányzót pedig az ellenőrzési asztal nevezi ki; de a visszahívási jog a directoriumot illeti. Csakhogy e jog izgágánál égyébre nem használható, miután a keletindiai minister, ha más véleményben van, nem fog új főkormányzót nevezni, s a régi a director urak daczára csendesesen ül Vilmos-várban, az ő satrapasága székhelyén.

E rövid rajzból láthatjuk, hogy az angol ministerium befolyása nem elég Keletindia helyes kormányzására, s hogy a részvényesek választmányának (directorium) befolyása nem tetemes ugyan, de mégis tökéletesen elég három célra: először, t. i. haszonvetetlen hivatalnokoknak nagy mennyiségben kinevezésére; másodsor, a pillanati nyereséget nem ígérő, de az ország fölvirágzására vezető reformok lehetőségének elzárására; harmadsor, azon sajátságos hely-

zet előidézésére, hogy az alkotmányos Angliában senki se találkozzék, a kit az indiai ügyek vezetéséért feleletre levessen vonni.

A keletindiai főkormányzó Calcutta mellett (Vilmos-várban) a romai birodalom proconsulai vagy a persa satrapák hatalmával intézi az óriás Keletindia belügyeit. Kezét megkötni a távolság miatt lehetetlen s nem is volna tanácsos. De mit mondjon az ember arra, hogy azon régi időkben, midőn a főkormányzó mellé Vilmos-várba ellenőrzésül felügyelő küldetett, Warren Hastings a parlament törvényszéke elé idéztették s a közvélemény által meg lön bélyegezve oly tények miatt, melyek most Dalhousie lordot dícskörrrel vonták körül és ünnepelt névvé avatták? Az ellenőrzési asztal semmi helytelent nem talált az angol védhatalom alatt élő királyok letételében és kifosztásában; míg Warren Hastingsot ezért tették ki hivatalából, ezért bélyegezte meg Burke, s emléket az angol statusférfiak és történetírók ezért moeskolják majdnem egy század óta. Ugy hiszem, Pittnek 1784-ben keresztül vitt reformja a keletindiai főkormányzókat a nép elégületlenségének ébren tartására még képesebbekké tette, mint azelőtt voltak.

A keletindiai társaság helyzete a sepyok lázadásával tarthatatlanná vált.

És szerencséje Angliának, hogy az átalakulásra minden szükséges előkészület már meg van téve.

1813-ban a társaság kereskedelmi egyedárúsága eltöröltetett.

Az 1834-ki bill szerint már a társaság a kereskedést, mint üzletet nem gyakorolhatja; csak terményeit s gyártmányait szabad eladnia. E bill a közvéleményt engesztelte ki; de a társulat sorsára nézve csekély fontosságú. Mert a részvényesek a nép adóztatásából vannak kövér osztalékot, s nem abban áll a példátlan anomalia, hogy a kereskedő kereskedik, hanem abban, hogy kormányoz és adót szed föl.

Az 1834-ki törvénnyel egy időben kötteték azon fontos egyezmény is, hogy a kereskedelmi társaság által szerzett minden territorium a koronának fog átadatni. Ennek fejében a korona a keletindiai államadósság biztosítását el is vállalta; továbbá biztosította a részvényeseket évenként 6 millió pengő forint kamatról, s kötelezte magát, hogy 1874-ben minden 1000 pforintos részvényt 2000 pforint készpénzzel fog beváltani.

Tehát csak 17 év kellene még, hogy elemeire oszoljék föl és létezni megszűnjék azon csodálatos társaság, mely a nagymogul trónját ledöntötte, és száz év alatt 150 milliónál több alattvalót és hűbérest szerzett.

Örököse e ragyogó múltú kalmároknak az angol korona.

Tizenhét év rövid idő a nemzetek életében, s kivált az erős testalkotásu britt állam könnyen bevárhatná a véghagyományos halálát, ha nem kellene attól tartania, hogy a sepyok lázadása oly elégületlenség előhirdetője, oly mélyen érzett sérelnék jele volt, melyeken ha hamar nem segítenek azok, kiknek az ügy szívéükön fekszik, akkor Keletindia 17 év rövid forgalma alatt is terhes örökséggé válhatik, melynek birtokba

vagy sokkal több gondba és áldozatba kerül, hogy sem a fényes hagyaték az örökösnek valódi gyönyört okozhasson, s valódi gyarapodás korszakát nyissa meg.

III.

A keletind ügyekkel ismeretes statusférjak semmit sem tartottak veszélyesebbnek, mint az angol védhatalom alatt álló királyságok bekebelezését.

Érezték, hogy az angol név becstületes van minden ilyenmü eljárásnál kockára téve; érezték, hogy a bekebelezés erő helyett gyöngülést hoz, elidegeníti a népet azon hatalomtól, mely a jogokat és hagyományokat nem tiszteli, a törvényből játékot üz, és kész kötményeket szakítani szét, a trónörökösödést fölforgatni, régi dynastiákat megszüntetni, a nemzeti kormányt elűzni, és minden szemérem nélkül bitorolni, zsarolni, lábba tapodni a törvényes viszonyokat, csak azért, hogy mulékony jövedelmi forrásokat nyithasson a kincstár számára, és a keletind birodalom területét, mely óriás nagysága miatt különben is jól alig kormányozható, új meg új tartományokkal szaporítsa. Érinték a mélyebben látó államférfiak, hogy ha a bekebelezés ismét megkezdődik, föltartóztatlanul fog tovább folyni, haladásával minden bész szenvedélyt fölkelt, s midőn már teljes érvényre jutott, oly válságokat idéz elő, melyek Anglia keletindiai uralmát megrendítik.

Wellington herczegnek az a ritka szerencse jutott osztályrészl, hogy mielőtt a pyrénéi félszigeten és a waterlooi téren nyert győzedelmei által, nevét Europa történetében hallhatatlanná tette volna, már egy másik földrészen katonai hira oly fényessé lön, hogy ragyogását hasonló érelemekkel, mint az övéi, megközelíteni többé nem is volt lehetséges. A marattok ellen folyt nagyszerű háborúnak, — a szintén vitéz Lake tábornokkal együtt — ő volt a lelke. Assyenál és Mahaulpoornál a hős Scindia és a bátor herari raja seregeit akkora csatákban verte meg, minők a Napoleonéi voltak. De miután összerontotta a marattok erejét, miután e harcziás nép bonyodalmának nevezetes része angol kezekbe jutott, visszahozadt minden további bekebelezéstől. „Országotok területe és befolyástok már is nagyobb, mondá, mint az eszközü, melyekkel védhetnétek határaitokat és érdekeiteket. A mely arányban fogtok a marattok megrövidítésével terjeszkedni, azon arányban válnak azok veszélyesebbekké. Egy csoport ember, a ki eddig nagy jövedelmeket vont, polgári hivatalokat viselt, a seregben szolgált vagy sergeket vezérlett, rögtön megfosztatik általatok kenyerétől, befolyásától s diésvágának minden tárgyaitól, s békétlen alattvalóitokká lesz, a ki kárörömet érez szerencsétlenségeiteken, és hogy nektek árthasson, mohón ragadja meg a kínálkozó alkalmakat. Ifigyétek el, minél több földet kebelezték birodalmatokba, annál több ellenséget fogadtatok marattok közé, és a nagy terület miatt megoszlott erőtekkel annál kevésbé oltalmazhatjátok magatokat.“

T a m á s , hatalmatok alá vetnétek is, nagy kérdés volna : vajjon nyernétek-e ti általa, s nyernének-e a benszülöttek ? seregetek, miután nem volna vitéz szomszéd, a kit legyőzzön, lassanként elszoknék a fegyvelemtől s feledné harcziás szokásait; a benszülött csapatoknak pedig elég üres idejük maradna önerejük érzetére emelkedni, s más foglalatosság hiányában mestereik ellen fordulnának. Sőt ha bellázadásoktól nem is volna okotok rettegni, ha a roppant birodalom népeit féken és engedelmisségen tudnátok is tartani, legyen szabad kétségbe vonnom, hogy a bekebelezett tartományok lakosai annyi javadalomban részesülhetnének-e kormánypálcázatok alatt, a mennyit a nemzeti uralom alatt élveztek ? Törvényeitek jobban védnék tüzhelyöket és személyöket; de ezen előny drágán vásároltatnék meg. Föl volna áldozva függetlenségök, nemzeti jellemök, s mind az, a mi egy népet tiszteltté teszi. A bekebelezettek háboríthatlanul szántánának, kereskednének, s folytatnák ezer nemü üzleteiket; de az anyagi élvezeken felül nem terjeszthetnék vágyaikat. Hazájok közügyeit idegenek intéznék. Ők a törvényhozásra, a polgári és katonai kormányzatra nem folyhatnának be. S lehet-e jellem emelkedettséget keresni azoknál, kik a katonai pályán századosnál, a polgárin alsó rangu ádószedőnél többre nem emelkedhetnek, s a kik legmerészebb álmaikban sem kecsegtethetik magokat azzal a büszke szerencsével, hogy hazájuknak valamivel szolgálhatnak. A keletindiai társaság régi tartományainak lakói már is a legsilányabbak Keletindia minden népfajai között, s rendre a bekebelezett királyságok nemzetei is hasonlókká fognának aljasulni. Nincs példa oly hódítványra, melyben a benszülettek annyira ki volnának zárva a kormányzatban minden résztvétől, mint náluk. A nemzeti uralkodás Keletindiában villongások és rendtelenségek közt foly; de legalább nyújt alkalmat versenyzési szellemre, a hazafi érzelmek és a jellem függetlenségének fejlesztésére, s nem esoda, ha szenvedéseivel együtt többre becslütnék, mint ama zajtalan, tompa és fásult szolgaság, mely a szellemi értékek helyett csak pénzt és állati élvezeteket ígér cserében.

— Meg vagyok győződve, írja M a l c o l m János, hogy keletind hirtokaitok belbékéje és tartóssága a védhatalmatok alatt élő nemzeti fejedelemségek jogainak lelkiismeretes óalmazásától függ. Ama hit, hogy azok a ti politikai becsületességeteknél fogva sérthetlenül élvezhetik jogaikat, azon látmány, hogy nem vagytok az önkormányzás minden mozanatainak eskütt ellenségei, nagy mértékben hat saját alattvalóitok kedélyének megnyugtatására, és sorsukkal mintegy kibékített. Még az is, ha a nemzeti uralkodók gyalázatosan kormányoznak, a ti malmotokra hajtja a vizet, a ti jobbágyaitokkal kedvelteti meg helyzetöket. Aztán a védelmetek alá vetett államok, jelen viszonyaik közt, ellenetek nagy és veszélyes szövetséget nem alkothatnak, míg ellenben a zendülés és fölforgatás több elemeit mintegy magokban fölolvasszjátok, lekötik, tétlenekké teszik. Bármennyire aláztattak meg általatok Keletindia királyai, bármennyire csökcent kültekintélyök és trónuk fénye: még is kétségbe vonhatatlan tény, hogy hagyományos ragaszkodással s nemzedékről nem-

zedékre szálló engedelmességgel viseltetnek irántok a nép azon osztályai, a kiknek magaviseletétől függ a béke tartóssága, vagy a zavar előidézése. Ha a tömeg látja, hogy a veletek szövetkezett királyok, nagy-lühéresek és főnökök kifosztatástól nem tartanak, barátságban élnek hatóságaitokkal, együtt harezolnak tábornokaitokkal : akkor a magas születésűek rokonszenvében megannyi kezességet fog találni eljárásokat szelidsége iránt, megannyi reményt, hogy érdekei nem fognak általatok könnyelműen tapostatni.

— Kész-örömet vallom be, mondja Ellenborough lord, hogy soha egész seregemmel nem állottam szilárdabban, mint midőn benszültött fejedelmek vetek körül. Kormányunk egy nemzeti államrendszer élén áll, s ezen államok alattvalóinak ama meggyőződése, hogy ők Keletindia közkormányának kiegészítő részei, uralkodásunk szilárdítására lényegesen hat. A bekebelezés alkalmait nem mesterséggel előidézni, de sőt ovatosan ki kell kerülni. A benszültött fejedelmek a hindostani népesség harmada fölött uralkodnak, s nagy fontossággal bírnak nézve, ha bizhatnak abban, hogy mi a trónöröködési jog mindenféle csavarása által nem kerestünk ürügyet birtokaik elkobzására, s nem törekszünk azon helyzetet, melyet a keletindiai államrendszerben jelenleg elfoglalnak, megtámadni.

Az általam idézett tekintélyek nézeteit oszták Metcalfe Károly, Russell Henrik, Elphinstone, Auckland lord, Napier Károly, Briggs tábornok, Melville, Shepherd és mindazon nevezetes egyéniségek, a kik mint India kormányzói vagy diadalmas csatavezérei állandó nevet szereztek magoknak a történetekben. Ők nem szertették Ázsia messze vidékein is Angliát egy álnok, kétszínű, fortélyos és zsákmányt leső politika élén látni. Jelszavuk volt : Plus nominis honor, quam tuus ensis ager. A bekebelezés ellenzői sorába tartoztak majdnem kivétel nélkül a directorium tagjai és az egész angol-indiai sajtó. Ellenben az ellenőrzési hivatal, mely a helyi viszonyok kielégítő ismeretével nem bírt, s a kormányzati rendszernél fogva minden felelősség alól föl volt oldva, a bekebelezés politikájához szított. Pártolói voltak a veszélyes iránynak oly lordok, alházi szónokok és hírlapírók, a kik a keletindiai ügyek tanulmányozását soha cézélul nem tűzték s a dilettantismus vakmerőségével ugrándoztak át azon akadályokon, a melyektől az avatottak visszadöbbsentek. Politikájok eredménye a sepoy-forradalmon kívül az a kényszerűség is, hogy Anglia többé vissza nem térhet a be nem kebelezés elméletéhez. Sodortatni fog a viszonyok hatalma, a nyert lendület ereje által, mignem Indiát egészen meghódítja, vagy — a mit Isten ne adjon! — nagy részben el fogja veszíteni. A legyőzendő nehézségek óriásiak. Keletindia területe oly roppant, hogy idegeknél által soha jól nem kormányoztathatik. Norton *) , a ki Madrasban

*) The Rebellion in India: How to prevent Another. By John Bruce Norton. 1857.

lakik és a belviszonyok részletes ismeretével bir, igen jeles munkájában megjegyzi, hogy még azon kerületekben is, a melyeket a keletindiai társaság legrégebb idő óta kormányoz, melyek birodalma középpontját teszik, az angolok száma a benszülöttekéhez képest a nevétségességig kevés. Így például Tinnevelly és Madura tartományokban, melyeknek népessége 3 millió lélek, csak száz angol lakik, odaértve a birákat, hivatalnokokat, a sepoy-ezred tisztzeit, a tüzéresapatban szolgáló angol katonákat, a gyapottermesztőket, kereskedőket és missionáriusokat. A távolibb vidékekben az aránytalanság még nagyobb. Van egy másfél millio népességű tartomány, a hol az angol elemet 3 polgári tisztviselő és a sepoy-esapat egy pár tisztje képviseli. Száz meg százezer oly hindu van, a ki megvénült, a nélkül, hogy egyetlen egy angol arcot látott volna, s inilliók élnek úgy, hogy alig voltak közvetlen érintkezésben a hódítókkal. A körülmények minden intőjele arra mutat, hogy a nemzeti fejdelmek, törzsfőnökök és nagy zemindárok az egyedüli közvetítők, a kik által lehetséges India temérdek népét vezetni és engedelmességben tartani.

Azonban Dalhousie lord, a kitünő talentum és roppant tekintélyű férfiú, ki Keletindiát sok külfénynyel kormányozta, másként gondolkozék. Politikája vezérelvéül tűzè a bekeblezést, s a sors ironiája úgy akarta, hogy e magánéletben becsületes férfiú, ne találjon egyetlen államra is, melyet tisztességes úton kobozhasson el. Minden tettét meg fogja bélyegezni az igazságos történetírás.

A bekeblezésre két mód van: egyik, ha nincs a kinek érvényes joga legyen a megürült trónra, másik, ha a védhatalom alatt álló király vagy kiskirály föllázadott, s országa fegyverrel hódíttatik meg.

A trónöröklés a hindu népnél a magán-birtok rendes szabályait követi. A király figyermek hiányában, vallásának világos parancsa szerint, köteles valakit ünnepi szertartások mellett adoptálni. A fiuvá fogadott épen úgy a családhoz tartozik, mintha születés által vált volna tagjává. A ki fiörökös nélkül levén, az adoptiot elmulasztja, nemesak polgárilag vétkezik, — de a bramahit szerint -- lelke üdvességét is kockáztatja, vagy legalább arra van kárhoztatva, hogy a tisztulás szigorúbb phasisai után részesüljön azon boldogságban, melyre jótettei által érdemesült.

Midőn a király természetes fiörökös vagy fiuvá fogadott magzat nélkül hal meg, trónja a legközelebbi firokora száll.

Az angolok igénybe kezdték venni, hogy az adoptionak forma szerinti végrehajtását ellenőrizhessék. Továbbá, különbséget állítottak föl a teljes fölségi joggal uralkodó királyok és a csak hűbéres fejdelmek közt, a kik elvileg valamely más király felsőségét elismerték, mint például nálunk a középkorban Burgundia a Franciaországét. Ha ezen hűbéres fejdelmek fiu- vagy adoptált örökös nélkül multak ki, a keletindiai kormányzók a trónt megürültnek, a tartományt bekeblezendőnek szerették tekinteni. Végre lábra kapott azon sajtáságos nézet is, hogy a rossz kormányzás elég ok a benszülött fejdelmek letételére és a bekeblezésre.

Ily tág eljárást kevés halandó talált volna az elkobzásokra nézve olyannak, mely ki nem elégíthetett volna egy Verrest is, a ki, Cicero szónoklataiból itélve, a szövetséges fejedelmek sanyargatásának mesteriségét alaposan értette. Azonban Dalhousie lord ezen korlátokat is igen szorosaknak állítá. Vannak bekelezései, melyeknek okát senki sem találná ki, ha saját maga nem írta volna meg.

Csak néhányat hozok föl tájékozás végett.

Sattarát a következő két okból csatolá a Keletindiai birodalomhoz: mert, először: a Keletindiai-társaság biztosította ugyan a sattarai királyság önállóságát, de ez akkor történt, midőn a marattok, kik a sattarai trón iránt nagy kegyelettel viselkedtek, erősek voltak és fölök félni lehetett, most azonban nincs miért fölök félni; másodszor, mert a sattarai király igen jól kormányoz ugyan, de ha rosszul akarna kormányozni, a rendszer nem gátolná e czélja kivitelében.

Nagporét azért keblezte be, mert — mint írja — ezen országban sok gyapotot lehet termesztetni, a mi az angol gyáripart előmozdítja. A nagporei király családjának ékszerei is lefoglaltattak s Calcuttában elárvereztettek. Hogy ez minő manufacturái érdeket mozdított elő, azt Dalhousie lord nem említi.

Lássuk már Karnatik bekelezésének történetét.

A karnatiki kiskirály — nábob — maradék nélkül halt meg, s trónja, a mohammedan törvények szerint, apai nagybátyját Azem Jah herceget illette. A directorium hivatalos okmányban szintén őt vallá trónörökösnek. De Dalhousie lord Karnatik trónját megürültnek nyilatkozatá ki, három okból: mert, először, azon kötésben, mely Karnatikat, mint királyságot elismerte, nincs megemlítve, hogy az akkor uralkodó felség csak a saját személyére nézve király-e, vagy pedig maradékaira és utódjaira nézve is; mert, másodszor, a meghalt uralkodónak nincs fia; mert, harmadszor, a boldogult király rosszul kormányzott. (Ez ugyan nem volna ok a bekelezésre, minthogy Azem Jahnak kellett volna előbb trónra lépni és rosszul kormányozni, hogy Dalhousie lord ürügyet kapjon a bekelezésre, azonban Norton, kinek munkájából vontam ki a nemes lord indokait, azt állítja, hogy ő személyesen ismerte a boldogult királyt, s oly fiatal urnak találta, a ki megitta ugyan a pezsgőt s voltak szerelmi kalandjai, de elég tisztességesen kormányzott.

Tanjore bekelezése még eredetibb. Világos kötmények szerint t. i. ott a következő jog a király mindkét nemű örökösére és utódaira volt kiterjesztve. Dalhousie lord azonban üresnek nyilatkozatá ki a trónt, mert a megholt királynak nincs se fia, se firkona. Vala pedig e királynak két leánya, és egyik özvegyétől egy fia is. De ezt ő lordsága makacsul ignorálta. A király-kisasszonyoknak még az a fatumok is volt, hogy biztosok küldettek hozzájuk, a kik a kincstár számára minden ékszert elkoboztak.

Az oudei királyság bekelezésének történetét a Budapesti szemle

közelebbi füzetében már említettem, s felesleges volna az elmondottakat ismétlni.

Ennyiből is látható, hogy Dalhousie lord azok közé tartozék, kik a politikának a morált könnyen fölládozzák, s bár saját zsebükre nem dugják az igazságtalanul szerzett pénzt, hazájukat a „lucr i bonus o dor“ elve szerint akarják boldogítani.

A figyelmesb angolok a sepoyk kitörése előtt jó darab idővel kezdék észrevenni, hogy bizonyos sötét és barátságtalan szellem mutatkozik a benszüllöttek közt.

Nyugtalansági körjelek nem tűntek föl sehol, az angol nem gyilkoltatott meg orozva, nem raboltaték ki bandák által, s az ezredekből a szökés oly ritka volt, mint régen, de a szivességnek semmi nyoma többé, színléssé vált a nyájasság, s a ki nem vonult vissza a hódítók társasköréből, tolakodó modora és szokatlanul fényes vendégségei által gyanítható, hogy valami forr kedélyében, a mit takarni kell, s hogy valami czél lebeg szeme előtt, melytől a figyelmet el akarja vonni. Ilyen modora volt Nana Sahibnak, azon szörnnyetegnek is, ki nemcsak a kegyetlenség, de a tettetés és árulás példányképe. Nana Sahib a maratkok évdíjazott peishwahjának *) egyik fogadott fia volt. A peishwa 1851-ben meghalt, s az angolok Nana Sahibtól elvonták az évdíjt — mintegy 800 ezer pengőt — azt állítván, hogy a boldogult királyt csak személyileg illette. Nana Sahib pedig követelése a nyugdíj, mert törvényes örököse a boldogult királynak, s mert az angolok e pénzen a királyságot expropriálták a családtól, és ennél fogva a fizetést meg sem tagadhatják mindaddig, míg a királyságot magoknál tartják. Nana Sahibnak követelése, melytől elmozdíták, jogos volt; mi azonban aljas jellemének és égbekiáltó vérengzéseinek mentségül nem szolgálhat. E vadállat, elvesztett pöre után, Bhitoorban, közel Cawnporehoz, folyvást nagy vadászatokat, nagy-lakomákat tartott, s a vendéglátó házi úr asztalához oly otthonosan ült le pezsgőzni minden angol, mintha saját házában volna. Hűsége iránt akkora volt a bizodalom, hogy midőn Cawnporeban a lázadás kiütött, a hatóság segédet tőle kért, tőle kölcsönzött elefántokat a kincstár biztos helyre vitelére s népet a raktárak őrzése végett. Nem gyaníták, hogy a fölkelőserég főnökével értekeznek a fölkelés elnyomása eszközeiről, s hogy e szelidnek látszó férfiút tigrissé tette a boszú.

Általában a keletintársaság rendőrei — t. i. az adószedők — se a mostani forradalmat nem sejték, se semmi fontos dologról, a mi a hindu népesség körében foly, értesülve nem lehetnek. Mert többnyire pályakezdő, fiatal diurnistákból állanak, a kik subalternusaiktól — s ezek mindnyájan benszüllöttek — néha 50 vagy 60 németmérföldre laknak. Miután pedig az alsóbb tisztviselők nemcsak angolul általában de — gyér kivétellel, hazai nyelvkön sem tudnak írni, önként érthető, hogy a ke-

*) A peishwah a maratkok királyának oly helytartója volt, a ki a birodalmat örökösödési joggal kormányozta ugyan, de a király nevében, s a kinek azonkívül saját tartománya is vala, a mely fölött sajátnevűleg uralkodott.

letindiai társaság kormánya a fenyegető veszélyről legutóljára nyer saját rendőrsége által fölvilágosítást.

Igy volt a jelen esetben is.

A bekeblezés által jogaiktól, jövedelmeiktől és a befolyástól megfosztott hindu és mohammedán királyok, fejedelmek, nagy hűbérnökök, néptörzs főnökei, ministerek, udvaroncok, kegyenczek, s a magasabb várnák azon egyénei, kik a nemzeti függetlenség elvesztését fájalták, a sepoy-ezredek hangulatának ingerlésére kezdettek hatni, és ez négy okból vált részökről könnyű föladattá.

Először, az angol, aristocrata érzelmű nép levén, szerette, ha a sepoyk közül minél több a felsőbb osztályokhoz tartozik. S bár kapitányi rangnál fölebb nem nyitott előléptetést, büszke volt arra, hogy a sepoy közlegényeknek is nagy része, mohammedán híres családok vagyontalan utódaiból, aztán brahminokból és ksatrijából — a lovagrendből — telik ki. Főleg a bengáli kormányzóság és az agrai alkormányzóság serege tömve volt ily főrangú egyéniségekkel. Másodszor, a sepoyt az angol eleinte igen kényeztette, s megengedé, hogy az őrhelyeken is levessék egyenruháikat és a fűben heverészszenek; de utóbb állomásait szüntelen cserélte, s roppant utakat tétetett velök, mi a sepoyknak a hagyományos kényeztetés után, roszul esett. Harmadszor, az angol katonaság zsoldja a közelebbi években tetemesen fölebb emeltetett; de a sepoyké a régi maradt, a mi nálok szintén rosz vért csinált. Negyedszer, szokásba jött, hogy a sepoy, ha egy darabig fegyverben volt, húzamosabb ideig haza bocsátatott s úgy hivaték ismét ezredéhez vissza.

Ha tehát fontolóra vesszük, hogy a sepoyk közelebbi és távolabbi rokonsága a bekeblezések által érzéseiben és érdekeiben mélyen volt sértve, természetesnek találjuk azok állítását, kik bizonyos nézet-közöséget köztök és családjaik közt eleve is föltesznek. A sepoy gyakran fordulván otthón meg, a békétlenségnek új meg új elemeit szívtá keblébe, s minthogy mint katona szintén hajlandó volt elégületlenségre, nem vala néhez őt lázadásra ingerelni.

Egy tekintélyes keletindiai angol, Indophilus álnév alatt közzétett munkájában erős érvekkel bizonyítja be, hogy a sepoy-lázadás valódi oka a szinpad mögötti főbb rendezők részéről főleg politikai jellemü.

A „Crisis in India“ szerzője, ki 32 évet töltött Keletindióban és sok tapasztalást gyűjthetett, ugyanezt világosan kijelenti. Szerinte az általános érzület határozottan angolelles. A hindu földbirtokosok nagy része megrémülvén Dalhousie lord irgalmatlan bekeblezési rendszerén, elfeledé a mohammedánok elleni gyűlöletét, s örömet támogatná még a mogul trónkövetelőt is, csakhogy megszabadulhasson a koldusbotrajtás félelmétől.

A „Dacoitee in Excelsis; or the Spoliation of Oude“ című könyv tüzetesen tárgyalja az oudei kérdést, s ezáfolhatatlanul bebizonyítja, hogy a bekeblezés szoros összeköttetésben áll a jelen indiai eseményekkel. A keletindiai igazgatóság, írja a szerző, mi-

dön 1855-dik év végén Oude (Audi) bekebelezését jelenté, azzal dicsekedett, hogy 5 millió lakossal bíró terület egyetlen véresep kiontása és minden zúgolódás nélkül jutott az angol királynő uralma alá. De e pompás hangzatu plhrasis daczára, senki se kételkedhetik többé józan észszel arról, hogy épen Audi bekebelezése perczében egész Bengálban oly erős elégiületlenség uralkodott, hogy a lángbaborulásra még csak egy szikrúra volt szükség. Minő érzülettel fogadták az indiai bensziülöttek ezen esemény híret, kitünik az angolokkal legbensőbb szövetségben élö és kétségtelen hüségü fejdelmek és törzsfünökök nyiltan kifejezett aggodalmaiból és elégiületlenségéből. Ezt tanusítja az is, hogy a bekebelezés után néhány hónap alatt teljes és rendszeres lázadás szerveztetett. De mindek fölött legjelentékenyebb bizonyosságul szolgál azon tény, hogy a mozgalomban füszerepet vivö sepyok több s é g e oudei származásu.

Nem akarván idézetekkel untatni olvasóimat, csak azt jegyzem még meg, hogy az első katonai lázadástól kezdve, mely april 3-kán Barrackporéban ütött ki, a legközelebbi sepyo-mozgalmakig, a forradalom vagy a Dalhousie lord kormányzása alatt bekebelezett államokban dühöngött egész erővel, vagy pedig oly helyeken, hol a helyörség nagyobb részét a bekebelezett tartományokból származott sepyok tevék. S ha az angolokhoz szító marattok törzsei közt is a békétlenségnek — bár elnyomott — jelei közelebbről mutatkoztak, jusson esziünkbe, hogy az 1848-ban bekebelezett Sattara egykor a marattok királyának székvárosa volt, s hogy a peishwah tartományai szintén a marattok birtókhöz tartoztak.

Szándékomtól távol volt annak hebizonyítása, mintha a sepyo-lázadás tisztán csak nemzeti irányu volna, és a bekebelezésben lelné egyetlen kütfejét.

Másodrendü, sőt tisztán helyi sérelmek is hatottak a kedélyek fölizgatására. S vannak e borzasztó kitérésnek nemtelen, bárgyú, babonás és föltétlen utálatraméltó okai is, melyek a nevetségességig groteskek és vérfagyalalók egyszersmind. De az igazság érdekében kénytelenek vagyunk bevallani, hogy ezek a keletindiai bonyodalomban csak melléktényezők voltak, s némelyek — mint a disznózsírral kent töltönyök kérdése — nem is egyéb volt pusztá ürügynél.

Említsünk néhányat a forradalmi szellem kisebb tényezőiből is.

A radzspatok — a kishirtoku nemeshez hasonló helyzetiek — az adót elviselhetlennek találták s ezért barátjai voltak minden zavarnak. Kimutattam, hogy Akbar, a híres mogul császár alatt, a mostaninál négyszerte több adót panasz nélkül hordott India; mert roppant víztartói és földöntözési rendszere mindenüvé bőséget árasztott. Angliának is az adóemelés ezen utjára kell lépni, hogy a nép se szegényedjék el, a kincstár is gazdag legyen. Indiának nagyobb szüksége van víztartókra, mint a tervezett vasutakra.

A parlamentben erős indignatiót költött az a vád, hogy az adószedök a hátrálékok filhajtására és adóbevállások végett, a torturát nemegyszer használják. Ez, bármily gyalázatos dolog, ezentül is divatozni

fog. Mert a főbb adószedőktől, kik angolok, oly messze laknak a benszültt alsóbb adószedők s velök oly kevés érintkezésben állanak, hogy a komolyabb ellenőrzés lehetetlen. Ha minden, Keletindiában élő angol férfi adószedővé szegődnek be, még akkor sem volna elégséges e feladatra, kivált ha meggondoljuk, hogy csak a hindu a sanskrit nyelv 16 dialectusát beszéli, s a mohamedánok egy része pedig csak arabul, más része csak perzsául tud, és vannak turkomán nyelven beszélők is.

Figyelmet érdemel a birtokos osztály azon sérelme is, melyet a „Budapesti Szemle“ közelebbi füzetében említettem, hogy az új adórendszer behozatalakor az angolok tudatlanságból a nagymogul adószedőit földbirtokosoknak tekintették s ez által a valódi földbirtokosok közül sokan földönfutókká lettek. Oly sérelem ez, melyet már késő orvosolni.

Most áttérek azon okaira az elégtelenségnek, melyek az angol nemzet humanitását hirdetik.

A nagymogulok megfiltották a braminoknak, hogy az özvegyet akarata ellenére ne égessék meg a férj máglyáján; az angolok ennél többre mentek, s a nő megégetését minden esetben gyilkosságnak tekintik. A rajongóbb braminok ebben vallássérelmet találnak.

Az angolok általában mindazon kivégzéseket, melyek a hindu hit-és népszokás szerint szabadok, az angol törvények szigorával sujtják.

Egy, bár csekély számú felekezetet, kik istennőjöknek a kirablott utasok vérével áldoztak, tövestől, gyökerestől kiirtott az angol.

E szabályok együtt véve sem gerjesztettek figyelmenreméltó ingerültséget; de a gyermek-gyilkosság elleni intézkedések visszahatása már a forradalom észrevehető tényezőjeként mutatkozik. Pedig mindazon nemes czélok közt, mikre a keletindiai kormány számtalan nehézségen át fáradhatlanul törekedett, egy sem volt, a melyért mélyebb hálát érdemelne; mert legterjedtebb bünt nyomott el, legtöbb ártatlan életet mentett meg. Duncan Jonathán a benaresi adószedőség kerületében fedezte fel először e bünt. 1789-ben, midőn a barbar szokás világgosságra jött, a keletindiai társaság keze nem nyult oly messze, mint most; kénytelen volt tehát a rábeszélés eszközeivel hatni az iszonyu bűn ellen, és szabályai csak később válhattak szigoruakká. A gyermekgyilkosság főbb oka a szegénységgel párosult gögben feküdt. A radzspútok t. i. nem szeretik leányaikat alsóbb rangu egyénekhez adni nőül, s gyermekeik lakadalmát oly pazar fényüzéssel ülik meg, mely, ha többször kerül elő, okvetlenül koldusbotra juttatja őket. Lantosaik, dalnokaik kincszomját ki kell elégitniök, s az ajándék-kérőnek soha sem szabad a lovagiasságról sokat tartó radzsput ajtójától üres kézzel távozni. Szóval a radzsput készebb leányokat épen nem, hanem csak fiu-gyermekeket nevelni, hogysem félvagyona elköltésével vásároljon meg egy alsóbb rangu vőt, vagy pedig kénytelen legyen a lantosok és dalnokok gúnnyait s átkait hallani. A leány-csecsemők megölése tehát oly divattá vált, mely épen a gög miatt — mert a szegénység bevallása volt — titkon üzetett ugyan; de majd minden radzspút házában meg-

gyéritette, sőt többhelyt egészen kiirtá a nő-sarjadékot. Az angolok büntetést alkalmaztak ezen kór gyógyszeréül; de, hogy célt érhessenek, a titkos kémkedést kellett igénybe venniök, mi aztán oly radzspatoknál is, a kik a gyilkosságot kárhoztatták, ingerültséget okozott. Továbbá a kormány ismervén a bűn kűtfejét t. i. a fényűzést és gögöt igen helyes felfogással költség-korlátozó törvényeket léptetett életbe; de a mi viszont a család házi ügyeibe avatkozást tette szükségessé, még pedig oly kormány részéről, melynek hivatalnokai semmiféle ellenőrzésre elég számmal nem voltak, s a mely ismét a titkos kémkedéshez kényszerült nyulni. A radzspatok 1853-ban nagy meetinget tartottak Ammidtszirben s kárhoztatták a gyermek-gyilkosságot, s a házassági kiadások oly megszorítása iránt egyeztek meg egymással, mely a kérdéses bünt szintoly célalanná tenné, mint a minő gyűlöletesnek maguk is elismerték; de az a m m i d t s z i r i szónoklatok daczára elvitathatlan ténynek marad, hogy a sepoylázadás kiütésekor épen ott tanusított a nép legnagyobb rokonszenvet a pártütés iránt, a hol az angolok legnagyobb erőfeszítéssel igyekeztek a gyermek-gyilkosságot megszüntetni, t. i. az agrai és benaresi adószedőség kerületeiben.

Végül, rint a forradalom mellékes okát, azt is említeni szokták az angol írók, hogy a hinduk, mint növénytaplálékkal élő nép, s mint a lélekvándorlás hívői, a hóditók húsevésében megbotránkoznak, s főleg a szentnek tartott tehén mészárszékre vitelét iszonynyal tekintik. Hogy ezen botránykozás a lázadásra erős tényező nem lehetett, onnan gondolom, mert a sepoyk 1876 végéig mindig hű katonái voltak az angolnak, noha ezek csak annyi húst ettek, mint most. Aztán a mohammedán hódlitók szintén szerették a tehénhúst, s mégis 8 száz éves uralkodásuk alatt, számtalan lázadás közül egyik sem támadt a szent tehének ügye miatt.

KEMÉNY ZSIGMOND.

IRODALMI SZEMLE.

A „Budapesti Szemle“ nemzeti irodalmunk és tudományosságunk méltó közlönye akar lenni, azért szükségkép oda kell törekednie, hogy irodalmunknak mind tartalmát, mind körét lehetőleg gyarapítsa és növelje. Nemzeti irodalomnak igazán csak azt nevezhetjük, mely a tudomány valamennyi ágát, az ismeretek egész roppant tömegét karolja föl és ápolja, hogy ne legyen igény, melyet ki ne elégíthetne, ne legyen szak, melyben kellő útmutatást ne szolgáltatathatna. Ily nemzeti irodalommal, fájdalom, mindeddig nem dicsekedhetünk, tehát minden erővel és buzgalommal azon kell éjjel nappal munkálkodnunk, hogy fejtűsük ki az irodalmat mind bel- mind külterjileg, hogy nemsokára igazán nemzeti irodalommá legyen necsak minmagunk elfogultsága, hanem az előrehaladottabb külföld itélete szerint is. A ki csak is azt véli időszerűnek, irodalmunkba áttöltetendőnek s elsajátítandónak, a mi jelenleg a magyar nép tömegét kiválólag érdekli, mi egyik másik felfogása szerint a mi életviszonyainkkal szorosabb kapcsolatban van, s a nagy sokaság ismeretkörén belül esik: ha nem is szándékosan, annyira meg akarja nyenesi fejledező irodalmunk ágait, hogy soha terebélyes fává ne serdülhessen. A „Budapesti Szemle“-nek okvetlenül a magyar irodalom és tudomány látköre tágításán kell törekednie, hogy azon ismeretkört, melylyel a nemzet jelesbjei dicsekedhetnek, mint általánosabbá s lehetőleg a nagy olvasó közönség sajátjává, szóval a nemzet közbirtokává tegye.

Ne csodálkozzék azért sonki, hogy a „Budapesti Szemle“-ben pl. oly országokat, népeket, stb. is ösmertettünk, melyekkel eddigelé se szellemi, se anyagi közlekedésben nem állottunk. Így az egész föld kekreksége, a természet s az emberi nem tüneményei, kell, hogy minket is érdekeljenek; hiszen mi is a földön lakunk, nemzet vagyunk azon vérből és csontból, melyből más nemzetek valók, földünknek bármely táján lakjanak. A föld-, természet- és néprajzi ismeretek, úgyszólván, a fogékony ember legelső szellemi szükségéihez tartoznak, melyeket minden

nemzeti irodalom kielégíteni köteles. A föld-, természet- és néprajzi ismereteket tehát lehetőleg igyekezzünk terjeszteni; ezt pedig főleg jeles utazók munkái ismertetésével véljük elérhetőnek. Azonban vállalatunk terjedelme nem engedi, hogy minden kitzinőbb utazási munkát részletesen ismertessünk meg, melyek Német-, Francia-, Angolországban s másutt, kivált jelenleg, oly nagy mennyiségben jelennek meg. Ezért csak a legjelesebbeket fogjuk részletesebben tárgyalni, mint pl. Barth, Kane, Livingstone és mások munkáit; a többiekről pedig csak röviden fogunk szólni ezen rovatban, azok tájékozhatása végett, a kik önállón kívánják folytatni kutatásaikat, s bővebb ismereteket akarnak szerezni, mint a mennyit a „Budapesti Szemlé“-ben nyújthatunk.

LATER BIBLICAL RESEARCHES IN PALESTINA AND THE ADJACENT REGIONS; a Journal of Travels in the year 1852. By Edward Robinson, Ely Smith and Others. Drawn up from Original Diaries, with Historical Illustrations. By Edward Robinson. With Maps and Plans. London, Murray, 1856. (Bibliai kutatások Palestinában és a szomszéd tartományokban; 1852-ben tett utazás naplója. Robinson Edvárd, Smith Ilyés s mások által. Az eredeti naplóból szerkesztve, történeti fölvilágosításokkal. Robinson Edvárd által. Térképek- s tervrajzokkal, 1856

Az amerikai utazók újabb időben többet tettek, mint bármely más nemzetbeli utazók a sz. föld kikutatására, s az amerikaiak között Robinson tanár első helyen áll, a kinek „Bibliai kutatásai“ nélkülözhetlenek a szaktudásra és palesztinai utazóra nézve. A szóban levő munka oly részletes és pontos helyrajzot foglal magában, hogy Palesztina- és Szíriának csak most lehet teljesebb és helyesebb térképét készíteni. Robinson kutatásai egész Baalbekig terjednek, rajzai igen elevenek, itt-ott valóban költői ihlettel írvák. Figyelme egyaránt kiterjed az ország természeti viszonyaira, földalakulatára, régi templom- és egyéb maradványaira s mostani városaira, helységeire és népeire. A Libanon híres cédrusfűt ekkép írja le: „E cédrusfák nem kevesebb nevezetesek fekvésükről, mint korukról és nagyságukról. A hely, melyen állanak, már magában nagyszerű természettemplom, a Libanon legtágasb s leggyönyörűbb felvölgye. A büszke hegylát, a mint délről közeledik, egy (angol) mfdnyire kissé keletnek fordul, azután megint előbbi irányát követi s hasonló magasságu ágat ereszt nyugotnak, mely fokozatosan alábbszállva Ehdn mellett megszakad. Ekkép itt majdnem patkóformájú, roppant körszín támad, melyet a Libanon legmagasb kúpjai környeznek, melyek 2—3000 lábbal magasabbra nyulnak s részint hóval borítvák. E körszín közepén a cédrusok egyesegyedül állanak, semmiféle más fa nem terem közelükben, még csak zöld növényt sem látni. A körszín homlokzata nyugotnak fordul, s a cédrusok mellől délről éjszakra vonuló hóövet látunk. Odább fölebb a Kadisa meredek feneketlensége, a Libanon legvadabb s legnagyobb szerű völgytorka, tátong.“

Különösen érdekes azon fejezet, melyben a régi Jeruzsálem hely-

rajzát tárgyalja. De minden kételyt Robinson sem tud eloszlatni, s még sok zavart és nehézséget hagy más szerencsésebb kutatóknak, hogy eligazítsák és megoldják.

A RESIDENCE AMONG THE CHINESE: Inland on the Coast and at Sea. By Robert Fortune. London. Murray, 1857. (Egy rezidens (ügyvivő) a sinaiak közt, a belföldön, tengerparton és tengeren. Fortune Róbert által.)

Sinárul sokan írtak már, de többnyire csak azt közlék, a mit a partokon, némely kikötőben az idegenek által megvesztegetett, a nyereszkeskedés által megromlott népségben tapasztaltak és láttak. Sina belseje, a tulajdonképi sinai nemzet, teljesen ismeretlen volt előttünk, azért Sinát illetőleg Európaszerte a legbárgyubb balvélemények és előítéletek uralkodtak. H u e francia hírhirdető volt az első, a ki biztos és hamisítatlan tudósításokat közölt Sina belsejéről, s már az ő munkája, minden elfogultság ellenére, melylyel írva van, eléggé mutatta, hogy a mit Sináról tudni véltünk, nagy részint merő koholmány és balvélemény. Most Fortune angol utazó még hitelesebb és biztosabb tudósításokat közöl Sináról s munkája valóban korszakos jelentőségű, mennyiben Sina ismertetésére első tiszta kútforrásul szolgálhat.

Fortune két nagy utat tett Sina belsejébe, az elsőt sinai ruhában és jellemben, a másikat mint európai ember. A keletindiai társaság megbízatásában tevő ez utazást, főleg azért, hogy a theamivelést tanulmányozza, s hogy theamivelőket szerezzon, kik Keletindióban az angolok számára mivelnék a theát. Mert Sina nem szükségli az európai gyártmányokat, a sok theáért és selyemért, melyet az európaiaknak elad, csak ezüstöt és mákonyt fogad cserébe. Az angol-sinai háborúk valódi oka főleg ezen körülményben rejlik.

Fortune magával a néppel igyekvők érintkezni és élni, hogy lássa, milyen a sinai otthon, s minthogy mivelt és civilizált embernek tanusítja magát, szivesen és nyájasan közlekedtek, társalogtak, dolgoztakevele; s így képes volt, a sinaiakat valósággal megismerni, a föld- és theamivelőket, a tisztviselőket és tudósokat, a népnek összes osztályait, a császáriakat és lázadókat. „E leírásom, úgymond, melyet Sináról és a sinaiakról nyujtok, nem hasonlít azokhoz, melyek szerte keringnek, de teljesen természet után van készítve. Meg vagyok győződve, ez jobb fogalmat nyujt majd e nép országosultságáról, mint magunknak szerzehettünk azok irataiból, a kik nézeteiket csak a birodalom déli kikötőiből vették.“ A sinaiak, Fortune szerint, csak oly emberek, mint mi európaiak vagyunk, csak hogy kissé nagyon angol jelleműek. Sajátságaik nagyon emlékeztetnek az angol-szász faj magasztalt tulajdonaira; ugyanazon műiparos, kereskedelmi sürgelem, és szorgalom, melylyel birodalmukat merő kertekké és mivelt térekké változtatták, ugyanazon szenvedély a kalmárkodásra és pénzesinálásra, ugyanazon hajlam a rajlásra, s gyarmatok kiküldésére, ugyanazon igény a felsőségre minden népek fö-

lött, ugyanazon hit és meggyőződés, hogy ők a föld legnagyobb, legszabadabb, legmiveltebb nemzete.

Minden tekintetben nevezetes munkájából csak két helyet kölcsönzünk. A sinai templom belsejét ekkép írja le: „A templomot zsúfolva találtam áhitatosokkal *) A nőnem legszámosabbnak s legkegyesebbnek látszott. Vánkosokon térdeltek az oltár körül s mélyen meghajták magukat a roppant istenképek előtt, melyek velök szemben álltak. E földreborulásokat több ízben ismételék, azután gyertyákat és tömjént gyűjtának meg s a gyertyákat az oltárra tevék. Azután megint letérdeltek a vánkosokra s újra folytaták leborulásaikat, nehány másodperc múlva pedig felálltak, helyet engedve más áhitatosoknak e szertartások ismétlésére. Némelyek egyenest fordultak valamely bálványképhez, hogy a hozzá intézett kérdésre választ nyerjenek, két kis fa darabka segítségével, melyek egyik oldalon gömbölyűek, a másikon laposak. Ha fölvetetvén a lapos oldalra estek, ezzel az istenség kedvező választ adott. De minthogy a botocskák a nehézség törvényei szerint, rendszeren a gömbölyűi, nehezebb oldalra estek, a szegény pogánynők tenger félelem és aggodalom közt távoznak a haragvó istenektől. (Nálunk kártyavetés, Szilveszter estvéjén öntött ólomdarabok s egyéb babonás dolgok által akarják a jövődő leplét föllebbenteni). Más áhitatosak nagy buzgalommal kivájt bambusznádat rázogattak, mely tönve volt sinai írással rakott apró botocskákkal. Gyakorlott ember könnyen kioldhat s kirázhat ily botocskát. Azután fölveszik a földről s a paphoz viszik, hogy a rajta levő titokteljes jegyeket megmagyarázza. A pap felüti nagy könyvét, hol mint szótárban ez illető jegyek magyarázatát találja, melyet darab papírra ír. Ezt a jámbor hívő magával iszi s házában vagy szántóföldjén kiragasztja, s bizodalmasan elvárja gyümöleseit. Gyakran tapasztalám, hogy a paptól kapott papírszelet sokakat ki nem elégitett, ezek azután más emberekhez fordultak, hogy világosabb magyarázatot nyerjenek. Ez istentiszteleti jelenetek nagyon fölgerjesztők s mély benyomást tettek reám. Az oltárokon száz meg száz gyertya égett, tömjén fellegek szálltak fel s tölték el a levegőt, időről időre nagy dobnak tompa pergeése hallatszott, mely künn is messzire elhallik. Közben megszólaltak a harangok s szavuk a dob tompa hangjai közé vegyűle. A kis harangok kellemesebben szóltak, mint bármi efféle dolog Angliában. Sok harang igen régi, s oly korból valók, melyben a sinaiak a művészet magasabb fokán állottak, mint jelenleg.“

A théamiveléssel Fortune a hely színén ismerkedett meg. Ebbeli tapasztalatait igen részletesen adja elő. Csak a következő helyet közöljük: „Aguka templomjai felől gyakran kirándultam a környék théatelekeire, hogy a théalevelek természetéről s elkészítéséről kellő tudomást szerezzek. Épen az év legjobb leveleit szedték le, s valamennyi domb-lejtő rakva volt aratókkal, kik többnyire 8—10 személyből álló csopor-

*) Látni való, hogy a Fo vallását követők templomáról van szó, mely valláshoz tartozik többnyire a köznép,

tozatokban dolgoznak. Mindenik csoportozatban egy „vén ember“ volt, ki mint főnök a nőket és gyermekeket igazgatá. Minden szedőnek T alakú kis széke volt, melynek lába hegyes, hogy a földbe könnyen beszúrható s azután megint kihúzatván más helyen erősíttethető meg. A felfogadott napszámosokat nem nap szerint, hanem az általuk leszedett levelek mennyisége szerint fizetik. Minden csomóért 4—5 kaszt kapnak s napjában 30—40 csomót szedhetnek (100 kasz — körülbelől 12 kr., egy ily csomó pedig körülbelől $1\frac{1}{3}$ font). Más szóval, minden munkás egyremásra naponkint 40—53 font friss levelet szedhet, tehát 15—18 krajczárt kereshet (az élelmezésen kívül). Rendes munkás a théakerületben naponkint 6—8 krt és élelmezést kap. Az élelem igen egyszerű, anyagokból áll, de igen sokféle s mesterség által izletes. Rizs, növény, s egy kis hús (hal vagy disznóhús). De a legszegényebb sinaiak is sokkal jobban tudják az ételeket elkészíteni, mint az angolok. Az említett egyszerű anyagokból a legszegényebb sinai ember is nagy számú „ételfogást“ tud készíteni reggelire, ebédre és vacsorára. Skótországbán a mezei munkás tejet és lisztlevest eszik reggelire, sert és kenyeret ebédre, estve megint tejet és lisztet. Ily eledelhez a legszegényebb sinai sem nyulna s inkább éhen halna meg. Hajósnéptünk is a maga beszózt marhahúsával és csontkemény kétszersültjével végtelenül mögötte marad a sinai hajósnépnek. A sinai matróz is civilizált lény, s tehát sokkal olcsóbban, izletesebben, egészségesebben és miveltszerűbben táplálkozik. Sinai théagyárosok, kik Indiába szoktak utazni, azt beszéltek nekem, hogy az angol hajókon találtató eledeltől mindig megbetegedtek az uton s azért inkább magok készítik eledeleiket.“

ERDUMSEGELUNG DER K. SCHWEDISCHEN FREGATTE EUGENIE. In den Jahren 1851. bis 1853., ausgeführt unter dem Befehl des Commandeur-Capitains-L. A. V i r g i n , behufs Anknüpfung politischer und commerciellen Beziehung und wissenschaftlichen Beobachtungen und Entdeckungen. Nach der amtlichen von C. S t o g m a n redigirten Ausgabe übersetzt von Anton von Etzel. Mit 8 Bildern in Farbendruck, Karten, Placnen, u. vielen in den Text gedruckten Holzschnitten. Berlin, 1856.
2 Bände.

(Földünknek Eugenia kir. svéd fregatton tett körülhajóztatása 1851—53-ban, Virgin kapitány vezérlete alatt stb.)

E munka előadja a földünk körül tett hajózás lefolyását, s a tengeren, levegőben és partokon előfordult sokféle tüneményeket és tapasztalatokat. Az „Eugenie“ Karlskronából Portsmouthon keresztül Madeirába, innen Rio de Janeiróba, azután a La-Plata folyamhoz és Montevideóba vezetett. Innen a Magalhaens-szoroson át Valparaisóba, azután Callaóba, Punába és Panamába hajózott, innen a Galapago-szigetekre, Honoluluba, azután San Franciscóba, innen pedig Tahiti szigetére. Tahitiből Sydneybe, innen Hongkongba és Kantonba, azután Manilába, Szinkapurba és Bataviába, végre a Kokoszszigeteken, Mauritiuson át s

a Jöreménység foka körül haza vitorlázott. Sok nevezetes és érdekes adatot találunk e munkában mind az ország- és népismeretre, mind a természettan és természetrajzra nézve, de az előadás igen nehézkes, a sok hajózáti műszó mint a nagy közönségre nézve érthetetlen és élvezhetetlen. Legérdekesebbek azon szakaszok, melyek Kaliforniát és San Franciskót, a haváji szigeteket, Szinkapurt és Bataviát tárgyalják. A fajtárszettek, térképek, s kivált a szinnyomatú képek igen tiszták, eredetiek és jellemzők.

ALEXANDER VON HUMBOLDT'S REISEN IN AMERIKA UND ASIEN. Eine Darstellung seiner wichtigsten Forschungen von H. Kletke. Vier Bände. 1856. Berlin. (Humboldt Sándor utazásai Amerikában és Ázsiában. Legfontosabb kutatásainak előadása.)

E munka nagy részvétellel fogadtatott, úgy hogy csaknem egymás után két kiadásban jelent meg. Humboldt Sándor részint nagy s igen drága, részint kisebb munkáiból van összeállítva s lehető röviden, de mégis tanulságosan adja elő mindazon tapasztalatokat, melyeket a nagynevű természetbúvár amerikai és ázsiai utazásain az ország- nép- és természetisméretre nézve fáradhatlan szorgalommal s példa nélküli elméletességgel tett és gyűjtögetett. Az első két kötet Humboldtnek Közép-Amerikában tett utazásait tárgyalja, a másik két kötet pedig az ázsiai utat adja elő. Kletke, mint előszavában mondja, főleg az élményeket akarja előadni, azért a roppant terjedelmű kutatásokból csak azoknak eredményeit közlé, melyek a megért eseményekkel közvetlen kapcsolatban vannak s melyeket mindenki előtt érthető alakban előadni lehetett. Igaz, azon zamat és költőiség, mely Humboldt saját munkáit jellemzi, többnyire el van mosódva vagy legfőlebb ott érezhető, hol Humboldt saját szavai idéztetnek, mindazáltal hasznos dolgot tett Kletke főleg azok érdekében, kik Humboldt nagyszerű munkáit nem képesek megszerezni, s érkezősők sincs, azokat hosszasan tanulmányozni.

H. J.

NEMZETI SZINHÁZ.

DÓZSA GYÖRGY. Eredeti történeti színmű 4 felvonásban. Irta Jókai Mór.

A mit tájékozó bevezetésünkben csak érintünk, tartozunk kifejteni; és ezt részint hosszab elméleti czikkekből, részint e rövidebb bíráló szemlékben akarjuk megkísérteni. Amott a színészet és dráma legfőbb kérdései körül fogunk vizsgálgódní, itt a színpad nevezetesb jelenségeit vesszük szemle alá.

Kitűzött szempontjaink sem az abstract tökély, se nem az öntetsző szigor szempontjai, sőt ellenkezőleg viszonyaink concret felfogásából folyók. Szerintünk a magyar színészet és drámairodalom még nem ért ugyan virágzású korszakot, de azért a közelebbi évekig folytonos fejlődésben volt. Most sülyedni látszik, a mennyiben semmi újabb mozgalom nem mutatkozik, mely tovább fejlődését bizonyítaná. Midőn ezt fölfejtettük, nem az abstract tökély követeléscivel állottunk elő, hanem csak a fejlődés egy újabb fokozata mellett izgattunk, melyet bajaink bonczolata mintegy önmagától tűz ki. Színészeink csak photographizáló természetessége ellenében némi eszményítést kívánni, nem annyi mint a Palma és Ristori művészetét követelni tőlök; a színpadi hatás elvét elhasználnak nyilvánítva, a drámai hatás felé törekvést sürgetni végtelenül kevesebb, mint csak a shaksperei és molièrei művek iránt birni fogékonyssággal. Értsük meg egymást. A kritika, ha nem nagyobb szerű jelenségekkel van dolga, rendesen a körülményekhez alkalmazza magát s méltánylata vagy hibáztatása majd mindig viszonyos. Ez elv különösen a fejlődés forrongásaiban vagy más válságos időkben bir érvénynyel, midőn a kritikus tiszte nem csak ítélni, de egyszersmind küzdeni is. A mi bizonyos körülmények között méltánylatra, sőt túlbecsülésre is számíthatott, mert haladás volt, később hibáztatást vagy épen megtámadást idézhet elő, mert sülyedéssé vált. Kisfaludy Károly tragoediái a magok idejében megérdemelték a méltánylatot s épen azért ma is irodalomtörténeti beccsel bírnak, nem azért, mert jeles művek, hanem mert elsők valának, melyekben

a magyar Musa némi erővel szólalt meg. Vörösmarty, kivált a nyelv és dictióra nézve, tovább vitte, a mit Kisfaludy kezdeményezett. Ők ketten nevezetes fejlődési folozatot képviselnek, épen úgy, mint később Szigligeti és Czakó, kik a szinpadi hatás elvénél fogva új hódítmánynyal gazdagíták a szinpadot. Azonban megállapodhatunk-e itt? Megállapodtunk s épen azért süllyedünk. E süllyedést nem segítheti elő a kritika is, s midőn ellene dolgozik, nem remekekre vár, hanem csak haladást ohajt, s legkevésbé túlszigorú, mert csak a pusztá törekvést is képes méltányolni.

Ezt azért jegyezzük meg, mert kritikától elszokott irodalmunkban minden túlszigornak látszik, a mi divatlapjaink stereotyp csevegéseitől elüt; s mert épen egy oly műről akarunk szólni, mely csak ezelőtt tizenöt vagy harmincz évvel számíthatott volna méltánylatra. Jókai Dózsa György czimű tragoediáját értjük, mely csodálatosan egyesíti a Kisfaludy-Vörösmarty és Szigligeti-Czakóféle tragoediák gyöngéségeit. A mű jambusokban van írva, de ha e jambusok jobbak is, mint Kisfaludy nagyon is szabad jambusai, jóval gyöngébbek a Vörösmartyéinál s mint párbeszéddek csak egy pár szép lyrai hangulatig, s néhány erőteljes rhetori dictióig emelkednek. Tehát újra ott vagyunk, hol ezelőtt harmincz évvel, sőt hátrább, mert azóta harmincz év telt el. A conceptio nélkülöz mindennemű tragikai alapeszmét; a cselekvény fejlődésében kevesebb a dramai élet, mint Szigligeti vagy Czakó jobb műveiben, de nem hiányzik a szinpadi hatás, ha nem is épen emezek virtuóztatásával alkalmazva. Tehát újra ott vagyunk, a honnan menekülni ohajtanánk: a szinpadi hatás elvénél s talán egy kevéssel hátrább; mert Jókai meg is akarta magát különböztetni, s oly vakmerő játékot űzött a történeti személyekkel, sőt az egész korrall, minőt elődei soha sem mertek. Ime a nagyszerű tragoedia, melyet Egressy, Shakespeare imádója és Schiller ócsárlója, annyi dicsérettel halmozott el, melyet Császárr, Alfieri tisztelője és Petőfi szigorú bírálója, nem győz msgasztalni, s melyben divatlapjaink kritikusai egy új dramai iskola hajnalát üdvözlnek. Valóban könnyen érthetjük a túlszigor vádját. A szegény magyar kritika maholnap terror alá jut, ha elég gyáva lesz megijedni a zajongástól.

A dramai hatás mellett izgatván, először is a szinpadi hatás elvét kell megtámadnunk e tragoediában. A szinpadi hatás oly műszó, melyet sokkép értelmeznek, s mely alatt a többség egészen mást ért, mint a mit tulajdonkép jelent. A drámának hatni kell, és épen a szinpadon, a hová irták; ezt annyira lehet tagadni, hogy a dramai forma egész elmélete ez egyszerű tényen alapszik. Innen a legszorosb egység, mely nem-tűr episodot, a sebesen fejlődő cselekvény, mely egyenesen a megoldás felé siet, — mert az előadás legfeljebb csak negyedfélóráig tarthat; innen a csak nagy vonásokban kivihető jellemzés, mint a frescoképeken; mert a finom részletezés a szinpadon nem tehet hatást; innen a par excellence cselekvő személyek küzdelme és az erős tényben mutatkozó katasztróf; mert a költő csak személyei által szólhat s nincs eszköze a passiv személyt, a lassú fejlődést, a szembeötlőleg nem látható katasztrófot érdekesekké tenni, mint például a regényírónak. Azonban a ha-

rás és hatás közt különbség van. A műben ott lehet a szoros egység, ha alapeszméje bizar ötlet vagy tév-világnézet, mely-legfeljebb csak izgatni képes; a cselekvény rohanhat, ha a véletlen vezetí vagy egész fejlődése csak kíváncsiságunkat ébreszti föl; a költő festhet nagy vonásokkal, ha csak érzékeinkre tud hatni; személyei lehetnek cselekvők, ha küzdelmeik nem érdemlik részvétünket; a katasztróf mutatkozhatik erős tényben, ha csak borzasztani vagy ellágyítani bír s nem egyszer-mind megrázní és fölemelni. Mégis a költő hatni fog; elég ügyességgel bírt a drámai formának a szellentől megvált eszközeivel meglepni és ki-játszani a kevésbé mivelt nézőt. Sőt, ha elég merész — s miért ne lenne az, midőn ezáltal legalább egy pár évre a népszerűséget bitorolhatja — még tovább is mehet s a hatás drastikusabb eszközeit is megragadhatja. Hivatkozhatik a napi szenvedélyekre, igénybe veheti a közönség hiúságát, szeszélyeit, korlátoltságát, erkölcstelen hajlamait. Lehet szemfényvesztő, bohóc, circusrendező. Bizonyos hatás ritkán fog ehnaradni, mert a tömeget ideig óráig épen úgy ámíthatja és ronthatja a költő, mint akármely politikai charlatan. A színészek a legtöbbször kapnak az ily hatásos darabokon; részint mert tetszik a tömegnek; részint mert — a mint Heine mondja — feltalálhatják kedvenc jelmezeiket, testszin tricoköltészetöket, megtapsolt kirohanásaikat, hagyományos grimassaikat, aranyfüstös phrasisaikat, s az egész affectált műezigányságot: oly nyelvet, melyet csak a színpadon beszélnek, virágokat, melyek csak e csinált földben virulnak, gyümölcsöket, melyeket csak a színpad lámpafénye érlel, oly természetet, hol nem isten, hanem a sugó lehetétét érezzük, a színpadrázó tombolást, szelid fájdalomat fúvolakisérettel, kendőzött ártatlanságot a bűn kurjaiban, trombitaharsogást, dobpörgést s több efféléit.

Nem mondjuk, hogy Szigligeti és Czákó a hatás ez utóbbi némeivel éltek volna; utánzóik ugyan lestilyedtek ide is, de szerencsére kevés szerencsével. Ők magok inkább azon eszközöket vették igénybe, melyeket a pusztá, úgy szólva önmagáért álló forma nyújt s hatottak technikai ügyességgel, tehát a bensőtől meg-megváló külsővel. Erre vetvén a fő-súlyt, műveikben nagyobb a szerkezet ügyessége, mint a compositio ereje. érdekesb a külső bonyodalom, mint a benső fejlődés, aránylag többet ér a kidolgozás, mint az alapeszme, s a tragicum hiánya vagy gyöngesége miatt, inkább tudják a nézőt szórakoztatni, vagy megdöbenteni, mint megrázní és fölemelni. Hatottak, mert a hatás eszközeit alkalmazták, habár hiányosan vagy félszegen, nevezetes jelenségként tüntek föl irodalmunkban, mert elődeik épen a forma titkait értették legkevésbé s azért bizonyos pontig jótékony befolyást gyakorolva, haladásnak voltak eszközölői. A hiba nem a hatás eszközeiben rejlik, hanem a hiányos vagy félszeg alkalmazásban s a kórjel az, hogy túlbecsüljük a külsőt, sőt hi-óánk és gyöngeségeink öszvegét eszménynyé akarjuk emelni. A külső és belső öszhangja, az eszmével öszeforrott forma, minden eszköz, melyeket a színpad természete nyújt vagy parancsol a szellem jó szolgálá-tában és a szellemhez irányozva: ez az, a mit drámai hatásnak neve-

zünk, a mit elérni minden irodalomban kevésnek sikerült, de a hova törekedni mindenütt érdem s nálunk kétszerte.

Szigligeti egyik hírlapi cikkében nem rég azt jegyzé meg, hogy ő ugyanazt nevezi színpadi hatásnak, melyet mi dramainak mondunk s így csak szavakban van köztünk különbség. Valóban azon értekezés s ben, melyet ezelőtt tíz évvel a Kisfaludy-társaságban olvasott vala fölé-melyet kijavítva a színházi naptárban adott ki újabban, sok olyasmiről szól, mit dramai hatásnak is lehet nevezni. De mi szükség egy jó műszozt olyanall váltani föl, melyet az egész világon csak bizonyos hiány vagy félszegség megjelölésére használnak. Mégis csalódnánk, ha azt hímnők, hogy Szigligeti ok nélkül nevezi a drámái hatást színpadinak. Értekezésében sok jó gyakorlati tanácsot ad, noha töredékesen, össze-visszahányva s ritkán kifejtve. Sokat gondolkozhatott a dramáról, többet mint a meny-nyit leírni képes, de vizsgálódása legörömebb a külső felé irányul s elméletében is a fősúlyt a drama mesteremberi oldalára fekteti. Például, hogy csak egyet említsünk, beszél a tragoediáról s egy árva szóval sem magyarázza meg a tragicumot. Lehet-e tragoédiát tragicum nélkül írni, úgy látszik oly kérdés, melyre dramaturgiánk igennel felel. Legalább Szigligeti értekezéséből az jó ki. Jókai ez elmélet szerint írta tragoediáját s talán épen a Szigligeti tanácsa után.

Dózsa Györgyben valóban csak a tragicum hiányzik, e csekélység, a mit tragoediaköltőink elmélete s gyakorlata annyira mellőzhetőnek hisz. Ezen kívül sok olyasmit találhatni benne, a mi hatásra számíthat. Jókai nem érti ugyan annyira a bensővel meghasonlott forma titkát, mint elődei, de ebbeli hiányait tudja pótolni holmi ezzel egy értékű dolgokkal. A műnek nincs határozott alapeszméje, a cselekvényben hiányzik a központ, de a költő oly érzületre támaszkodik, mely sokaknál sokat feleltet. A „Régi jó táblabírók“ költője, ki nem rég zsákmányolta ki a hajdani kiváltságos osztály részvétét, most jónak látta a régi jó aristocraták iránti ellenszenvre hivatkozni. Költői igazság helyett, mely oly kevéssé szokta legyezni az aristocratiát, mint a democratiát, politikai éretlenségnek hódol, mi a hatásnak sokszor nagy eszköze. A cselekvény nem fejlődik folytonos erővel, de azért a költő gondoskodik a hiba kárpótlásáról is. Például a második felvonás eleje csak hátráltatja a fejlődést, de nem hatás nélküli, mert egy pár hazafias dalt hallunk elszavaltatni, s ez mindig hat a magyarra, miben egyébiránt semmi rossz nincs. A dalok elég szépek s lapjaik, melyek szép lyrai versek nagy szükében vannak, közlésükkel csak önérdéknek szolgáltak s nem a dráma jó hírének. A negyedik felvonás végén, hol a bonyodalomnak a katasztróf felé sebesen kellene sietni, egy regényes episod tolja föl magát, mely a katasztrófra legkisebb befolyással sines, de a jelenet elég érzékeny, valóságos melodramai, melyet akár fuvolával kísérhetni. Egy szegény leány áldozza föl magát kedveséért, ki őt nem szereti, egy titkos szerelmes öli meg kedvesét tévedésből. Az ember sajnálkozik és fölizgatva érzi magát, mit minden esetre csak hatás eszközölhet. Az utolsó felvonás kissé bágyadt, de úgy hisszük, velünk együtt mindenki kíváncsian várta, vajjon meg fog-

ják-e sütni Dózsát, a mint hire járt. E hatásos jelenettől megkímélt a költő; csak egyik személyével, Lórával nézette végig s mondatta el e hajborzasztó kegyetlenséget. Kárpótlásul ez is elég. A kegyetlenség hallva is elég borzalmas undort kelt s felizgathatja a politikai éretlenséget, mi szintén hatás s mit, ha színpadról jó, bátran nevezhetünk színpadnak.

Mindez megvan a műben, mindez hatás. De hol van az a hatás, melyet a tragoediától vár lelkünk s a mely nélkül hijáavaló mindennemű színpadi mesterkedés? Hol a tragikai hős, ki lebilincselje részvétünket jeles, nagyszerű vagy megdöbbenő tulajdonai által? Hol a tragikai összeütközés, mely vagy a viszonyok kényszerűségén, a hagyományos erkölcsökben, a kegyelet, a társadalmi rend, az állami és családi kötelességek követelésein alapszik, vagy a hős hibáiból, tévedéseiből, bűneiből foly, a szenvedély, kísértés, csáb, az ármány által kifejtve? Hol a tragikai katasztróf, midőn a hős vakmerővé, tévedtté vagy bűnössé válván, a nélkül, hogy eltörpülne, nemesist idéz föl maga ellen és megbukik, hogy könyezünk sorsán, mert megérdemelte részvétünket, hogy megnyugodjunk bukásán, mert vakmerőségeért, tévedéseért vagy bűneért lakolt? Sehol; vagy a hol mutatkoznék is, csirájában elfojtva! Dózsa vitéz férfi, nemesiséget nyer s a keresztes hadak fővezérévé emelkedik; nagyravagyó, hűtelen lesz régi kedveséhez s egy oligarcha hölgybe szeret. Ez oly expositio, melyből válhatik tragicum. Szerelmét nagyravagyása idézi elő, új helyzetéből foly s a nélkül hogy eltörpitené oly tévedés és bűn, a miben nemesis rejlik. Azonban a költő nem e viszonyra fekteti alapeszméje súlyát. Ez egészen csak mellékes dolog, miből semmi derekas nem fejlődik, egy kis szerelemhistoria, talán az asszonyok kedvéért. Jól van. A költő alapeszméje e szerint valami egyéb. Dózsa nagyravagyó, kinek nemes czélja van; hatalmas úrrá, a haza szabadítójává, második Hunyadi Jánossá akar válni. Talán akadályokkal küzd, talán az oligarchia a király által elvéteti tőle a fővezérséget, a mint azt évkönyveinkben olvasuk? Nem. Jókai Dózsáját senki sem akadályozza czélja kivételében. Vele csak gúnyolódik az oligarchia, különösen Zápolya; aztán meghallja anyja halála híret, ki Zápolya börtönében arája becsületéért halt meg, s csúfondórosan temettetett el; találkozik régi kedvesével, kit Zápolya el akar tőle rabolni. Tehát a kegyelet érzéséből támadt bosszú az, a mi elvonja céljától s előidézi bukását, miből ismét származhatik tragikai érdek? Nem. Dózsa nem igen akar anyjáért bosszút állani, kedveséért még kevésbé, kit már nem is szeret; őt leginkább sértett büszkesége büszsiti föl s csak akkor tüzi ki a forradalom zászlóját s fordítja seregét nem a török, hanem az aristocrazia és aristocrata intézmények ellen, midőn Zápolya a fővezérség jelvényét tépi le melléről s önnépe előtt meggyalázza. Ebből is válhatik tragikai érdek. A megbukott forradalom rend szerint tragicum, főleg ha a megalapított rend, a jogosan létező ellen támadt föl s nem tudott helyébe olyat állítani, a mi megállhasson, mert nagy ballépései, túlságai, bűnei miatt eljátszotta a siker jogát. Így Dózsának azért kellene bukni, mert semmivé akarja tenni a fenálló rendet, mely a nagy

visszaélések daczára is életerős s így több létezési joggal bír, mint az ő új társadalma. Jókai máskép gondolkozik s egészen Dózsának ad igazat; szerinte a XVI-ik század hajnalán az aristocratiai alapon nyugvó társadalom egészen elhasználta magát s az 1789-ki francia elveket csak alkalmazni kellett. Legalább az egész műből ez jő ki; nem csak az aristocrátiát rajzolja egészen romlottnak, hanem az általa képviselt társadalmi rendet is. Az semmit sem használ, hogy Bornemisza és Csáky Lóra némi rokonszenvet gerjesztő mázzal vannak kifestve; ők tulajdonkép nem képviselik a fenálló rendet s titkon többé kevésbbé Dózsával tartanak, sőt Lóra végszávaiban azon jobb nap fülvirradása után eseng, mikor teljesülni fog mindaz, a mit Dózsa akart. Dózsát tehát Jókai nem buktathatja meg felforgatási vakmerőségéért, melyet épen ellenkezőnek fest s így ez alapon nem fejlődhetik tragicum. Jól van. De Dózsának mégis bukni kell, a mint hogy meg is bukik. Miért? Talán tévedései, túlságai, bünei által játszodja el a siker jogát? Talán roszul használja hatalmát vagy vágytársai irigységével, ármányaival kell küzdenie, a mi benső feloszlásra vezet? Nem. Dózsa mérsékelt, eszélyes férfit, társai pedig az engedelmesség példányai. Talán a nép értetlensége, dühe, bösz szenvedélyei, sőt saját boszúvágya oly lépésekre sodorják, melyek minden nyomán nemesis kel ki? Nem. Egy pár hadnagy, holmi megbukott mesterember, beszél ugyan vagyonfelosztásról s több efiéléről, de a nép sokkal okosabb hadnagyainál, nem osztja e nézeteket, sőt ha osztaná is, Dózsa nagy fegyelmet képes fentartani s így minden csak tőle függ. Dózsa maga pedig kegyes jó úr, ki nem szereti a vérontást, pusztitást, épen nem aristocrata, hogy kegyetlenkeljék, jogtalanságokat kövessen el, s legfeljebb csak fenyegetőzni képes. Talán épen lágyága, engedékenysége buktatja meg? Oh nem. Azon tetteiből, hogy az elfogott főurakat, legnagyobb ellenségeit, szabadon bocsátja, nem származik semmi olya, noha származhatnék, a mi drámaivá válva elősegítené a katasztrófát, vagy megfoghatóvá tenné. Társai nem lázasztják föl ellene a népet, csak gyánakodni kezdenek reá, s meg akarják ölni a fogoly Csáky Lórát, kit e tett indító okának hisznek. Azonban ez sem történik meg; semmi viszály nem támad a vezér és népe közt, minden marad ugya hogy volt és Dózsa mégis megbukik. Miért? Mert me g g y ő z i k. Ily katasztróffal még a történetíró sem elégitheti ki olvasóit, nehogy a költő. Oly hőst, ki nem követ el vakmerőséget, kinek nincsenek tévedései vagy bünei, megbuktatni s iszonyu kínok közt végeztetni ki, a legundorítóbb eszme, a mit költő kigondolhat s a tragoediai kontárság ne továbbja.

De ne ragadjon el hevünk, legyünk lelkiismeretesek s ne hallgassunk el a műből semmit, mi még tragikai indoknak hazudhatja magát. Dózsának csakugyan van nagy büne, tudniillik az, hogy nem hisz egy jóvendőmondó cigánynőnek, ki azt jósolja neki: egy ellentől félj csupán, a ki a bört meg nem iszsza — és megkegyelmez Bornemiszának, mielőtt a nevét tudná. Ezért kell szegénynek Jókai szerint lakolnia a kínok kínjával, egyebért semmiért. Ime a tragikai katasztróf a vak sors

legnevetésesebb indokára alapítva. Legkevesbé sem csodálkozunk, hogy Dózsa nem hisz a czigány nő jóslatában s így szól:

Bolond nő, ám bolondabb a ki kérdez
Tőle okos szót és a legbolondabb,
Ki tartogatja azt.

Ő felvilágosodott ember s már politikai elveinél fogva ismeri a XVIII-ik század philosophusait, de ha babonás volna is, mit ér, ha mi nem vagyunk azok, Dózsa bűnét nem látjuk bűnnek s bukását nem foghatjuk meg? Jókai, ugy látszik, hallott valamit a régi görög tragoediák fatumáról s jónak látta a la Kakas Márton kiparódiázni. Valóban ez a mű közepén előrántott fatumféle valami s oly költőitlenül alkalmazva, nem több paródiánál. Lehet-e napjainkban a görög fatumot vagy ezzel rokon elemet alapúl venni és mennyiben, még döntetlen kérdésnek nézhetik sokan, de azt mindenki elismeri, hogy azt csak a mythikus tárgyak szenvedik meg, s akkor is a mű organismusába olvadva s élő szenvedélyekre támaszkodva, a viszonyok által kimagyarázva s az ezer Scylla és Charybdis közt a phantasia rendkívüli hitető erejével kivíve. Jókainak már tárgya sem türt meg ily alapot, feldolgozása pedig a legelhibázottabb. A jóslat még annyira sem döbbsenti meg Dózsát, hogy zavara valami látható tényben mutatkozzék. Ha e pillanat óta elvesztené önbizalmát, félszeg rendelkezéseket tenne és mindinkább sodortatnék tévedésről tévedésre, bűnről bűnre, még értenék valamit s lehetne kisütni egy kis tragicumot. Így nem értünk semmit, a műnek nincs tragikai hatása s legfeljebb csak a politikai éretlenekre hathat, mert egy ártatlanul megbukott nagy embert bámullhatnak, kin az aristocratia iszonyú kegyetlenséget követ el s ez elég nekik.

Jókai éppen oly költőitlenül fogta föl Dózsát, mint a mily hűtlenül a történethez. E két hiba a jelen esetben egymást segítette elő. A költő, ha csak kissé hübb a történethez, költőibbé válhatik. Jól tudjuk, hogy ez eset nem mindig áll. Néha a történeti hűség ellentétben van a költői igazsággal, s ekkor a költő tartozik hűtlen lenni a történethez, mivel hódolnia kell a költői igazságnak, a művészi világ e gondviselésének, mi mindennél több. Mi sem tanácsolnánk mást, de egyszer mind megjegyeznök, hogy a költő szerencsétlenül választotta tárgyát, s ha eleget is tett a költői igazságszolgáltatásnak, megrontotta az illusiot, mely minden költői mű alapföltétele s így a költői igazságszolgáltatásnak is egyik része. Tudjuk, hogy nagy tekintélyek szólnak ellenünk. Lessing más nézetben van s a magyar költők, ha egyebet nem is, ezt jól megtanulták hamburgi dramaturgiájából. Valóban Lessing a legtöbbször jogosan és mindig erős dialecticával védi a költői igazságot a történeti hűség ellenében, s csak abban hibázik, hogy a kérdés egyik fontos oldalát érintetlenül hagyja. Az ifjabb Corneille Essex gróf című tragoediája bírálatában így tanít: „Röviden szólva, a tragoedia nem dialogizált történet; a történet a tragoediára nézve nem egyéb, mint nevek repertoriuma, melyekkel megszoktunk bizonyos jellemeket összekötni.

Talál a költő a történetben sok oly körülményt, melyeket tárgya egyénítésére és kidisztítésére használhat: jól van, használja. Csak hogy ezt épen oly kevéssé lehet neki érdemül tulajdonítani, mint az ellenkezőt hibául. Ha ez azt teszi, hogy a történethez hí tragoedia még nem költői érdem, s a történethez hűtelen tragoedia bírhat nagy költői érdemmel, tökéletesen igaz. Lessing talán csak ezt akarta kiemelni. De a kérdésnek más oldala is van, tudniillik: vajjon a történethez hűtelen és nagy költői érdemmel bíró tragoedia nem lesz-e költőibb, ha a történethez hí marad, vajjon a legjobb költői mű hatását is nem fogja-e paralyzálni szétrombolása azon illuszióknak, mely a néző kedélyében oly eleven, meleg, szent s melyet a költő oly hideg és vakmerő kezekkel érint. Erre lehetlen igen nem felelni, annyival inkább, mert a költő történeti hűsége nem a történetirőé. A költő éveket napokká tehet, tetszése szerint mellőzheti a nem lényeges adatokat, kiegészítheti, alakíthatja a lényegeseket, az inkább regényesen érdekes, mint történetileg fontos epizódokból csak a történeti háttért tarthatja meg, a kétes és vita alatti kérdésekben saját felfogása után indulhat, sőt tovább mehet s nem követi a történetirőt, hanem a hagyományt, az oklevelek daczára is ki nem írható naiv hitet. Mindezt teheti a költő s épen az illuszió végett, de azt nem teheti, nem szabad tennie, hogy ismert és nevezetes egyéniségeket jellemeikkel épen ellenkező világitásban tüntessen föl, hogy meghamisítsa a nagy tényeket, s meghazudtolja a történet szellemét, — s annál kevésbé, minél ismertebb, minél nemzetibb tárgyat dolgoz föl. Próbálja meg például valaki Hunyadi Mátyásnak III. Rikihárd jellemét adni; írja meg tragoediáját oly nagy erővel, oly elragadó igazságszolgáltatással, mint Shakspeare a magáét, bizonyosan meg fog bukni, mert könnyelműn ellenkezésbe jött a köztudattal, mert vakmerően játszott a nemzeti hagyományok iránti kegyelettel s nem bír hitetni.

Ha a történeti hűtlenség még a jó tragoediában is méltán hibáztatható, mennyivel inkább meg kell rónunk azt oly műben, mely a történeti hűséget a költői igazság ellenére, mellőzi. Dózsa jelleme nagy szabadságot ad a költőnek. A történet csak annyit mond róla, hogy vitéz, durva, döllyős és kegyetlen ember volt. Jókai sok mindent csinálhatott volna belőle, csak ártatlant és kegyest nem, festhette volna nemes jelleműnek, ki fokoként sülyed, csak tett volna belé némi daemoni hajlamokat. A nép böszültségét és kegyetlenségét élénk színekkel festik történetiróink; Jókai megelégszik az aristocrazia kegyetlenségei illusztrálásával. A történet sokat beszél Ulászló kormánya gyöngeségéről, mely vészbe döntötte a hazát, Jókai mindent az aristocriának tulajdonít. Az oligarchia akkor valóban romlott volt, de nem oly nyomorult és aljas, minőnek Jókai festi, különben le sem győzhette volna a nagy Dózsát, ki Jókai szerint a tiszta democratiát képviseli, holott nem képviselt egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél. S minő Zápolyát fest, mivé teszi Európa egyik legnagyobb oligarcháját, a kit utóbb királylyá emeltek? Impertinens léhává, szivtelen kéjenczézé s kérkedő kegyetlenné. Nem mondjuk Zápolyát nagy embernek; ereje nem állott arányban nagyravá-

gyásával, több volt a hiúság benne, mint a becsszomj, ohajtá a haza veszélyét, hogy alkalma legyen megmenteni; a veszély eljött, ő nem volt képes megmenteni s csak sirni tudott érte. Azonban ez árnyoldala mellett fényoldalairól sem feledkeznek meg történetíróink. Jó hadvezér volt, igazságos bíró, jártas a közügyekben s nagy népszerűséggel bírt az egész magyar birodalomban. Mint magán embernek még több tiszteletre méltó tulajdona volt. A mi a Dózsán elkövetett kegyetlenséget illeti, az tulajdonkép nem az ő műve. Ő Dózsának csak megbuktatója, nem bukója volt. Amaz iszonyatos kinhalált úgy akarta a kor szokása, mely Dózsa kegyetlen leleményességét hasonló leleményességgel rendelé visszatartatni; úgy akarta a temesvári ítélőszék, melynek tagjai a törököktől tanult s Kinizsy által adott példát kívánták követni s mennyiben a megfenyítendő büntett még iszonyatosb volt, felülmúlni.

Mindezt tudva — s ki nem tudja, ha Magyarország történetét csak felületesen is ösmeri — még akkor sem nézhetnök végig e művet zavart illusio és megbántott nemzeti érzés nélkül, ha az valódi költői mű volna. Azonban Jókai azt mondhatja, hogy épen az ilusióért lett hűtelen a történethez, mert csak így hathatott a politikai éretlenekre, mert csak így támaszkodhatott az aristocratia iránti ellenszenvre. Jól van; vette tapsait, elégedjék meg vele, de tőlünk és azoktól — s ilyenek nagyon sokan vannak a hazában, — a kik tiszteljük nemzeti hagyományainkat, ne várjon egyebet a legélénkebb hibáztatásnál.

GYULAI PÁL.

TARTALOM.

ELSŐ KÖTET. — 1857. ÉV.

ELSŐ FÜZET.

	<i>Lap.</i>
HUNYADI JÁNOS EMLÉKEZETE. Szávától	1
LÉGÜJABB UTAZÁSOK ÁFRIKÁBAN I. II. Hunfalvy Jánostól.	14
ŃÁGY FRIDRIK. (Macaulay után). Székely Józseftől	34
ZORD IDÓ. (Történeti regény) Kemény Zsigmondtól	94
A NEMZETI SZINHÁZ ÉS DRÁMAI IRODALMUNK. Gyulai Páltól	120
POLITIKAI SZEMLE. (A dunai fejedelemségek). Kemény Zs.	140
IRODALMI SZEMLE. — Zeugenverhör über den Tod König Ladislaw's von Ungarn, von Palacky. Szalay Lászlótól: — Macaulay Nagy Fridrike és a német kritika — Deutsche Geschichte u. s. w. von Häusser . Les contemplations par V. Hugo, — Grundriss d. org. Chemier von Dr. Limpricht Sz. J. — Hazai vadászatok.	149

MÁSODIK FÜZET.

VERBŐCZI ISTVÁN ÉS VERÁNCSCSICS ANTAL. Szalay Lászlótól	161
LEGÜJABB UTAZÁSOK ÁFRIKÁBAN. — VOGEL. Hunfalvy J.	191
ZORD IDÓ (Történeti regény). Kemény Zsigmondtól	215
A TENGER, MINT A TERMÉSZETTAN TÁRGYA. Brassaitól	246
POLITIKAI SZEMLE. (A keletindiai kérdés. India története). Kemény Zsigmondtól.	272
IRODALMI SZEMLE. (Historia. — Gesch. Kaiser Ferdinands II. Durch Fr. von Hurter. I. B. Szalay Lászlótól. — Worsley „Luther élete.“ — Washington Irving. „Washington élete.“ — Daschkoff emlékirata — Petőfi fordítása. Petőfi és a német kritika).	289
INDIA ÉS NÉPEI. (Petermann mellékelt térképéhez. India területe; val- lásai; katonai viszonyai; nyelvei.)	307

HARMADIK FÜZET.

A FRANCZIA FORRADALOM OKAI. Báró E ö t v ö s Józseftől.	333
ZORD IDŐ. (Történeti regény). K e m é n y Zsigmondtól	374
VIRGIL. (Írói életírás és jellemrajz. Sainte-Beuve után).	399
BÁBEL TORNYA. (Az ékirat és a magyar nyelvészet.) Hunfalvy Páltól	424
POLITIKAI SZEMLE. (Keletindia kormányzási rendszere és a sepy lázas). K e m é n y Zsigmondtól.	445
IRODALMI SZEMLE. (Utazási munkák ismertetése. H. J.-tól)	460
NEMZETI SZINHÁZ. (Dózsa György színmű Jókaitól. A színpadi hatás, tragicum és a történeti hűség.) G y u l a i Páltól	466
Melléklet e füzethez: Babylon romjainak térképe.	

